

**18. YÜZYILDA AMİD (DİYARBEKİR)
KAZÂSI**

Gürkan CEVGER

**Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY
2016
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Gürkan CEVGER

18. YÜZYILDA AMİD (DİYARBEKİR) KAZÂSI

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY**

ERZURUM-2016

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

12.12.2016

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum **“18. YÜZYILDA AMİD (DİYARBEKİR) KAZÂSI”** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

Gürkan CEVGER

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Ersin GÜLSOY danışmanlığında, Gürkan CEVGER tarafından hazırlanan bu çalışma 12 / 12 / 2016 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Ersin GÜLSOY
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Kenan İNAN
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ümit KILIÇ
Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Ahmet AYDIN

İmza:

İmza:

İmza:

İmza:

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
KISALTMALAR DİZİNİ	IX
TABLolar DİZİNİ	XII
GRAFİKLER DİZİNİ	XV
ÇİZİMLER DİZİNİ.....	XVI
ÖNSÖZ.....	XVII

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAYNAKLAR	1
A. Araştırmanın Konusu.....	1
B. Kaynaklar.....	1
1. Arşiv Vesikaları	2
a. Şer‘iyye Sicilleri.....	2
b. Ahkâm Defterleri	3
c. Şikâyet ve Atik Şikâyet Defterleri	3
d. Nişan-Tahvil Defterleri.....	3
e. Mevkufat Kalemî Defterleri	3
f. Maliyeden Müdevver Defterler	4
g. Baş Muhasebe Cebelü Bedeliyesi Defterleri	4
e. Cizye Muhasebesi Defterleri	4
f. Ali Emiri Tasnifi.....	4
g. Cevdet Tasnifi.....	4
h. İbnülemin Tasnifi.....	5
i. Ruus Kalemî Defterleri	5
j. Kamil Kepeci, Ruus Defterleri	5
k. Baş Muhasebe ve Anadolu Muhasebesi Kalemî Defterleri	5
l. Mühimme Defterleri	5
m. Tahrir Defterleri	6
n. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri	6
o. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri.....	6
ö. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri.....	6

II. ŐEHİRİN COĞRAFİ KONUMU, ADI VE TARİHÇESİ	7
A. Şehrin Coğrafi Konumu	7
B. Amid Adının Menşei	7
C. Şehrin Tarihçesi	9
III. DİYARBEKİR EYÂLETİ'NİN İDARİ TAKSİMATI	16
A. XVI ve XVII. Yüzyıllarda İdari Taksimat	16
B. XVIII. Yüzyılda İdari Taksimat	19

BİRİNCİ BÖLÜM

FİZİKİ, İDARİ VE DEMOGRAFİK YAPI

1.1. FİZİKİ YAPI	23
1.1.1. Amid (Diyarbakir) Kalesi.....	23
1.1.1.1. Dış Kale	23
1.1.1.2. İç Kale.....	25
1.1.2. Dini ve Sosyal Yapılar	29
1.1.2.1. Camiler	29
1.1.2.2. Mescitler	45
1.1.2.3. Kiliseler.....	63
1.1.2.4. Tekkeler	65
1.1.2.5. Hamamlar	66
1.1.2.6. Türbeler.....	68
1.1.2.7. Köprüler.....	69
1.1.3. İلمي Yapılar	70
1.1.3.1. Medreseler	70
1.1.3.2. Darü'l-kurra, Buk'a ve Mektepler	77
1.1.4. Ticaret ve Zanaat Yapıları	79
1.1.4.1. Hanlar	79
1.1.4.2. Çarşılar ve Pazarlar.....	81
1.2. İDARİ YAPI	83
1.2.1. Ehl-i Örf	83
1.2.1.1. Vali/ Beylerbeyi.....	83
1.2.1.2. Voyvoda/Mütesellim	86

1.2.1.3. Alaybeyi.....	89
1.2.1.4. Yeniçeri Serdarı	92
1.2.1.5. Kul Kethüdası	95
1.2.1.6. Beytülmal Emini.....	96
1.2.1.7. Kale Görevlileri	96
1.2.1.8. Esnaf Şeyhleri.....	98
1.2.1.9. Gümrük Emini	100
1.2.2. Ehl-i Şer‘	101
1.2.2.1. Kadı.....	101
1.2.2.2. Naib.....	108
1.2.2.3. Nakibü’l-Eşraf Kaymakamı	110
1.2.2.4. Şuhûdü’l-Hâl.....	112
1.2.2.5. Müftü	113
1.2.2.6. Mahkeme Görevlileri.....	114
1.2.3. Mimarbaşı.....	117
1.3. MAHALLELER.....	119
1.4. KARYELER.....	125
1.5. DEMOGRAFİK YAPI.....	128
1.5.1. 16-18. Yüzyıllar Arasında Amid Kazâsı’nın Nüfusu	128
1.5.2. 18. Yüzyılda Mahallelerin Nüfusu	130
1.5.3. 18. Yüzyılda Karyelerin Nüfusu	133
1.5.4. Konar-Göçerlerin Nüfusu.....	137
1.5.5. Amid Kazâsı’nın Toplam Nüfusu	138
1.5.6. Amid Kazâsı Nüfusunun Etnik ve Dini Yapısı	139
1.5.7. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı’nda Aşiret ve Cemaatler	141

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK HAYAT

2.1. VERGİLER	146
2.1.1. Örfi Vergiler	146
2.1.1.1. Avarız-ı Divaniye	146
2.1.1.2. Nüzûl Vergisi.....	154

2.1.1.3. Sürsat ve Beldar Bedeli	158
2.1.1.4. İmdad-ı Seferiye	161
2.1.1.5. İmdad-ı Hazeriye	165
2.1.1.6. Menzil Vergisi	171
2.1.1.7. Cebelü Bedeliyesi	177
2.1.1.8. Zecriye Vergisi	179
2.1.1.9. İспенç	181
2.1.2. Şer‘i Vergiler	182
2.1.2.1. Öşür	182
2.1.2.2. Kıl ve Yapağı Vergisi	183
2.1.2.3. Cizye	184
2.2. VİLÂYET MASRAFLARI	191
2.2.1. Vali, Devlet Erkânı ve Elçi Masrafları	191
2.3. AMİD (DİYARBEKİR) GÜMRÜĞÜ	193
2.4. ESNAF VE ZANAATKÂRLAR.....	197
2.5. FİYATLAR.....	204
2.5.1. Mal ve Eşya Fiyatları	204
2.5.2. Hayvan Fiyatları	207
2.5.3. Hububat ve Gıda Fiyatları	210
2.5.4. Köle ve Cariye Fiyatları	213
2.5.5. Gayrimenkul Fiyatları	215
2.5.5.1. Dükkân Fiyatları	215
2.5.5.2. Ev Fiyatları	218
2.5.5.3. Bağ, Bahçe ve Tarla Fiyatları	222
2.6. TOPRAĞIN İŞLETİLMESİ.....	224
2.6.1. Tîmârlar	224
2.6.2. Zeâmetler	228
2.6.3. Haslar	230
2.7. ÜRETİM	232
2.7.1. Tarım ve Hayvancılık	232
2.7.2. Sinaî Üretim	235
2.8. TİCARET	237

2.9. XVIII. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN SİYASİ VE ASKERİ FAALİYETLERİNİN AMİD KAZÂSİ'NA YANSIMALARI	241
2.9.1. Asker, Cephane ve Diğer Malzemelerin Temini.....	241
2.9.2. Zahire Temini	244

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYO-KÜLTÜREL VE GÜNDELİK HAYAT

3.1. TOPLUMU OLUŞTURAN UNSURLAR.....	249
3.1.1. Müslümanlar.....	249
3.1.1.1. Seyyid ve Şeriflerin Hukuki Durumu.....	251
3.1.2. Gayrimüslimler.....	253
3.2. AİLENİN OLUŞUMU, DAĞILMASI VE DEMOGRAFİK YAPISI	256
3.2.1. Müslümanlarda Ailenin Oluşumu, Dağılması ve Demografik Yapısı	256
3.2.1.1. Müslüman Ailelerin Çocuk Sayısı ve Cinsiyet Dağılımı	267
3.2.2. Gayrimüslimlerde Ailenin Oluşumu, Dağılması ve Demografik Yapısı	268
3.2.2.1. Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayısı ve Cinsiyet Dağılımı	270
3.2.3. Amid Kazâsı'nda Çok Eşlilik (Poligami).....	272
3.3. TEREKELERE GÖRE HALKIN REFAH DURUMU	278
3.4. GÜNDELİK HAYATTA TÜKETİLEN GIDALAR	280
3.5. TEREKELERE GÖRE AMİD KAZÂSİ'NDA KULLANILAN EŞYALAR.282	
3.5.1. Ev Eşyaları	282
3.5.2. Kıyafet ve Ziyinet Eşyaları.....	283
3.6. DİN DEĞİŞTİRME VAKALARI (İHTİDA)	285
3.7. GÜNDELİK HAYATTA MEYDANA GELEN OLAYLAR.....	287
3.7.1. Cinayet Vakaları ve Diyet	287
3.7.2. Yaralama ve Gasp Olayları	290
3.7.3. Eşkîyalık Olayları ve Alınan Tedbirler	293
3.7.4. Taciz ve Müdahaleler	298
3.7.4.1. Vazifeye Müdahaleler.....	298
3.7.4.2. Arazi ve Gayrimenkullere Yapılan Müdahaleler.....	299
3.7.5. Borç, Alacak-Verecek İlişkileri.....	301
3.7.6. Miras Taksimi ve Yaşanan Anlaşmazlıklar.....	304

3.7.7. Vakıflar ile İlgili Olaylar	307
3.7.8. Su ve Arazi Meseleleri	311
3.7.9. Vergiler ile İlgili Usulsüzlükler.....	315
3.7.9.1. Halkın Şikâyetleri	315
3.7.9.2. Yöneticilerin Şikâyetleri.....	321
3.7.10. Diğer Olaylar	324
3.8. DOĞAL AFETLER VE SALGIN HASTALIKLAR.....	328
SONUÇ.....	335
KAYNAKÇA	341
EKLER.....	370
EK 1. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Valileri	370
EK 2. 16. Yüzyılda Amid/Diyarbakir Şehri, Dış ve İç Kalenin Görünümü.....	373
EK 3. Amid/Diyarbakir Şehrinde Mimari Yapıların Dağılımı.....	374
EK 4. Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü).....	375
EK 5. 18. Yüzyılda Diyarbakir’de Tespit Edilebilen Kiliselerin Şehre Dağılımı	376
EK 6. Cezire Bölgesinin İdari Taksimatı ve Diyar-ı Bekr Bölgesi	377
EK 7. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Şehrinde Faal Olan Mescitler	378
EK 8. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı’nda Faal Olan Eğitim-Öğretim Kurumları ...	378
EK 9. XVIII. Yüzyılda Şark-i ve Garb-i Amid Nahiyesi Karyeleri.....	379
DİZİN	393
ÖZGEÇMİŞ.....	401

ÖZET

DOKTORA TEZİ

18. YÜZYILDA AMİD (DİYARBEKİR) KAZÂSI

Gürkan CEVGER

Danışman: Prof. Dr. Ersin GÜLSOY

2016, Sayfa: 401

Jüri: Prof. Dr. Ersin GÜLSOY
Prof. Dr. Kenan İNAN
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK
Doç. Dr. Ümit KILIÇ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet AYDIN

Osmanlı şehir tarihi üzerine yapılan araştırmalar son dönemlerde önemli bir seviyeye ulaşmıştır. İncelenilen bölge hakkında daha önceki yıllarda yapılan akademik çalışmaların neredeyse tamamının 16-17 ve 19. yüzyıllara ait olması, bu çalışmanın ana sebebini oluşturmaktadır. Bu dönem içerisinde Amid Kazâsı'nın yöneticileri, fizikî-mimari yapıları, mahalle ve karyeleri ile kazânın demografik yapısı incelenmiştir. Ayrıca kazâda meydana gelen eşkıyalık olayları, vergiler ile ilgili sorunlar, cinayet, su veya arazi sınır anlaşmazlıkları, gasp, darp, hırsızlık vb. suç ve anlaşmazlıklara dair bilgiler derlenerek çalışmada kullanılmıştır. Bunların yanında halkın ekonomik durumu, ticaret, üretim, esnaf ve zanaatkârlar ile halktan alınan vergiler hakkında da bilgi verilmiştir.

Şehir tarihi araştırmalarında önemli bir yeri olan "Aile" konusu da araştırılarak, Amid Kazâsı'nda ailenin sosyo-ekonomik ve demografik yapısı aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ailede çocuk sayısı çok eşlilik, din değiştirme vakaları ile ailenin gündelik hayatına ışık tutan beslenme ve giyinme gibi temel aktiviteler arşiv vesikaları dâhilinde incelenerek bu çalışmada ortaya çıkarılmıştır.

Bu çalışmanın temel amacı, Diyarbekir Eyâleti'nin yönetim merkezi olan Amid Kazâsı'nın XVIII. yüzyıldaki fizikî, idarî ve sosyo-ekonomik durumu hakkında bilgi edinerek, şehir ve bölge tarihine katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal ve Ekonomik Hayat, XVIII. Yüzyıl, Amid Kazâsı, Diyarbekir Eyâleti.

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

THE DISTRICT OF AMID (DİYARBEKİR) IN THE 18TH CENTURY

Gürkan CEVGER

Supervisor: Prof. Dr. Ersin GÜLSOY

2016, Pages: 401

**Jury: Prof. Dr. Ersin GÜLSOY
Prof. Dr. Kenan İNAN
Prof. Dr. Temel ÖZTÜRK
Assoc. Prof. Dr. Ümit KILIÇ
Assist. Prof. Dr. Ahmet AYDIN**

Research upon Ottoman city history has reached to a significant level lately. The fact that recent academic studies about the studied region belonged to the 16th, 17th and the 19th centuries constitutes the main reason of this study. Within this period, the administrators, physical and architectural structures of the District of Amid and its neighbourhood, villages and demographic structure have been analysed. In addition, the incidents occurred in the district such as banditry, problems about taxes, murders, disagreements about water or borders of the lands, extortion, battery, theft etc. information about crimes and disagreements have been collected and used in the study. Besides, information about the economic condition of the public, trade, production, craft and related trades workers and taxes collected from the public have been touched upon.

The subject of 'Family' which has an important place in the city history research has been studied, and the socio-economic and demographic structure of the family in the District of Amid has been elucidated. The number of children in a family, polygamy, religious conversion, and basic activities such as nutrition and clothing which illuminate the daily lives of the families have been analysed in accordance with the archive documents and revealed in this study.

The main objective of this study is obtain information about the physical, administrative and socio-economic condition of the District of Amid in the 18th century which is the administrative center of the state of Diyarbekir and make contributions to the history of the city and the region.

Key Words: Social and Economic Life, 18th century, the District of Amid, the State of Diyarbekir.

KISALTMALAR DİZİNİ

A. DVN. MHM. d.	: Bâb-1 Âsafî, Divân-1 Hümâyûn Mühimme Defteri
A.DVNSAHK. DB. d.	: Bâb-1 Âsafî, Divan-1 Hümâyûn Diyarbekir Ahkâm Defteri
A.DVNS. ŞKT. d.	: Bâb-1 Âsafî, Dîvân-1 Hümâyûn Atik Şikâyet Defteri
A.DVN. ŞKT. d.	: Bâb-1 Âsafî, Dîvân-1 Hümâyûn, Şikâyet Defteri
A.NŞT. d.	: Bâb-1 Âsafî, Nişan-Tahvil Kalemî Defterleri
A. RSK. d.	: Bâb-1 Âsafî, Ruus Kalemî Defteri
AE. SAHM. III.	: Ali Emiri, Sultan 3. Ahmet
AE. SMHD. I.	: Ali Emiri, Sultan 1. Mahmut
AE. SOSM. III.	: Ali Emiri, Sultan 3. Osman
AE. SMST. III.	: Ali Emiri, Sultan 3. Mustafa
AÜHFD.	: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C. EV.	: Cevdet Evkaf
C. ML.	: Cevdet Maliye
C. AS.	: Cevdet Askeriye
C. ADL.	: Cevdet Adlîye
C. MF.	: Cevdet Maarif
C. DH.	: Cevdet Dâhiliye
C. TZ.	: Cevdet Tîmâr
C. ZB.	: Cevdet Zabtiye
Çev.	: Çeviren
d.	: Defter
DŞS.	: Diyarbekir Şer'îyye Sicili
D. AMH. d.	: Bâb-1 Defteri, Baş Muhasebe ve Anadolu Muhasebesi Kalemî Defteri
D. BŞM. CBL. d.	: Bâb-1 Defteri, Baş Muhasebe Cebelü Bedeliyesi Defteri
D. CMHD. d.	: Bâb-1 Defteri, Cizye Muhasebesi Defteri
D. MKF. d.	: Bâb-1 Defteri, Mevkufat Kalemî Defteri
DİA.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi

DTCFD.	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ed.	: Editör
EV. MH. d.	: Evkaf Muhasebe Defteri
EV. ZMT. d.	: Evkaf Zimmet Defteri
GÜHFD.	: Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
HRF. d.	: Hurufat Defteri
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
İİBFD.	: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
İÜİFY.	: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları
İÜİFD.	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
İÜTD.	: İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi
İE. TCT.	: İbnü'l-Emin Tevcihat
İE. EV.	: İbnü'l-Emin Vakıf
İE. ADL.	: İbnü'l-Emin Adlîye
İE. AS.	: İbnü'l-Emin Askeriye
İE. ML.	: İbnü'l-Emin Maliye
İE. DH.	: İbnü'l-Emin Dâhiliye
İSAM.	: İslam Araştırmaları Merkezi
KK. RS. d.	: Kamil Kepeci, Ruus Defteri
MAD.	: Maliyeden Müdevver Defter
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce
MUFİTAD.	: Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi
MÜİFD.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜİFVY.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi
OSAV.	: Osmanlı Araştırmaları Vakfı
S.	: Sayı
SBArD	: Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi

SBED.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
TAD.	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TDV.	: Türk Diyanet Vakfı
TİD.	: Tarih İncelemeleri Dergisi
TKGM. KK. TT. d.	: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-1 Kadime Tapu Tahrir Defteri.
TS. MA. d.	: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defteri
TT. d.	: Tapu Tahrir Defteri
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
UÜ.	: Uludağ Üniversitesi
vb.	: ve benzeri
VGMA.	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
VD.	: Vakıf Defteri
YKY.	: Yapı Kredi Yayınları
YTY.	: Yeni Türkiye Yayınları

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1. XVIII. Yüzyıl Diyarbekir Şer‘iyye Sicilleri.....	2
Tablo 2. XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyâleti’nin İdari Taksimatı (Sancaklar).....	17
Tablo 3. XVII. Yüzyılda Diyarbekir Eyâleti’nin İdari Taksimatı (Sancaklar)	18
Tablo 4. XVIII. Yüzyılda Diyarbekir Eyâleti’nin İdari Taksimatı (Sancaklar)	20
Tablo 5. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Merkez Sancağı’na Tabi Kazâlar	22
Tablo 1.1. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Kalesi’nde Görevli Asker Sayısı	28
Tablo 1.2. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Ulu Cami Görevlileri ve Ücretleri	30
Tablo 1.3. Hüsrev Paşa Cami Görevlileri ve Ücretleri.....	31
Tablo 1.4. Nasuh Paşa (Servisehi Hatun) Cami Görevlileri ve Ücretleri.....	34
Tablo 1.5. Safa Cami Görevlileri ve Ücretleri	35
Tablo 1.6. Melek Ahmet Paşa Cami Görevlileri ve Ücretleri	37
Tablo 1.7. Defterdar Ahmet Paşa Cami Görevlileri ve Ücretleri	39
Tablo 1.8. Şeyh Mutahhar Cami Görevlileri ve Ücretleri	41
Tablo 1.9. Ali Paşa (Hadım Ali Paşa) Cami Görevlileri ve Ücretleri	43
Tablo 1.10. Mesudiye Medresesi Görevlileri ve Ücretleri	71
Tablo 1.11. Zinciriye Medresesi Görevlileri ve Ücretleri	72
Tablo 1.12. Dilaver Paşa Medresesi Görevlileri ve Ücretleri	73
Tablo 1.13. Nasuh Paşa Medresesi Görevlileri ve Ücretleri	74
Tablo 1.14. Hadım Ali Paşa Medresesi Görevlileri ve Ücretleri	75
Tablo 1.15. Melek Ahmet Paşa Camii Medresesi Görevlileri ve Ücretleri	77
Tablo 1.17. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Alaybeyleri	91
Tablo 1.18. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Yeniçeri Serdarları.....	94
Tablo 1.19. Amid (Diyarbekir) Kalesi’ndeki Kale Erlerinin Sayısı.....	98
Tablo 1.20. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Kazâsı’nda Esnaf Şeyhleri.....	99
Tablo 1.21. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Kadıları	105
Tablo 1.22. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Naibleri	109
Tablo 1.23. XVIII. Yüzyılda Amid/Diyarbekir Mahkemesi Görevlileri.....	116
Tablo 1.24. XVIII. Yüzyılda Tevzi Defterlerine Göre Amid/Diyarbekir Mahalleleri	120
Tablo 1.25. XVIII. Yüzyılda Tevzi Kayıtlarına Göre Amid Kazâsı Karyelerinin Sayısı.....	126

Tablo 1.26. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'na Tabi Olup, Vergi Tevzi Kayıtlarında İsmi Bulunmayan Karyeler	127
Tablo 1.27. 16-18. Yüzyıllar Arasında Amid/Diyarbakir Şehrini Tahmini Nüfusu ..	129
Tablo 1.28. 29 Mart 1733 Tarihli Tevzi Kaydına Göre Amid Kazâsı Mahalleleri'nin Nüfusu.....	130
Tablo 1.29. 29 Mart 1733 Tarihli Tevzi Kaydına Göre Amid Karyelerinin Nüfusu ...	133
Tablo 1.30. 29 Mart 1733 Tarihli Tevzi Kaydına Göre Aşiret ve Cemaatlerin Tahmini Nüfusu	137
Tablo 1.31. XVIII. Yüzyılda Vergi Tevzi Kayıtlarında Bulunmadığı Halde Amid Kırsalında Yaşayan Aşiretler	143
Tablo 2.1. Avarız Vergisinin Amid Kazâsı'na Tevzisi (29 Mart 1733).....	147
Tablo 2.2. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'nın Avarızhane Sayısı ve Avarız Miktarı ..	153
Tablo 2.3. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'nın Nüzûl Vergisi ve Hane Sayısı	155
Tablo 2.4. XVIII. Yüzyılda Diyarbakir Eyâleti'nin Avarız ve Nüzûl Vergisi (Kuruş)	156
Tablo 2.5. Diyarbakir Eyâleti'nden Tahsil Edilen Sürsat Vergisi (14 Ağustos 1717).....	160
Tablo 2.6. Kazâ Esnafına ve Nahiyelere Tevzi Edilen İmdad-ı Seferiye Vergisi (Kuruş)	164
Tablo 2.7. Kazâ Esnafına ve Nahiyelere Tevzi Edilen İmdad-ı Hazeriye Vergisi.....	168
Tablo 2.8. Kazâ Esnafına Tevzi Edilen İmdad-ı Hazeriye Vergisi (Kuruş).....	168
Tablo 2.9. Kazâ Esnafı ve Nahiyelerden Tahsil Edilen Menzil Vergisi (Kuruş)	174
Tablo 2.10. Kazâ Esnafına Tevzi Edilen Menzil Vergisi (Kuruş)	175
Tablo 2.11. 18. Yüzyılda Diyarbakir Sancağı'ndan Tahsil Edilen Cebelü Bedeli.....	179
Tablo 2.12. Amid Kazâsı'nda Cizye Mükelleflerinin Mahalle ve Karyelere Dağılımı	185
Tablo 2.13. 18. Yüzyılda Diyarbakir Eyâleti'ndeki Cizye Mükelleflerinin Yıllara Göre Dağılımı	189
Tablo 2.14. 1739-1799 Yılları Arasında Diyarbakir Eyâleti'nin Cizye Gelirleri.....	190
Tablo 2.15. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'nda Meslekler	198
Tablo 2.16. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı Esnafına Tevzi Edilen Vergi Miktarı ve Oranları	201

Tablo 2.17. Tereke Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'nda Mal ve Eşyaların Ortalama Adet Fiyatları	204
Tablo 2.18. 1723-1800 Yılları Arasında Amid Kazâsı'nda Hayvan Fiyatları (Kuruş).....	207
Tablo 2.19. Tereke Kayıtlarına Göre Amid Kazâsı'nda Dükkân Fiyatları	217
Tablo 2.20. Tereke Defterlerine Göre Amid Kazâsı'nda Ev Fiyatları (Kuruş).....	221
Tablo 2.21. 18. Yüzyılda Amid Kazâsı'nda Tîmâr Sahipleri ve Tîmâr Gelirleri (Akçe)	225
Tablo 2.22. 18. Yüzyılda Amid Kazâsı'nda Zeâmet Sahipleri ve Gelirleri (Akçe)	228
Tablo 2.23. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'ndan Fransa'ya İhraç Edilen Kumaşlar ...	239
Tablo 2.24. Amid Kalesi Cephaneliğinden Orduya Verilen Malzemeler	243
Tablo 2.25. Amid Kazâsı'ndan Satın Alınan Hububatın Cinsi ve Miktarı	246
Tablo 3.1. Tereke Defterlerine Göre 1739-1800 yılları Arasında Amid Kazâsı'nda Müslüman Kadınların Mehr-i Müeccel Miktarları (Kuruş)	260
Tablo 3.2. Tereke Kayıtlarına Göre Müslüman Ailelerin Çocuk Sayıları ve Cinsiyetleri	267
Tablo 3.3. Tereke Kayıtlarına Göre Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayıları ve Cinsiyetleri	271
Tablo 3.4. 1739-1800 Yılları Arasında Amid Kazâsı'nda Erkeklerin Eş Sayıları	274
Tablo 3.5. Çok Eşli Müslüman Erkeklerin Sosyal Statüleri ve Mal Varlıkları.....	275
Tablo 3.6. Tereke Kayıtlarına Göre Amid Kazâsı'nda Halkın Refah Durumu.....	278
Tablo 3.7. Amid Kazâsı'nda Gündelik Hayatta Tüketilen Gıdalar	281
Tablo 3.8. Tereke Defterlerine Göre Kürk Cinsleri ve Fiyatları (Kuruş).....	284
Tablo 3.9. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'nda Din Değiştiren Kimselerin Adları ve Cinsiyetleri	286

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1.1. Amid Kazâsı Nüfusunun 1701-1733 ile 1733-1800 Yılları Arasında Dini Dağılımı.....	141
Grafik 2.1. Amid Kazâsı'nda Esnafların Üretim ve Hizmetlerine Göre Dağılımı	199
Grafik 3.1. Terekelere Göre Müslüman Ailelerin Çocuk Sayıları ve Oranları.....	268
Grafik 3.2. Terekelere Göre Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayıları ve Oranları.....	271
Grafik 3.3. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'nda Çok Eşli Müslüman Erkeklerin Oranları.....	275
Grafik 3.4. Tereke Defterlerine Göre Amid Halkının Servet Dağılımı	279

ÇİZİMLER DİZİNİ

Çizim 1.1. Diyarbekir (Amid) Şehir Surları ve Ana Kapılar.....	24
Çizim 1.2. Diyarbekir İç Kalesi ve Kapılar	25
Çizim 2.1. Amid Kazâsı'ndan Geçen Ticaret Yolları.....	238
Çizim 2.2. Dicle Nehri'nde İnsan, Mal ve Eşya Taşıyan Kelek ve Gemiler	240
Çizim 3.1. XVIII. Yüzyılda Veba Salgınlarının Anadolu'da Yayılması.....	332

ÖNSÖZ

Bir milletin tarihini iyi bilmesi ve onu doğru şekilde öğrenmesi hiç kuşkusuz önemlidir. Son yıllarda özellikle şehir ve bölge tarihi araştırmalarının sayısının hızla artmış olması, bu çalışmanın yapılmasında ve bölge tarihinin aydınlatılmasında ana sebeplerden birini teşkil etmektedir. İncelenilen dönemde Amid/Diyarbakir Kazâsı'nın fizikî, idarî, ekonomik ve sosyal durumunu tespit edebilmek için başta şer'iyeye sicilleri olmak üzere farklı fonlarda yer alan arşiv belgeleri de araştırmada kullanılmıştır.

Tezin giriş kısmında konu ve kaynaklar hakkında bilgiler verilerek, şehrin konumu ve şehir adının menşei hakkında izahat yapılmıştır. Ayrıca giriş kısmında şehrin Osmanlı fethine kadar olan tarihçesi verilmiş, buna ilaveten şehrin fethinden incelenilen döneme gelinceye kadarki idarî taksimat açıklanmıştır.

Bu çalışmanın ana metni üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, şehrin fizikî, idarî ve demografik yapısı üzerinde durulmuştur. Bu bölüm içerisinde fizikî yapıya dâhil olan kale, cami, mescit, medrese, kilise, han, hamam, çarşı, köprü, darü'l-kurra ve buk'a gibi din, ekonomi ve eğitim ile ilgili kurumlar hakkında bilgiler verilmiş, ayrıca kazânın karyeleri ve mahalleleri de izah edilmeye çalışılmıştır. İdarî yapı altında ise kazânın örfi ve şer'î yöneticileri açıklanmıştır. Demografik yapı başlığı altında kazâ merkezi, karyeler ve konar-göçer nüfus tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu bölümde nüfusun dini dağılımı ile konar-göçerler hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci Bölümde, XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın ekonomik durumu, halktan alınan şer'î ve örfi vergiler, üretim, ticaret, fiyatlar, esnaf ve zanaatkârlar ile XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin askeri organizasyonlarının Amid Kazâsı'na yansımaları üzerinde durulmuştur.

Üçüncü Bölümde, Amid Kazâsı'nda ailenin sosyo-ekonomik ve demografik yapısı, gündelik hayatta meydana gelen hırsızlık, gasp, darp, yaralama, cinayet, eşkıyalık, su ve arazi anlaşmazlıkları vb. olaylar incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde ailenin kurulması ve dağılması ile ailelerin çocuk ve eş sayıları anlatılmış, bölgede yaşanan doğal afetlerin Amid halkına yansımaları açıklanmaya çalışılmıştır.

Tez çalışmam sırasında bana yol göstererek kıymetli mesaisini harcayan ve çalışmamı birçok kez inceleyerek eksiklerimin giderilmesini sağlayan danışman hocam

Sayın Prof. Dr. Ersin GÜLSOY'a şükranlarımı sunarım. Ayrıca yapıcı eleştirileri ve yardımlarından dolayı Doç. Dr. Ümit KILIÇ, Yrd. Doç. Dr. Ahmet AYDIN ve Yrd. Doç. Dr. İbrahim Etem ÇAKIR hocalarıma da çok teşekkür ederim.

Çalışmalarım sırasında benden maddi-manevi hiçbir desteği esirgemeyen başta ailem olmak üzere, isimlerini tek tek zikredemediğim arkadaşlarıma da teşekkür ederim. Ayrıca maddi desteklerinden dolayı Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'na, arşiv belgelerinin temininde yardım ve desteklerini gördüğüm Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi personeline de teşekkürü borç bilirim.

Erzurum-2016

Gürkan CEVGER

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE KAYNAKLAR

A. Araştırmanın Konusu

Bu araştırmanın amacı, arşiv vesikaları ve çeşitli tetkik eserlerin incelenmesiyle XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın sosyo-kültürel, ekonomik, idarî, fizikî ve demografik yapısını ortaya çıkarmaktır. Araştırma dönemi olarak XVIII. yüzyılın seçilmesinin temel sebebi, bu döneme ait Amid Kazâsı'na ve bölge tarihine yönelik kapsamlı bir çalışmanın olmayışıdır.

Şehir tarihine yönelik çalışmaların gün geçtikçe artması ayrıca Diyarbakir Eyâleti ve Amid Kazâsı'na ait tarihi ve kültürel çalışmaların genellikle XVI, XVII ve XIX. yüzyıllara ait olması¹ bu çalışmanın ana sebebidir.

Bu çalışmanın tarihsel dönemi XVIII. yüzyılı kapsamaktadır. Coğrafi bölge olarak Amid kazâ merkezi ve kazâyâ bağlı nahiyelerdir. Ancak konu ile ilgili bilgi verilirken gerek tarihsel, gerekse coğrafi sınır olarak gerektiğinde incelenilen dönemin öncesi ve sonrasına veya araştırma alanının coğrafi sınırlarının dışına da çıkılmıştır.

Araştırma konusu ile alakalı arşiv vesikalarından ve tetkik eserlerden elde edilen veriler neticesinde araştırma konusu üç ana bölüme ayrılmış, her bölüm kendi alanında alt başlıklar ile açıklanmaya çalışılmıştır. Araştırmada elde edilen bilgileri ve konuyu daha iyi izah edebilmek amacıyla gerektiğinde tablo, grafik ve çizimler ile araştırma konusu desteklenmeye çalışılmıştır.

B. Kaynaklar

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'na ait farklı arşiv ve fonlarda çok sayıda belge ve doküman bulunmaktadır. Bu belgelerden başta şer'iyeye sicilleri olmak üzere araştırma konusu ile alakalı farklı arşiv vesikalarından istifade edilmiş, ayrıca kronikler,

¹Diyarbakir Eyâleti ve Amid Kazâsı'na ait akademik çalışmalar için; Bkz. Mehdi İlhan, "Osmanlı Dönemi Diyarbakır'ı Üzerine Yapılan Araştırma ve Yayınlar", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Bahaeddin Yediyıldız-Kerstin Tomenandal, Cilt. 1, Pozitif Matbaacılık, Ankara 2008, 49-74.

seyahatnameler, günlükler, kanunnameler ve çeşitli tetkik eserlerden de faydalanılma yoluna gidilmiştir.

1. Arşiv Vesikaları

Araştırmanın temel kaynağını çeşitli arşivlerde yer alan tarihi vesikalar oluşturmaktadır. Başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi olmak üzere, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'ndeki arşiv belgeleri taranarak çalışmada kullanılmıştır.

a. Şer'iyeye Sicilleri

Araştırmada kullanılan arşiv vesikalarından ilki şer'iyeye sicilleridir. Kadı sicili, kadı defteri veya şer'iyeye sicili adı verilen bu defterlerde, mahkemeye intikal eden her türlü resmi yazı ile merkezden gönderilen emir ve yasakların suretleri bulunmaktadır. İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'na ait yirmi şer'iyeye sicili defteri bulunmaktadır. Bu defterlerin on biri sicil, dokuz adedi tereke kayıtlarını ihtiva etmektedir. Araştırmada kullanılan şer'iyeye sicilleri ve tereke defterleri kronolojik sıra takip etmemektedir. Ayrıca incelenilen dönemdeki şer'iyeye sicillerinden 352, 631 ve 576 numaralı defterlerin sadece bir kısmı XVIII. yüzyıla ait iken, 310, 360, 626, 267, 348, 355 ve 592 numaralı siciller ortalama birer yıllık dönemlere ait kayıtları ihtiva etmektedir. Şer'iyeye sicilleri ve terekelerde genellikle XVIII. yüzyılın ortası veya yüzyılın son dönemine ait kayıtlar bulunmaktadır. Araştırmada kullanılan yirmi defterin tarihleri ve muhtevaları şu şekildedir.

Tablo 1. XVIII. Yüzyıl Diyarbekir Şer'iyeye Sicilleri

Defter No	Hicri Tarih	Miladi Tarih	Defterin Muhtevası	Sayfa Sayısı
310	1145-1145	1732	Sicil	74
352	1136-1264	1723-1847	Sicil	140
360	1151-1154	1738-1741	Sicil	402
626	1206-1207	1791-1792	Sicil	68
267	1203-1204	1789-1790	Sicil	50
576	1170-1266	1756-1849	Sicil	48
313	1145-1198	1732-1797	Sicil	210
348	1181-1182	1768	Sicil	60
355	1208-1209	1793-1794	Sicil	66
631	1135-1242	1722-1826	Sicil	64
592	1135-1136	1722-1723	Sicil	102
315	1154	1741-1742	Tereke	88

Tablo 1. (Devamı)

349	1169	1755-1756	Tereke	46
359	1204-1205	1790-1791	Tereke	80
364	1202-1203	1787-1790	Tereke	98
327	1205-1206	1790-1791	Tereke	172
599	1172-1173	1758-1759	Tereke	136
588	1206-1207	1791-1792	Tereke	106
363	1151-1152	1738-1739	Tereke	40
359	1204-1205	1789-1790	Tereke	78

b. Ahkâm Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1, 2, 3, 4, 5 numaralı Diyarbekir Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri'ndeki hükümler tek tek taranarak, Amid Kazâsı'na ait olduğu tespit edilen 740 hükmün transkripsiyonu yapıldıktan sonra hükümler konularına göre tasnif edilerek araştırmada kullanılmıştır.

c. Şikâyet ve Atik Şikâyet Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Âsafî fonunda bulunan 987, 1003, 1006, 1007 numaralı Şikâyet Defterleri ile 32, 39, 62, 67, 74, 80, 83, 86, 100, 105 numaralı Atik Şikâyet Defterleri'ndeki belgeler taranarak ilgili hükümler araştırmada kullanılmıştır.

d. Nişan-Tahvil Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Âsafî fonunda bulunan 1383, 1391, 1392, 1400, 1404, 1421, 1424 numaralı defterlerdeki kayıtlardan Amid Kazâsı'ndaki devlet görevlileri ve tîmâr toprakları hakkında bilgiler edinilmiştir.

e. Mevkufat Kalemî Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Âsafî fonunda yer alan; 27849, 28414, 28635, 28267, 29812, 30019, 30799, 30853, 28198, 20532, 28459, 28505, 30039 numaralı defterlerden Amid Kazâsı'na ait avarız, nüzûl ve cizye gibi vergiler ile ilgili bilgilere müracaat edilmiştir.

f. Maliyeden Müdevver Defterler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Tasnifinde yer alan 2501, 3872, 3817, 3158, 3980, 6426, 3973, 3436, 3968, 2797, 3875, 2990, 7643, 2415, 3170, 3879, 3872, 3817, 3029, 3158, 2436, 3036, 9909, 10012, 19555 numaralı defterlerden Amid Kazâsı'na ait gümrük, avarız, cizye, nüzûl, sürsat gibi kayıtları ihtiva eden bilgilerden istifade edilmiştir.

g. Baş Muhasebe Cebelü Bedeliyesi Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bulunan 17731, 17685, 17785, 17706, 17800, 17812, 17851, 17968, 17941, 18003, 17989 numaralı defterlerden istifade edilerek, Diyarbekir Eyâleti ve Amid Kazâsı'na ait cebelü miktarları tespit edilmeye çalışılmıştır.

e. Cizye Muhasebesi Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 26705, 26782, 26898, 26839, 26882, 27415, 26965, 27000, 27007, 27016 numaralı defterlerden gerek Diyarbekir Eyâleti, gerekse Amid Kazâsı'nın cizye vergisine dair kayıtlara ulaşılmıştır.

f. Ali Emiri Tasnifi

Başbakanlık Osman Arşivi'nde bulunan Ali Emiri Tasnifi'ndeki Sultan 3. Osman, 3. Ahmet, 1. Mahmut ve 3. Mustafa dönemlerine ait muhtelif belgelerden Amid Kazâsı'na ait vergi kayıtları ile yönetici sınıfa dair çeşitli bilgiler elde edilmiştir.

g. Cevdet Tasnifi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Cevdet Tasnifindeki Maliye, Tîmâr, Askeriye, Maarif, Dâhiliye, Adlîye, Evkaf ve Zabtiye kataloglarındaki belgeler taranarak ilgili kayıtlar araştırmada kullanılmıştır. Cevdet Tasnifinde yer alan bu belgelerin kod numaraları fazlaca bir yekün tuttuğundan burada değinilmeyerek kaynakça kısmında detaylı şekilde verilmiştir.

h. İbnülemin Tasnifi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde İbnülemin Tasnifinde yer alan Adliye, Maliye, Evkaf, Askeriye, Dâhiliye ve Tevcihat kataloglarındaki belgeler taranarak, XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın ekonomik ve sosyal hayatına ait belgeler araştırmada kullanılmıştır. Bu belgelerin kod numaraları kaynakça kısmında ayrıntılı olarak verilmiştir.

i. Ruus Kalemi Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Ruus Kalemi fonunda yer alan 1560, 1569, 1577, 1597, 1608, 1618 numaralı defterlerden Amid Kazâsı yöneticileri hakkında çeşitli bilgilere ulaşılmıştır.

j. Kamil Kepeci, Ruus Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci Kataloğunda yer alan; 261/16, 261/m, 261/01, 261/11 numaralı defterlerden kazâ yöneticileri ve görev süreleri hakkında veriler tespit edilmiştir.

k. Baş Muhasebe ve Anadolu Muhasebesi Kalemi Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan 24793, 24934, 24962 numaralı defterlerden Amid Kalesi'nde görevli asker sayıları ve kale erlerinin yıllar içindeki değişimi tespit edilmiştir.

l. Mühimme Defterleri

Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarında görüşülen devletin iç ve dış meselelerine ait önemli kararların kaydedildiği defterlere mühimme defteri denilmektedir. Araştırma için XVIII. yüzyıla ait Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki mühimme defterlerinin tamamı taranmış olup, doğrudan Amid Kazâsı'na ait olduğu tespit edilen hükümler için 111, 114, 115, 116, 119, 121, 122, 123, 130, 131, 132, 133, 135, 139, 147, 160, 163, 173, 186, 190 ve 191 numaralı mühimme defterlerinden istifade edilmiştir.

m. Tahrir Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 939 numaralı tahrir defterinden, XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı karyeleri hakkında bilgilere ulaşılmıştır.

n. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri

Vakıflar arşivinde bulunan Amid Kazâsı'na ait 1056, 1057, 1058, 1059, 1060, 1061, 1065, 1067, 1068, 1072 numaralı hurufat defterleri, 141 numaralı vakıf muhasebe defteri, 42 numaralı vakıf zimmet defteri ile 240, 259 numaralı vakıf defterlerinden Amid Kazâsı'ndaki vakıflara ve vakıf personeline ait çeşitli bilgilere ulaşılarak araştırmada kullanılmıştır.

o. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri

Tapu Kadastro Arşivinde yer alan 387 ve 404 numaralı derdest defterlerinden XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı karyeleri ve bu karyelerin tasarruf şekilleri hakkında detaylı bilgiler elde edilmiştir.

ö. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi kataloğunda yer alan 10064 numaralı defterden Amid Kazâsı yöneticilerine ait bilgilere ulaşılmıştır.

Araştırmada arşiv vesikalarının dışında seyahatname ve tetkik eserlerden de istifade edilmiştir. Çalışma dönemi veya daha öncesinde Amid Kazâsı'nı ziyaret eden seyyahlardan başta Evliya Çelebi olmak üzere; Polonyalı Simeon, Carsten Niebuhr, Ambrosio Bembo, Jean Baptiste Tavernier gibi seyyahların bölge hakkında verdikleri bilgiler de araştırmaya eklenmiştir. Ayrıca şehrin mimari yapıları hakkında Metin Sözen, Şevket Beysanoğlu ve Adil Tekin gibi yazarların kıymetli çalışmaları da incelenmiş, kazânın XIX. yüzyıldaki fizikî, idarî, ekonomik ve sosyal durumu ile ilgili İbrahim Yılmazçelik'in "*XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*" adlı önemli çalışmasından da yeri geldiğince istifade edilmiştir.

II. ŞEHRİN COĞRAFI KONUMU, ADI VE TARİHÇESİ

A. Şehrin Coğrafi Konumu

Amid (Diyarbakir) şehri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin orta kısmında, El-Cezire denilen Mezopotamya'nın kuzey kesiminin sonunda 37 ve 38 derece kuzey, enlemleri ile 40 ve 41 derece doğu boylamları arasında yer almaktadır.² Şehir, Dicle havzasının yukarı kesiminde, nehrin sağ yakasında denizden yüksekliği 650 metre olan düz bir plato üzerinde, önemli ticaret ve ulaşım yolları üzerinde kurulmuştur.³

Amid Kazâsı'nın coğrafi konumunun başka bir hususiyeti kuzeyde Toros dağları, güneyde Mardin tepeleri ve batıda Karacadağ ile çevrili ortası çanak gibi çukur bir bölgeye merkez oluşudur. İklimin sert, yazları çok sıcak, kışlar soğuk olmasına ve yağışların azlığına rağmen, bu bölge hububat ekimine sulama imkânlarının bulunduğu yerlerde ise çeşitli bahçe ziraatine ve geniş alanlarda koyun yetiştiriciliğine de çok elverişli bir yerdir. Ayrıca Amid (Diyarbakir) şehri kuzeydeki dağlık alanlar ile güneydeki çöl havasına sahip ovalar arasında yerleşmeye çok elverişli bir bölge olması ve geniş coğrafi alanları birbirine bağlayan ana yollar üzerinde bulunmasından dolayı tarih içinde önemli bir yerleşim yeri olmuştur.⁴

B. Amid Adının Menşei

Amid (Diyarbakir) şehrine tarih içinde farklı kültür ve medeniyetler tarafından değişik adlar verilmiştir. Amid ismi ilk kez M.Ö. 1260'lı yıllarda Asur hükümdarı I. Salmanasar'dan kalma bir kılıç kabzasındaki yazıda "Amidi" olarak geçmektedir.⁵ İslamiyetten önceki ve sonraki Süryani kaynaklarında şehre "Amid" veya "Omid" adı

² Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, San Matbaası, Ankara 1992, 1.

³ Nejat Göyünç, "Diyarbakir", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, IX, 464; Ahmet Necdet Sözer, "Diyarbakir Havzası", *Kara-Amid Dergisi*, 2(5), İş Matbaacılık, Ankara 1969, 9.

⁴ Mükremin Halil Yınanç, "Diyarbakir", *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1977, III, 600.

⁵ Fahrettin Kırzioğlu, "Şehrimizin Eski Adı "Amid, Kara-Amid" ve Bu Unvanla Çıkan Eser ve Dergiler", *Kara-Amid Dergisi*, 1(1), Isıl Matbaası, İstanbul 1956, 241.

verilirken, Arapça eserlerde şehirden “Amid” olarak bahsedilmektedir.⁶ Ayrıca Roma ve Yunanlıların da şehir için “Amida” adını kullandıkları görülmektedir.⁷

XIII. yüzyıldan sonraki bazı yazılı kaynaklarda şehre “Kara-Amid” denilirken bazılarında “Kara- Hamid” denildiği görülmektedir. Hamid adı, Divan-ı Lügatit Türk’te anıldığı üzere “Emir” yerine “Khamir” diyen Oğuz/Türkmen ağzına göredir. Böylece Amid adı “Kara-Amid” veya “Kara-Hamid” olarak anılır hale gelmiştir. Ayrıca “kara” sıfatının şehri baştanbaşa kuşatan surların ve şehir yapılarının siyah bazalt taştan yapılmış olmasından dolayı takıldığı kabul edilmektedir.⁸ Osmanlı döneminde şehrin Amid, Hamid ve Kara-Amid isimleriyle anılmaya devam ettiği görülmektedir. Nitekim şehri ziyaret eden ünlü seyyah Evliya Çelebi şehir için Hamid veya Kara-Amid ifadesini kullanmaktadır.⁹

Şehre verilen diğer bir isim olan “Diyar-ı Bekr” kelimesi ise şehrin ismi olmayıp bölgeye verilen genel bir adı temsil etmektedir. El-Cezire (Mezopotamya) bölgesi Halife Hz. Osman döneminde bu bölgelere yerleşen Arap kabilelerinin isimlerine göre Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rabia adları ile üç amillik (komutanlık) haline getirilmiştir. Rakka bölgesi Diyar-ı Mudar’ın, Musul bölgesi Diyar-ı Rabia’nın ve Amid şehri Diyar-ı Bekr’in yönetim merkezi haline gelmiştir. Bu bölge Bekr kabilesinin yönetim alanı olduğundan Diyar-ı Bekr adıyla anılmıştır.¹⁰

Osmanlı döneminde “*Diyarbakır*” adı eyâletin geneline verilen bir isim iken, “*Amid*” adı sadece eyâletin yönetim merkezi olan ve günümüzde Diyarbakır şehir merkezinin bulunduğu yer için kullanılmıştır.¹¹ Diyarbakır’ın 1869 yılında vilayet olmasından sonra Amid adı giderek unutulmaya yüz tutmuştur. 15 Kasım 1937 yılında

⁶Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, Şehir Matbaası, İstanbul 1963, 3; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Cilt. 1, Ankara 1996, 3.

⁷Arnold Toynbee, “Tarihte Diyarbakır”, *Kara-Amid Dergisi*, 2(6-7), İş Matbaacılık, Ankara 1970, 122; Erdoğan Tokmakçioğlu, *Kentlerimizin Adı Nereden Geliyor*, İsim Yay. Ankara 2011, 84.

⁸Şevket Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, Şehir Matbaası, İstanbul 1963, 7; İbrahim Yılmazçelik, “XIX. Yüzyılda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Nüfus Hareketleri”, *Tüm Yönleriyle Diyarbakır 2. Sempozyumu*, Efil Yayınevi, Ankara 2011, 30.

⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, IV, 17.

¹⁰ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, I, 4; Ayrıca Diyarbakır adının farklı bir kaynaktan geldiğine dair görüşlerde mevcuttur. Basri Konyar ve Bedri Günkut, “Diyarbakır” adının bu bölgeye Partlarla gelen Derbik Türkleri’nden geldiğini ileri sürmektedirler. Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi*, Cilt. 1, Ulus Basımevi, Ankara 1936, 14; Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1936, 47.

¹¹ Yınanç, “Diyarbakır”, 625.

şehri ziyaret eden Mustafa Kemal Atatürk şehirde yaptığı bir konuşmada; “ yirmi yıldan sonra Diyarbakır’da bulunuyorum” demiş ve yine Atatürk’ün direktifi ve 10 Aralık 1937 tarihinde mecliste alınan karar neticesinde şehrin adı Diyarbakır’dan *Diyarbakır*’a çevrilmiştir.¹²

C. Şehrin Tarihçesi

Amid şehrinin tarihi çok eski dönemlere kadar uzanmaktadır. İnsanoğlunun mezolitik (orta taş) dönemde, M.Ö. 15.000-8000 yılları arasında Anadolu’nun birçok yerinde olduğu gibi Diyarbakır bölgesinde de Hilar ve Malikli Mağaraları’nda yerleşim kurdukları görülmektedir. İnsanların yerleşik düzene geçerek tarım yaptıkları dönem olan Neolitik (Yeni Taş) devrinde Diyarbakır’ın de içinde olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Hallan Çemi, Çayönü ve Demirköy Hüyük gibi tarihi yerleşim alanları bulunmaktadır.¹³ Bölgenin yerleşim tarihi M.Ö. 7000’li yıllarda başlatılmakla beraber Yukarı Mezopotamya’nın en eski kentlerinden biri olan Diyarbakır’ın yerleşim tarihinin ne kadar eskiye dayandığı tam olarak tespit edilememektedir. Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgede M.Ö. 3000’li yıllarda Subarruların, M.Ö. 2000’li yıllarda ise bir Hint-Avrupa kavmi olan Hurri-Mitannilerin yaşadığı bilinmektedir.¹⁴ M.Ö. 1800-1400 yılları arasında bölgedeki Mitanni-Hurri egemenliğine Asurluların son vermesi ile birlikte bölge Asurluların egemenliğine girmesine rağmen, Diyarbakır bölgesi hâkimiyeti Asur kralı II. Adad-Nirari’nin (M.Ö. 883-859) bölgeyi yeniden hâkimiyetine geçirinceye kadar Urartular ile Asurlular arasında sık sık el değiştirmiştir.¹⁵

M.Ö. 653-625 yılları arasında bölgeye Orta Asya’dan başlayan İskit (Saka) akımları, bölgedeki Asur ve Urartu medeniyetlerini ortadan kaldırmış böylece Diyarbakır ve çevresinde yirmi sekiz yıl sürecek İskit hâkimiyetini başlatmıştır. M.Ö. 625 yılında Med hükümdarı Keyaksar, İskit Kralı Maduva’yı bir yemek tertibi sırasında öldürttüktan sonra ordusunu da ağır bir şekilde bozguna uğratarak, bölgede Med İmparatorluğu’nun temelini atmıştır. Med Kralı Keyaksar’ın M.Ö. 585 yılında ölmesi

¹² Metin Tuncel, “Diyarbakır- Bugünkü Diyarbakır”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, IX, 471.

¹³ Ayşe Demirtaş, *İslam Fethine Kadar Diyarbakır*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2007, 13-15.

¹⁴ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1992, 24-27.

¹⁵ Canan Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, *Kente Hâkim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler*, I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı’ya Diyarbakır Sempozyumu, Ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 247-248.

üzerine, yerine sefahat düşkünü oğlu Astiyag geçmiştir. Bu durumdan faydalanan Pers Kralı II. Kuraş, Med İmparatorluğu'nu ortadan kaldırarak bölgede Pers egemenliğini tesis etmiştir. Diyarbakir ve çevresi yaklaşık olarak 200 yıl Pers egemenliğinde kalmıştır. Makedonya Kralı İskender'in Asya seferi sebebiyle Persler ve İskender karşıya karşıya gelmiş, yapılan iki savaşta ağır kayıplar veren Persler, Diyarbakir'in de içinde olduğu bütün Anadolu topraklarını M.Ö. 331 yılında İskender idaresine bırakmak zorunda kalmışlardır. Böylece Diyarbakir'de Büyük İskender'in egemenliği resmen başlamıştır.¹⁶

Makedonya Kralı İskender'in M.Ö. 323 yılında ölmesi üzerine, İskender İmparatorluğu'nda taht mücadeleleri başlamıştır. Taht çekişmeleri neticesinde imparatorluk büyük komutanlar arasında paylaştırılmış İran, Mezopotamya ve Diyarbakir bölgesinde dâhil olduğu bütün doğu illeri komutan Selevkos'a verilmiştir. Selevkos'un M.Ö. 306 yılında kendini kral ilan etmesi üzerine, bölgede yaklaşık 250 yıl sürecek Selevkoslar dönemi yaşanmıştır. Ancak Selevkos İmparatorluğu, bölgeye yapılan Galat (Kelt) akınları ile iyice yıpranmış, ayrıca eski Med-Pers coğrafyasında M.Ö. 247-248 yıllarında kurulan Part Devleti ile amansız bir mücadeleye girmesinden dolayı Selevkoslar bölgedeki güçlerini zaman içerisinde kaybetmeye başlamışlardır. Partlar, Mezopotamya'yı işgal ettikten hemen sonra yönlerini kuzeye çevirmişler, M.Ö. 140'da Diyarbakir ve çevresi Part egemenliği altına girmiştir. Partlar, bölgeyi seksen yıla yakın bir süre idareleri altında tutmalarına rağmen, İskitlerin (Saka) bir kolu olan Turanlıların saldırıları neticesinde zayıflamışlar, Armenia Kralı I. Artavast'ın halefi Tigran'ın Part ülkesine saldırması sonucu daha fazla dayanamayarak Diyarbakir ve çevresini Büyük Tigran idaresine bırakmak zorunda kalmışlardır. Bölgedeki Büyük Tigran egemenliği sadece yirmi yıl kadar sürmüştür. Büyük Tigran, M.Ö. 69 yılında Roma generali Lukullus ile yaptığı savaşı kaybederek, imparatorluğunun büyük bir kısmını ve Diyarbakir bölgesini Roma İmparatorluğu hâkimiyetine terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁷

Diyarbakir şehri ve çevresi M.Ö. 69 yılında Roma egemenliğinin başlamasından 638 yılında Arap ordularının bölgeyi fethedinceye kadar Romalılar ve Sasanilerin

¹⁶ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 77-80.

¹⁷ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 80-83; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, I, 90-100; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 16-18.

mücadele alanı haline gelmiş ve bölge iki devlet arasında sürekli el değiştirmiştir.¹⁸ 638 yılında Arap ordularının bölgeyi fethinden önce Diyarbekir şehri ve çevresi Bizans egemenliğinde bulunan doğudaki son Roma şehirlerinden birisiydi.¹⁹

Halid bin Velid komutasındaki İslâm ordusunun Cezire ve Diyarbekir üzerine yürümesi neticesinde Bizans egemenliğinde olan Amid/Diyarbekir şehri beş aylık bir kuşatmanın ardından 27 Mayıs 638 yılında Müslümanların hâkimiyetine girmiş ve Diyarbekir şehri bir uç vilayetin merkezi haline getirilmiştir. Hz. Osman döneminde (644-656) Arap kabileleri bölgedeki şehir, kasaba ve kalelere daha çok yerleşmeye başlamışlardır. Bir süre sonra El- Cezire (Mezopotamya) bölgesi kabile adlarına göre Diyar-ı Mudar- Diyar-ı Rabia ve Diyar-ı Bekr adıyla üç amillik (komutanlık) haline getirildi.²⁰ 17 Haziran 656 yılında Hz. Osman'ın öldürülmesinin ardından kurulan Emevi İslam Devleti zamanında Diyarbekir şehri devletin kuzeyde bulunan önemli şehirlerinden birisiydi. Bu dönemde Diyarbekir şehrine gönderilen ilk Emevi valisi Mesleme'nin kısa zaman sonra vefatı sebebiyle yerine Emevi hükümdarı Muaviye'nin yeğeni Abdurrahman getirilmiştir. Bölge 750 yılında Emevi Devleti yıkılıncaya kadar 94 yıl bu devletin hâkimiyeti altında kalmıştır.²¹

750 yılında Abbasilerin, Emevi saltanatını ortadan kaldırmasının ardından Abbasi hükümdarı Ebu'l Abbas kardeşi Mansur'u Cezire ve Diyarbekir'e vali olarak tayin etmiş ve bölge uzun bir süre Abbasi egemenliği altında bulunmuştur. Zaman içerisinde yıkılan ve zarar gören şehir surları Abbasi hükümdarlığı zamanında çeşitli tamiratlar görmüştür. Azerbaycan bölgesinde çıkan bazı isyanları bastırmak üzere bölgeye gönderilen Abbasi komutanı İsa bin Şeyh Selil, 849 yılında Abbasi halifesi Mutez tarafından Diyarbekir valiliğine getirilmiş ancak kısa bir süre sonra isyan ederek merkezi Diyarbekir şehri olan Şeyhoğulları Devleti'ni kurmuştur. Bu devlet, bölgede bağımsızlık mücadelesine giren Hamdanilere uzun süre dayanamayarak ortadan kalkmış, böylece Diyarbekir ve çevresinde 929-978 yılları arasında Hamdaniler dönemi başlamıştır.²²

¹⁸ Konyar, *Diyarbekir Tarihi*, I, 119-136.

¹⁹ Lord Kinros, *Kutsal Anadolu Toprakları*, Nokta Yayınları, İstanbul 2005, 178.

²⁰ Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, 4. Mehmet Azimli, *Diyarbekir ve Çevresinin Müslümanlaşma Süreci*, Çizgi Kitabevi, Konya 2010, 22.

²¹ Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, 16-18.

²² Vedat Güldoğan, *Diyarbakır Tarihi*, Kripto Yayınları, Ankara 2011, 28-29.

Diyarbakır bölgesinde yaklaşık elli yıl kadar hüküm süren Hamdaniler Devleti 978 yılında Büveyhoğullarının egemenliği altına girmiştir. Büveyhoğulları hâkimiyeti Diyarbakır ve çevresinde çok az bir süre devam edebilmiştir. Büveyhoğullarına tabi bir devlet konumundaki Mervaniler'in 984 yılında Diyarbakır ve çevresini ele geçirmeleri ile birlikte şehirde yaklaşık yüz yıl sürecek Mervaniler dönemi başlamıştır.²³

Mervanoğulları Devleti, kuruluşundan kısa bir süre sonra Türkmenlerin akınlarına maruz kalmıştır. Selçuklu Devleti'nin kurulmasının ardından bölgede Selçuklu egemenliğini tanıyan Mervaniler, çeşitli zamanlarda Doğu Roma (Bizans) ile ittifak yapmaları, Şii Fatımi Devleti ile siyasî ilişkide bulunmaları ve Hıristiyan kökenli kimseleri önemli devlet makamlarına getirmeleri sebebiyle Selçuklu Sultanı Melikşah'ın tepkisini çekmiştir. Selçuklular tarafından 1083 yılında kuşatılan Amid şehri, 1085 yılında Selçuklu Devleti'nin egemenliği altına girmiştir.²⁴ Daha sonraları Selçuklu Devleti içerisinde başlayan taht kavgaları sırasında Diyarbakır ve çevresinde birçok Türk beyliğini meydana gelmiştir. Bu beyliklerden İnaloğulları (Yınal) şehrin yönetimini ele geçirerek, 1097-1142 yılları arasında Amid (Diyarbakır)'e egemen olmuşlardır.²⁵ İnaloğulları, Anadolu Selçuklu Devleti'ne tabi olarak 1142 yılına kadar yaşamayı sürdürse de bu tarihte Nisanoğulları tarafından hâkimiyet altına alınmış ve bölgede Nisanoğulları egemenliği başlamıştır. Ancak bölgedeki Nisanoğulları hâkimiyeti çok uzun sürmeyerek, 1183 yılında Diyarbakır ve çevresinin hâkimiyeti Eyyübilere geçmiştir.²⁶ Eyyübiler, Diyarbakır'ın fethi sırasında yardım ve hizmetlerinden dolayı şehrin yönetimini Artukluların²⁷ bir kolu olan Hısn-ı Keyfa

²³ Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, 496-500.

²⁴ Siddık Ünal, "Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 169-185; Ali Sevin, "Diyarbakır'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Katılışı", *Kara-Amid Dergisi*, 1(1), Isıl Matbaası, İstanbul 1956, 245-256; Abdurrahim Tufantöz, "Mervaniler", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 230-232; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995, 101-105; Bahattin Keleş, "Selçuklu Mervanoğulları İlişkisi ve Diyarbakır Bölgesinin Selçuklu Hâkimiyetine Alınması", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 209-217; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, 19. Baskı, İstanbul 2015, 202-204.

²⁵ Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2000, 268-272; Efe Durmuş, "XII. Yüzyılda Diyarbakır'da Bir Türk Beyliği: İnaloğulları", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 217-221; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara 2014, 167-168.

²⁶ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, 6.

²⁷ İbnü'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992, 29-183.

Artuklularının Emiri Nureddin Muhammed'e vermişlerdir. Böylece Diyarbakir şehrinde 1183-1232 yılları arasında hüküm sürecek Hısn-ı Keyfa Artukluları dönemi başlamıştır. Bu dönem içerisinde zaman zaman Eyyübiler ve Anadolu Selçukluları yönetiminde kalan şehir²⁸, 1232 yılında Eyyübi hükümdarı El-Melikü'l Kamil'in şehri ele geçirmesiyle tekrar Eyyübilere bağlanmışsa da bu durum kısa sürmüş, Diyarbakir şehri 1240 yılında tekrar Anadolu Selçuklu Devleti egemenliği altına girmiştir.²⁹

Bu dönemde İlhanlı-Harezmşah mücadelesi sürdüğünden, İlhanlılara mağlup olan Harzemşahlar şehri kuşatarak kısa bir süreliğine Amid (Diyarbakir) şehrini hâkimiyetleri altına almışlardır. 1231 yılında Celaleddin Harzemşah'ın ölmesi üzerine şehir tekrar Anadolu Selçuklu yönetimi altına girmiştir. İlhanlı hükümdarı Baycu şehrin batı seferleri için stratejik konumundan dolayı, 1245 yılında Diyarbakir şehrini ani bir kuşatma ile İlhanlı topraklarına dâhil etmiştir. Diyarbakir şehri, 1245-1277 yılları arasında Eyyübi, Anadolu Selçuklu ve İlhanlılar arasında sık sık el değiştirse de, 1277 yılında İlhanlılar tarafından kesin olarak ele geçirilerek, uzun bir süre İlhanlıların atadığı valiler tarafından yönetilmiştir.³⁰

Diyarbakir şehri, 1277-1394 yılları arasında yüzyıldan fazla bir süre İlhanlı hâkimiyeti altında kalmıştır. 1350 yılından sonra bölge bir ara Mardin Artukluları'nın egemenliği altına alınmış, 1394 yılında şehir Timurluların idaresine girmiştir.³¹ Timur'un Cezire, Suriye ve Irak seferlerinde yardım ve hizmetlerini gördüğü Akkoyunlu beyi Karayülük Osman'a şehrin yönetimini vermesiyle birlikte³² Akkoyunlular, Diyarbakir şehri merkez olmak üzere 1401-1507 yılları arasında büyük bir devlet kurmuşlardır. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan döneminde devlet merkezi Tebriz'e taşınmıştır.³³ Akkoyunlu hâkimiyeti altındaki Diyarbakir şehrini ve çevresini

²⁸ Fuad Köprülü, "Artukoğulları", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1978, I, 618.

²⁹ Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, III, 415.

³⁰ Yınanç, "Diyarbakir", 189; Muammer Gül, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakir", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakir Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakir Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 193-207.

³¹ Mustafa Kafalı, "Timur", *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1979, XII, 343; İsmail Aka, "Timurlular", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XXXXI, 177-180.

³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, 6. Baskı, Ankara 2011, 189.

³³ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, 270-274.

ele geçirmek için Karakoyunlular zaman içerisinde bazı teşebbüslerde bulunmuş olsalar da bir başarı gösterememişlerdir.³⁴

Akkoyunlular ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan siyasî ve askeri rekabet 11 Ağustos 1473 yılında iki devlet arasında Otlukbeli savaşına sebep olmuş³⁵ ve bu savaşı kaybeden³⁶ Akkoyunlular zayıflama sürecine girmişler, 1507 yılında Safevi Devleti'nin Diyarbakir şehri ve çevresini ele geçirmesiyle birlikte Akkoyunlu Devleti yıkılmıştır.³⁷ Safeviler 1507 yılında Diyarbakir ve yöresini hâkimiyet altına aldıktan sonra, batıdaki sınır komşuları Osmanlı Devleti ile Sultan II. Bayezid döneminden başlayarak siyasî ve dini rekabete başlamışlardır. Bu rekabet Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılındaki Çaldıran zaferine kadar artarak devam etmiştir.³⁸ Safevi-Osmanlı arasındaki siyasî ve dini çekişme sebebiyle Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında Safeviler üzerine doğu seferine çıkmış ve 23 Ağustos 1514 yılında yapılan Çaldıran savaşı neticesinde Safeviler ağır bir mağlubiyet yaşamışlardır.³⁹ Çaldıran zaferinden sonra Osmanlı ordusu 25 Ağustos 1514 tarihinde Safevilerin başkenti Tebriz'e hareket etmiş, şehir ele geçirildikten sonra şehirde Yavuz Sultan Selim adına para bastırılmış ve hutbe okutulmuştur. Yavuz Sultan Selim kışı Tebriz'de geçirip baharda tekrar Safeviler üzerine yürümek istese de askerin isyan çıkarması ve devlet ricalinin gönülsüz tavırları sebebiyle Amasya'ya çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁰ Kışı Amasya'da geçiren Yavuz Sultan Selim baharda tekrar doğuya hareket ederek Kemah kalesini ele geçirdikten sonra yönünü güneye çevirip, 12 Haziran

³⁴ Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 434-438.

³⁵ Halil İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, 178-179; Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmet'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, TTK Yayınları, Ankara 1999, 299-328.

³⁶ Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Haz. Ahmet Tezbaşar, Kervan Kitapçılık, İstanbul, Yayın Tarihi Bilinmiyor., 139-144; Feridun Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, Timaş Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011, 136.

³⁷ Tufan Gündüz, "Safeviler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 452.

³⁸ Remzi Kılıç, "Yavuz Sultan Selim Devri (1512-1520) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Osmanlı Hâkimiyeti", *SBArD*, Sayı: 21, Diyarbakir 2013, 4-11. Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, 16. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, 137-139.

³⁹ Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, Çev. Bahar Tırnakçı, 3. Baskı, YKY, İstanbul 2007, 150; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epceli, Cilt.2, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, 280-281.

⁴⁰ Remzi Kılıç, "Diyarbakir ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne Katılması (1515-1517) ve Sonuçları", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 576-579.

1515 tarihinde yapılan Turnadağ savaşı ile Dulkadiroğulları Beyliği'ni Osmanlı Devleti'ne dâhil ettikten sonra İstanbul'a dönmüştür.⁴¹

Osmanlı Devleti için Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kesin suretle Osmanlı topraklarına katılması büyük bir öneme sahipti. Bu sebeple doğuda Safevi Devleti'nin batı sınırındaki şehir ve kaleler arasında en önemli yer Amid (Diyarbakır) idi. Diyarbakır'ın Osmanlı'nın doğu sınırını teşkil etmesi ve şehrin stratejik bir konuma sahip olması sebebiyle fethi kararlaştırılmıştır. Osmanlılara iltica eden İdris Bitlisi bölgedeki yerel beyleri Safevilere karşı ayaklandırmaya başlamış nitekim bu çalışma başarılı sonuçlar vermiştir.⁴²

İdris Bitlisi'nin çalışmaları neticesinde Safevilere karşı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çeşitli ayaklanmalar başlamış, Diyarbakır şehrinde de Safevi askerlerine karşı bir isyan hareketi neticesinde şehirdeki Safevi askerleri öldürülmüş veya şehirden dışarı çıkarılmışlardır. Ayrıca şehir halkı Yavuz Sultan Selim'e biat ederek yardım istemişlerdir.⁴³ Şah İsmail, durumu düzeltmek ve Diyarbakır'ı tekrar Safevi Devleti'ne bağlamak gayesiyle Karahan'ı Diyarbakır şehrinin zabtı için görevlendirmiştir. Karahan, şehri yaklaşık bir yıldan fazla kuşatma altında tutmasına rağmen, şehir halkının direnmesi neticesinde bir başarı elde edememiştir. Bu arada Osmanlı Devleti şehri zabt etmek ve Safevi kuşatmasını kırmak için Erzincan Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa'yı Diyarbakır üzerine göndermiştir. Karahan, Osmanlı kuvvetlerinin şehre yaklaştığını haber alınca kuşatmayı kaldırarak Mardin'e çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁴ İdris Bitlisi'nin bölgedeki Kürt beylerini Safevilere karşı ayaklandırması, Bıyıklı Mehmet Paşa'nın askeri faaliyetleri ve gayreti neticesinde Amid (Diyarbakır) şehri 19 Eylül 1515 tarihinde fethedilmiştir.⁴⁵

⁴¹ Yaşar Yücel-Ali Sevim, *Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih Yavuz Kanuni*, TTK Yayınları, Ankara 1991, 124-125; Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, II, 53.

⁴² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2006, II, 273-274.

⁴³ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 1991, 16-17.

⁴⁴ Bilgehan Pamuk, "Osmanlı-Safevi İlişkilerinin İlk Dönemlerinde Amid (1514-1515 Yıllarında Amid Kuşatması)", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 609; Joseph Von Hammer Pursgtal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1992, II, 446.

⁴⁵ Feridun Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları I*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, 73; Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004, I, 109; Törehan Serdar, *Mevlana Hakimüddin İdris Bitlisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008, 125-150.

Amid (Diyarbakir) şehrinin alınmasına müteakiben 4 Kasım 1515 tarihinde toplanan divanda Diyarbakir Eyâleti kurularak, Bıyıklı Mehmet Paşa beylerbeyi atanmıştır.⁴⁶ Diyarbakir Eyâleti, merkezi Amid Kazâsı olmak üzere güneyde Musul'a kadar uzanan büyük bir alanı kaplamaktaydı.⁴⁷ Diyarbakir Eyaleti'nin kurulmasının ardından 1515 yılının Kasım ayı sonlarına doğru Bıyıklı Mehmet Paşa'ya boş ahkâm kâğıtları gönderilmiş, bu kâğıtlar İdris Bitlisi tarafından doldurularak idarî taksimat yapılmıştır. Buna göre Diyarbakir Eyâleti'nin idarî statüsünün tespit edilmesi hususunda İdris Bitlisi'nin önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Yapılan düzenlemeye göre Diyarbakir; Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rabia, Musul ve Bitlis kıtalarını içine alan geniş bir eyâlet haline gelmiş, bu eyâlet içerisinde yurtluk-ocaklık, hükümet ve klasik Osmanlı sancakları şeklinde üç farklı statüde sancaklar ortaya çıkmıştır.⁴⁸ Buna göre 1515 yılında Diyarbakir Eyâleti'nin kurulmasından, incelenilen döneme gelinceye kadarki idarî taksimat ve teşkilâtlanma şu şekilde gerçekleşmiştir.

III. DİYARBEKİR EYÂLETİ'NİN İDARİ TAKSİMATI

A. XVI ve XVII. Yüzyıllarda İdari Taksimat

Amid (Diyarbakir) şehri ve çevresi 1515 yılında Osmanlı Devleti tarafından fethedildikten hemen sonra idarî olarak teşkilâtlandırılarak, merkezi Amid Kazâsı olan Diyarbakir Eyâleti kurulmuştur. Bu eyâlete beylerbeyi olarak, şehri fetheden kişi olması sebebiyle Bıyıklı Mehmet Paşa getirilmiştir. Diyarbakir Eyâleti, kuruluşundan incelenilen döneme gelinceye kadar idarî taksimat olarak yıllar içerisinde değişime uğramıştır. Diyarbakir Eyâleti'nin XVI ve XVII. yüzyıllardaki idarî taksimatı şu şekildedir.

⁴⁶ Kılıç, "Diyarbakir ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne Katılması (1515-1517) ve Sonuçları", 585.

⁴⁷ Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 7, Menteş Matbaası, İstanbul 1968, 78.

⁴⁸ Mehmet Ali Ünal, "Diyarbakir'de Osmanlı Hâkimiyetinin ve Diyarbakir Beylerbeyliğinin Kurulması", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 570.

Tablo 2. XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nin İdari Taksimâtı (Sancaklar)

1515 ⁴⁹	1520 ⁵⁰	1568-1574 ⁵¹	1578-1588 ⁵²
Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)
Kemah	Harput	Ruha	Ruha
Harput	Ruha	Harput	Ergani
Ruha	Arabgir	Ergani	Deyr-i Rahbe
Arapgir	Ergani	Kabur	Görkil
Ergani	İspir	Deyr-i rahba	Siverek
İspir	Kığı	Siverek	Ferak?
Bayburd	Bayburd	Atak	Nusaybin
Kığı	Cemaat-i Kürdan	Nusaybin	Harput
Çemişgezek	Çemişgezek	Tercil	Kabur
Hizo	Hazo	Çermik	Mazgirt (<i>Yurtluk</i>)
Atak	Atak	Rakka	Tercil
Süleymaniye	Palu	Sincar	Pertek ve Çemişgezek (<i>Yurtluk</i>)
Palu	Süleymaniye	Hısn-ı keyfa	Sincar
Berriyecik	Berriyecik	Eğil	Rakka
Eğil	Eğil	Çapakçur	Atak
Çermik	Çermik	Eski Musul	Çapakçur
Hısn-ı keyfa	Hısn-ı keyf	Cammase	Hısn-ı keyfa
Çapakçur	Cere	Siird	Aşiret-i Pesban
Cere	Çapakçur	Kabile-i Ben-i Rabia	Cezire
Fusûl	Fusûl	Ağcakale	İmadiye
Bitlis	Hilvan	Mihrani	Masyun
Sason	Bitlis	Kulb	Hacucuk
Cezire	Sason	Cemaat-i Pesyan ve Puzyan ve Zilan	Sason
Hizan	Cezire	Gence	Palu
Siverek	Hizan	Görgil	Genç
Berdiñ	Siverek	Hayzo	Eğil
Haytan	Berdiñ	Hancuk	Zırki
Zeriki	Haytan	-----	Mihrani
Musul	Zeriki	-----	Hüsnru?
Çüngüş	Musul	-----	Kabile-i Ben-i Rabia
Posadi	Çüngüş	-----	Mazgirt (<i>Yurtluk</i>)
Hacuk	Pasadi	-----	Sağman (<i>Yurtluk</i>)
Sincar	Hacuk	-----	Cammase
Aşiret-i Ulus	Sincar	-----	Siird
Genç	Genç	-----	Eski Musul
-----	Kemah	-----	Kulb
-----	Aşiret ve Ulus	-----	Aşair-i Ben-i Taymafaik
-----	-----	-----	Ağcakale
-----	-----	-----	Bozulus
-----	-----	-----	Kale-i Heytun

⁴⁹ Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimâtı", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı: 23, İstanbul 1969, 26-34.

⁵⁰ Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 (M.1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt. 15, İstanbul 1953, 306-307.

⁵¹ Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, 142-144.

⁵² Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008, 176.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere Diyarbekir Eyâleti'nin idarî taksimatı ve sancak sayıları yıllar içerisinde değişim göstermektedir. Bu sancakların büyük bir kısmının Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer aldığı dikkat çekmektedir. Ancak ileriki dönemlerde kuzeyde Erzurum, doğuda Van ve güneyde Rakka Eyâletleri'nin kurulmasıyla birlikte, XVII. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'ne tabi sancaklarda kopmalar ve idarî taksimatta bazı değişiklikler yaşanmıştır. Yeni kurulan eyâletlere sancakların kaydırılmasıyla birlikte XVII. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nin idarî taksimatı şu şekilde olmuştur.

Tablo 3. XVII. Yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nin İdari Taksimatı (Sancaklar)

1609 ⁵³	1626-1637 ⁵⁴	1653 ⁵⁵	1673-1702 ⁵⁶
Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)
Harput	Hazo (<i>Hükümet</i>)	Harput	Hazzo (<i>Hükümet</i>)
Ergani	Cizre (<i>Hükümet</i>)	Ergani	Cezire (<i>Hükümet</i>)
Siverek	Eğil (<i>Hükümet</i>)	Siverek	Eğil (<i>Hükümet</i>)
Nusaybin	Tercil (<i>Hükümet</i>)	Nusaybin	Tercil (<i>Hükümet</i>)
Hasankeyf	Palu (<i>Hükümet</i>)	Hasankeyf	Palu (<i>Hükümet</i>)
Çemişgezek	Genç (<i>Hükümet</i>)	Çemişgezek	Genç (<i>Hükümet</i>)
Siird	Çermik (<i>Yurtluk</i>)	Siird	Çermik (<i>Ocaklık</i>)
Meyafarikin	Sağman (<i>Yurtluk</i>)	Çapakçur	Hancuk
Akçakale	Hasankeyf	Sincar	Pertek (<i>Ocaklık-Hass</i>)
Sincar ve Habur	Pertek (<i>Yurtluk</i>)	Tercil	Hasankeyf
Sağman (<i>Yurtluk</i>)	Mazgirt (<i>Yurtluk</i>)	Kulb	Manazgird
Kulb (<i>Yurtluk</i>)	Çemişgezek	Çermik	Çemişgezek
Mihrani (<i>Yurtluk</i>)	Harput	Pertek	Harput
Tercil (<i>Yurtluk</i>)	Siverek	Mazgirt	Siverek
Atak (<i>Yurtluk</i>)	Kulb (<i>Yurtluk</i>)	Atak	Kulb (<i>Ocaklık</i>)
Pertek (<i>Yurtluk</i>)	Ergani	Pesban-Yurban	Sağman
Çapakçur (<i>Yurtluk</i>)	Mihrani (<i>Yurtluk</i>)	Sağman	Ağcakale (<i>Ocaklık</i>)
Çermik	Çapakçur (<i>Yurtluk</i>)	Meyafarikin	Dasini (<i>Ocaklık</i>)
Cezire (<i>Hükümet</i>)	Siird (<i>Yurtluk</i>)	Mihrani	Sincar
Eğil (<i>Hükümet</i>)	Görgil (<i>Yurtluk</i>)	Akçakale	-----
Kih (<i>Hükümet</i>)	Ahakis? (<i>Yurtluk</i>)	Hancuk	-----
Palu (<i>Hükümet</i>)	Meyafarikin (<i>Yurtluk</i>)	-----	-----
Hazo (<i>Hükümet</i>)	Bohtan, Zilan ve Pesban	-----	-----

⁵³ Ayn-i Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman Der Hülasa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280, 29-31.

⁵⁴ Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı, H.1040/M. 1631-1632 Tarihli Bir Taksimat Defteri", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Yayın No. 26, Erzurum 1963, 218-219.

⁵⁵ Midhat Sertoğlu, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, 30. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, 92; İlhan Şahin "Tîmâr Sistemi Hakkında Bir Risale", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı: 30, İstanbul 1979, 915-916.

⁵⁶ Orhan Kılıç, " XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin Eyâlet ve Sancak Teşkilatlanması," *Osmanlı*, YTY., (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, 96; Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997, 62.

Tablo 3. (Devamı)

-----	Nusaybin	-----	-----
-----	Akçakale	-----	-----
-----	Sincar	-----	-----
-----	Atak (<i>Yurtluk</i>)	-----	-----
-----	Hamgerdan (<i>Yurtluk</i>)	-----	-----
-----	Zaho (<i>Yurtluk</i>)	-----	-----

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere bu dönemde eyâletin sancak sayılarında belirgin bir azalma söz konusu olmuştur. XVII. yüzyılda eyâlete tâbi sancakların sayısı 19-30 arasında değişmektedir. Bu sancakların bir kısmı klasik Osmanlı sancağı iken⁵⁷ bir kısmı yurtluk-ocaklık⁵⁸ ve hükümet⁵⁹ tabir edilen sancaklardan meydana gelmektedir. İncelenilen dönemde Diyarbekir Eyâleti'nde yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakların sayısının XVII. yüzyıla nispeten büyük oranda azalmasına rağmen, varlıklarını azda olsa devam ettirdikleri görülmektedir.

B. XVIII. Yüzyılda İdari Taksimat

XVIII. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nin idarî taksimatında birtakım değişiklikler olmuştur. Bazı sancaklar eyâletten ayrılırken, yeni sancaklar oluşturularak eyâlete dâhil edilmiştir. XVIII. yüzyılda eyâletin idarî taksimatı ve teşkilâtlanması şu şekilde gerçekleşmiştir.

⁵⁷ Sancak kelimesi aslında bayrak demektir. Arapçası liva'dır. Jean Deny bu kelimenin "sanc" fiilinden türemiş olduğunu, "bir silahı veya ucu sivri bir şeyi düşmanın vücuduna veya toprağa saplamak" anlamı taşıdığını söylemektedir. Selçuklularda hükümdarlık alameti olarak kullanılan bu tabir, Osmanlı'da yönetim birimi anlamında da kullanılmıştır. Jean Deny, "Sancak", *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1970, X, 186-189.

⁵⁸Yurtluk-Ocaklık Sancaklar: Sefer sırasında hizmet ve yararlılıkları sebebiyle eski sahiplerine tevcih edilerek bir sülalenin mülkiyetindeki sancaklardır. Bu sancaklarda tahrir yapılmakta idi. Sancakbeyleri itaatsizlik ve ihanet içinde olmadığı müddetçe bu vazifeyi uzun süre yerine getirebilirdi. Bu tip sancaklar Osmanlı Devleti'nin siyasi olarak hareketli olan hudut bölgelerinde bulunmaktaydı. Bunun en önemli sebebi, bu bölgelerdeki yerli beylerin nüfuzundan faydalanmak ve merkezi otoriteyi bir ölçüde bu beyler vasıtasıyla korumak ve tesis etmektir. Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, Sayı:10, Ankara 1999, 122-123; Orhan Kılıç, "Yurtluk", *DİA*, TDV Yayınları, XXXXIII, 614-615; Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilâtı", *Osmanlı*, YTY, Ed. Güler Eren, Ankara 1999, VI, 116-118; Kenan Ziya Taş, *Tarih Işığında Güneydoğu ve Diyarbekir*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, 5-6.

⁵⁹ Hükümet Sancaklar: Fetih ve sefer sırasında hizmet ve yararlılıkları görülen kimselere mülkiyet üzere tahsis edilen sancaklardır. Hükümet sancaklarında tahrir yapılmaz, bunun doğal bir sonucu olarak da tîmâr sistemi yürürlükte değildir. Hükümet sancaklarında atama ve aziller aynı şekilde beylerbeyinin arzı ve Dîvân-ı hümayûn tarafından yapılmaktaydı. Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı*, YTY, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, VI, 85.

Tablo 4. XVIII. Yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nin İdari Taksimatı (Sancaklar)⁶⁰

1717-1730 ⁶¹	1733 ⁶²	1739 ⁶³	1747 ⁶⁴	1759-1766 ⁶⁵
Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)
Hazzo (<i>Hükümet</i>)	Çarsacak	Siverek	Hani	Hani
Cezire (<i>Hükümet</i>)	Harput	Çermik	Çapakçur	Berriyecik
Eğil (<i>Hükümet</i>)	Palu (<i>Hükümet</i>)	Berazi	Savur(<i>Hükümet</i>)	Savur
Tercil (<i>Hükümet</i>)	Eğil	Hasankeyf	Berriyecik	Kulb
Palu (<i>Hükümet</i>)	Ergani	Tercil (<i>Hükümet</i>)	Çermik	Mihrani
Genç (<i>Hükümet</i>)	Çüngüş	Mihrani	Mihrani	Siird
Çermik	Çermik	Hani (<i>Yurtluk</i>)	Kulb	Çermik
Hancuk	Siverek	Atak (<i>Yurtluk</i>)	Siverek	Siverek
Hasankeyf	Telbisme	Savur (<i>Hükümet</i>)	Atak (<i>Yurtluk</i>)	Ergani
Harput	Savur (<i>Hükümet</i>)	Siird	Ergani	Çüngüş
Siverek	Hasankeyf	Cıska	Siird	Atak
Pertek (<i>Ocaklık</i>)	Beşiri	Salat	Hasankeyf	Sincar
Mazgird (<i>Ocaklık</i>)	Meyafarikin (<i>Hükümet</i>)	Meyafarikin (<i>Hükümet</i>)	Musul-ı Atik ve Cedid	Musul-ı Atik ve Cedid
Çemişgezek	Berazi	Telbisme	Çemişgezek	Hasankeyf
Kulb (<i>Ocaklık</i>)	Hani	Mardin	Sağman	Çapakçur
Atak (<i>Ocaklık</i>)	Atak (<i>Yurtluk</i>)	Eğil (<i>Hükümet</i>)	Pertek	Sağman
Ergani (<i>Ocaklık</i>)	Tercil (<i>Hükümet</i>)	Çapakçur	Mazgird	Çemişgezek
Mihrani (<i>Ocaklık</i>)	Salat	Bakos Boşat	Sincar	Derik
Çapakçur	Bakos Boşat	Aşiret-i Karakeçili	Mardin	Mazgird
Siird	Mihrani	-----	Ergani	Mardin
Görgil	Cıska	-----	Çüngüş	Harput
Meyafarikin	-----	-----	Harput	-----
Bestan	-----	-----	-----	-----
Nusaybin	-----	-----	-----	-----
Habur	-----	-----	-----	-----
Sağman	-----	-----	-----	-----
Ağcakale	-----	-----	-----	-----
Sincar	-----	-----	-----	-----
Dasini	-----	-----	-----	-----
1767⁶⁶	1779⁶⁷	1785⁶⁸	1792⁶⁹	1794-1798⁷⁰
Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)	Amid (Paşa Sancağı)
Savur	Hani	Hani	Hani	Mardin
Hasankeyf	Berriyecik/Birecik	Berriyecik	Berriyecik	Siverek

⁶⁰ Bu tablonun hazırlanmasında genellikle vergi tevzi kayıtlarından istifade edilmiştir.

⁶¹ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, TTK Basımevi, Ankara 1997, 105-112; Fahamedin Başar, 1717-1730 tarihleri arasında eyaletin 29 sancaktan oluştuğunu söylemektedir. Ancak 15 C. 1133/ 14 Mart 1721 tarihli bir kayıta; Hani, Berriyecik, Savur, Çüngüş ve Musul-ı Atik ve Cedid Sancaklarının da Diyarbekir Eyâleti'ne tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre eyaletin 1721 tarihinde toplam 34 sancağı bulunmaktaydı. BOA, MAD. 3879, 97-98.

⁶² 20 Mart 1733 tarihli vergi tevzi kaydından alınmıştır. DŞS. 310, 63-64.

⁶³ 21 Mart 1739 tarihli imdad-ı seferiye vergisinin tevzi kaydından alınmıştır. DŞS. 360, 14.

⁶⁴ DŞS. 313, 178-179; BOA, MAD. 3029, 65-66; BOA, A. DVNSAHK. DB. d.1, 2.

⁶⁵ BOA, MAD. 3036, 63-64; BOA, MAD. 6426, 63-64; BOA, A. DVNSAHK. DB. d. 2, 297.

⁶⁶ DŞS. 348, 6-38; BOA, MAD. 3875, 105-106; BOA, A. DVNSAHK. DB. d.3, 131-132.

⁶⁷ BOA, MAD. 7643, 54; BOA, A. DVNSAHK. DB. d.3, 294.

⁶⁸ DŞS. 352, 25-27; BOA, A. DVNSAHK. DB. d.4, 107; DŞS. 313, 30.

⁶⁹ DŞS. 626, 20-32.

⁷⁰ DŞS. 355, 11; BOA, MAD. 2415, 98-99; BOA, MAD. 3170, 147-148.

Tablo 4. (Devamı)

Beşiri	Savur	Savur	Savur	Siird
Hani	Kulb	Kulb	Kulb	Hasankeyf
Telbisme	Mihrani	Mihrani	Mihrani	Beşiri
Tercil	Siird	Siird	Siird	Eğil
Mihrani	Çermik	Çermik	Çermik	Çermik
Atak	Siverek	Siverek	Siverek	Savur
Bakos Boşat	Ergani	Atak	Hasankeyf	Hani
Meyafarikin	Çüngüş	Hasankeyf	Sincar	Atak
Cıska	Atak	Sincar	Sağman	Tercil
Siverek	Hasankeyf	Çemişgezek	Çapakçur	Mihrani
Çermik	Sincar	Sağman	Mazgird	Çapakçur
Musul-1 Atik ve Cedid	Musul-1 Atik ve Cedid	Musul-1 Atik ve Cedid	Musul-1 Atik ve Cedid	Musul-1 Atik ve Cedid
Eğil	Mardin	Çapakçur	Çemişgezek	Karakeçili
Çapakçur	Çemişgezek	Mihrani	Atak	Telbisme
Karakeçili	Sağman	Mazgird	Tercil	Meyafarikin
Mardin	Pertek	Derik	Cıska	Cıska
Salat	Mazgird	Meyafarikin	Telbisme	Bakos Boşat
Berazi	Çapakçur	Beşiri	Bakos Boşat	Salat
Kulb	Harput	Tercil	Meyafarikin	Berazi
Berriyecik	-----	Bakos Boşat	Mardin	Hani
Ergani	-----	Eğil	Beşiri	Berriyecik
Çüngüş	-----	Karakeçili	Eğil	Kulb
Sincar	-----	Cıska	Çermik	Ergani
Siird	-----	Telbisme	Karakeçili	Çüngüş
Çemişgezek	-----	Mardin	Salat	Sincar
Sağman	-----	Salat	Berazi	Harput
Pertek	-----	Berazi	Ergani	-----
Mazgird	-----	Ergani	Çarsacak	-----
Palu	-----	Çüngüş	Harput	-----
-----	-----	Harput	Çüngüş	-----
-----	-----	-----	Palu	-----

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere XVIII. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'ne tâbi sancakların sayısı yirmi ile otuz dört arasında değişmektedir. Bu dönem içerisinde bazı sancakların eyâlet sınırları dışında kaldığı görülürken, yeni sancakların idarî olarak Diyarbekir Eyâleti'ne bağlandığı anlaşılmaktadır. Mesela dönemin hemen başlarında eyâlete tâbi olan Akçakale, Habur, Dasini, Genç, Hazzo, Hancuk, Bestan, Görgil, Nusaybin ve Cezire Sancakları ileriki dönemlerde idarî olarak Diyarbekir Eyâleti'nden ayrılırken Salat, Berazi, Derik, Çarsacak, Bakos-Boşat ve Kulb Sancaklarının da idarî taksimatta Diyarbekir Eyâleti'ne bağlandıkları görülmektedir. Yine bu dönemde yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakların sayısında XVII. yüzyıla oranla belirgin bir azalma olduğu dikkat çekmektedir. Bu duruma bölgedeki idarî uygulamanın zaman

içerisinde zayıflaması ve bu bölgelerde merkezi otoritenin gücünü artırdığının belirtileri olarak görülebilir.⁷¹

İncelenilen dönemde Diyarbekir Eyâleti'nin coğrafi sınırı XVI ve XVII. yüzyıla oranla küçülmüş olsa da eyâletin sınırları idarî olarak geniş bir alanı kapsamaktadır. XVIII. yüzyılda eyâletin toprakları, günümüzde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin tamamı hatta Irak'ın kuzey kesimlerini de içine alan bir alandan oluşmaktaydı. Diyarbekir Eyâleti, XIX. yüzyılda da coğrafi alan ve idarî teşkilâtlanma bakımından XVIII. yüzyıla yakın bir durum sergilemektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbekir Eyâleti otuz beş sancaktan oluşmaktaydı. Amid (Diyarbekir) Merkez Sancağı ise her biri adlî-idarî birim olan yirmi iki kazâdan meydana gelmekteydi.⁷²

Diyarbekir Eyâleti'nin yönetim merkezi olan Amid (Diyarbekir) Sancağı İncelenilen dönemde adlî ve idarî birim olarak yirmi bir kazâdan meydana gelmekteydi. 10 Mayıs 1785 tarihli vergi tevzi kaydına göre⁷³ Amid Merkez Sancağı şu kazâlardan oluşmaktadır.

Tablo 5. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Merkez Sancağı'na Tabi Kazâlar

Amid Kazâsı (<i>Merkez Kazâ</i>)	Siverek Kazâsı	Çermik Kazâsı	Meyafarikin Kazâsı
Hasankeyf Kazâsı	Beşiri Kazâsı	Tercil Kazâsı	Mihrani Kazâsı
Savur Kazâsı	Atak Kazâsı	Siird Kazâsı	Eğil Kazâsı
Karakeçili Kazâsı	Çapakçur Kazâsı	Hani Kazâsı	Bakos Boşat Kazâsı
Cıska Kazâsı	Telbisme Kazâsı	Mardin Kazâsı	Salat Kazâsı
Berazi Kazâsı	-----	-----	-----

Diyarbekir Eyâleti'nin ve Amid Sancağı'nın yönetim merkezi Amid Kazâsı'dır. Eyaletin kurulmasından itibaren gerek sancağa, gerekse eyâlete merkez olan Amid Kazâsı, XVIII. yüzyılda Şark-i Amid ve Garb-i Amid adı verilen iki nahiyeden meydana gelmekteydi.⁷⁴ İncelenilen dönemin başından yüzyılın sonuna kadarki süre zarfında Amid Kazâsı'na tabi nahiye sayısında herhangi bir değişiklik olmamıştır.

⁷¹ İbrahim Yılmazçelik, "Diyarbekir Eyâleti'nin Yeniden Teşkilâtlandırılması (1848-1864), *Osmanlı*, YTY., Ed. Güler Eren, Ankara 1999, VI, 225.

⁷² Eyaleti oluşturan 35 sancaktan 4'ü hükümet, 2'si yurtluk sancaklardan meydana gelmekteydi. Hükümet sancakları; Tercil, Eğil, Savur ve Meyafarikin sancakları oluştururken, yurtluk sancaklar ise Hani ve Atak'tır. İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyâleti'nin İdari Yapısı ve İdari Teşkilâtlanması", *TAD*, 18(29), Ankara 1996, 225.

⁷³ *DŞS.* 313, 30.

⁷⁴ *DŞS.* 310, 44-48; *DŞS.* 360, 24; *DŞS.* 313; 177-178, *DŞS.* 360, 174-175; *DŞS.* 360, 15; *DŞS.* 313, 188-190; *DŞS.* 348, 6; *DŞS.* 352, 28-31; *DŞS.* 626, 32; *DŞS.* 355, 43.

BİRİNCİ BÖLÜM

FİZİKİ, İDARİ VE DEMOGRAFİK YAPI

1.1. FİZİKİ YAPI

1.1.1. Amid (Diyarbakir) Kalesi

Diyarbakir şehrine gelindiğinde karşılaşılan ilk mimari yapı Diyarbakir kalesi ve surlarıdır. Bu yapı, zaman içerisinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmış önemli bir tarihi eserdir. Diyarbakir kalesi fiziksel olarak iç kale ve dış kale olmak üzere iki ana kısımdan meydana gelmektedir.

1.1.1.1. Dış Kale

Diyarbakir dış kalesi, 349 yılında Roma İmparatoru Constantius tarafından yaptırılmıştır.⁷⁵ Daha sonra bu bölgeye Nisibis Hıristiyan halkının gelmesiyle birlikte dış kale surları 375 yılında Roma İmparatoru II. Valentianus tarafından genişletirilmişse de 1 Ekim 1232 tarihinde Eyyubi Hükümdarı Melik Kamil dış kale surlarına eklenen bu yapıyı tamamen yıktırıştır. Zaman içerisinde şehre hâkim olan diğer devletler tarafından da bazı mimari eklemeler ve çeşitli onarımlar gören dış kale surları son haliyle günümüze kadar ulaşabilmiştir.⁷⁶

Zaman içerisinde birçok seyyah tarafından tasvir edilen⁷⁷ Diyarbakir dış kalesi Dicle Nehri'nin batı ucunda, Karacadağ'a kadar uzanan bazalt yapı üzerinde kurulmuştur. Dicle vadisinden 100 metre yükseklikte bulunması ve arazinin doğal

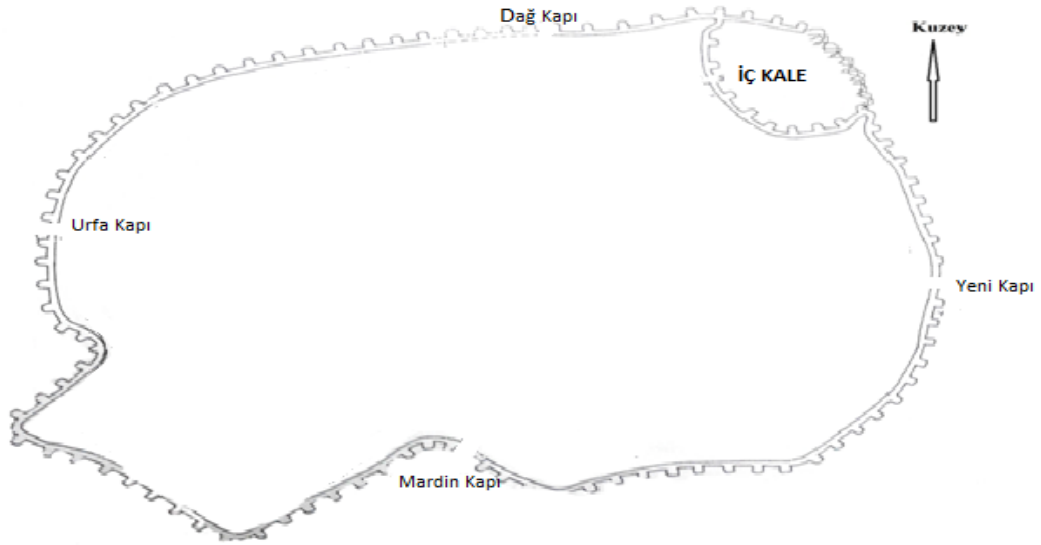
⁷⁵ Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, 2.

⁷⁶ Nursel Karaca, *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2010, 53.

⁷⁷ 21 Aralık 1061 tarihinde şehre gelen Nasır-ı Hüsrev Sefername adlı eserinde dış kale hakkında; "Şehrin, çevresine kara taştan bir kale duvarı yapılmıştır. Yüz batmandan bin batman, hatta daha da ağır koca taşları o kadar muntazam kesmişlerdi ki kireç ve harç koymaksızın bu taşları birbiri üstüne istif etmek suretiyle kaleyi yapmışlardı. Hisarın yüksekliği yirmi, enliliği de on kulaçtır. Her yüz arşında, yarım dairesi seksen arşın tutan bir burç yapılmıştır, mazgalı da aynı taştandır. Şehrin içinden kalenin üstüne çıkmak için birçok yerlerde taş merdivenler vardır. Her burcun üstüne bir savaş yeri yapılmıştır. Ben, dünyanın dört bucağında Arap, Acem, Hint ve Türk memleketlerinde birçok şehirler ve kaleler gördüm, fakat yeryüzünde hiçbir ülkede Amid şehrinin kalesine benzer bir kale ne gördüm, ne de bir başka yerde bunun gibi bir kale gördüm diyeni duydum." diye bahsetmektedir. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003, 11.

yapısı kalenin şeklini sınırlamaktadır.⁷⁸ Siyah bazalt taştan yapılmış olan bu dış kale surları, yukarıdan bakıldığında görüntüsü sebebiyle kalkan balığını andırmaktadır. Şehri kuşatan dış kale surlarının uzunluğu beş kilometreyi aşmakta, kalınlığı ise 3-3,5 metreyi bulmaktadır. Dış kale surları, her biri on yedi metreyi bulan seksen iki burçtan meydana gelmektedir. Burçlar arasındaki yükseklik yaklaşık olarak on beş metre civarındadır. Bu burçlar arasında en önemlileri; Yedi Kardeş, Evlibeden ve Keçi Burçlarıdır.⁷⁹

Şehri kuşatan dış kale surları, tarih içerisinde şehre sahip olan birçok medeniyetin önemli izlerini taşımaktadır. Bu surlarda; akrep, el, çıplak kadın, kartal, aslan, at, boğa, öküz, bitki, nur ve gamalı haç gibi pek çok figür bulunmaktadır.⁸⁰ Dış kale surları, dışarıya dört ana kapı ile açılmaktadır. Bu kapılar; kuzeyde Dağ Kapısı (Babü'l Cebel), batıda Urfa Kapı (Bab-ı Rum), güneyde Mardin Kapı (Bab-ı Tel) ve doğuda Dicle Nehri tarafında bulunan Yeni Kapı'dır.⁸¹ Diyarbakır kalesi'nin surları ve kapıları aşağıdaki çizimde gösterilmiştir.

Çizim 1.1. Diyarbakır (Amid) Şehir Surları ve Ana Kapılar⁸²

⁷⁸Ali Boran, "Diyarbakır Kalesi", *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2011, 80.

⁷⁹Remzi Balın, *Diyarbakır*, Balkanoğlu Matbaacılık, 3. Baskı, Diyarbakır 1972, 24-27; Ahmet Atan, "Tarihi Estetik Değerleriyle Diyarbakır Surları", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 240.

⁸⁰Yılmaz Çelik, *Diyarbakır Surlarında Hayvan Figürleri*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2008, 29-42.

⁸¹Sedat Çetintaş, "Diyarbakır Kalesi", *Kara-Amid Dergisi*, Isıl Matbaası, 2(8), İstanbul 1972, 87.

⁸²Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Evleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 1999, 17.

1.1.1.2. İç Kale

Diyarbakır dış kalesinin kuzeydoğusunda yer alan bu kale surlar ile çevrili olup, şehirden ve dış kaleden ayrılmaktadır. İç kale, Kanuni Sultan Süleyman zamanında surlar ile çevrilerek genişletilmiştir. İç kale, dört ana kapıya sahiptir. Bu kapılardan Fetih Kapı ve Oğrun Kapı şehrin dış kısmına doğru açılırken, Saray ve Küpeli Kapıları şehir içine doğru açılmaktadır.⁸³ Diyarbakır iç kalesi ve iç kale kapılarının görünümü aşağıdaki çizimde verilmiştir.

Çizim 1.2. Diyarbakır İç Kalesi ve Kapılar⁸⁴

⁸³ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, Gün Matbaası, İstanbul 1971, 20.

⁸⁴ Tuncer, *Diyarbakır Evleri*, 17.

İncelenilen dönemde Diyarbekir kalesi'nin çekirdeği durumunda olan iç kale paşa sarayı, mahkeme binası, malzeme deposu, cephanelik, hapishane ve gıda depolarının bulunduğu stratejik bir yerdir.

İç kalede bulunan ilk önemli bölge valinin ikâmet ettiği yer olan paşa sarayıdır. 1655 yılında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi bu yapı hakkında “ içinde yüz elli odalı ve çeşitli divanhaneli büyük bir saraydır. Her gelen vezir ve beyler birer oda, hamam, havuz ve şadırvanlar yapınca kat kat süslü bir saray olmuştur. Bütün pencereleri, balkonları Şattülarab'a, Sadiköy Ovası'na ve Karatepe denen vadilere bakan cihanı seyreden manzaralardır. Sarayın eski bir divanhaneli vardır. Eski sultanların binasıdır. Bu sarayın ilk yapıcısı Sultan I. Selim veziri Fatih Bıyıklı Mehmet Paşadır. Hayli geniş büyük saraydır ve sağlam iç kaledir. Şehir içinde kible tarafına bakan bir demir kapısı vardır. Bekçileri daima hazır olup, gözcülük ederler” demektedir.⁸⁵ Diyarbekir'de 1717-1718 yılları arasında kadı olan Telhisi Mustafa Efendi yazmış olduğu günlüğünde paşa sarayının fiziksel özelliğinden bahsetmese de iç kalede mamur halde olduğunu söylemektedir.⁸⁶ İncelenilen dönemde paşa sarayının fiziksel durumu ve işleyişi hakkında yeterince bilgi sahibi değiliz. Nitekim 1840 tarihinde de paşa sarayının mamur halde olduğu ve hizmet verdiği bilinmektedir.⁸⁷

İç kalede olduğu tahmin edilen diğer bir önemli fiziki yapı Amid kadısının yargılama yaptığı binadır. Bu yapının yeri arşiv vesikalarında geçmese de, iç kalede kadının kendisine ait evdeki odaların mahkeme şeklinde tahsis edilmesi ile meydana getirilmiş olmalıdır.. Bu yapının güvenlik, asayiş, yönetim örgütlerine ve hapishaneye yakınlığı sebebiyle iç kalenin merkezinde olması muhtemeldir.

Diyarbekir iç kalesi, diğer önemli Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi zaman içerisinde çok değişik amaçlar için kullanılmıştır. İncelenilen dönemde Diyarbekir iç kalesinin aynı zamanda bir hapishaneye ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Devlet düzenini bozanlar, eşkıyalar veya devlet görevlisi olup suç işleyenler⁸⁸ hapishanede cezalarını çekmişlerdir. Nitekim Diyarbekir monlasına, mütesellimine ve kale dizdarına

⁸⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 21-22.

⁸⁶ “Nehr-i Şatt iç Kal'asını ki kenarda vaki olup Paşa Sarayı dahi andadır”, Selim Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, 72.

⁸⁷ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK Yayınları, Ankara 1995, 25.

⁸⁸ 20 Kasım 1794 tarihli bir kayıтта, Amasya alaybeyi Mehmet Emin'in nizama aykırı hareketlerinden dolayı Diyarbekir iç kalesi'nde hapis tutulduğu görülmektedir. BOA, C. ZB. 816, 1.

gönderilen 28 Ağustos 1726 tarihli bir fermanla Diyarbekir iç kalesine hapsedilen Şehrizor Beylerbeyi'nin kethüdası İbrahim'in merkezden gönderilen mübaşir marifetiyle teftiş edileceğinden, bu duruma kimsenin müdahale ettirilmemesi istenmektedir.⁸⁹ Diyarbekir mütesellimi ve Diyarbekir dizdarına gönderilen 24 Eylül 1732 tarihli başka bir fermanla Diyarbekir kalesinde hapis tutulan Ergani maden emini Pir Mustafa ve Hazinekar Ömer Efendi'nin firar ettirilmeden İstanbul'a gönderilmeleri bildirilmektedir.⁹⁰ Yine Diyarbekir valisine gönderilen 4 Mayıs 1761 tarihli başka bir fermanla da Çarsacak voyvodası iken eşkıyalığa soyunan Karaçorluoğlu Mustafa'nın, Diyarbekir valisi Feyzullah Paşa marifetiyle yakalanması sebebiyle Karaçorluoğlu Mustafa'nın Diyarbekir iç kalesi'ne hapsedilerek tüm mal varlığına devlet tarafından el konulması emredilmektedir.⁹¹ Diyarbekir dizdarına gönderilen 25 Kasım 1793 tarihli başka bir belgede, Diyarbekir iç kalesinde hapis cezasına çarptırılan Harput alaybeyi Osman'ın nefisini terbiye ettiğinden salınması emredilmektedir.⁹² İncelenilen dönemde, Diyarbekir iç kalesinde bulunan hapishanenin gerek eşkıyaların, gerekse suç işleyen devlet görevlilerinin tutulduğu önemli bir yer olduğu görülmektedir.

Amid/Diyarbekir iç kalesinde, hapishanenin yanı sıra cephanes, silah ve diğer malzemelerin depolandığı yerlerin de olduğu anlaşılmaktadır. Mesela 5 Temmuz 1740 tarihli bir fermanla, Bağdat cephanesine gönderilmek için Keban madeninden satın alınacak 710 kantar⁹³ kurşuna Diyarbekir iç kalesinde bulunan kırk kantar kurşunun eklenerek Bağdat'a gönderilmesi istenmiştir.⁹⁴ Ayrıca Diyarbekir iç kalesi ordu için gerekli silah ve cephanenin saklandığı önemli bir yerdi. Diyarbekir kalesi dizdarına gönderilen 25 Şubat 1733 tarihli bir emr-i şerife göre, bu tarihte iç kalede otuz dokuz adet top olduğu görülmektedir.⁹⁵ Yine Diyarbekir iç kalesi askeri malzemelerin saklandığı önemli bir depo ve cephaneliğe sahiptir. Amid kalesi dizdarı Seyyid İsmail Ağa'ya gönderilen 1777 tarihli bir buyrukluda Diyarbekir/Amid kalesi'nde bulunan

⁸⁹ BOA, A. DVN. MHM. d. 123, 41.

⁹⁰ DŞS. 313, 38.

⁹¹ BOA, C. ML. 27989, 1-3.

⁹² DŞS. 355, 10.

⁹³ Ağırlık ölçüsü birimi olan kantar, Osmanlı coğrafyasında bölgeden bölgeye değişen farklı ağırlıklara sahiptir. Mesela 1890'larda bir İstanbul kantarı 56,4 kilogram iken, bir Anadolu kantarı 230,9 kilogram, bir Mardin kantarı 307,8 kilogram ve İzmir'de 50 kilogramdır. Cengiz Kallek, "Kantar", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 319.

⁹⁴ DŞS. 313, 41.

⁹⁵ DŞS. 310, 60.

cephanelikten gerekli malzeme ve cephanenin listesi verilerek, bir an evvel orduya teslim edilmesi emredilmektedir.⁹⁶

İncelenilen dönemde Diyarbekir iç kalesi'nde çeşitli yiyecek ve hububatın saklandığı önemli ambarlar da bulunmaktadır.⁹⁷ Diyarbekir valisi Çeteci Abdullah Paşa ve Diyarbekir voyvodası Semanzade Hüseyin'e gönderilen 3 Mart 1741 tarihli bir fermada Diyarbekir iç kalesinde stoklanmak üzere 70.000 kantar (3.948.000 kilo/ 3948 ton) peksimet hazırlanması emredilmektedir.⁹⁸ Bu veri aynı zamanda iç kaledeki ambarların büyüklüğü hakkında da fikir vermektedir.

Diyarbekir iç kalesinde bulunan asker sayısı ve bu askerleri sınıfları üzerinde durulması gereken diğer bir konudur. Eski dönemlerden itibaren askeri amaçlar için kullanılan iç kale, incelenilen dönemde de çeşitli askeri sınıflara ev sahipliği etmiştir. XVIII. yüzyılda dizdar ve kale kethüdasının denetimi altında olan bu askerlerin sayıları ve sınıflara dağılımları şu şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 1.1. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Kalesi'nde Görevli Asker Sayısı

Topçu	Mustahfız	Azeb	Toplam (nefer)	Tarih
52	105	136	293	10 Mayıs 1722 ⁹⁹
52	103	133	288	2 Haziran 1727 ¹⁰⁰
51	103	134	288	6 Ocak 1742 ¹⁰¹
?	?	137	137	11 Mart 1743 ¹⁰²
51	103	132	286	28 Ağustos 1784 ¹⁰³

Diyarbekir dış kalesinin sahip olduğu yüksek surlar sebebiyle şehrin savunması ve korunmasında önemli bir rolünün olduğu anlaşılmaktadır. Diyarbekir iç kalesi ise yönetim örgütleri, askeri depolar, gıda ambarları ve mahkeme binasının bulunmasından dolayı kazânın ve eyaletin kalbi konumundadır. Günümüzde hala ayakta olan iç ve dış kale incelenilen dönemde şehrin idarî, adlî, askeri ve ekonomik merkezi durumundadır.

⁹⁶BOA, C. AS. 14172, 1. Diyarbekir cephaneliğinden verilen malzeme ve cephane için bakınız, Asker, Cephane ve Diğer Malzemelerin Temini kısmı.

⁹⁷Anadolu'da büyük ambarlara sahip önemli şehirler şöyledir. Diyarbekir, Van, Sivas, Erzurum, Trabzon ve Bayburt'tur. Serdar Genç, *Lale Devrinde Savaş*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, 110-111.

⁹⁸DŞS. 360, 167.

⁹⁹BOA, İE. AS. 6578, 1.

¹⁰⁰BOA, D. AMH. d. 24793, 5.

¹⁰¹BOA, D. AMH. d. 24934, 2-5.

¹⁰²BOA, D. AMH. d. 24962, 3.

¹⁰³DŞS. 313, 27.

1.1.2. Dini ve Sosyal Yapılar

1.1.2.1. Camiler

Dini nitelikli yapılar olan cami ve mescitler, Osmanlı şehirlerinin kurulması ve gelişmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Arapça “cem” kökünden türeyen cami kelimesi, ilk zamanlar sadece Cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılmıştır. Şehir mimarisinin yapı taşlarından olan camiler, dini görevlerinin yanı sıra zaman içerisinde siyasî, ilmi, askeri birçok amaca hizmet etmiştir.¹⁰⁴ İncelenilen dönemde kazâ merkezindeki camiler ve bu camilerin görevlileri ile aldıkları ücretler şöyledir.

Cami-i Kebir (Ulu Camii): Anadolu'nun en eski camilerinden biridir. Bu yapı, 639 yılında İslam ordularının Diyarbekir şehrini fethetmesine müteakiben, şehrin ortasındaki en büyük dini mabed olan Mar-Toma Kilisesi'nin camiye çevrilmesi ile kurulmuştur. Siyah bazalt taştan yapılmış olan bu cami, şehrin en büyük dini yapısıdır.¹⁰⁵ 1091 yılında yıkılmaya yüz tutmuş bu yapı, dönemin Selçuklu valisi Amiddüdevle tarafından tamir ettirilmiştir. Zaman içerisinde Artuklular ve Akkoyunlular tarafından bakım yapılan bu yapı, Osmanlı döneminde de çeşitli zamanlarda bakım ve onarım geçirmiştir. XVIII. yüzyılın hemen başlarında 1712 yılında Diyarbekir valisi Maktulzade Vezir Ali Paşa Ulu Cami'nin mihrabını, valinin kethüdası Hüseyin Ağa cami mahfilini yaptırmıştır.¹⁰⁶

XVI. yüzyılda önemli bir vakıf gelirine sahip olduğu görülen bu cami,¹⁰⁷ incelenilen dönemde gerek görevlilerinin sayısı, gerekse caminin işlerliği bakımından şehrin en büyük camisi durumundadır. Kendi adıyla anılan mahallede (Cami-i Kebir Mahallesi) bulunan bu yapının, külliyesi dâhilinde Şafiiler Mescidi ve Cami-i Kebir Medresesi bulunmaktadır.¹⁰⁸ İncelenilen dönem içerisinde önemli bir yere sahip olan Diyarbekir Ulu Cami'nin görevlileri, maaşları ve görev yaptıkları tarihler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

¹⁰⁴Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt,“Cami-Dini ve Sosyokültürel Tarihi”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 46.

¹⁰⁵ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 184-185.

¹⁰⁶ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 29-30.

¹⁰⁷ 1518 yılında caminin senelik 18.546 akçe geliri varken, 1564 yılına gelindiğinde bu rakam senelik 115.931 akçeye çıkmıştır. Alpay Bizirlik, *16. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, TTK Yayınları, Ankara 2002, 18-19.

¹⁰⁸ Bu yapılara medreseler ve mescitler bölümünde değinilecektir.

Tablo 1.2. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Ulu Cami Görevlileri ve Ücretleri

Eski Görevli	Yeni Görevli	Vazifesi	Ücreti (Günlük)	Tarih
---	İbrahim	2. İmam	---	16 Tem. 1700 ¹⁰⁹
Amedi Seyyid Ali	Mehmet	Vaiz	12 akçe ¹¹⁰	11 Nisan 1708 ¹¹¹
Mustafa	Ebubekir Halife	Mimar	---	25 Ekim 1709 ¹¹²
İsmail Halife	Mehmet	Muallim	5 akçe	18 Mart 1719 ¹¹³
Ahmet Halife	Molla Abdullah	1. İmam	---	19 Tem. 1723 ¹¹⁴
Seyyid İsmail	Ali Halife	Duagü	10 akçe	29 Ağus. 1726 ¹¹⁵
Ali Halife	Seyyid Şeyh Said	Duagü	10 akçe	12 Ocak 1729 ¹¹⁶
Seyyid Ali	Seyyid Abdullah	Müezzin	5 akçe	27 Mayıs 1731 ¹¹⁷
Halil	Seyyid Yasin	Vaiz	12,5 akçe	1 Haziran 1732 ¹¹⁸
Abdullah	Şeyh Ali	Loğkeş	4 akçe	28 Ekim 1732 ¹¹⁹
Ali Halife	Seyyid Mehmet Arif	Cüzhan	---	1 Kasım 1732 ¹²⁰
Şeyh Halil	Ahmet Halife	Devirhan	1 akçe	3 Kasım 1732 ¹²¹
Seyyid Ali	Ferizoglu Ahmet Arif	Ferraş	6 akçe	30 Kasım 1732 ¹²²
Seyyid Ali	Abdülbaki Halife	Nathan	3 akçe	30 Kasım 1732 ¹²³
Seyyid Ali Halife	Mehmet Halife	Cuma Aşırhanı	2 akçe	1 Aralık 1732 ¹²⁴
Seyyid Ali Halife	Mehmet Halife	Kenef Ferraşı	---	1 Aralık 1732 ¹²⁵
---	Mehmet	Nazır	5 akçe	29 Ağus. 1733 ¹²⁶
Şeyh Halil Halife	Seyyid Yasin Efendi	Nazır	5 akçe	9 Mayıs 1734 ¹²⁷
---	Seyyid Abdülbaki	Aşırhan	1 akçe	29 Mart 1740 ¹²⁸
---	Hacı Ebubekir	Ferraş	5 akçe	25 Ağus. 1740 ¹²⁹
Şeyh Halil	Seyyid Yasin	Nazır	10 akçe	9 Kasım 1740 ¹³⁰
Şeyh Halil	Seyyid Yasin	Vaiz	12 akçe	25 Ocak 1741 ¹³¹
Şeyh Halil	Seyyid Yasin	Nazır	---	12 Şubat 1741 ¹³²
---	Seyyid Abdüllatif	Duagü	3 akçe	15 Kasım 1746 ¹³³

¹⁰⁹ BOA, İE. EV. 4066, 1.

¹¹⁰ Akçe: Osmanlılar tarafından başlangıçta “gümüş sikke”, XV. yüzyıldan itibaren de genel anlamda “para” karşılığı olarak kullanılan gümüş para birimi ve sikkedir. Akçelerin içeriğindeki gümüş oranı ise zaman içerisinde değişikliğe uğramıştır. Örneğin. 1431 tarihinde yüz dirhem gümüşten 260 adet akçe kesilirlen, 1705 tarihine gelindiğinde bu sayı 1900 adede kadar çıkmıştır. Halil Sahillioğlu, “Akçe”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, 224-226.

¹¹¹ BOA, C. EV. 28505, 1.

¹¹² BOA, İE. EV. 7577, 1.

¹¹³ BOA, İE. EV. 6040, 1.

¹¹⁴ DŞS. 631, 62.

¹¹⁵ BOA, İE. EV. 4386, 1.

¹¹⁶ BOA, A. RSK. d. 1577, 79.

¹¹⁷ DŞS. 313, 51.

¹¹⁸ BOA, C. MF. 9075, 1.

¹¹⁹ DŞS. 313, 45.

¹²⁰ DŞS. 313, 51.

¹²¹ DŞS. 313, 46.

¹²² DŞS. 313, 52.

¹²³ DŞS. 313, 52.

¹²⁴ DŞS. 313, 52.

¹²⁵ DŞS. 313, 52.

¹²⁶ BOA, C. EV. 10389, 1.

¹²⁷ BOA, C. EV. 10390, 1.

¹²⁸ VGMA, HRF. d. 1056, 15.

¹²⁹ DŞS. 360, 106.

¹³⁰ DŞS. 360, 142.

¹³¹ DŞS. 360, 141.

¹³² BOA, C. EV. 8452, 1.

Tablo 1.2. (Devamı)

---	Mehmet	Ferraş	5 akçe	13 Şubat 1755 ¹³⁴
---	Hacı Abdülbaki	MüezzinSermahfil	15 akçe	24 Tem. 1757 ¹³⁵
Mehmet Emin	Osman Halife	Müezzin	15 akçe	2 Eylül 1764 ¹³⁶
Seyyid Abdurrahman	Seyyid Abdullah	Cuma Vaizi	10 akçe	3 Ekim 1767 ¹³⁷
Osman Efendi	İbrahim Halife	Cüzhan-Cabi	6,5 akçe	14 Ekim 1767 ¹³⁸
---	Seyyid Mustafa	Cuma Duagüsü	10 akçe	2 Mayıs 1774 ¹³⁹
Seyyid Ömer Efendi	Seyyid Abdurrahman	Dersiam	3 akçe	16 Mart 1780 ¹⁴⁰
Osman Efendi	Hacı Ömer Efendi	Yarı Mütevellilik	7,5 akçe	16 Mart 1780 ¹⁴¹
Mehmet Halife	Hüseyin Halife	Ferraş ve Müezzin	4 akçe	1 Mayıs 1775 ¹⁴²
Mehmet Efendi	Seyyid Ahmet Halife	Dersiam	10 akçe	16 Ağus. 1783 ¹⁴³
Seyyid Ramazan	Hacı Halil	Cuma Vaizi	10 akçe	15 Ocak 1791 ¹⁴⁴
---	Seyyid Hafız Ali	Yarı Müderris	7,5 akçe	22 Ocak 1797 ¹⁴⁵
Seyyid Numan-Ahmet	Seyyid Ahmet	Çerağdim	----	7 Ekim 1799 ¹⁴⁶

Hüsrev Paşa Camii: Diyarbakır'ın Osmanlı idaresindeki ikinci valisi Hüsrev Paşa tarafından 1521-1528 yılları arasında medrese olarak yapılmıştır. Hüsreviye Medresesi adını alan bu yapı, XVIII. yüzyılda dersane kısmındaki mescidin halk tarafından sürekli kullanılmaya başlanması sebebiyle camiye çevrilmiş ve 1728 yılında bir minare eklenmiştir.¹⁴⁷ İncelenilen dönemde şehirdeki önemli dini yapılar arasında yer alan bu caminin birçok görevlisi bulunmaktaydı.

Tablo 1.3. Hüsrev Paşa Cami Görevlileri ve Ücretleri

Eski Görevli	Yeni Görevli	Vazifesi	Ücreti (Günlük)	Tarih
İbrahim Efendi	Mahmut Halife	Mütevelli	---	15 Ekim 1701 ¹⁴⁸
Ebubekir	Hacı Hafız Balak	Tekke Şeyhi	6 akçe	25 Mart 1702 ¹⁴⁹
Ömer	Molla Mehmet	Hafız-ı Kütüp	---	7 Ekim 1702 ¹⁵⁰

¹³³ DŞS. 313, 207.¹³⁴ VGMA, HRF. d. 1056, 10.¹³⁵ BOA, DVNSAHK. DB. d.2, 115.¹³⁶ BOA, A. RSK. d. 1608, 69.¹³⁷ DŞS. 348, 4.¹³⁸ DŞS. 348, 26.¹³⁹ VGMA, VD. 259, 77.¹⁴⁰ BOA, A. RSK. d. 1618, 6.¹⁴¹ BOA, A. RSK. d. 1618, 7.¹⁴² BOA. C. EV. 23678, 1.¹⁴³ BOA, C. MF. 1462, 1.¹⁴⁴ BOA, C. MF. 2841, 1.¹⁴⁵ VGMA, EV. ZMT. d. 42, 1.¹⁴⁶ BOA, C. EV. 9247, 1.¹⁴⁷ Ali Boran-Zekai Erdal, "Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri", *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2011, 267; Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 70; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 131.¹⁴⁸ BOA. C. EV. 26036, 1.¹⁴⁹ BOA. İE. EV. 3208, 1.¹⁵⁰ BOA, İE. TCT. 1010, 1.

Tablo 1.2. (Devamı)

---	Seyyid Ahmet	Vaiz	10 akçe	18 Tem. 1723 ¹⁵¹
---	Seyyid Ali	Müderriş	10 akçe	26 Ekim 1732 ¹⁵²
Ali	Ahmet Halife	Cüzhan	2 akçe	3 Kasım 1732 ¹⁵³
---	Hacı Ebubekir	Minare Çırağı	---	25 Ağustos 1740 ¹⁵⁴
Abdurrahman Halife	Mahmut Halife	Nazır	6 akçe	12 Nisan 1746 ¹⁵⁵
---	Seyyid Abdüllatif	Duagü	20 akçe	19 Ağustos 1746 ¹⁵⁶
Abdullah Halife	Mahmut Halife	Hafız-ı Kütüp	---	19 Kasım 1746 ¹⁵⁷
---	Halil	Kâtip	---	3 Şubat 1755 ¹⁵⁸
---	Seyfullah	Nazır	---	3 Şubat 1755 ¹⁵⁹
---	Seyyid Mustafa	Mimar	6 akçe	31 Ocak 1757 ¹⁶⁰
Seyyid Mustafa	Abdullah	Mimar	6 akçe	19 Haziran 1758 ¹⁶¹
---	Ahmet	Mütevelli	---	2 Mayıs 1764 ¹⁶²
Mehmet Emin	Osman Halife	İmam	5 akçe	6 Temmuz 1765 ¹⁶³
---	Hafız Molla Mehmet	İmam	---	18 Temmuz
---	Hacı İsmail	Mütevelli	---	1766 ¹⁶⁴
---	Abdurrahman	Müezzin	2 akçe	28 Mart 1770 ¹⁶⁵
Osman Efendi	Mehmet Emin Halife	İmam	---	11 Ağustos 1771 ¹⁶⁶
Seyyid İbrahim	Şeyh İbrahim	Müezzin	6 akçe	28 Şubat 1779 ¹⁶⁷
Mustafa Efendi	Ömer Efendi	Hatip	10 akçe	14 Ocak 1791 ¹⁶⁸
Şerif Ahmet Efendi	Hasan ve Hüseyin Efendi	Nazır	12 akçe	28 Kasım 1799 ¹⁶⁹

Behram Paşa Camii: Diyarbekir valisi Halhallı Behram Paşa tarafından 1564-1572 yılları arasında yaptırılmıştır. Kapısındaki kitabenin tarihi H. 980 olup, Diyarbekir şehrinde bulunan en önemli Osmanlı eserlerindedir.¹⁷⁰ Caminin 25 Eylül 1703 tarihinde mütevellisi Seyyid Hafız Mehmet görevini kendi rızası ile Ömer Halife'ye bırakmıştır.¹⁷¹ 11 Mart 1704'de cami cüzhanı Mustafa vefat ettiğinden cüzhanlık

¹⁵¹ DŞS. 631, 64.

¹⁵² DŞS. 313, 44.

¹⁵³ DŞS. 313, 46.

¹⁵⁴ DŞS. 360, 106.

¹⁵⁵ DŞS. 313, 209.

¹⁵⁶ DŞS. 313, 207.

¹⁵⁷ DŞS. 313, 166.

¹⁵⁸ BOA, A. DVNSAHK. DB. d.2, 10

¹⁵⁹ BOA, A. DVNSAHK. DB. d.2, 11.

¹⁶⁰ BOA, A. DVNSAHK. DB. d.2, 88.

¹⁶¹ BOA, C. MF. 8598, s. 1.

¹⁶² BOA, A. DVNSAHK. DB. d.3, 52.

¹⁶³ BOA. C. EV. 31466, 1.

¹⁶⁴ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 151.

¹⁶⁵ VGMA, HRF. d. 1065, 126.

¹⁶⁶ BOA, C. EV. 30240, 1.

¹⁶⁷ BOA, C. EV. 5599, 1.

¹⁶⁸ BOA. C. EV. 2694, 1.

¹⁶⁹ BOA, C. EV. 9251, 1.

¹⁷⁰ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 132; Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 1996, 144.

¹⁷¹ BOA. C. EV. 26508, 1.

vazifesi Hasan isimli şahsa verilmiştir.¹⁷² Yine caminin serdâblık¹⁷³ ve temizlikçilik görevinin 31 Ağustos 1723 tarihli bir kayıta Eblehat adlı bir gayrimüslim üzerinde olduğu görülmektedir.¹⁷⁴ 2 Ekim 1730'da günlük on iki akçe ücret ile vaizlik ve müezzinlik görevinin Abdülkadir adlı bir kimse tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁷⁵ Caminin 7 Kasım 1740 tarihinde günlük bir akçe ile cüzhanı ve iki akçe ile sıbyan muallimi olan Seyyid Hasan görevini kendi rızası ile Abdüllatif Halife'ye bırakmıştır.¹⁷⁶ 28 Kasım 1799'da cami vakfının günlük on akçe ile nazırı Şerif Ahmet Efendi vefat ettiğinden görevi oğulları Hasan ve Hüseyin Efendi'lere müşterek şekilde verilmiştir.¹⁷⁷

İskender Paşa Camii: Şehrin kuzeybatısında kendi adıyla anılan mahallede bulunmaktadır.¹⁷⁸ Diyarbakır valilerinden İskender Paşa tarafından 1551 yılında yaptırılmıştır.¹⁷⁹ Osmanlı dönemi eserleri arasında ön plana çıkan bu caminin, geniş bir avlusu ve son cemaat yeri bulunmaktadır.¹⁸⁰ XVIII. yüzyılda da varlığını sürdüren bu camiye ait 28 Kasım 1712 tarihli bir berat kaydında, caminin günlük iki akçe ile mütevellisi Esat Mehmet vefat ettiğinden görevi Kasım Mehmet isimli şahsa verilmiştir.¹⁸¹ 5 Şubat 1772 tarihli bir belgede mescidin günlük beş akçe ile hatibi Seyyid Hacı Mehmet vefat ettiğinden yerine Seyyid İsmail getirilmiştir.¹⁸² Yine 16 Ekim 1791'de caminin günlük iki akçe ile mütevellisi Seyyid Ahmet'in vefat etmesi nedeniyle mütevellilik vazifesinin Musa Halife'ye verildiği anlaşılmaktadır.¹⁸³

Nasuh Paşa (Servisehi/Servinaz Hatun) Camii: İç kalenin hemen dışında, Fatih Mehmet Paşa Camisi'ne giden yol üzerindedir. Diyarbakır valilerinden Nasuh Paşa tarafından, karısı Servinaz Hatun adına 1606-1611 yılları arasında yaptırılmıştır.¹⁸⁴ Küçük bir cami olan bu yapı 1819 yılında şehirde meydana gelen iç karışıklıklar

¹⁷² BOA, İE. EV. 5230, 1.

¹⁷³ Genellikle bina altlarında yer alan ve içerisinde soğuk su bulunan serin bölüme serdâb denilmektedir. Cihat Kürkçüoğlu, "Serdâb", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 550-551.

¹⁷⁴ DŞS. 631, 63.

¹⁷⁵ BOA, C. MF. 6399, 1.

¹⁷⁶ DŞS. 360, 134.

¹⁷⁷ BOA, C. EV. 9252, 1.

¹⁷⁸ Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, 140.

¹⁷⁹ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 81.

¹⁸⁰ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 132.

¹⁸¹ BOA, İE. EV. 5734, 1.

¹⁸² VGMA, HRF. d. 1058, 21.

¹⁸³ BOA, C. EV. 17366, 1

¹⁸⁴ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 103, Balin, *Diyarbakır*, 35.

esnasında, minaresine top mermisi isabet etmesi sebebiyle halk arasında kot “güçük” minareli cami olarak anılmaktadır.¹⁸⁵ Tek minareli olan bu caminin, bitişiğinde bir adet medresesi bulunmaktadır. İncelenilen dönemde ibadete açık olduğu görülmektedir. Nasuh Paşa Camisinin, bu dönemde tespit edilebilen görevlileri ve aldıkları ücretler aşağıda verilmiştir.

Tablo 1.4. Nasuh Paşa (Servisehi Hatun) Cami Görevlileri ve Ücretleri

Eski Görevli	Yeni Görevli	Vazifesi	Ücreti (Günlük)	Tarih
Mehmet Efendi	Mehmet Halife	Hatip	---	6 Aralık 1718 ¹⁸⁶
---	Şeyh Halil Efendi	Müderriis	25 akçe	1 Kasım 1732 ¹⁸⁷
---	Hatice Hanım	Mütevelli	---	3 Haziran 1734 ¹⁸⁸
---	Hasan	Cabi	5 akçe	
---	Hasan	Cabi	---	1 Temmuz 1734 ¹⁸⁹
Abdülkerim Halife	Abdurrahman Halife	Hatip	20 akçe	28 Kasım 1737 ¹⁹⁰
Şeyh Halil Efendi	Seyyid Yasin	Müderriis	25 akçe	23 Ekim 1740 ¹⁹¹
---	Seyyid İbrahim Halife	1. Müezzinz	3 akçe	8 Haziran 1758 ¹⁹²
Sadettin	Seyyid Mustafa Halife	Cuma Vaizi	20 akçe	27 Nisan 1759 ¹⁹³
Veliüddin Efendi	Mehmet Emin Halife	İmam, Vaiz, Cüzhan	19 akçe	1 Haziran 1772 ¹⁹⁴
---	Seyyid Ali Efendi	Müderriis	---	28 Temmuz 1794 ¹⁹⁵
Ahmet Halife	Seyyid Abdulgaffar	Hatip	10 akçe	16 Nisan 1798 ¹⁹⁶
Ali	Hafız Mehmet Azim	Cabi	5 akçe	5 Temmuz 1796 ¹⁹⁷

Seyyid Sa’sa (Sultan Sa’sa) Camii: İnşa tarihi belli olmayan bu cami, İlk İslam Arap valisi Sultan Sa’sa’ya izafeten yapılmıştır. Şimdiki belediye binasının doğu tarafı bitişiğindedir.¹⁹⁸ İncelenilen dönemde ibadete açık olduğu görülen caminin 20 Ocak 1740 tarihinde mimarı ve nazırı olan Derviş Mahmut vefat ettiğinden görevi Hafız Osman isimli şahsa verilmiştir.¹⁹⁹ 10 Ağustos 1762’de caminin günlük beş akçe ile dersiamı Osman adlı birisidir.²⁰⁰ Yine 25 Nisan 1763 tarihli bir kayıтта caminin günlük

¹⁸⁵ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 199.

¹⁸⁶ BOA, C. MF. 1236, 1.

¹⁸⁷ BOA, C. MF. 9050, 1.

¹⁸⁸ BOA, C. EV. 24389, 1.

¹⁸⁹ BOA, C. EV. 24389, 1.

¹⁹⁰ BOA, C. EV. 11935, 1.

¹⁹¹ DŞS. 360, 141.

¹⁹² VGMA, HRF. d. 1056, 35.

¹⁹³ BOA, C. MF. 6285, 1.

¹⁹⁴ BOA, C. EV. 26283, 1.

¹⁹⁵ DŞS. 355, 39.

¹⁹⁶ BOA, C. EV. 27569, 1.

¹⁹⁷ BOA, C. EV. 25765, 1.

¹⁹⁸ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 202; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 138.

¹⁹⁹ DŞS. 360, 49.

²⁰⁰ BOA, C. MF. 4231, 1.

üç akçe imamı Seyyid Mehmet Tahir'in vefatı sebebiyle imamlık vazifesinin Seyyid Mahmut Halife'ye verildiği anlaşılmaktadır.²⁰¹ 2 Şubat 1792'de caminin günlük beş akçe ile mütevellisi Ahmet Halife vefat ettiğinden görevi oğulları Abdullah, Derviş, Hüseyin ve Ebubekir Halifelere verilmiştir.²⁰²

Safa (İpariye) Camii: Kendi ile aynı adı taşıyan mahallede bulunmaktadır. Akkoyunlulardan kalma bir yapı olan bu caminin, yapım tarihi belli değildir. Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd bin Şeyh İbrahim Safi'nin isteği üzerine Uzun Hasan tarafından XV. yüzyılın ortalarında yaptırıldığı ve Şeyh İbrahim Safi'ye hürmeten "Camiü's-Safi" denildiği, zaman içerisinde halk ağzında Camiü's-Safa'ya dönüştüğü söylenmektedir. Ayrıca camiye "Palo Camii" de denilmektedir.²⁰³ Caminin yapım aşamasında kirecine yetmiş yük hoten miski karıştırıldığından bu camiye İpariye (miskli) denilmektedir.²⁰⁴ İncelenilen dönemde şehirdeki önemli dini yapılar arasında yer alan bu caminin görevlileri ve cami vakfından aldıkları ücretler aşağıda verilmiştir.

Tablo 1.5. Safa Cami Görevlileri ve Ücretleri

Eski Görevli	Yeni Görevli	Vazifesi	Ücreti (Günlük)	Tarih
Halil Halife	Seyyid Mehmet	İmam	---	9 Kasım 1740 ²⁰⁵
Halil Halife	Seyyid Mehmet	Aşırhan	2 akçe	24 Ocak 1741 ²⁰⁶
Seyyid Sadullah	Seyyid Ali	Ferraş	7,5 akçe	15 Ocak 1743 ²⁰⁷
Seyyid Ali	Hafız Abdalbaki	Aşırhan	3 akçe	10 Şub. 1758 ²⁰⁸
---	Mehmet Emin	Ferraş	3 akçe	21 Tem.1762 ²⁰⁹
Sadullah Efendi	Seyyid Ali Efendi	Mufakkıh	10 akçe	23 Ara. 1762 ²¹⁰
---	Seyyid Abdullah	İmam	---	30 Mart 1778 ²¹¹
---	Seyyid İbrahim	Müteveli	---	

Veli Kethüda Camii: İç kale kapısının kuzeyinde yer alan bu caminin yapılış tarihi ve yaptıranı belli değildir. Günümüzde yıkılmış ve yerine evler yapılmıştır.²¹² Kendi adıyla anılan mahallede bulunan bu caminin, XVIII. yüzyılda ibadete açık olduğu

²⁰¹ BOA, C. EV. 20587, s. 1.

²⁰² BOA, C. EV. 13167, 1.

²⁰³ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 1996, II, 443.

²⁰⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 23.

²⁰⁵ DŞS. 360, 145.

²⁰⁶ DŞS. 360, 144.

²⁰⁷ BOA, C. EV. 5684, 1.

²⁰⁸ VGMA, HRF. d. 1056, 38.

²⁰⁹ BOA, C. EV. 30154, 1.

²¹⁰ BOA, C. MF. 3627, 1.

²¹¹ BOA, DVNSAHK. DB. d. 3, 334.

²¹² Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 203; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 139.

görülmektedir. Nitekim caminin 6 Aralık 1709 tarihinde günlük iki akçe ücret ile mütevellisi Derviş Mehmet kendi rızası ile görevini Şeyh Mehmet'e terk etmiştir.²¹³ 30 Kasım 1722'de cami hatibinin Hacı Yusuf adlı birisi olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁴ 23 Mayıs 1755 tarihinde caminin ferraşı Seyyid Hasan iken²¹⁵, 19 Mayıs 1758'de caminin günlük iki akçe ücret ile nazırının Mustafa Halife olduğu anlaşılmaktadır.²¹⁶ Caminin mütevellilik görevi 13 Aralık 1785 tarihinde Mustafa adlı şahıs üzerinde iken²¹⁷, 23 Aralık 1785 tarihinde caminin mütevellisinin İsmail adlı birisi olduğu görülmektedir.²¹⁸ 17 Aralık 1789 tarihinde cami imamı günlük beş akçe ile Mehmet Halife iken, kendisinin vefat etmesi üzerine imamlık görevine Seyyid Hafız Mehmet getirilmiştir.²¹⁹

Ömer Şeddad Camii: Şehrin güney kesiminde Mardin kapısı tarafında bulunan cami, halk arasında Hazreti Ömer Camisi²²⁰ olarak anılmaktadır. Üzerindeki kitabeden 1150-1151 yıllarında İnaloğulları döneminde Ömer Şeddad adlı birisinin cami olarak düzenlediği anlaşılmaktadır. Halk arasında söylenen Hazreti Ömer ile bir bağlantısı bulunmamaktadır.²²¹ 12 Nisan 1715'de caminin günlük iki akçe ücret ile hatibi İshak Halife olup²²² 19 Nisan 1741 tarihinde görevini kendi rızası ile Halil Halife'ye bırakmıştır.²²³

Kadı (Kadı El-Hac Ali) Camii: Kentin kuzeydoğusunda Hasan Paşa Hanı arkasında ve Kadı Hamamı'nın batısında yer almaktadır.²²⁴ Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen bu yapının günümüzde bulunmayan vakfiyesinde 1533-1543 yıllarında Kadı İsmail adında birisi tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.²²⁵ 27 Kasım 1712 tarihli bir kayıta camiden Kadı El-Hac Ali Cami olarak da zikredilmektedir.²²⁶ Aynı tarihli belgede cami mütevellisi Seyyid Derviş Ali görevini kendi rızası ile Molla Seyyid

²¹³ BOA, İE. EV. 5581, 1.

²¹⁴ BOA, İE. EV. 11924, 1.

²¹⁵ VGMA, HRF. d. 1056, 10.

²¹⁶ VGMA, HRF. d. 1056, 36.

²¹⁷ BOA, DVNSAHK. DB. d.4, 129.

²¹⁸ BOA, DVNSAHK. DB. d.4, 130.

²¹⁹ BOA, C. EV. 22680, 1.

²²⁰ 18. yüzyılda da bu camiyeye ait kayıtlarda Hz. Ömer Camisi adı kullanılmaktadır. DŞS. 360, 180.

²²¹ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 36; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 129; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 193.

²²² BOA. İE. EV. 4429, 3.

²²³ DŞS. 360, 180.

²²⁴ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-1840*, 61.

²²⁵ Boran-Erdal, "Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri", 277; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 193; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 139.

²²⁶ BOA, İE. EV. 6973, 1.

Ahmet adlı şahsa bırakmıştır.²²⁷ Caminin 29 Kasım 1712 tarihinde günlük beş akçe ücret ile hatibi Seyyid Derviş Ali camideki vazifesini kendi isteği ile Molla Seyyid Ahmet'e devretmiştir.²²⁸ 22 Kasım 1754'de caminin müezzini Ebubekir adlı birisidir.²²⁹

Kara (Camiü'l-Esved) Camii: Kendi adı ile anılan mahallede bulunmaktadır. İlk zamanlar Gülşeni Tekkesi olarak yapılmış, daha sonra camiye çevrilmiştir.²³⁰ Yapımı ve yapım tarihi belli olmayan caminin²³¹, XVIII. yüzyılda faal olduğu bilinmektedir. Cami, 1926 yılında belediye tarafından yıktırılmıştır.

Melek/Melik Ahmet Paşa Camii: Şehrin batısında, Urfa Kapı yakınlarında ve kendi adıyla anılan mahallede bulunan bu cami iki katlıdır.²³² Diyarbakirli Melek Ahmet Paşa tarafından 1587-1591 yılları arasında yaptırılmıştır. Tuhfetü'l Mimarın'da Mimar Sinan'ın eserleri arasında geçmesine rağmen bu bilgi kesin değildir.²³³ İncelenilen dönemin önemli camileri arasında yer alan bu yapının, görevlileri ve aldıkları ücretler kayıtlara yansıdığı ölçüde tespit edilmiş olup, aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 1.6. Melek Ahmet Paşa Cami Görevlileri ve Ücretleri

Eski Görevli	Yeni Görevli	Vazifesi	Ücreti (Günlük)	Tarih
Molla Mahmut	Mehmet	İmam	---	15 Şubat 1706 ²³⁴
---	Mustafa	2. İmam	---	5 Haziran 1740 ²³⁵
---	Hacı Süleyman	Mütevelli	---	25 Haziran 1750 ²³⁶
---	İbrahim	Mütevelli	---	22 Mart 1765 ²³⁷
Hacı Ahmet	Seyyid Mehmet	Hatip- Sermahfil	12 akçe	27 Haziran 1785 ²³⁸
---	Mustafa	Mütevelli	---	3 Aralık 1785 ²³⁹
Seyyid Feyzullah	Seyyid İsmail	Müezzin	4 akçe	17 Mayıs 1787 ²⁴⁰
---	Mustafa Efendi	2. İmam	10 akçe	3 Nisan 1791 ²⁴¹

²²⁷ BOA, İE. EV. 6973, 1.

²²⁸ BOA, İE. EV. 4345, 1.

²²⁹ VGMA, HRF. d. 1056, 10.

²³⁰ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakir*, 202.

²³¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 23.

²³² Tuncer, *Diyarbakir Camileri*, 158.

²³³ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakir*, 198; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakir Tarihi ve Abideleri*, 134.

²³⁴ BOA, İE. EV. 6839, 1.

²³⁵ DŞS. 360, 81.

²³⁶ BOA, DVNSAHK. DB. d.1, 186.

²³⁷ BOA, C. EV. 31012, s. 1.

²³⁸ BOA, C. EV. 26213, 1.

²³⁹ BOA, DVNSAHK. DB. d. 4, 129.

²⁴⁰ BOA, C. EV. 15956, s. 1.

²⁴¹ BOA, C. EV. 23246, 1.

Nebi (Peygamber) Camii: Kendi adıyla anılan mahallede bulunmaktadır. XV. yüzyıldan kalma bir Akkoyunlu eseri olan bu yapının kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir.²⁴² Caminin minare ve Hanefiler kısmı 1530 tarihinde Kasap Hacı Hüseyin adlı bir kişi tarafından yaptırılmıştır. Minare kitabesinde peygamber efendimizin hadisleri “*kâle’n nebi*” şeklinde nakledildiği için halk arasında bu yapı Nebi Cami, Peygamber Cami veya Camiü’n Nebi adıyla anılmakta²⁴³ ve kendi ismini taşıyan mahallede bulunmaktadır.

İncelenilen dönemde şehrin önemli dini yapıları arasında yer alan bu caminin 16 Haziran 1712 tarihinde günlük iki akçe ile müezzini Ebubekir vefat ettiğinden görevi Hasan Halife isimli şahsa verilmiştir.²⁴⁴ Caminin 16 Nisan 1739’da loğkeşi Karabet adlı bir gayrimüslim olup, kendisinin vefatı sebebiyle yerine Ohan adlı zimmî atanmıştır.²⁴⁵ Yine 12 Şubat 1747’de günlük bir akçe ile ferraşı Ömer Halife iken, 24 Mayıs 1754 tarihinde günlük beş akçe ile imamı Hasan Halife’dir.²⁴⁶ 29 Temmuz 1773 tarihli başka bir kayıta caminin II. imamının İbrahim adlı şahıs olduğu görülmektedir.²⁴⁷ 2 Nisan 1786’da caminin günlük dört akçe ücret ile imamı Hasan Efendi vefat ettiğinden, imamlık görevi Hasan Efendi’nin oğlu Seyyid Mahmut Efendi’ye verilmiştir.²⁴⁸ 2 Ağustos 1795 tarihinde Nebi Camii’nin günlük dört akçe ile müezzini Abdullah vefat ettiğinden görevi Seyyid Osman’a verilmiştir.²⁴⁹

İbn-i Sino (Şemsi Efendi) Camii: Evliya Çelebi bu caminin Şemsi Efendi adlı birisi tarafından inşa ettirildiğini söylemektedir.²⁵⁰ Diyarbakır iç kalesinde²⁵¹ bulunan bu cami hakkında incelenilen dönemde çok fazla bilgi mevcut değildir. Caminin 1 Aralık 1732 tarihinde günlük bir akçe vazife ile cüzhanı olan Seyyid Ali Halife görevini kendi rızası ile Seyyid Mehmet Arif’e bırakmıştır.²⁵² 29 Mart 1740 tarihinde caminin günlük iki akçe ile çerağdarı Seyyid Hamit Halife’dir.²⁵³ 7 Nisan 1741 tarihli bir kayıta

²⁴² Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 190; Sözen, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, 43.

²⁴³ Boran-Erdal, “Diyarbakır’da Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri”, 235.

²⁴⁴ BOA, İE. EV. 6963, 1.

²⁴⁵ DŞS. 360, 29.

²⁴⁶ VGMA, HRF. d. 1056, 13.

²⁴⁷ BOA, C. EV. 17147, 1.

²⁴⁸ BOA, C. EV. 9597, 1.

²⁴⁹ BOA, C. EV. 13024, 1.

²⁵⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 34.

²⁵¹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 55.

²⁵² DŞS. 313, 52.

²⁵³ VGMA, HRF. d. 1056, 16.

camii vakfının vekilharcının günlük üç akçe ile Seyyid Mustafa olduğu görülmektedir.²⁵⁴ Caminin 20 Kasım 1751 tarihinde günlük üç akçe ücret ile müezzini Mustafa Halife iken²⁵⁵ 28 Kasım 1761'de günlük beş akçe ücret ile Cuma aşırhanı ve cüzhanı İsmail ve Abdalbaki adlı kardeşlerdir.²⁵⁶ 20 Ağustos 1773 tarihinde günlük üç akçe ile cüzhanı Seyyid Ahmet'tir.²⁵⁷ 18 Şubat 1774 tarihli bir atama kaydından caminin günlük üç akçe ile ferraşı olan Osman vefat ettiğinden görevinin Seyyid Abdulkadir adlı şahsa verildiği anlaşılmaktadır.²⁵⁸

Defterdar Ahmet Paşa (Ragıbiyye) Camii: Aynı adı taşıyan mahallededir. Defterdar Ahmet Paşa tarafından 1594 yılında yaptırılmıştır. Camii, Diyarbakır salnamesinde yanlışlıkla 1679 yılında yapıyı onartan vali Ahmet Paşa'ya mal edilmiş olsa da bu yanlıştır. Yapının bir başka tarihteki onarımı ise müderris Hacı Ragıb Bey tarafından yaptırılmıştır. Bu sebeple halk arasında Ragıbiyye Camii adıyla da bilinmektedir.²⁵⁹ XVIII. yüzyılda faal olan bu caminin görevlileri aşağıda verilmiştir.

Tablo 1.7. Defterdar Ahmet Paşa Camii Görevlileri ve Ücretleri

Eski Görevli	Yeni Görevli	Vazifesi	Ücreti (Günlük)	Tarih
Ahmet Halife	İbrahim Halife	İmam	5 akçe	27 Ağustos 1700 ²⁶⁰
Derviş Mehmet	Şeyh Mehmet	Mütevelli	2.5 akçe	6 Aralık 1709 ²⁶¹
Hacı Abdurrahman	Molla Ahmet	Cüzhan	2 akçe	13 Ocak 1710 ²⁶²
Molla İbrahim	Mehmet Halife	İmam	5 akçe	21 Haziran 1712 ²⁶³
----	Mehmet	İmam	----	23 Temmuz 1713 ²⁶⁴
-----	Murat	Mütevelli	5 akçe	29 Mart 1740 ²⁶⁵
Seyyid Mehmet	Seyyid Mehmet Arif	Cüzhan	2 akçe	24 Haziran 1740 ²⁶⁶
-----	Seyyid Abdüllatif	Duagü	3 akçe	15 Kasım 1746 ²⁶⁷
-----	Ali Halife	Mütevelli	----	14 Ocak 1782 ²⁶⁸
Hafız Hasan	Abdurrahim	Cüzhan	2 akçe	9 Mayıs 1785 ²⁶⁹

²⁵⁴ DŞS. 360, 180.

²⁵⁵ VGMA, HRF. d. 1056, 19.

²⁵⁶ VGMA, HRF. d. 1057, 127.

²⁵⁷ VGMA, HRF. d. 1065, 125.

²⁵⁸ VGMA, HRF. d. 1059, 14.

²⁵⁹ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 100.

²⁶⁰ BOA, İE. EV. 3083, 1.

²⁶¹ BOA, İE. EV. 5581, 1.

²⁶² BOA, C. EV. 20842, 1.

²⁶³ BOA, C. EV. 202, 1; BOA, İE. EV. 5830, 1.

²⁶⁴ BOA, İE. EV. 6996, 1.

²⁶⁵ VGMA, HRF. d. 1056, 16.

²⁶⁶ BOA, C. EV. 12033, 1.

²⁶⁷ DŞS. 313, 207.

²⁶⁸ BOA, C. EV. 28800, 1.

²⁶⁹ BOA, C. EV. 25600, 1.

Paşa Camii: Mardin kapısında, Kastal Mahallesi'ndedir. Sadrazam Çalık Ali Paşa tarafından 1691 yılında yaptırılmıştır. Hadım Ali Paşa Cami ile karışmaması için, sadece Paşa Cami olarak anılmıştır.²⁷⁰ Minaresiz ve günümüzde harap olan bu yapı ile ilgili incelenilen dönemde herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

Hacı Hişam Camii: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu cami, incelenilen dönemde ibadete açıktır. Caminin 19 Ağustos 1746 tarihinde günlük iki akçe ile nazırı Seyyid Halil adlı birisidir.²⁷¹

Fatih Mehmet Paşa (Bıyıklı Mehmet Paşa/Kurşunlu) Camii: Halk arasında genellikle Kurşunlu Cami²⁷² olarak bilinen bu yapı, kentin doğusunda iç kale yakınlarında ve adını verdiği mahalle dâhilindedir.²⁷³ Diyarbekir fatihi ve eyâletin ilk Osmanlı beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından 1516-1520 yılları arasında yaptırılmıştır.²⁷⁴ Şehirde yapılmış ilk Osmanlı eseridir.²⁷⁵ XVI. yüzyılın ikinci yarısında şafiler kısmı eklenmiştir.²⁷⁶ Ayrıca cami yakınlarında kendi adıyla anılan bir medresesi bulunmaktadır.²⁷⁷ Şehrin önemli yapılarından olan bu caminin 22 Kasım 1754 tarihli bir belgede duagüsü günlük 10 akçe ücret ile Seyfullah adlı birisidir.²⁷⁸ 15 Şubat 1761 tarihli bir kayda göre mütevellisi Ahmet'tir.²⁷⁹ 20 Haziran 1765 tarihli bir kayıta caminin günlük 4 akçe ile müezzini olan Seyyid Ahmet vefat ettiğinden yerine Seyyid Mehmet getirilmiştir.²⁸⁰ 12 Ağustos 1792 tarihli başka kayıta ise caminin günlük 10 akçe ücret ile dersiami Mehmet Efendi'dir.²⁸¹

Hasan Paşa Camii: Diyarbekir valilerinden Hasan Paşa'nın valilik yaptığı 1570-1575 yılları arasında yapılmış olması muhtemeldir. Hakkında fazla bilgi

²⁷⁰ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 138.

²⁷¹ VGMA, *HRF. d. 1056*, 16.

²⁷² Kubbe çatısının ve etrafının kurşun ile kaplı olmasından dolayı halk tarafından Kurşunlu Cami adı verilmiştir.

²⁷³ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 65.

²⁷⁴ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 193.

²⁷⁵ Balin, *Diyarbakır*, 34.

²⁷⁶ Boran-Erdal, "Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri", 260.

²⁷⁷ Bkz. Medreseler Bölümü.

²⁷⁸ VGMA, *HRF. d. 1056*, 10.

²⁷⁹ BOA. *DVNSAHK. DB. d.4*, 228.

²⁸⁰ VGMA, *HRF. d. 1057*, 135.

²⁸¹ *DŞS. 626*, 28.

bulunmayan caminin 5 Kasım 1746 tarihinde günlük yirmi akçe ile duagüsünün Seyyid Abdüllatif adında birisi olduğu anlaşılmaktadır.²⁸²

Şeyh Mutahhar (Şeyh Matar-Kasım Padişah) Camii: Halk arasında bu camiye, Şeyh Matar veya Kasım Padişah Camisi de denilmektedir. Akkoyunlu Sultanı Kasım tarafından 1500 yılında yaptırılmıştır. Bu yapı şehirdeki Şeyh Mutahhar'ın türbesinin bulunduğu arsa üzerine yapıldığından bu adı almıştır.²⁸³ Kendi adıyla anılan mahallede bulunan bu yapının incelenilen dönemdeki görevlileri ve aldıkları ücretleri şu şekildedir.

Tablo 1.8. Şeyh Mutahhar Cami Görevlileri ve Ücretleri

Eski Görevli	Yeni Görevli	Vazifesi	Ücreti (Günlük)	Tarih
Abdurrahman Halife	Ahmet Halife	Hatip	5 akçe	28 Kasım 1712 ²⁸⁴
Bedros	Serkis	Loğkeş	---	10 Aralık 1723 ²⁸⁵
Molla Halil	Ahmet	Muhasip	3 akçe	5 Mayıs 1736 ²⁸⁶
		Vekilharç	4 akçe	
		Mütevelli	3 akçe	
---	Karabet	Loğkeş	---	7 Ağustos 1739 ²⁸⁷
Seyyid Ahmet	Abdurrahman Halife	Hatip	6 akçe	17 Mayıs 1740 ²⁸⁸
Hafız Osman	Süleyman Halife	Hatip	5 akçe	29 Kasım 1750 ²⁸⁹
---	Hasan Ağa	Aşırhan	---	22 Kasım 1754 ²⁹⁰
---	Seyyid Abdullah	Vaiz	5 akçe	15 Temmuz 1755 ²⁹¹
---	Seyyid Hafız Osman	Müezzîn	3 akçe	21 Şubat 1757 ²⁹²
---	Mehmet Emin	Mütevelli-Cüzhan	2 akçe	21 Temmuz 1762 ²⁹³
---	Seyyid Hafız Adem	Aşırhan	4 akçe	1 Kasım 1788 ²⁹⁴

Lale Bey (Lala Kasım-Lala Bey) Camii: Şehrin güneybatısında kendi adıyla anılan mahallede bulunmaktadır.²⁹⁵ Kesin yapım tarihi bilinmeyen bu caminin XV. yüzyıl ortası veya XVI. yüzyıl başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Yaptırınının

²⁸² BOA, DVNSAHK. DB. d.1, 98.

²⁸³ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 55; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 191.

²⁸⁴ BOA, İE. EV. 5781, 1.

²⁸⁵ DŞS. 631, 64.

²⁸⁶ BOA, C. EV. 31913, 1.

²⁸⁷ DŞS. 360, 40.

²⁸⁸ DŞS. 360, 106.

²⁸⁹ BOA, C. EV. 31434, 1.

²⁹⁰ VGMA, HRF. d. 1056, 10.

²⁹¹ VGMA, HRF. d. 1056, 10.

²⁹² VGMA, HRF. d. 1056, 32.

²⁹³ BOA, C. EV. 30154, 1.

²⁹⁴ VGMA, HRF. d. 1060, 67.

²⁹⁵ Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, 92.

Eğil beylerinden Lala Kasım Bey olduğu ileri sürülmektedir.²⁹⁶ XVIII. yüzyılda cami hizmet vermektedir. Caminin 3 Nisan 1713 tarihinde hatiplik görevinin günlük üç akçe ile Ahmet Halife üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.²⁹⁷ 29 Ekim 1755'de caminin günlük üç akçe ile mütevellisi ve beş akçe imamı Seyyid Yusuf Halife'dir.²⁹⁸ Caminin 9 Aralık 1760'da caminin günlük üç akçe ile müezzini ve çerağdarı İsmail adlı birisi iken²⁹⁹ 17 Aralık 1789'da günlük beş akçe ile cami imamı olan Hafız Mustafa adlı şahıs görevini kendi rızası ile Mehmet Sait Efendi'ye bıraktığı anlaşılmaktadır.³⁰⁰

Nakşibendiye Camii: Kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı bilinmeyen bu caminin şehrin hangi bölgesinde olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Cami hakkındaki tek bilgi, 24 Ocak 1741 tarihli olup, bu kayıttta cami hatibi olan Halil Halife görevini kendi rızası ile oğlu Seyyid Yasin Halife'ye bırakmıştır.³⁰¹

Rüstem Paşa Camii: Diyarbakir eski beylerbeylerinden Rüstem Paşa tarafından yaptırılmıştır. İncelenilen dönemde ibadete açık olduğu görülen bu caminin 29 Mart 1740 tarihli bir kayda göre günlük beş akçe ile mütevellisi Mustafa adlı biridir.³⁰²

Ali Paşa (Hadım Ali Paşa) Camii: Mardin Kapı ile Urfa Kapı arasında, surlara yakın yerde, aynı adı taşıyan mahallede bulunmaktadır. Diyarbakir valilerinden Hadım Ali Paşa tarafından 1534-1537 yılları arasında yaptırılmıştır.³⁰³ Bitişğinde bir medrese³⁰⁴ bulunan bu yapı, şehirdeki önemli dini yapılar arasında bulunmaktadır. İncelenen dönem içerisinde tespit edilebilen cami görevlileri ve bu görevlilerin aldıkları ücretler aşağıda verilmiştir.

²⁹⁶ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 59.

²⁹⁷ BOA, *İE. EV.* 5831, 1.

²⁹⁸ BOA, *C. EV.* 8980, 1.

²⁹⁹ VGMA, *HRF. d.* 1065, 129.

³⁰⁰ BOA, *C. EV.* 22765, 1.

³⁰¹ *DŞS.* 360, 144.

³⁰² VGMA, *HRF. d.* 1056, 16.

³⁰³ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 76; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, II, 552.

³⁰⁴ Medreseler kısmında değinilecektir.

Tablo 1.9. Ali Paşa (Hadım Ali Paşa) Cami Görevlileri ve Ücretleri

Eski Görevli	Yeni Görevli	Vazifesi	Ücreti (Günlük)	Tarih
Seyyid Mahmut	Seyyid Abdullah	Mektep Halifesi	2 akçe	20 Nisan 1705 ³⁰⁵
Derviş Mehmet	Hüseyin Halife	Vekilharç	6 akçe	27 Haziran 1712 ³⁰⁶
Seyyid Hasan	Ebubekir Halife	Vekilharç	8 akçe	14 Nisan 1729 ³⁰⁷
Seyyid Züfer	Seyyid Mustafa	Mimar	4 akçe	20 Mart 1739 ³⁰⁸
İshak Efendi	Mustafa Halife	İmam	10 akçe	6 Nisan 1747 ³⁰⁹
		Aşırhan	2 akçe	
		Devirhan	1 akçe	
		Mektep Hocası	4 akçe	
		Cüzhan	1 akçe	
		Sermahfil	2 akçe	
---	Osman	Aşırhan, Sermahfil	4 akçe	13 Nisan 1755 ³¹⁰
Mehmet	Seyyid İbrahim Halife	Müezzin	3 akçe	8 Mart 1761 ³¹¹
---	Abdurrahman	Mektep Hocası	---	20 Ağustos 1763 ³¹²
Seyyid İshak	Seyyid Abdurrahman	Mektep Hocası	5 akçe	27 Kasım 1763 ³¹³
Mehmet Emin	Mustafa Halife	Ferraş	6 akçe	10 Mart 1768 ³¹⁴
Seyyid Hüseyin	Süleyman Efendi	İmam	15 akçe	1 Eylül 1779 ³¹⁵
Seyyid Ahmet	Mustafa	Cami Müderrisi	10 akçe	11 Aralık 1798 ³¹⁶

Muallâk Camii: Bu cami hakkında Evliya Çelebi “*yapanı bilmiyorum ama yarısı Timur-Lenk tarafından yıkılmıştır. İbret verici güzel bir minaresi bulunmaktadır.*” diye bahsetmektedir.³¹⁷ Kendi adı ile anılan mahallede bulunan bu cami, I. Dünya savaşı sırasında yıkılmıştır. Yapım tarihi ve yaptıranı belli değildir.³¹⁸ XVIII. yüzyılda ibadete açık olan bu caminin 21 Nisan 1738 tarihli bir belgede günlük bir akçe ile sermahfil ve beş akçe ile cüzhanı Seyyid İbrahim Halife’dir.³¹⁹ 15 Eylül 1757 tarihli bir kayda göre, caminin günlük iki akçe ile nazırı Abdullah³²⁰, 7 Kasım 1757’de beş akçe ile müezzini, bir akçe ile çerağdarı Seyyid Ali Halife iken³²¹, 19 Mayıs 1758 tarihinde Abdulvahap

³⁰⁵ BOA, İE. TCT. 2290, 1.

³⁰⁶ BOA, C. EV. 2557, 1.

³⁰⁷ BOA, C. EV. 12464, 1.

³⁰⁸ DŞS. 360, 10.

³⁰⁹ DŞS. 313, 196-197.

³¹⁰ VGMA, HRF. d. 1056, 10.

³¹¹ VGMA, HRF. d. 1056, 64.

³¹² BOA, A. DVNSAHK. DB. d.3, 44.

³¹³ BOA, C. MF. 3704, 1.

³¹⁴ DŞS. 348, 25.

³¹⁵ BOA, C. EV. 22579, 1

³¹⁶ BOA, C. MF. 2083, 1.

³¹⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 23.

³¹⁸ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 202.

³¹⁹ VGMA, HRF. d. 1056, 12.

³²⁰ VGMA, HRF. d. 1065, 131.

³²¹ VGMA, HRF. d. 1056, 40.

Halife idi.³²² Caminin 30 Ağustos 1772’de günlük dört akçe vazife ile mütevellisinin Seyyid Mustafa olduğu anlaşılmaktadır.³²³ 18 Mart 1794 tarihinde günlük iki akçe ile cüzhanı, iki akçe ile kâtibi ve bir akçe ile cabisi Seyyid Mehmet vefat ettiğinden yerine Amid halkından Seyyid Ömer getirilmiştir.³²⁴

Arap Şeyh (Mustafa Paşa) Camii: Yeni Kapı civarında ve Hasırlı Mahallesi’nde³²⁵ bulunan bu cami 1644-1650 yılları arasında Diyarbakır valisi olan Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır.³²⁶ İncelenilen dönemde ibadete açık olan bu caminin 14 Ocak 1772 tarihinde günlük iki akçe ile aşırhanı, iki akçe ile ferraşı, bir akçe ile nazırı ve bir akçe ile çerağdarı olan Seyyid Ebubekir vefat ettiğinden yerine oğlu Seyyid Hüseyin gelmiştir.³²⁷

Rumiye Şeyhi Aziz Efendi (Aziz Mahmut Urmevi Efendi/ Hacı Muştak) Camii: Caminin diğer bir adı da Hacı Muştak’tır.³²⁸ Evliya Çelebi bu cami hakkında; “*yeni yapı güzel bir camiidir. Behramiye Cami yakınlarındandır. Bu azizin camiinde olan Hâcegân (Nakşî) zikrini duyan ihvan dostları mest ve hayran eder, kendinden geçirir.*” demektedir.³²⁹ Kendi adıyla anılan mahallede bulunan ve XVIII. yüzyılda ibadete açık olduğu görülen³³⁰ bu caminin, 1 Mayıs 1745 tarihinde günlük altı akçe ile hatibinin Seyyid Mehmet Halil adlı birisi olduğu görülmektedir.³³¹

Kale (Hz. Süleyman/ Nasırıyye/Tahiriyye/ Murtaza Paşa) Camii: Selçuklu ve Arap mimarisi tarzında yapılan bu cami iç kalededir. Nisanoğulları’ndan Kemalettin Ebu’l Kasım tarafından 1161 tarihinde yaptırılmıştır.³³² Hz. Süleyman veya Nasırıyye adları verilen caminin esas adı “*Kale Camii*” olup bazı belgelerde bu cami için Nasırıyye veya Tahiriyye adı da kullanılmaktadır.³³³ 1631-1633 yılları arasında

³²² VGMA, HRF. d. 1056, 36.

³²³ VGMA, HRF. d. 1065, 128.

³²⁴ BOA, C. EV. 31141, 1.

³²⁵ Boran-Erdal, “Diyarbakır’da Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri”, 299.

³²⁶ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 202. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, II, 645.

³²⁷ VGMA, HRF. d. 1058, 18.

³²⁸ Boran-Erdal, “Diyarbakır’da Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri”, 297.

³²⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 23.

³³⁰ DŞS. 313, 1.

³³¹ BOA, C. EV. 27946, 1.

³³² Balin, *Diyarbakır*, 33.

³³³ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 54; Mehmet Top-Erkan Koç, “Diyarbakır’daki Osmanlı Öncesi Cami ve Mescitleri”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2011, 232.

Diyarbakır valiliğinde bulunan Silahtar Murtaza Paşa tarafından kapsamlı şekilde onartılan bu camiye çeşitli eklemeler yapılarak genişletilmiştir. Bu sebeple Murtaza Paşa Camii de denilmektedir.³³⁴ Kendi adıyla anılan mahallede bulunmaktadır. İncelenilen dönemde ibadete açık olduğunu tespit ettiğimiz bu yapının, 14 Mayıs 1744 tarihinde günlük bir akçe ücret ile aşırhanı Hafız Ahmet adlı birisi iken³³⁵ 12 Ekim 1755 tarihinde günlük iki akçe ile cami müezzini Hafız Mehmet Halife'dir.³³⁶ 2 Ağustos 1761'de caminin iki akçe ile müezzini Mehmet Halil vazifesini kendi rızası ile Hafız Mehmet Halife'ye devrettiği anlaşılmaktadır.³³⁷ 27 Kasım 1761 tarihinde günlük beş akçe ücret ile ferraşı ve müezzini Seyyid Ebubekir Halife iken³³⁸, 30 Kasım 1774'de günlük iki akçe ile müezzini Hafız Mehmet vefat ettiğinden yerine oğlu Seyyid Abdurrahman getirilmiştir.³³⁹ Caminin 7 Nisan 1789 tarihinde günlük iki akçe ile ferraşının Süleyman adlı birisi olduğu görülmektedir.³⁴⁰

1.1.2.2. Mescitler

İlk zamanlarda idare, eğitim ve öğretim merkezi gibi farklı amaçlar için kullanılan mescitlerin, gerçek fonksiyonu dini bir mabed oluşudur. Şehir mimarisinin önemli yapılarından olan bu dini binalar, Osmanlı şehirlerinin karakteristik özelliklerini yansıtmaktadırlar.³⁴¹ İncelenilen dönemde şehir merkezinde yer alan ve genellikle bulunduğu mahalleye kendi adını veren mescitlerin görevlilerine ait hizmet tarihleri ve bu görevlilerin aldıkları ücretler arşiv vesikalarına yansıdığı ölçüde tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde, şehir merkezinde faal olup yerleri ve görevlileri tespit edilebilen mescitler şu şekildedir.

Hacı Abdurrahman Mescidi: Kendi adı ile anılan mahallede bulunmaktadır. Günümüzde yeri satılmış ve alanlar ev haline getirilmiştir.³⁴² XVIII. yüzyılda önemli bir yeri bulunan bu mescidin 20 Ağustos 1754 tarihinde günlük dört akçe ile imamı Hacı

³³⁴ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, II, 643.

³³⁵ VGMA, *HRF. d. 1056*, 12.

³³⁶ BOA, *C. EV. 846*, 1.

³³⁷ VGMA, *HRF. d. 1057*, 127.

³³⁸ BOA, *C. EV. 12801*, 1-3.

³³⁹ VGMA, *HRF. d. 1059*, 17.

³⁴⁰ VGMA, *HRF. d. 1056*, 62.

³⁴¹ Önkal-Bozkurt, "Cami-Dini ve Sosyokültürel Tarihi", 49-52.

³⁴² Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 140.

Mustafa adlı birisi iken,³⁴³ mescidin 7 Ekim 1755’de günlük iki akçe ücret ile imamı, bir akçe ücret ile nazırı ve bir akçe ile mütevellisi Şeyh Ömer’dir.³⁴⁴ 3 Eylül 1787 tarihinde mescidin günlük bir akçe ile mütevellisi ve altı akçe ile imamı Seyyid Mehmet’in vefat etmesi üzerine görevi Salim adlı şahsa verilmiştir.³⁴⁵ Mescidin 10 Aralık 1796’da imam ve cüzhanının Seyyid Abdullah Efendi olduğu görülmektedir.³⁴⁶

Nalçacı (İskender Çelebi) Mescidi: İskender Paşa Cami yakınlarında, kendi ismini taşıyan mahallededir.³⁴⁷ Diğer bir adı İskender Çelebi³⁴⁸ olan bu yapı incelenilen dönemde ibadete açıldı. Mescidin 17 Mart 1739 tarihinde merkatçısı Toto adlı bir gayrimüslim iken³⁴⁹, 1 Şubat 1752 tarihinde imamı Mehmet Emin Efendi’dir.³⁵⁰ 18 Temmuz 1757’de günlük dört akçe ile imamı ve bir buçuk akçe ile aşırhanının Mehmet Emin Halife adlı birisi olduğu görülmektedir.³⁵¹

İmam Akil Mescidi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. İncelenilen dönemde ibadete açık olduğu görülen bu mescidin, 15 Kasım 1765 tarihinde günlük iki akçe ücret ile cüzhanı ve üç akçe ile kâtibi Seyyid Mehmet’tir.³⁵² 11 Mayıs 1766’da günlük iki akçe ile müezzini ve iki akçe ile ferraşı olan Seyyid Yahya görevini oğlu Seyyid İsmail’e bırakmıştır.³⁵³ Mescidin 7 Ağustos 1766 tarihinde günlük iki akçe ile ferraşı ve iki akçe ile müezzini Seyyid Abdi iken³⁵⁴ 5 Şubat 1772 tarihinde günlük on akçe ile cabisi, üç akçe ile kâtibi ve iki akçe çerağdarı İbrahim adlı birisi olduğu görülmektedir.³⁵⁵

Hacı Kasım Mescidi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu mescidin, 1 Şubat 1752’de imamı Mehmet Efendi’dir.³⁵⁶

³⁴³ VGMA, HRF. d. 1065, 126.

³⁴⁴ VGMA, HRF. d. 1056, 19.

³⁴⁵ BOA, DVNSAHK. DB. d. 4, 165.

³⁴⁶ DŞS. 313, 6.

³⁴⁷ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 206; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 142.

³⁴⁸ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 72.

³⁴⁹ DŞS. 360, 9.

³⁵⁰ DŞS. 313, 78.

³⁵¹ VGMA, HRF. d. 1056, 36.

³⁵² VGMA, HRF. d. 1057, 135.

³⁵³ VGMA, HRF. d. 1057, 137.

³⁵⁴ VGMA, HRF. d. 1065, 120.

³⁵⁵ VGMA, HRF. d. 1058, 19.

³⁵⁶ DŞS. 313, 79.

Sultan Şuc'a Mescidi: Şuc'aiye Medresesi bitişiğindedir. XVIII. yüzyılda ibadete açık mescitlerden birisi olup, 7 Aralık 1763 tarihinde günlük üç akçe ile cabisi ve bir akçe ile bevvabı olan Tahsin Halife'nin görevini kendi rızası ile Ahmet adlı şahsa bıraktığı anlaşılmaktadır.³⁵⁷

Ahmet Çavuş Mescidi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu mescit, XVIII. yüzyılda ibadete açıldı. Mescidin 29 Mart 1740 tarihinde günlük dört akçe ile imamı Derviş Hasan iken³⁵⁸, günlük dört akçe ücret ile mütevellisi Mehmet adlı birisidir.³⁵⁹ Mescidin 4 Temmuz 1742 tarihinde günlük dört akçe ile imamı Hasan isimli biri iken³⁶⁰, 4 Ekim 1758'de günlük dört akçe ile ferraşı Seyyid Ahmet Halife adlı biri olduğu anlaşılmaktadır.³⁶¹ 10 Mayıs 1775 tarihinde mescidin günlük dört akçe ile hatibi Seyyid Ebubekir'dir.³⁶²

Şeref Çavuş Mescidi: Urfa Kapısı'nın güneyinde bulunmaktadır.³⁶³ Kendi adı ile anılan mahalle dâhilinde olan bu mescidin 27 Nisan 1789 tarihinde günlük dört akçe ücret ile imamı olan Seyyid Abdülkadir vefat ettiğinden görevi Ömer isimli şahsa verilmiştir.³⁶⁴ Yine mescidin 4 Aralık 1792'de mütevellisinin Mustafa Efendi olduğu görülmektedir.³⁶⁵

Mehdi Mehmet Mescidi: Kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu mescidin 22 Mayıs 1746 tarihinde günlük üç akçe ile imamı İsmail vefat ettiğinden yerine Şeyh Mehmet getirilmiştir.³⁶⁶ Vakfın mütevellisi Abdülbaki Efendi'nin 15 Mart 1747'de vefat etmesi üzerine görevi vakıf Mehmet Emin Efendi'ye verilmiştir.³⁶⁷ Yine aynı tarihte mescit vakfının, bir akçe ile ferraşı, iki akçe ile cabisi, bir akçe ile çerağdarı, yarım akçe ile bahçıvanı ve mescit avlusundaki hücrede günlük iki akçe ücret ile sıbyan

³⁵⁷ VGMA, HRF. d. 1057, 131.

³⁵⁸ VGMA, HRF. d. 1056, 16.

³⁵⁹ VGMA, HRF. d. 1056, 15.

³⁶⁰ VGMA, HRF. d. 1056, 24.

³⁶¹ VGMA, HRF. d. 1056, 44.

³⁶² VGMA, HRF. d. 1059, 17.

³⁶³ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 205; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 141.

³⁶⁴ VGMA, HRF. d. 1060, 78.

³⁶⁵ DŞS. 626, 50.

³⁶⁶ VGMA, HRF. d. 1061, 54.

³⁶⁷ DŞS. 313, 190.

mualliminin Mehmet Emin isimli birisi olduğu görülmektedir.³⁶⁸ İncelenilen dönemde birçok görevlisinin olduğu görülen³⁶⁹ bu mescit şehrin önemli dini yapıları arasındadır.

Tabanoğlu Mescidi: Diyarbakır valisi Tabanzade Mustafa Paşa tarafından 1696 yılında yaptırılmıştır. Fatih Paşa ile Nasuh Paşa camileri arasında³⁷⁰, kendi adını taşıyan mahallededir.³⁷¹ Mescidin 11 Aralık 1749'da günlük iki akçe mütevellisi Seyyid Mustafa adlı biridir.³⁷² Yine mescidin 22 Haziran 1773 tarihinde günlük dört akçe imamının Seyyid Hüseyin Halife olduğu anlaşılmaktadır.³⁷³ Mescidin 2 Eylül 1789 tarihinde günlük dört akçe ile imamı Seyyid Hüseyin vefat ettiğinden görevi Seyyid Ömer'e verilmiştir.³⁷⁴

Kavvas (Kamışlı) Mescidi: XVI. yüzyıldan kalma bir yapı olan bu mescit, Kemaleddin ve Cemalettin adında iki kardeş tarafından yaptırılmıştır. Aynı adı taşıyan mahallede bulunmaktadır. Büyük ve küçük olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir.³⁷⁵ Mescidin 10 Nisan 1739 tarihinde loğkeşi olan Cemo'nun vefat etmesi sebebiyle yerine Harerşan adlı zimmî getirilmiştir.³⁷⁶ Mescidin 15 Şubat 1744 tarihinde günlük iki akçe ile nazırı Ebubekir Halife'dir.³⁷⁷ Yine mescidin 13 Mart 1747'de günlük dört akçe ile imamı olan Ali vefat ettiğinden görevi oğlu Hüseyin'e verilmiştir.³⁷⁸ XVIII. yüzyılda birçok görevliye ev sahipliği yaptığı görülen³⁷⁹ bu mescit şehrin önemli dini yapılarındandır.

Kastal Mescidi: Mardin kapısı yolu üzerinde³⁸⁰, kendi ismiyle anılan mahallede bulunmaktadır. Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu mescit, incelenilen dönemde ibadete açıktır. Mescidin 5 Ağustos 1720 tarihinde ücretini mescit vakfından almak üzere, günlük dört akçe ile imamı ve bir akçe ile müezzini Mehmet

³⁶⁸ DŞS. 313, 190.

³⁶⁹ VGMA, HRF. d. 1056, 19; VGMA, HRF. d. 40; BOA, C. EV. 12516, 1.

³⁷⁰ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 141.

³⁷¹ BOA, D. CMH. d. 26705, 2-51.

³⁷² VGMA, HRF. d. 1056, 18.

³⁷³ VGMA, HRF. d. 1065, 128.

³⁷⁴ VGMA, HRF. d. 1060, 81.

³⁷⁵ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 205; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 141.

³⁷⁶ DŞS. 360, 20.

³⁷⁷ VGMA, HRF. d. 1056, 18.

³⁷⁸ VGMA, HRF. d. 1061, 59.

³⁷⁹ DŞS. 313, 196; VGMA, HRF. d.1056, 48; VGMA, HRF. d. 1065, 125; VGMA, HRF. d. 1060, 71.

³⁸⁰ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 69.

Emin isimli birisidir.³⁸¹ Yine mescidin vakfının 3 Kasım 1732’de günlük iki akçe ile ücret ile kâtibi olan Halil vefat ettiğinden görevi oğlu Ahmet Halife isimli şahsa verilmiştir.³⁸² Mescidin 12 Ocak 1749’da serdâbı Betison adlı bir gayrimüslimdir.³⁸³ Mescidin 29 Mart 1740 tarihinde günlük bir akçe ile müezzini ve dört akçe ile imamı Mehmet adlı birisi iken³⁸⁴, 12 Ocak 1749’da günlük dört akçe ile imamı olan Üveys Halife vefat ettiğinden, görevi Hafız Mustafa’ya verilmiştir.³⁸⁵ 25 Mart 1758 tarihinde günlük iki akçe ile cabilik görevinde bulunan Süleyman isimli şahıs kendi rızası ile mescitteki vazifesini Seyyid Mustafa isimli birine terk etmiştir.³⁸⁶

Ablak Mescidi: Melek Ahmet Paşa Mahallesi’ndedir. Yaptıranı ve yapım tarihi bilinmemektedir. Mescidin 21 Mart 1758 tarihinde günlük 3 akçe ücret ile cüzhanı Mehmet Emin’in ölmesi üzerine görevi Hüsameddin Halife’ye verilmiştir.³⁸⁷ Mescidin 19 Ekim 1780’de mütevellisinin Seyyid İsmail olduğu görülmektedir.³⁸⁸ Mescidin mütevellisi olan Seyyid İsmail, 15 Ağustos 1785 tarihinde görevinden azledilerek yerine Seyyid Mehmet Abdullah Efendi getirilmiştir.³⁸⁹ 5 Ekim 1785 tarihli bir kayıтта günlük dört akçe ile mütevellisi Abdullah iken³⁹⁰ 28 Mart 1789’da beş akçe ile nazırı Mehmet Emin Halife’dir.³⁹¹

Hacı Hızır Mescidi: Kendi adı ile anılan mahallede bulunmaktadır. İncelenilen dönemde ibadete açık olduğu görülen bu mescidin 9 Şubat 1731 tarihinde günlük bir akçe ile mütevellisi ve üç akçe ile imamı Ahmet Halife’dir.³⁹² Yine mescidin 14 Temmuz 1771’de günlük üç akçe ile imamı, bir akçe ile mütevellisi ve üç akçe ile müezzini Seyyid Hasan adlı birisidir.³⁹³

Sulûkiye Mescidi: Aynı adı taşıyan mahallede, Behram Paşa Camisi’nin batı kısmında yer almaktadır. Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu yapı,

³⁸¹ BOA, DVNS. ŞKT. d. 86, 135; BOA, İE. EV. 6192, 1.

³⁸² DŞŞ. 313, 47.

³⁸³ DŞŞ. 360, 137.

³⁸⁴ VGMA, HRF. d. 1056, 12.

³⁸⁵ BOA, C. EV. 2147, 1.

³⁸⁶ VGMA, HRF. d. 1056, 43.

³⁸⁷ VGMA, HRF. d. 1056, 38.

³⁸⁸ BOA, DVNSAHK. DB. d. 4, 14.

³⁸⁹ DŞŞ. 313, 35.

³⁹⁰ DŞŞ. 352, 58.

³⁹¹ VGMA, HRF. d. 1056, 20.

³⁹² VGMA, HRF. d. 1056, 21.

³⁹³ VGMA, HRF. d. 1065, 133.

medrese olarak da kullanılmıştır. Şehrin önemli şahısları bu medresede okumuşlardır.³⁹⁴ İncelenilen dönemde faal olan bu yapının, 28 Aralık 1742 tarihinde günlük dört akçe ile mütevellisinin İbrahim adlı birisi olduğu anlaşılmaktadır.³⁹⁵ Yine mescidin 26 Aralık 1772'de günlük iki akçe ücret ile nazırı Seyyid Hayrullah iken³⁹⁶ 1 Ekim 1797'de günlük dört akçe ücret ile imamı olan Hayrullah Efendi'nin vefat etmesi üzerine görevi oğlu Seyyid Sadullah isimli şahsa verilmiştir.³⁹⁷

Rabia Hatun Mescidi: Ablak ve Lala Bey Mahalleleri arasında kendi adıyla anılan mahallededir. Mescidin 10 Kasım 1740 tarihinde serdâbı Ester adlı bir gayrimüslim olup, vakıf mütevellisinin adı Mustafa'dır.³⁹⁸ Yine mescidin 3 Mayıs 1755'de imamlık ve müezzinlik vazifesi Seyyid Mehmet isimli kişi tarafından yürütülmektedir.³⁹⁹

Kalenderhane Mescidi: Aynı adı taşıyan mahallede bulunmaktadır. 29 Mart 1768 tarihinde imamının Şeyh Ahmet isimli birisi olduğu görülmektedir.⁴⁰⁰

Balıkli (Hasan Padişah/Ayn Zülâl) Mescidi: Dağ Kapı ve Urfa Kapı arasında, Melek Ahmet Paşa Mahallesi'nde bulunmaktadır.⁴⁰¹ Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından inşa ettirilmiştir. Havuzunda balıklar bulunduğundan bu adı almıştır. Ayn Zülâl suyunun yakınlarında olmasından dolayı Ayn Zülâl Mescidi de denilmektedir.⁴⁰² İncelenilen dönemde faal olan bu yapının, 11 Şubat 1719 tarihinde günlük iki akçe ücret ile imamı Molla Mehmet Şakir vefat ettiğiinden görevi Molla Mustafa isimli şahsa verilmiştir.⁴⁰³ Yine 19 Kasım 1719'da mescidin günlük iki akçe ile imamı Yusuf vefat ettiğiinden, imamlık görevinin Yakup adlı kişiye verildiği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁴ XVIII. yüzyılda birçok görevlisi olduğu görülen⁴⁰⁵ bu mescit şehrin önemli dini yapılarındandı.

³⁹⁴ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 141.

³⁹⁵ VGMA, *HRF. d.* 1056, 20.

³⁹⁶ VGMA, *HRF. d.* 1065, 129.

³⁹⁷ BOA, *C. EV.* 2694, 1; BOA, *C. EV.* 17733, 1.

³⁹⁸ DŞS. 360, 134.

³⁹⁹ VGMA, *HRF. d.* 1056, 10.

⁴⁰⁰ BOA, *DVNSAHK. DB.* d. 3, 197.

⁴⁰¹ Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, 72.

⁴⁰² Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 139.

⁴⁰³ BOA, *C. EV.* 5173, 1.

⁴⁰⁴ BOA, *C. EV.* 5173, 1.

⁴⁰⁵ BOA, *DVNSAHK. DB.* d. 1, 95; VGMA, *HRF. d.* 1056, 53; VGMA, *HRF. d.* 1059, 14; VGMA, *HRF. d.* 1060, 66.

Siirdli (Siirdi) Mescidi: Siirdlizade Hacı Halit tarafından inşa ettirilmiştir.⁴⁰⁶ İsmi ile aynı adı taşıyan mahallede bulunmaktadır. Mescidin 21 Şubat 1757 tarihinde mütevellisinin Mehmet adında birisi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰⁷ Mescidin 8 Haziran 1758'de mütevellisi Üveys Efendi iken, günlük altı akçe ücret ile cabisi Şeyh Ebubekir'dir.⁴⁰⁸ 8 Mart 1761 tarihinde mescidin mütevellisi Hafız Seyyid Ahmet'in vefat etmesi nedeniyle görevi Seyyid Osman adlı şahsa verilmiştir.⁴⁰⁹ 12 Kasım 1774 tarihinde mescit vakfının mütevellilerinin Mustafa ve Mehmet adlı şahıslar tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır.⁴¹⁰

Şeyh Said-i Küçük Mescidi: Kendi adı ile anılan mahallede bulunmaktadır. Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı tespit edilemeyen bu mescit, incelenilen dönemde ibadete açıktı. Mescidin 28 Temmuz 1756 tarihinde günlük bir akçe ücret ile müezzini Mehmet Halife iken⁴¹¹ 27 Ekim 1764'de mescidin günlük bir akçe ile müezzinlik, iki akçe ile imamlık ve bir akçe ile mütevellilik görevinin Mehmet Halife üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹²

Hanzade Hatun (Gül) Mescidi: Kendi adı ile anılan mahallededir. Osmanlı eseri olan bu yapının ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı tespit edilememiştir. Günümüzde harap olan mescit Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce satılmıştır.⁴¹³ İncelenilen dönemde ibadete açık olan bu mescidin, 29 Mart 1740 tarihinde iki akçe ile ferraşı Seyyid Abdullah'tır.⁴¹⁴ 22 Aralık 1748'de tarihinde mescidin günlük bir akçe ile cabisi ve bir akçe ile müezzini Seyyid Abdullah adlı birisi iken⁴¹⁵, 6 Eylül 1766'da günlük iki akçe ile nazır ve iki akçe cabisi olan Seyyid Abdullah vefat ettiğinden görevi Hafız Mahmut adlı şahsa verilmiştir.⁴¹⁶ Mescidin 10 Mart 1768 tarihinde imamı Seyyid

⁴⁰⁶ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 66.

⁴⁰⁷ VGMA, *HRF. d.* 1056, 32.

⁴⁰⁸ VGMA, *HRF. d.* 1056, 33.

⁴⁰⁹ VGMA, *HRF. d.* 1056, 65.

⁴¹⁰ VGMA, *HRF. d.* 1059, 15.

⁴¹¹ VGMA, *HRF. d.* 1056, 28.

⁴¹² VGMA, *HRF. d.* 1057, 133.

⁴¹³ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 138.

⁴¹⁴ VGMA, *HRF. d.* 1056, 16.

⁴¹⁵ VGMA, *HRF. d.* 1056, 20.

⁴¹⁶ VGMA, *HRF. d.* 1057, 137.

Mehmet iken⁴¹⁷, 23 Ağustos 1789 tarihinde günlük bir akçe ile imamı Hasan adlı birisidir.⁴¹⁸

İmâdiyye Mescidi: İskender Paşa ile Ulu Cami Mahalleleri arasında kendi adını taşıyan mahallede yer almaktadır. Bu mescidin Mardin Artukluları'ndan Melik Salih'in oğlu İmadüddin tarafından yaptırıldığı söylenmektedir.⁴¹⁹ Mescidin 23 Temmuz 1712 tarihinde günlük üç akçe ile imam olan Mehmet Halife vefat ettiğinden, vakıf mütevellisi Osman'ın arzı ile imamlık görevi Osman Halife'ye verilmiştir.⁴²⁰ 2 Mart 1737'de günlük üç akçe ücret ile vakfın mütevellisi olan Hüseyin vefat ettiğinden görevi oğlu Seyyid Osman Halife'ye verilmiştir.⁴²¹ 6 Mayıs 1742'de günlük iki akçe ücret ile cabisi Hüseyin vefat ettiğinden cabilik görevi oğlu Hüseyin'e verilmiştir.⁴²² İncelenilen dönemde birçok görevlisi olduğu görülen⁴²³ bu yapı şehrin önemli mescitleri arasında bulunmaktadır.

Ali Bin Reşid Mescidi: Salos Mescidi'nin arka tarafındadır.⁴²⁴ Kendi adıyla anılan mahallede yer alan⁴²⁵ bu mescidin, ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Mescidin 22 Ekim 1740 tarihinde günlük altı akçe ile imamı ve bir akçe ile müezzini Abdülbaki Halife'dir.⁴²⁶ 13 Şubat 1755'de nazırı Seyyid Abdullah adlı birisi iken⁴²⁷, 12 Ağustos 1771'de günlük iki akçe ile nazırı Hüseyin vefat ettiğinden yerine Seyyid Abdullah gelmiştir.⁴²⁸ 8 Aralık 1771 tarihinde günlük altı akçe ile imam, bir akçe ile müezzini Abdülbaki vefat ettiğinden mescitteki görevleri oğlu Hafız Mehmet'e verilmiştir.⁴²⁹

Hüsameddin Mescidi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu mescit, kendi adı ile anılan mahallede bulunmaktadır. Bu mescidin diğer bir adı, Ömer bin Hacı Mahmut Mescidi'dir.⁴³⁰ Artuklu'lardan kalma ihtimali yüksek olan bu mescit,

⁴¹⁷ BOA, DVNSAHK. DB. d.3, 95; DŞS. 348, 24.

⁴¹⁸ VGMA, HRF. d. 1060, 70.

⁴¹⁹ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 139.

⁴²⁰ BOA, İE. EV. 6988, 1.

⁴²¹ BOA, C. EV. 22541, 1.

⁴²² VGMA, HRF. d. 1061, 42.

⁴²³ VGMA, HRF. d. 1056, 10; VGMA, HRF. d. 1056, 30; VGMA, HRF. d. 1056, 36.

⁴²⁴ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 205.

⁴²⁵ DŞS. 310, 44.

⁴²⁶ VGMA, HRF. d. 1056, 21.

⁴²⁷ VGMA, HRF. d. 1056, 10.

⁴²⁸ VGMA, HRF. d. 1058, 15; VGMA, HRF. d. 1065, 131.

⁴²⁹ VGMA, HRF. d. 1058, 18.

⁴³⁰ VGMA, HRF. d. 1056, 12.

I. Dünya Savaşı sırasında harap olmuştur. XVIII. yüzyılda faal olan bu mescidin, 19 Nisan 1713 tarihinde günlük iki akçe ile kâtibi olan Hacı Abdi görevini kendi rızası ile Abdurrahman'a bırakmıştır.⁴³¹ 24 Kasım 1745'de günlük sekiz akçe ücret ile imamı ve mektep muallimi olan Seyyid Hacı Mustafa vefat ettiğinden, yerine oğulları Seyyid İsmail ve Seyyid Ali getirilmiştir.⁴³² Mescidin 23 Mayıs 1755 tarihinde günlük iki akçe ile ferraşı, dört akçe ile kıraatdar ve dört akçe ile müezzini Seyyid Mustafa'dır.⁴³³ 14 Ekim 1756'da günlük dört akçe ile çerağdarı, iki akçe ile ferraşı, iki akçe ile cabisi, iki akçe ile kâtibi ve mektep halifesi olan Seyyid İbrahim Halife, mescitteki vazifelerini kendi rızasıyla Halil Halife'ye bırakmıştır.⁴³⁴

Taceddin Mescidi: Aynı adlı mahallede ve Melik Ahmet Paşa Hamamı yakınındadır. Akkoyunlu'lardan kalma bu mescidin yapım yılı ve yaptıranı belli değildir.⁴³⁵ Mescidin 20 Ağustos 1712 tarihinde günlük bir akçe ile cüzhanı, bir akçe ile ferraşı ve iki akçe ile müezzini olan Mustafa vefat ettiğinden görevi Mahmut Halife'ye verilmiştir.⁴³⁶ 10 Ağustos 1744 tarihinde mescidin günlük altı akçe ile cabisi Mustafa adlı birisidir.⁴³⁷ 1758'de mescidin günlük üç akçe ile nazırı ve iki akçe ile kâtibi Abdülkadir'dir.⁴³⁸ 8 Haziran 1758'de günlük üç akçe ile müfettişi ve üç akçe ile muhasibinin Mustafa Halife adlı birisi olduğu görülmektedir.⁴³⁹

Yahya Efendi Mescidi: Yahya Efendi tarafından inşa ettirilen bu mescit, Mardin Kapısı'nın dışındadır.⁴⁴⁰ Ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. İncelenilen dönemde ibadete açık olduğu tespit edilen bu mescidin, 24 Şubat 1741 tarihinde günlük üç akçe ile vakıf mütevellisi, üç akçe ile imamı ve iki akçe ile müezzini olan Mustafa görevini kendi rızası ile oğlu Seyyid Hafız Mehmet Emin Halife'ye bırakmıştır.⁴⁴¹

⁴³¹ BOA, *İE. EV.* 5878, 1.

⁴³² BOA, *A. RSK. d.* 1597, 3.

⁴³³ VGMA, *HRF. d.* 1056, 11.

⁴³⁴ VGMA, *HRF. d.* 1056, 36.

⁴³⁵ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 120; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 140.

⁴³⁶ BOA, *İE. EV.* 6966, 1.

⁴³⁷ VGMA, *HRF. d.* 1056, 16.

⁴³⁸ VGMA, *HRF. d.* 1065, 125.

⁴³⁹ VGMA, *HRF. d.* 1056, 34.

⁴⁴⁰ *DŞS.* 360, 154.

⁴⁴¹ *DŞS.* 360, 154.

Kaçık Budak Mescidi: Halk arasında “Kaşık Budak veya Budak Çavuş” ta denilmektedir.⁴⁴² Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’ın “Budak” isimli oğlu tarafından yaptırıldığı söylenilmektedir.⁴⁴³ Kendi ile aynı adı taşıyan mahallede bulunan bu mescidin, 25 Mart 1735 tarihinde nazırı Seyyid İbrahim’dir.⁴⁴⁴ 4 Kasım 1757’de günlük dört akçe ücret ile mescidin hatibi Seyyid Ali Halife’dir.⁴⁴⁵ Mescidin 27 Ağustos 1767 tarihinde günlük üç akçe ücret ile nazırı ve ferraşı Seyyid İbrahim adlı birisi iken⁴⁴⁶, 12 Ağustos 1771 tarihinde günlük üç akçe ile nazırı Seyyid İsmail vefat ettiğinden görevi Hacı Halife’ye verilmiştir.⁴⁴⁷

Hasırlı (Hasırcı) Mescidi: Aynı adı taşıyan mahallede olup, günümüzde harap haldedir.⁴⁴⁸ İncelenilen dönemde ibadete açık olduğu görülen bu mescidin, 2 Ekim 1703 tarihinde günlük iki akçe ile hatibi Mehmet Halife’dir.⁴⁴⁹ 6 Kasım 1755’de günlük üç akçe ile müezzini ve iki akçe ile ferraşı Ömer Halife vefat edip görevi oğlu İsmail Halife’ye verilmiştir.⁴⁵⁰ Mescidin 2 Ekim 1758 tarihinde mütevellisinin Seyyid Abdülkadir’in vefat etmesi nedeniyle görevi Seyyid Ahmet isimli şahsa verilmiştir.⁴⁵¹ 12 Aralık 1758’de günlük iki akçe ile imam ve iki akçe ile vakıf mütevellisi olan Şeyh Ahmet vefat ettiğinden görevi oğlu Seyyid Mustafa’ya verilmiştir.⁴⁵² Mescidin 24 Ekim 1786 tarihinde günlük üç akçe ile ferraşı İsmail adlı birisi iken⁴⁵³, 1 Nisan 1789 tarihinde iki akçe ile mütevellisi, iki akçe ile imamı, bir akçe ile müezzini ve bir akçe ile ferraşı olan Seyyid Seyfullah vefat ettiğinden görevi Amedi Abdullah adlı şahsa verilmiştir.⁴⁵⁴

Molla Bahaeddin (Kozluk) Mescidi: Halk arasında “Kozluk Camii” de denilmektedir. Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı belli değildir.⁴⁵⁵ Kendi adıyla

⁴⁴² VGMA, HRF. d. 1056, 12.

⁴⁴³ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, II, 464.

⁴⁴⁴ VGMA, HRF. d. 1056, 16.

⁴⁴⁵ BOA, C. EV. 6818, 1.

⁴⁴⁶ VGMA, HRF. d. 1057, 139.

⁴⁴⁷ VGMA, HRF. d. 1058, 16.

⁴⁴⁸ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 141.

⁴⁴⁹ BOA, İE. EV. 5101, 1.

⁴⁵⁰ VGMA, HRF. d. 1056, 48.

⁴⁵¹ BOA, C. EV. 24456, 1.

⁴⁵² BOA, C. EV. 177, 1.

⁴⁵³ VGMA, HRF. d. 1060, 75.

⁴⁵⁴ DŞS. 267, 13.

⁴⁵⁵ Sözen, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, 128.

anılan mahallededir.⁴⁵⁶ Mescidin 21 Nisan 1738 tarihinde günlük bir akçe ile çerağdarı Seyfullah Halife'dir.⁴⁵⁷ 4 Ekim 1758'de günlük iki akçe ile imamı ve bir akçe ile nazırı Osman Halife'nin vefatı sebebiyle görevi Seyyid Ahmet Halife'ye verilmiştir.⁴⁵⁸ Mescidin 17 Eylül 1765 tarihinde günlük iki akçe ile müezzini Seyyid Mustafa adlı birisi iken⁴⁵⁹ 11 Şubat 1766'da günlük iki akçe ile ferraşı ve bir akçe ile çerağdarı Osman'ın vefatı nedeniyle görevi Mehmet adlı şahsa verilmiştir.⁴⁶⁰ Mescidin 12 Ağustos 1771 tarihinde imamı olan İsmail vefat ettiğinden görevi Şeyh Hacı Abdi'ye verilmiştir.⁴⁶¹ 10 Aralık 1773'de günlük iki akçe ile cabisi Mehmet'in vefatı nedeniyle görevi Mehmet adlı şahsa verilmiştir.⁴⁶²

Hacı Büzürk Mescidi: Aynı adı taşıyan mahallede bulunan küçük bir mescittir.⁴⁶³ Akkoyunlu'lar devrine ait olan bu mescidin ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.⁴⁶⁴ İncelenilen dönemde ibadete açık olan bu mescidin 28 Kasım 1761 tarihinde günlük bir akçe ücret ile çerağdarının Mehmet Halife adlı biri olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶⁵ 26 Aralık 1777'de günlük iki akçe ile mütevellisi olan Seyyid Seyfullah'ın vefat etmesi üzerine görevi Seyyid Mehmet adlı şahsa verilmiştir.⁴⁶⁶

Hacı İzzettin Mescidi: Yoğurt Pazarı'nda, Fatih Mehmet Paşa Cami yolu üzerindedir.⁴⁶⁷ Kendi adıyla anılan mahallededir.⁴⁶⁸ Mescidin 8 Mayıs 1731 tarihinde günlük bir akçe ile mütevellisi İbrahim Halife iken⁴⁶⁹ 1 Ağustos 1753 tarihinde günlük bir akçe ile imamı ve bir akçe ile mütevellisi Şeyh Ömer Halife'dir.⁴⁷⁰ 12 Temmuz 1763'de imamının günlük yedi akçe ile Hacı Mustafa adlı biri olduğu görülmektedir.⁴⁷¹

⁴⁵⁶ DŞS. 310, 44.

⁴⁵⁷ VGMA, HRF. d. 1056, 13.

⁴⁵⁸ VGMA, HRF. d. 1056, 52.

⁴⁵⁹ VGMA, HRF. d. 1057, 135.

⁴⁶⁰ VGMA, HRF. d. 1057, 135.

⁴⁶¹ VGMA, HRF. d. 1058, 14.

⁴⁶² VGMA, HRF. d. 1059, 13.

⁴⁶³ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 204; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 140.

⁴⁶⁴ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 122.

⁴⁶⁵ VGMA, HRF. d. 1057, 128.

⁴⁶⁶ BOA, C. EV. 31240, 1.

⁴⁶⁷ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 141.

⁴⁶⁸ DŞS. 310, 44.

⁴⁶⁹ VGMA, HRF. d. 1056, 13.

⁴⁷⁰ VGMA, HRF. d. 1056, 18.

⁴⁷¹ VGMA, HRF. d. 1057, 131.

Cafer Mescidi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı tespit edilememiştir. XVIII. yüzyılda ibadete açık olduğu görülen bu mescidin 26 Temmuz 1759 tarihinde günlük üç akçe ile nazırı Seyyid Mustafa Halife olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷²

İbn-i Müderris Mescidi: Kendi ismiyle anılan mahallede bulunmaktadır. Ne zaman ve kim tarafından yapıldığı bilinmeyen bu mescit⁴⁷³, incelenilen dönemde ibadet hizmetine devam etmekteydi. Mescidin 28 Temmuz 1756 tarihinde günlük bir buçuk akçe ile mütevellisi İbrahim Halife iken, günlük üç akçe ücret ile imamı Haşim Halife'dir.⁴⁷⁴ 4 Ekim 1758'de günlük üç akçe ile imamı ve bir buçuk akçe ile mütevellisi Şeyh İbrahim Halife idi.⁴⁷⁵ Mescidin 14 Kasım 1784 tarihinde günlük üç akçe ile imamı ve bir buçuk akçe ile mütevellisi Seyyid Şeyh İbrahim iken⁴⁷⁶, 24 Eylül 1785'de günlük üç akçe ile imamı ve bir buçuk akçe ile mütevellisinin Süleyman Şakir adlı birisi olduğu görülmektedir.⁴⁷⁷

Hamza Bey Mescidi: Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın amcası Hamza Bey tarafından yaptırılmıştır.⁴⁷⁸ İç kalede, kendi adı ile anılan mahallede bulunmaktadır. Mescidin 30 Kasım 1769 tarihinde günlük bir akçe mütevellisi ve altı akçe ile imamı olan Seyyid Taha vefat ettiğinden görevi oğlu Hafız Seyyid Halil'e verilmiştir.⁴⁷⁹

Çöpi Mescidi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Kendi adıyla anılan mahallede bulunan bu mescidin 28 Aralık 1761 tarihinde günlük altı buçuk akçe ile mütevellisi Abdalbaki vefat ettiğinden görevi oğlu Osman'a verilmiştir.⁴⁸⁰ 27 Nisan 1789'da günlük üç akçe ile imamı, bir akçe ile müezzini, bir akçe ile ferraşı ve bir akçe ile çerağdarı Seyyid Ali vefat ettiğinden görevi oğlu Seyyid Mustafa'ya verilmiştir.⁴⁸¹

⁴⁷² VGMA, HRF. d. 1056, 57.

⁴⁷³ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 138.

⁴⁷⁴ VGMA, HRF. d. 1056, 28.

⁴⁷⁵ VGMA, HRF. d. 1056, 53.

⁴⁷⁶ VGMA, HRF. d. 1060, 66.

⁴⁷⁷ BOA, DVNSAHK. DB. d.4, 125.

⁴⁷⁸ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 140.

⁴⁷⁹ VGMA, HRF. d. 1072, 41.

⁴⁸⁰ VGMA, HRF. d. 1057, 130.

⁴⁸¹ VGMA, HRF. d. 1060, 78-81.

Memeddin Mescidi: Aynı adı taşıyan mahallededir. Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı belli değildir.⁴⁸² Mescidin 14 Ekim 1767 tarihinde günlük bir akçe ücret ile ferraşının Osman Halife adlı birisi olduğu görülmektedir.⁴⁸³

Çobyan Mescidi: Kendi adıyla anılan mahallede bulunmaktadır. Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı tespit edilemeyen bu mescit, İncelenilen dönemde ibadete açık olan mescidin 7 Nisan 1789 tarihinde günlük iki akçe ile mütevellisi olan Osman vefat ettiğinden görevi oğulları Abdalbaki, Seyyid Mehmet Haşim ve Feyyaz'a verilmiştir.⁴⁸⁴

Şafiiler Mescidi: Cami-i Kebir Mahallesinde, Ulu Cami'nin kuzeybatısında ve Ulu Cami külliyesinin içindedir.⁴⁸⁵ Üzerindeki kitabeye göre, Osmanlı döneminde Atak Beyi Emir Ahmet Zırki tarafından 1528 yılında inşa edilmiştir. Mihrabı, Diyarbakir eski valilerinden Maktulzade Ali Paşa tarafından, mahfili de aynı valinin kethüdası Hüseyin Ağa tarafından eklenmiştir.⁴⁸⁶ İncelenilen dönemde faal olduğu görülen mescidin, 15 Aralık 1700 tarihinde müezzini Ramazan adlı birisi iken⁴⁸⁷, 4 Ocak 1705 tarihinde imamının Ahmet Efendi adlı birisi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸⁸ 6 Ağustos 1709'da günlük iki akçe ücret ile vekilharç olan Mehmet Emin'in vefat etmesi sebebiyle görevi Şeyh Hafız Balak'a verilmiştir.⁴⁸⁹ XVIII. yüzyılda birçok görevlisi olduğu tespit edilen⁴⁹⁰ bu yapı şehrin önemli mescitleri arasında yer almaktadır.

Kılbaş Mescidi: Kendi adıyla anılan mahallede bulunan bu mescidin, ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Günümüzde harap haldedir.⁴⁹¹ İncelenilen dönemde kendi adıyla anılan bir vakfa sahip olan bu mescidin 30 Aralık 1731 tarihinde günlük dört akçe ücret ile imamı Ahmet Halife iken⁴⁹², 2 Nisan 1739'da mescidin loğkeşi ve serdâbı olan Serkis adlı gayrimüslim, görevini kendi rızası ile

⁴⁸² Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 206.

⁴⁸³ DŞS. 348, 26.

⁴⁸⁴ VGMA, *HRF. d.* 1060, 71.

⁴⁸⁵ BOA, *İE. EV.* 5281, 1.

⁴⁸⁶ Boran-Erdal, "Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri", 269; Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 30.

⁴⁸⁷ BOA, *C. EV.* 2078,

⁴⁸⁸ BOA, *İE. EV.* 5281, 1.

⁴⁸⁹ BOA, *İE. EV.* 5572, 1.

⁴⁹⁰ VGMA, *HRF. d.* 1056, 49; BOA, *İE. EV.* 4763, 1; BOA, *C. EV.* 28708, 1; BOA, *C. EV.* 13251, 1; BOA, *C. EV.* 23520, 1.

⁴⁹¹ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 206; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 142.

⁴⁹² VGMA, *HRF. d.* 1056, 22.

Batros Galo'ya bırakmıştır.⁴⁹³ XVIII. yüzyıla ait atama kayıtlarından mescidin birçok görevlisinin olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹⁴

Derviş Hüseyin Mescidi: Ulu Cami ile Nebi Cami arasında, kendi ismi ile aynı mahallede bulunmaktadır.⁴⁹⁵ Mescidin 16 Nisan 1741 tarihinde serdâbının İgiye adlı bir gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹⁶ 26 Temmuz 1759'da günlük dört akçe ile mütevellisi olan Yusuf'un vefat etmesi nedeniyle görevi Seyyid Hafız Mustafa adlı şahsa verilmiştir.⁴⁹⁷ Mescidin 4 Ağustos 1769 tarihinde günlük dört akçe ile imamı, iki akçe ile ferraşı olan Seyyid Mustafa vefat ettiğinden görevi oğlu Hacı Hasan'a verilmiştir.⁴⁹⁸ 9 Kasım 1771'de günlük iki akçe ücret ile cabisi İsmail vefat ettiğinden yerine Mehmet adlı şahsın geldiği görülmektedir.⁴⁹⁹

Mehmedi Mescidi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. XVIII. yüzyılda ibadete açık olduğu görülen bu mescidin 23 Aralık 1757 tarihinde günlük yedi akçe ile imamı Osman Halife iken⁵⁰⁰, 12 Ağustos 1771'de günlük iki akçe ile mütevellisi, iki akçe ile imamı, bir akçe ile müezzini Ömer Halife iken, iki akçe ücret ile hatibi Mustafa adlı bir şahıstır.⁵⁰¹

Hoca Ahmet-i Müslim (Aynî Minare) Mescidi: Kendi adıyla aynı mahallede bulunan bu yapının, XV. yüzyılda Akkoyunlu'lar döneminde Hoca Ahmet adlı birisi tarafından yapıldığı düşünülmektedir.⁵⁰² Kendisine ait bir vakfı bulunan bu mescidin 28 Ocak 1713 tarihinde günlük bir akçe ile cabi, bir akçe ile vekilharç ve bir akçe ücret ile nazırı olan Alaaddin adlı şahıs vefat ettiğinden görevi Ömerzade Seyyid Abdullatif verilmiştir.⁵⁰³ 25 Ağustos 1756'da günlük üç akçe ile mütevellisi olan Seyyid Ali vefat

⁴⁹³ DŞS. 360, 13.

⁴⁹⁴ VGMA, HRF. d. 1056, 14; VGMA, HRF. d. 1056, 20; VGMA, HRF. d. 1057, 131; VGMA, HRF. d. 1060, 79; VGMA, HRF. d. 78; VGMA, HRF. d. 1059, 13.

⁴⁹⁵ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 140.

⁴⁹⁶ DŞS. 360, 180.

⁴⁹⁷ VGMA, HRF. d. 1056, 57.

⁴⁹⁸ VGMA, HRF. d. 1072, 41.

⁴⁹⁹ VGMA, HRF. d. 1058, 18.

⁵⁰⁰ VGMA, HRF. d. 1056, 37.

⁵⁰¹ VGMA, HRF. d. 1058, 15.

⁵⁰² Top-Koç, "Diyarbakır'ın Osmanlı Öncesi Cami ve Mescitleri", 249.

⁵⁰³ BOA, A. RSK. d. 1569, 10.

ettiğinden görevinin Ömer Efendi'ye verildiği görülmektedir.⁵⁰⁴ İncelenilen dönemdeki diğer atama kayıtlarından mescidin çok sayıda görevlisi olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁵

Cağaloğlu (Çakal) Mescidi: Ali Paşa ve Hoca Ahmet Mahalleri arasında, kendi adı ile anılan mahallededir. 1581 yılında Diyarbekir valiliği yapmış olan Çağalzade Sinan Paşa veya oğlu Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Halk arasında bu mescide yanlışlıkla “Çakal Mescidi” denilmektedir.⁵⁰⁶ XVIII. yüzyılda ibadete açık olduğu görülen bu mescidin 29 Nisan 1748 tarihinde günlük bir akçe ile ferraşı ve bir akçe ile müezzini Ömer adlı birisidir.⁵⁰⁷ 28 Kasım 1761’de günlük üç akçe ile mütevellisi olan Abdülbaki'nin vefat etmesi nedeniyle görevi oğlu Osman Halife'ye verilmiştir.⁵⁰⁸ Mescidin 15 Şubat 1763 tarihinde günlük üç akçe ücret ile imamı olan Mehmet vefat ettiğinden görevi kardeşi Ahmet adlı şahsa verilmiştir.⁵⁰⁹ 22 Eylül 1770’da mescidin günlük üç akçe ile imamı Seyyid Ahmet adlı biri iken⁵¹⁰ 7 Nisan 1789’da günlük dört akçe ile tabbahu ve mütevellisi olan Osman vefat ettiğinden görevinin oğulları Feyyaz, Seyyid Mehmet Haşim ve Abdülbaki adlı şahıslara verildiği anlaşılmaktadır.⁵¹¹

Ali Çavuş (Benli Ali Çavuş) Mescidi: Kendi adı ile anılan mahallede bulunmaktadır. İncelenilen dönemde ibadete açık olduğu görülen bu mescidin 6 Kasım 1755 tarihinde mütevellisi olan Ömer Halife vefat ettiğinden görevinin oğlu İsmail Halife'ye verildiği görülmektedir.⁵¹² Mescidin 21 Aralık 1759’da günlük üç akçe ile müezzini ve iki akçe ile ferraşının İsmail adlı biri olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹³

İbrahim Bey (İbrahim Bey Tekkesi) Mescidi: Kendi adıyla anılan mahallede bulunan bu mescidin, kesin yapım tarihi belli değildir. Mescidin yaptıranı Akkoyunlu Kasım Padişah’ın yeğeni İbrahim Bey olup, XV. yüzyılın sonu veya XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmış olması muhtemeldir.⁵¹⁴ İncelenilen dönemde ibadete açık olduğu görülen bu mescidin 20 Ocak 1732 tarihinde günlük dört akçe ile müezzini Seyyid

⁵⁰⁴ BOA, C. EV. 20167, 1.

⁵⁰⁵ VGMA, HRF. d. 1056, 31; VGMA, HRF. d. 1056, 39; VGMA, HRF. d. 1057, 128; VGMA, HRF. d. 1059, 12.

⁵⁰⁶ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 206

⁵⁰⁷ VGMA, HRF. d. 1061, 61.

⁵⁰⁸ VGMA, HRF. d. 1057, 127.

⁵⁰⁹ VGMA, HRF. d. 1057, 130.

⁵¹⁰ VGMA, HRF. d. 1058, 13.

⁵¹¹ VGMA, HRF. d. 1060, 71.

⁵¹² VGMA, HRF. d. 1056, 48.

⁵¹³ VGMA, HRF. d. 1065, 129.

⁵¹⁴ Sözen, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, 117.

Mehmet adlı şahıs olup, kendisinin vefat etmesi sebebiyle görevi Mehmet Efendi'ye verilmiştir.⁵¹⁵ 29 Temmuz 1738'de günlük on akçe ile dersiamının Yasinzade Şeyh Halil adlı şahıs olduğu görülmektedir.⁵¹⁶ Mescidin 24 Ocak 1741 tarihinde günlük sekiz akçe nazırı olan Yasinzade Şeyh Halil, nazırlık görevinin yarısını oğlu Seyyid Mehmet Halife'ye bırakmıştır.⁵¹⁷ XVIII. yüzyıla ait atama kayıtlarından mescidin çok sayıda görevlisi olduğu görülmektedir.⁵¹⁸

Hoca Ahmet Tekkesi Mescidi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu mescidin, kendine ait bir vakfı bulunmaktadır. Mescidin 19 Nisan 1774 tarihinde günlük bir buçuk akçe ücret ile yarı mütevellilik görevinde bulunan Seyyid Osman'ın vefat etmesi sebebiyle görevinin Seyyid Ömer Halife adlı şahsa verildiği görülmektedir.⁵¹⁹ 12 Kasım 1774'de günlük sekiz akçe ile imamı Mustafa'nın görevini kendi rızası ile Abbas adlı şahsa bıraktığı anlaşılmaktadır.⁵²⁰

Yiğit Ahmet Mescidi: Diyarbekir'in Osmanlı ülkesine katılışında büyük yararlılık gösteren ve aslen Diyarbekirli olan Yiğit Ahmet tarafından XVI. yüzyılın ilk yarısında yaptırılmıştır.⁵²¹ Kendi adıyla anılan mahallede bulunmaktadır.⁵²² Mescidin 29 Mart 1740 tarihinde günlük bir akçe ile müezzinin Seyyid Mehmet adlı birisi olduğu görülmektedir.⁵²³ 21 Şubat 1747'de mescid imamının Abdülkerim adlı biri olduğu anlaşılmaktadır.⁵²⁴ 21 Mart 1758'de mescidin günlük üç akçe ile ferraşı Seyyid Hüseyin Halife⁵²⁵ iken, günlük iki akçe müezzinin ve iki akçe muhasibinin Hacı Mehmet Emin isimli bir şahıs olduğu görülmektedir.⁵²⁶ 11 Aralık 1768'de üç akçe ile ferraşının Seyyid Abdi Halife iken⁵²⁷, 16 Mayıs 1775 tarihinde mescidin günlük iki akçe ile sıbyan

⁵¹⁵ BOA, C. EV. 9686, 1.

⁵¹⁶ DŞS. 360, 144.

⁵¹⁷ DŞS. 360, 141.

⁵¹⁸ VGMA, HRF. d. 1056, 11; VGMA, HRF. d. 1056, 33; VGMA, HRF. d. 1056, 39; VGMA, HRF. d. 1057, 127; VGMA, HRF. d. 1072, 43.

⁵¹⁹ BOA, C. EV. 31878, 1.

⁵²⁰ VGMA, HRF. d. 1059, 15.

⁵²¹ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 206; Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 142.

⁵²² DŞS. 310, 44.

⁵²³ VGMA, HRF. d. 1056, 16.

⁵²⁴ DŞS. 313, 132.

⁵²⁵ VGMA, HRF. d. 1056, 43.

⁵²⁶ VGMA, HRF. d. 1056, 43.

⁵²⁷ VGMA, HRF. d. 1065, 127.

muallimi olan Seyyid Ahmet vazifesini kendi isteğiyle Seyyid Hüseyin adlı şahsa bırakmıştır.⁵²⁸

Molla Ömer Mescidi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı tespit edilememiştir. İncelenilen dönemde faal olduğu görülen bu mescidin, diğer bir adı Sarı Kılıç Bey'dir.⁵²⁹ Mescidin 2 Kasım 1723 tarihinde mütevellisinin Ali Bey, imamının Hacı Abdi Efendi, nazırının İbrahim Efendi ve cabisinin Abdülkadir adlı şahıslar olduğu anlaşılmaktadır.⁵³⁰ 3 Mart 1737 tarihinde günlük bir akçe ile imamı Abdurrahman Halife iken⁵³¹, 6 Mayıs 1742'de günlük iki akçe ile müezzini ve bir akçe ile cabisi Abdullah adlı bir şahıstır.⁵³² İncelenilen dönemde mescide ait atama kayıtlarından daha birçok görevlinin farklı tarihlerde mescitte hizmet verdiği anlaşılmaktadır.⁵³³

Hacı Osman Mescidi: Kaşık Budak, Hacı Büzürk, Yiğit Ahmet Mahalleleri arasındadır. Osmanlı Fethinden önce Mahmut oğlu Hacı Osman isimli bir şahıs tarafından yaptırıldığı söylenmektedir.⁵³⁴ İsmi ile aynı mahallede bulunmaktadır.⁵³⁵ Mescidin 7 Kasım 1757 tarihinde günlük bir akçe ile duagüsü Ahmet Halife adlı birisi iken⁵³⁶, 21 Mart 1758'de günlük iki akçe ile müfettişi Ömer Halife'dir.⁵³⁷ Yine 15 Haziran 1760 tarihinde günlük üç akçe ile ferraşının Ahmet adlı bir şahıs olduğu görülmektedir.⁵³⁸ Şehrin önemli dini yapıları arasında yer alan mescitte XVIII. yüzyılda çok sayıda görevlinin var olduğu görülmektedir.⁵³⁹

Abdal Mescidi: Kendi adıyla anılan mahallede bulunmaktadır. Mescidin 8 Kasım 1752 tarihinde günlük on akçe ücret ile cabisi Seyyid Molla Hasan adlı bir şahıstır.⁵⁴⁰ 17 Kasım 1754'de günlük dört akçe mütevellileri Seyyid Hasan Halife ve Seyyid Mustafa Halifelerdir.⁵⁴¹ 21 Şubat 1757 tarihinde mescit vakfının günlük dört

⁵²⁸ VGMA, HRF. d. 1059, 19.

⁵²⁹ VGMA, HRF. d. 1056, 18.

⁵³⁰ DŞS. 592, 62.

⁵³¹ VGMA, HRF. d. 1056, 13.

⁵³² VGMA, HRF. d. 1061, 41.

⁵³³ VGMA, HRF. d. 1056, 19; VGMA, HRF. d. 1057, 128; VGMA, HRF. d. 1057, 139; VGMA, HRF. d. 1065, 132.

⁵³⁴ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 140.

⁵³⁵ BOA, D. CMH. d. 26705, 2-51; DŞS. 310, 44.

⁵³⁶ VGMA, HRF. d. 1056, 42.

⁵³⁷ VGMA, HRF. d. 1056, 39.

⁵³⁸ VGMA, HRF. d. 1065, 126.

⁵³⁹ VGMA, HRF. d. 1065, 133; VGMA, HRF. d. 1060, 68; VGMA, HRF. d. 1056, 62; VGMA, HRF. d. 1065, 126.

⁵⁴⁰ VGMA, HRF. d. 1056, 17.

⁵⁴¹ VGMA, HRF. d. 1056, 6.

akçe ile mütevellisi bir akçe ile çerağdarı ve bir akçe ile ferraşının Mahmutzade Hacı Mustafa adlı biri olduğu görülmektedir.⁵⁴² İncelenen dönemin önemli dini yapıları arasında yer alan mescide ait kayıtlarda çok sayıda görevlinin mescitte vazifeli olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴³

Debbağhane (Şeyh Yusuf/Molla Ali Han) Mescidi: Kendi adıyla anılan mahallededir. Diğer adları Şeyh Yusuf⁵⁴⁴ veya Molla Ali Han⁵⁴⁵ olan bu mescit Urfa Kapısı yakınlarındadır. XVIII. yüzyılda faal olduğu tespit edilen bu mescidin 4 Haziran 1739 tarihinde günlük bir akçe ile naathan ve bir akçe ile tarifhanı İshak vefat ettiğinden görevi oğlu Molla Osman'a verilmiştir.⁵⁴⁶ 17 Mayıs 1740'da mescidin günlük iki akçe ile aşırhanı olan Abdurrahman'ın vefat etmesi sebebiyle, aşırhanlık vazifesi Abdülkerim Halife'ye verilmiştir.⁵⁴⁷ XVIII. yüzyılda şehrin önemli dini yapıları arasında yer alan bu mescidin birçok görevlisi bulunmaktaydı.⁵⁴⁸

Senevoğlu Mescidi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu dini yapı XVIII. yüzyılda ibadete açıktı. Kendisine ait bir vakfı bulunan mescidin 4 Ocak 1795 tarihinde mütevellisi olan Seyyid Ali adlı şahıs, görevini kendi rızası ile oğlu Seyyid Abdulgaffar'a bırakmıştır.⁵⁴⁹

Molla Osman Mescidi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı tespit edilememiştir. İncelenilen dönemde ibadete açık olduğu görülen bu mescidin 22 Eylül 1771 tarihinde günlük beş akçe ile imamı Seyyit Abdurrahman vefat ettiğinden görevi Seyyid Mehmet Salih adlı şahsa verilmiştir.⁵⁵⁰

Hüseyin Efendi Mescidi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu mescit, kendi adıyla anılan mahallede bulunmaktadır.⁵⁵¹ İncelenilen dönemde ibadete açıktır. Mescidin 20 Temmuz 1746 tarihinde günlük dört akçe ile imamının, bir akçe ile mütevellisinin, bir akçe ile müezzininin, iki akçe ile hatibinin ve bir akçe ile ferraşının

⁵⁴² VGMA, HRF. d. 1056, 32.

⁵⁴³ VGMA, HRF. d. 1056, 58; VGMA, HRF. d. 1057, 136; VGMA, HRF. d. 1059, 17; VGMA, HRF. d. 1060, 70.

⁵⁴⁴ Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, 73.

⁵⁴⁵ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 70.

⁵⁴⁶ DŞS. 360, 30.

⁵⁴⁷ DŞS. 360, 82.

⁵⁴⁸ VGMA, HRF. d. 1056, 11; VGMA, HRF. d. 1056, 10; VGMA, HRF. d. 1057, 134; DŞS. 348, 9; BOA, C. EV. 1946, 1.

⁵⁴⁹ BOA, C. EV. 20174, 1.

⁵⁵⁰ VGMA, HRF. d. 1058, 16.

⁵⁵¹ VGMA, HRF. d. 1056, 31.

Mahmut adında birisi olduğu görülmektedir.⁵⁵² 7 Kasım 1773’de günlük dört akçe ile imamı ve hatibi olan Mehmet Efendi vefat ettiğinden mescitteki görevi oğlu Seyyid Mehmet’e verilmiştir.⁵⁵³

Hoca İsmail Mescidi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Mescidin 28 Kasım 1761 tarihinde mütevellisi Ali Halife görevini kendi rızasıyla Ömer Halife’ye terk etmiştir.⁵⁵⁴ 1 Kasım 1788’de mescit vakfının günlük dört akçe ile cabisinin Ahmet adlı birisi olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵⁵

Mehmet Bin Mehmet Mescidi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. XVIII. yüzyılda ibadete açık bir mescittir. Mescidin 18 Temmuz 1757 tarihinde günlük iki akçe ile nazırı olan Feyzullah Halife görevini kendi rızası ile Seyyid Mustafa Halife’ye terk etmiştir.⁵⁵⁶

1.1.2.3. Kiliseler

Diyarbakir şehri tarih boyunca birçok farklı dine ve kültüre ev sahipliği yapmıştır. Eski dönemlerden itibaren Hıristiyanlar için önemli ibadet merkezlerine sahip olan şehirde, Hıristiyanlığın farklı mezheplerine ait birçok kilise mevcuttur. Bu kiliselerin birçoğu incelenilen döneme gelinceye kadar tamamen yıkılmış veya ibadet edilemeyecek kadar harap hale gelmiştir. İncelenilen dönem içerisinde Diyarbakir şehrinde gayrimüslim halka ibadet hizmeti veren bu yapılar, arşiv vesikalarına yansıdığı ölçüde tespit edilmeye çalışılmıştır. Kazâ merkezinde⁵⁵⁷ ve ibadete açık olduğu bilinen bu yapılar şu şekildedir.

Meryemana Kilisesi: Çok eski bir mabed olan bu kilise, Lala Bey Cami ile Şeytan Pazarı arasındadır. Tarih boyunca birçok defa tahribata uğrayan bu yapı Patrik Gorgis zamanında restore edilerek küçültülmüş ve günümüzdeki son halini almıştır. Diyarbakir şehrindeki en sağlam ve büyük Süryani Kadim-Yakubu mezhebi kiliselerindendir.⁵⁵⁸ İncelenilen dönemde kendine ait bir vakfı bulunan kiliseye,

⁵⁵² VGMA, *HRF. d.* 1056, 23.

⁵⁵³ VGMA, *HRF. d.* 1059, 14.

⁵⁵⁴ VGMA, *HRF. d.* 1057, 127.

⁵⁵⁵ VGMA, *HRF. d.* 1060, 81.

⁵⁵⁶ VGMA, *HRF. d.* 1056, 35.

⁵⁵⁷ Şehir merkezinde bulunan kiliselerin şehre dağılımı için. Bkz. Ekler.

⁵⁵⁸ Mar Fileksinos Hanna Dolapönü, “Hıristiyanlığın Amid (Diyarbakir’e) Yayılışı”, *Kara Amid Dergisi*, Sayı: 2-4, Işıl Matbaası, İstanbul 1960, 349.

Diyarbakir’de sakin gayrimüslim halkın kendi mülklerini vakfettikleri görülmektedir. Mesela 27 Kasım 1740 tarihinde Mar Habib Mahallesi halkından Kiryakos ve annesi Eliye adlı gayrimüslimler sahibi oldukları evlerini Meryem Ana Kilisesi’ne vakfetmişlerdir. Bu kayda göre kilise vakfının mütevellisinin Hanna oğlu Şükrullah adlı bir gayrimüslim olduğu görülmektedir.⁵⁵⁹ 31 Mart 1747’de Hoca İskender Mahallesi halkından Hanım adlı zimmî kadın da evini Meryem Ana Kilisesi’ne vakfetmiştir.⁵⁶⁰ Yine aynı tarihte Sarraf Mehmet Paşa Mahallesi halkından Nomcan oğlu Remye evini Meryem Ana Kilisesi’ne vakfetmiştir.⁵⁶¹

Mar Kuzma Kilisesi: Lala Bey Cami ile Kara Cami arasındadır. Süryani kilisesi iken daha sonraları Rum ortodoks kilisesine dönüşen bu yapı 1930 yılında yıkılmıştır.⁵⁶² XVIII. yüzyılda ibadete açık olduğu tahmin edilen bu kilise hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Surp Sargis (Mar Dumyana) Kilisesi: İncelenilen dönemde ibadete açık kiliselerden biridir. Meryem Ana Kilisesinin güneydoğusun, Ali Paşa Mahallesi’ndedir. XVI. yüzyıldan kalma ermeni-ortodoks kilisesi olan bu yapı günümüzde ayaktaadır.⁵⁶³

Marpetyun Kilisesi: Şeyh Matar Mahallesi civarında olan bu yapı bir nesturi kilisesidir.⁵⁶⁴ XVII. yüzyılın sonlarında inşa edilen bu yapı, 8 Ocak 1681 tarihinden itibaren “*Amid Keldani Patrikliği*” olarak hizmet vermiştir.⁵⁶⁵ Günümüzde ayakta duran bu kilisenin, incelenilen dönemde Diyarbakir şehrinin önemli kiliseleri arasında olduğu söylenebilir.

Surp Giragos Kilisesi: Kesin yapım tarihi bilinmeyen bu yapının, 1517 yılında yapıldığı söylenmektedir. XVIII. yüzyılda gayrimüslim halka ibadet hizmeti verdiği tahmin edilen bu yapı, 1827 ve 1880 yıllarında iki kez yanmış olsa da tamir ve yenileme çalışmaları neticesinde günümüzde ayaktaadır.⁵⁶⁶

⁵⁵⁹ DŞS. 360, 354.

⁵⁶⁰ DŞS. 313, 146.

⁵⁶¹ DŞS. 313, 147.

⁵⁶² Dolapönü, “Hıristiyanlığın Amid (Diyarbakir’e) Yayılışı”, 349.

⁵⁶³ Ed. Deniz Karakaş, *Diyarbakır Gezi Rehberi*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2012, 57.

⁵⁶⁴ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 213.

⁵⁶⁵ Karakaş, *Diyarbakır Gezi Rehberi*, 54.

⁵⁶⁶ Karakaş, *Diyarbakır Gezi Rehberi*, 52.

İncelenilen dönemde ibadete açık olduğu tespit edilen bu kiliselerin Diyarbakir şehri ve çevresinde ikâmet eden gayrimüslim halkın dini özgürlüğünün bir göstergesi olarak ta görmek mümkündür.

1.1.2.4. Tekkeler

Şehir mimarisi içerisinde görülen diğer bir dini yapı tekkelerdir. Tekkeler bir şeyhin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekân olarak açıklanabilir.⁵⁶⁷ Bu yapılar buldukları şehrin fiziksel yapısına zenginlik katan dini-mimari yapılardır. İncelenilen dönemde Amid kazâ merkezinde olduğu tespit edilebilen tekkeler ve görevlileri şöyledir.

İbrahim Bey Tekkesi: Dağ Kapısı dışında bulunan bu tekkenin, ne zaman ve kim tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Beysanoğlu, bu yapının Mevlevi tekkesi olduğunu söylerken⁵⁶⁸, Yılmazçelik 1813 tarihli bir belgeye dayanarak bu tekkenin Gülşeni tekkesi olduğunu söylemektedir.⁵⁶⁹ Tekkenin 20 Aralık 1732 tarihinde günlük sekiz akçe ile nazırı Ebubekir Halife adlı birisidir.⁵⁷⁰ 15 Nisan 1743’de tamir edildiği ve neccarının Musa adlı bir kişi olduğu görülmektedir.⁵⁷¹ XVIII. yüzyılda birçok görevlisi olduğu görülen bu tekke kazânın önemli dini yapıları arasında yer almaktadır.⁵⁷²

Hasan Padişah (Balıklı) Tekkesi: Balıklı Mahallesi ve Balıklı Mescidi’nin yanında bulunan bu tekke büyük bir ihtimal ile Uzun Hasan zamanında ve XV. yüzyılda inşa edilmiş olmalıdır.⁵⁷³ XVIII. yüzyılda faal olduğu görülen bu tekkenin 5 Eylül 1739 tarihinde günlük elli akçe ücret ile mütevellisi Mehmet adlı şahıs vakfi iyi idare edemediğinden nazırlık görevi Yasinzade Mevlana Şeyh Halil’e verilmiştir.⁵⁷⁴ 21 Aralık 1739 tarihinde tekke vakfı nazırı Şeyh Halil’in vefat etmesi üzerine nazırlık görevine oğlu Seyyid Yasin getirilmiştir.⁵⁷⁵ 22 Nisan 1741’de tekke vakfının mütevellisi

⁵⁶⁷ Mustafa Kara, “Tekke”, *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, XXXX, 368.

⁵⁶⁸ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 144.

⁵⁶⁹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 79.

⁵⁷⁰ *DŞS*. 310. s. 67.

⁵⁷¹ BOA, *DVNSAHK. DB.* d.1, 24.

⁵⁷² VGMA, *EV. MH. d.* 141, 1; BOA, *C. EV.* 30460, 1; VGMA, *HRF. d.* 1056, 34; BOA, *C. EV.* 19955, 1; VGMA, *HRF. d.* 1060, 67.

⁵⁷³ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-1840*, 79.

⁵⁷⁴ 1 Cemaziyelahir 1153 tarihli bu atama kaydında, Satıkendi, Hüseyini, Aynata ve Derbeşür köylerinin gelirlerinin 1/4’ünün bu tekkeye akar olduğu görülmektedir. Ayrıca vakıf mütevellisinin günlük elli akçe olan ücreti de Balıklı Tekkesi’nin ekonomik gücünü göstermesi bakımından önemlidir. *DŞS*. 360, 105.

⁵⁷⁵ *DŞS*. 360, 155.

Abdullah Efendi'dir.⁵⁷⁶ İncelenilen döneme ait atama kayıtlarından birçok görevlisi olduğu görülen⁵⁷⁷ bu tekke kazânın önemli dini yapıları arasında yer almaktadır.

Gülşeni Tekkesi: Gülşeni tarikatına ev sahipliği yapan bu tekkenin 20 Aralık 1732 tarihinde tekke şeyhinin Seyyid Ebubekir adlı birisi olduğu görülmektedir.⁵⁷⁸

1.1.2.5. Hamamlar

Hamam kelimesi, Arapça'da "ısıtmak, sıcak olmak" anlamındaki *hamem* kökünden türemiştir. Sözlükte "ısıtan yer ve yıkanma yeri" anlamında kullanılmaktadır. Şehir mimarisinin önemli yapılarından olan hamamlar, buldukları yerlerde halkın sağlık ve temizlik ihtiyaçlarına cevap verdikleri gibi, aynı zamanda bu mekânlar insanların kaynaştığı ve sohbet ettiği sosyo-kültürel mekânlar olarak da dikkat çekmektedir.⁵⁷⁹ Diyarbakir şehri, çok eski dönemlerden itibaren farklı kültür ve milletlerin izlerini taşıyan hamamlara ev sahipliği etmiştir. Bu yapılardan bazıları günümüze kadar ulaşırken, bir kısmı zaman içerisinde harap olmuş veya tamamen ortadan kaybolmuştur. Diyarbakir şehrinin önemli hamamlarından bazıları şöyledir.

Melek Ahmet Paşa Hamamı: Diyarbakir beylerbeyi Melek Ahmet Paşa tarafından 1564 tarihinde yaptırılmıştır. Bulduğu çevrede hamam olmadığından ilk önce hamam daha sonra cami ve diğer yapılar inşa edilmiştir. Şehrin önde gelen hamamlarındandır.⁵⁸⁰

Zibilci (Çöpcü) Hamamı: Dağ Kapısı yakınlarında olan bu hamam, gayet açık ve sade yapılıdır.⁵⁸¹ İncelenilen dönemde adına rastlanılmayan hamamlardandır.

Çardaklı Hamamı: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu hamam, Hüsrev Paşa Cami vakfına aittir. İbrahim Bey Mahallesi'nde bulunmaktadır.⁵⁸²

⁵⁷⁶ DŞS. 360, 375.

⁵⁷⁷ VGMA, HRF. d. 1060, 68; VGMA, HRF. d. 1072, 42; BOA, C. EV. 6784, 1.

⁵⁷⁸ DŞS. 310, 65.

⁵⁷⁹ Semavi Eyice, Mustafa Uzun-Nurettin Albayrak, "Hamam, Tarih-Mimari-Kültür-Edebiyat", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XV, 402-431.

⁵⁸⁰ Evindar Yeşilbaş, *Diyarbakir'da Su Mimarisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2007, 40.

⁵⁸¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 30.

⁵⁸² Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakir Tarihi ve Abideleri*, 146.

Petekçiyan Hamamı: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu hamam İncelenilen dönemde hizmete açıktır. 23 Mayıs 1723 tarihinde hamamın tellakları, Harputlu Mehmet Emin, İbrahim ve Ömer adlı şahıslardır.⁵⁸³

İpəriye Hamamı: Sinek Pazarı'ndadır. Evliya Çelebi bu hamam hakkında “*suyu, havası ve yapısı hoş ve temiz gayet iç açıcı bir hamamdır*” demektedir.⁵⁸⁴

Deva Hamamı (Büyük Hamam): XVI. yüzyılın ilk yarısında yapılan bu hamam şehrin en büyük hamamıdır. Hüsrev Paşa vakfından olan bu yapının yaptıranı belli değildir. Mardin Kapısı yakınlarında idi.⁵⁸⁵

Vahap Ağa Hamamı: Günümüzde ayakta olan yapılardandır. Gazi Caddesi üzerinde bulunan bu hamam, şehirdeki önemli Osmanlı eserlerindedir.⁵⁸⁶

İpekoğlu Hamamı: Urfa Kapısı'na giderken sol taraftadır. 1863 yılına kadar işlek olan bu hamam daha sonraları harap hale gelmiştir.⁵⁸⁷ XVIII. yüzyılda faal olan hamamlardandır.

Suakar Hamamı: Akkoyunlu eseri olan bu hamamın diğer bir adı “Suvaykıyye Hamamı”dır. Dağ Kapısı yakınlarında, Nebi Cami karşısında olan hamam bakımsızlık sebebiyle günümüzde harap haldedir.⁵⁸⁸

Eşbek Hamamı: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Evliya Çelebi bu hamam hakkında “*Güzel havalı hamamdır. Hele bu şehir içinde böyle sıcak sulu hamam yoktur. Ama halk dilinde “Eşek hamamı” derler. Doğru ismi Eşbek Hamamı'dır.*” demektedir.⁵⁸⁹

İç Kale Hamamı: Evliya Çelebi bu hamam hakkında “*Buraya bütün paşalı, ayan ve eşraf girdiğinden çok temiz ve hoş bir hamamdır*” demektedir.⁵⁹⁰ İç kalenin kuzeydoğusunda bulunan bu hamam 1863 yılına kadar işlek halde idi.⁵⁹¹ İncelenilen dönemde adına rastlanılmayan bu hamam, büyük olasılıkla XVIII. yüzyılda da halkın hizmetine açıktır.

⁵⁸³ DŞS. 313, 52.

⁵⁸⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 30.

⁵⁸⁵ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, II, 550.

⁵⁸⁶ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 146.

⁵⁸⁷ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 210.

⁵⁸⁸ Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 210.

⁵⁸⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 30.

⁵⁹⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 31.

⁵⁹¹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 87.

Behram Paşa Hamamı: Şeyh Matar Cami civarında Yeni Kapı yakınında olan bu hamamın, Vezir Behram Paşa tarafından 1564-1567 yılları arasında inşa ettirildiği ileri sürülmektedir.⁵⁹²

İncelenilen dönemde adına rastlanılmayan ve çoğu bugün ayakta olmayan hamamlar da mevcuttur. Bu hamamlar Bekir Paşa, Cemşid Bey, Çarşı, Cadde, Hüseyin Efendi, Dilaver Paşa, Alâeddin, Ali Paşa, Kürtler, Mirza ve Marıstan Hamamlarıdır.⁵⁹³ Bu hamamlardan bir kısmı muhtemelen XVIII. yüzyılda faal olarak hizmet vermelerine rağmen birçoğu günümüzde yok olmuş, sadece isimleri kalmıştır.

1.1.2.6. Türbeler

İslâm coğrafyasında tanınmış şahsiyetlerin mezar anıtlarına türbe denilmektedir. Bu yapılar genellikle yapının ait olduğu kişinin sosyal, dini, siyasî zümresini mimari yapısında yansıtmaktadır.⁵⁹⁴ İncelenilen dönemde Diyarbakır şehrinde bulunan önemli türbelerden bazıları şu şekildedir.

Şeyh Abdülcelil Türbesi: Safa Camii avlusu içinde, caminin doğu kısmındadır. XVI. yüzyılın ilk yarısında yapılmıştır.⁵⁹⁵

Lala Bey Türbesi: Lala Cami'nin kuzeydoğu bitişiğindedir.⁵⁹⁶

Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi: Fatih Mehmet Paşa Mahallesi'ndedir. 1571-1575 yılları arasında Diyarbakır beylerbeyliği yapmış Özdemiroğlu Osman Paşa adına yaptırılmıştır. Fatih Mehmet Paşa Cami'nin batı tarafında yer almaktadır.⁵⁹⁷

Vezirzade Hasan Paşa Türbesi: Diyarbakır eski valilerinden Vezirzade Hasan Paşa adına yapılmıştır. Türbenin 5 Nisan 1719 tarihinde günlük iki akçe ücret ile bevvalı ve iki akçe ile ferraşı Hacı Hüseyin vefat ettiğinden görevi Seyyid Hacı Yasın isimli şahsa verilmiştir.⁵⁹⁸

⁵⁹² Yeşilbaş, Diyarbakır'da Su Mimarisi", 45.

⁵⁹³ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 147; Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, 211.

⁵⁹⁴ İsmail Orman, "Türbe", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, XXXXI, 464-466.

⁵⁹⁵ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 165.

⁵⁹⁶ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 167.

⁵⁹⁷ Gülsen Baş, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van 2006, 182.

⁵⁹⁸ BOA, *İE. EV.* 6043, 1.

Zincirkıran Ali Paşa Türbesi: Nasuh Paşa Camisi'nin güneyinde, iç kalenin dışındadır. 1599 yılında Diyarbakır valiliği yapan Zincirkıran Ali Paşa adına yaptırıldığı söylenirse de bu bilgi kesin değildir.⁵⁹⁹

Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi: Melek Ahmet Paşa caddesi üzerindedir. Ne zaman yaptırıldığı kesin olarak bilinmeyen bu türbenin, Kanuni döneminde yapıldığı öne sürülmektedir. Gülşeniler Tekkesi içerisinde yer alan bu türbe, şehrin önemli mimari yapıları arasındadır.⁶⁰⁰

Muslihiddin Lari Türbesi: XVI. yüzyılın meşhur âlimlerinden Muslihiddin Lari adına yaptırılmıştır. 1571 yılında vefat eden Muslihiddin Lari, Safa Camisi avlusundaki bu türbeye defnedilmiştir.⁶⁰¹

Şeyh Muhammed Mazenderani Türbesi: Türbe, Dağ Kapısı'nın iç tarafında sura bitişiktir. Bu türbeye aynı zamanda *Arakçin Baba* da denilmektedir.⁶⁰²

Aziz Mahmut Urmevi Türbesi: Urfa Kapısındaki mezarlıkta bulunmaktadır. 4. Murat tarafından 1648 yılında idam edildiği bilinmektedir.⁶⁰³

1.1.2.7. Köprüler

Şehir merkezi ve kırsalda bulunan diğer bir mimari yapı köprülerdir. Bu yapılar zaman içerisinde siyasî, ekonomik, kültürel vb. birçok amaç için kullanılmıştır. İncelenilen dönemde, Diyarbakır şehrinin hemen yanı başında bulunan Dicle Nehri'nin üzerinde birçok köprü bulunmaktadır. Ancak bu köprüler içerisinde şehre coğrafi olarak en yakın olanı Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü) dür.

Dicle Köprüsü (On Gözlü Köprü): Bu köprü şehir merkezinin güneyinde, Mardin Kapısı'na yaklaşık 3 kilometre mesafededir. Üzerindeki kitabede H.1065 yılında yapıldığı yazılan bu köprü, Mervanoğulları döneminde, Diyarbakır hükümdarı Nizamüddevele Nasr tarafından inşa ettirilmiştir. Dicle Nehri'nin akış yönü ve hızına bağlı olarak Diyarbakır'e en yakın ve en uygun girişlerden biri bugünkü köprünün kurulduğu yerdir. Bu sebeple, köprünün şehir için önemi büyüktür.⁶⁰⁴

⁵⁹⁹ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 171.

⁶⁰⁰ Baş, "Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme", 180.

⁶⁰¹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, II, 658-659.

⁶⁰² Şefik Korkusuz, *Yazma Eserlerde Diyarbakır Kenti*, Toprak Kitap Yayınları, İstanbul 2014, 79.

⁶⁰³ Korkusuz, *Yazma Eserlerde Diyarbakır Kenti*, 77.

⁶⁰⁴ Şafak Kutlay, *Diyarbakır İli Köprüleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2012, 37.

1.1.3. İlimi Yapılar

1.1.3.1. Medreseler

Medrese kelimesi; Arapça'da "anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak" anlamına gelen ders kökünden türeyen bir mekân ismidir.⁶⁰⁵ Bu yapılarda eğitim-öğretim ile meşgul kimselere kıdemlerine göre müderris, muid, danışmend gibi isimler verilirken, medrese talebelerine *şakird* veya *suhte* denilmektedir. Bu yapıların finansmanı ise vakıflar aracılığı ile sağlanmaktadır.⁶⁰⁶

Osmanlı eğitim sisteminde önemli bir yeri olan bu yapılar, şehir mimarisi içerisinde kilit taşlardan birini oluşturmaktadır. İncelenilen dönemde, Amid kazâ merkezinde eğitim-öğretim hizmetine devam eden bu medreselerin görevlileri, hocaları, ilmi dereceleri ve bu hocaların medrese vakfından aldıkları ücretler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Mesudiye (Mercaniye) Medresesi: Ulu Cami'nin kuzeydoğusunda yer alır ve camiye bitişiktir.⁶⁰⁷ Evliya Çelebi bu medrese hakkında; "*Bilginler arasında payesi vardır. Müderrisi ondan mollalığa yükselir. Müderrisi ve talebeleri vardır. Vakıfları sağlam olduğundan maaşları ve et ve aydınlatma ücretleri devamlıdır.*" demektedir.⁶⁰⁸

Üzerinde bulunan en eski tarihli kitabeye göre dört Sünni mezhep sahipleri için 1193 yılında inşaatına başlandığı belirtilmektedir. Artuklu meliki, II. Sökmen döneminde 1193 yılında yapımına başlanan bu medresenin 1199 yılında Sultan Mesut Kutbettin Ebu'l Muzaffer Sökmen tarafından bitirildiği bilinmektedir.⁶⁰⁹ Şehirde bulunan ilk büyük medrese olan bu yapının, fiziksel özellikleri arasında dikkat çeken husus talebelerin kalması için gereken sayıda odanın olmayışıdır. Muhtemelen sadece eğitim amaçlı kullanılan bu medresenin talebeleri başka yerlerde kalmışlardır.⁶¹⁰ İncelenilen dönemde eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ettiği görülen bu medresenin

⁶⁰⁵ Nebi Bozkurt, "Medrese", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 323.

⁶⁰⁶ Ziya Kazıcı, Osmanlı Eğitim ve Öğretim Sisteminde Genel Medreseler", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, YTY, Ankara 1999, V, 161-167; Fahri Unan, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, YTY, Ankara 1999, V, 149-159; İlyas Çelebi, "Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, YTY, Ankara 1999, V, 168-174.

⁶⁰⁷ Hatip Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, TTK Yayınları, Ankara 2014, 44.

⁶⁰⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VI, 24.

⁶⁰⁹ Mehmet Şimşek, *Amid'den Diyarbakır'e Eğitim Tarihi*, Kent Yayınları, İstanbul 2006, 43.

⁶¹⁰ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, I, 337.

görevlileri, müderrisleri ve bu kimselerin medrese vakfından aldıkları ücretler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1.10. Mesudiye Medresesi Görevlileri ve Ücretleri

Eski Görevli	Yeni Görevli	Vazifesi	Ücreti (Günlük)	Tarih
----	Abdulhalim Efendi	Müderris	----	23 Haziran 1732 ⁶¹¹
Şeyh Halil	Hafız Ahmet	Mütevelli	20 akçe	5 Temmuz 1732 ⁶¹²
Hafız Ahmet Efendi	Seyyid Sunullah	Mütevelli	20 akçe	14 Ocak 1739 ⁶¹³
----	Halil Halife	Bevvab	6 akçe	10 Mayıs 1740 ⁶¹⁴
Dona	Serkis	Serdâb	----	13 Nisan 1741 ⁶¹⁵
----	Seyyid Ömer	Duagü	5 akçe	14 Mayıs 1744 ⁶¹⁶
Halil Halife	Seyyid Şeyh Musa	Bevvab	6 akçe	10 Nisan 1747 ⁶¹⁷
Seyyid İshak	Seyyid Abdullah	Nazır	----	7 Mart 1754 ⁶¹⁸
Abdurrahman	Abdurrahman Halife	Şakird Halifesi	4 akçe	23 Aralık 1757 ⁶¹⁹
----	Mehmet Halife	Duagü	5 akçe	25 Şubat 1762 ⁶²⁰
Seyyid Abdullah	Hacı Mahmut	Müderris	----	15 Aralık 1766 ⁶²¹
Mehmet	Abdurrahim	Düagu	5 akçe	2 Temmuz 1772 ⁶²²
Seyyid Mehmet	Seyyid Mustafa	Müderris	20 akçe	31 Temmuz 1786 ⁶²³

Sa'diye Medresesi: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu medresenin, XVIII. yüzyılda faal olduğu görülmektedir. Nitekim 4 Ocak 1747'de günlük üç akçe ücret ile duagü olarak Seyyid Latif'in görev yaptığı görülmektedir.⁶²⁴

Hacı İsmail bin Ali Medresesi: Nasuh Paşa Camii bitişiğinde yer almaktadır. Medresenin 1 Temmuz 1792'de günlük on iki akçe ücret ile müderrisi Mehmet Efendi vefat ettiğinden görevi Hacı İbrahim'e verilmiştir.⁶²⁵

Safa Camii (İparye) Medresesi: Camii's-Safa Mahallesi'nde, Safa Camii külliyesi dâhilinde olan bu yapı, şehrin önemli medreselerinden biridir. Bu medresede özellikle beyan ilminin okutulması sebebiyle, medresenin talebeleri kısa sürede üst

⁶¹¹ BOA, C. MF. 3536, 1.

⁶¹² BOA, C. MF. 5582, 1.

⁶¹³ DŞS. 360, 2.

⁶¹⁴ DŞS. 360, 68.

⁶¹⁵ DŞS. 360, 179.

⁶¹⁶ VGMA, HRF. d. 1056, 12.

⁶¹⁷ BOA, C. MF. 8435, 1.

⁶¹⁸ BOA, C. MF. 120, 1.

⁶¹⁹ VGMA, HRF. d. 1056, 37.

⁶²⁰ VGMA, HRF. d. 1057, 128.

⁶²¹ BOA, C. MF. 8915, 1.

⁶²² VGMA, HRF. d. 1059, 12.

⁶²³ BOA, C. MF. 5954, 1.

⁶²⁴ DŞS. 313, 207.

⁶²⁵ BOA, C. MF. 3088, 1.

derecelere yükselmektedirler.⁶²⁶ İncelenilen dönemin önemli medreseleri arasında yer alan bu yapının 13 Haziran 1771 tarihli bir atama kaydına göre günlük on beş akçe ücret ile müderrisi olan Seyyid Seyfullah vefat ettiğinden, müderrislik görevinin Seyyid Ali Efendi'ye verildiği görülmektedir.⁶²⁷

Zinciriye (Ziyaiye/Sincariye) Medresesi: Halk arasında Zinciriye olarak bilinen bu medresenin diğer bir adı da Sincariye'dir. Ulu Camii'nin kuzeybatısında yer alan bu yapının üzerindeki kitabede 1198 yılı ve medreseyi inşa eden İsa bin Dirhem adlı bir mimarın adı geçtiğinden Artuklu dönemi eseri olarak kabul edilmektedir.⁶²⁸ XVIII. yüzyılda faal olarak eğitim-öğretim hayatına devam ettiği görülen bu medresenin, kendisine ait bir vakfı bulunmakta ve bu vakıf ile medrese görevlilerinin ücretleri karşılanmaktaydı. İncelenilen dönemde önemli bir yere sahip olan bu medresenin görevlileri ve aldıkları ücretler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1.11. Zinciriye Medresesi Görevlileri ve Ücretleri

Eski Görevli	Yeni Görevli	Vazifesi	Ücreti (Günlük)	Tarih
Seyyid Ömer Halife	Seyyid Ebubekir	Nazır	-----	20 Aralık 1732 ⁶²⁹
-----	Abdülrezzak Halife	Duagü	5 akçe	26 Şubat 1733 ⁶³⁰
İsmail	Seyyid Ebubekir	Hafız- Kütüp	5 akçe	1 Şubat 1750 ⁶³¹
-----	Halil Halife	Nazır	3 akçe	6 Mart 1753 ⁶³²
İsmail Efendi	Ebubekir Halife	Müteveli	10 akçe	5 Eylül 1755 ⁶³³
-----	Hüseyin Halife	Nazır	3 akçe	21 Şubat 1757 ⁶³⁴
-----	Abdurrahman	Yarı Müderris	30 akçe	18 Ekim 1760 ⁶³⁵
Abdülkerim Efendi	Muhammed	Yarı Müderris	-----	21 Haziran 1762 ⁶³⁶
-----	Mehmet	Duagü	5 akçe	24 Ekim 1786 ⁶³⁷
Seyyid Mehmet	Seyyid Ebubekir	Nazır	7 akçe	13 Ocak 1787 ⁶³⁸
-----	Seyyid Gaffur	Müteveli	-----	8 Mayıs 1787 ⁶³⁹
Amidi Ömer Efendi	Seyyid Ahmet- Fethullah	Müderris	30 akçe	1 Ağustos 1792 ⁶⁴⁰

⁶²⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 24.

⁶²⁷ BOA, C. MF. 6014, 1.

⁶²⁸ Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, 48.

⁶²⁹ DŞS. 310, 73.

⁶³⁰ DŞS. 310, 69.

⁶³¹ BOA, C. MF. 2650, 1.

⁶³² VGMA, HRF. d. 1056, 11.

⁶³³ BOA, C. MF. 2611, 1.

⁶³⁴ VGMA, HRF. d. 1056, 30.

⁶³⁵ BOA, C. MF. 3646, 1.

⁶³⁶ BOA, C. MF. 3610, 1.

⁶³⁷ VGMA, HRF. d. 1060, 75.

⁶³⁸ BOA, C. MF. 3433, 1.

⁶³⁹ BOA, DVNSAHK. DB. d.4, 159.

⁶⁴⁰ BOA, C. MF. 1994, 1.

Şûcâciyye Medresesi: Mardin Kapısı'nda, Deliller Hanı'nın karşısında bulunmaktadır. Civarda türbesi bulunan Sultan Şücaüddin tarafından yaptırıldığı söylenmektedir.⁶⁴¹ Günümüzde yıkılmış olan bu yapı, incelenilen dönemde kazâ merkezindeki önemli medreseler arasında yer almaktadır. Medresenin 15 Temmuz 1740 tarihinde muidi olan Şeyh Halil, medresedeki görevini kendi rızası ile oğlu Seyyid Mehmet'e bırakmıştır.⁶⁴² 13 Şubat 1755'de medrese vakfı müfettişi günlük sekiz akçe ücret ile Seyyid Abdullah iken⁶⁴³ 10 Kasım 1757'de medrese vakfının günlük beş akçe ile nazırı Seyyid Seyfullah Halife'dir.⁶⁴⁴ İncelenilen dönemde birçok görevlisi olduğu tespit edilen⁶⁴⁵ bu medrese şehrin önemli eğitim kurumları arasındaydı.

Dilaver Paşa Medresesi: Dilaver Paşa Camii yanındadır. İncelenilen dönemde eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ettiği görülen medrese, Diyarbakır şehrinin önemli eğitim kurumlarından. XVIII. yüzyılda müderrislerinin aldıkları ücretler ve ilmi dereceleri bakımından önemli bir konuma sahiptir. Bu dönemde medresenin görevlileri ve aldıkları ücretler aşağıda verilmiştir.

Tablo 1.12. Dilaver Paşa Medresesi Görevlileri ve Ücretleri

Eski Görevli	Yeni Görevli	Vazifesi	Ücreti (Günlük)	Tarih
Mehmet Efendi	Abdülbaki	Müderris	-----	5 Aralık 1728 ⁶⁴⁶
Abdi	Yagob	Serdâb	-----	1 Ekim 1732 ⁶⁴⁷
Mustafa	Seyyid Mehmet Halife	Cabi	5 akçe	7 Şubat 1754 ⁶⁴⁸
Seyyid Abdullah	Seyyid Ahmet Halife	Nazır	8 akçe	19 Ekim 1761 ⁶⁴⁹
-----	Kara Musa	Müderris	-----	18 Temmuz 1766 ⁶⁵⁰
Abdüllatif	Nimetullah Halife	Mütevelli	-----	29 Ağustos 1773 ⁶⁵¹
Musa Efendi	Seyyid Hacı Hasan	Müderris	40 akçe	16 Nisan 1779 ⁶⁵²
Nimetullah	Said Efendi	Mütevelli	-----	8 Ocak 1787 ⁶⁵³
-----	Hafız Seyfullah	Baş Müderris	40 akçe	28 Aralık 1788 ⁶⁵⁴
-----	Mehmet Mesut Efendi	Müderris	-----	17 Haziran 1795 ⁶⁵⁵

⁶⁴¹ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, 144.

⁶⁴² DŞS. 360, 145.

⁶⁴³ VGMA, *HRF. d.* 1056, 10.

⁶⁴⁴ VGMA, *HRF. d.* 1056, 39.

⁶⁴⁵ VGMA, *HRF. d.* 1065, 131; BOA, *DVNSAHK. DB.* d.3, 7; BOA, *C. MF.* 8985, 1.

⁶⁴⁶ BOA, *C. MF.* 8946, 1.

⁶⁴⁷ DŞS. 313, 39.

⁶⁴⁸ BOA, *C. MF.* 7267, 1.

⁶⁴⁹ BOA, *C. MF.* 8855, 1.

⁶⁵⁰ BOA, *DVNSAHK. DB.* d.3, 39.

⁶⁵¹ BOA, *C. MF.* 8939, 1.

⁶⁵² BOA, *C. MF.* 6104, 1.

⁶⁵³ BOA, *C. EV.* 9349, 1.

⁶⁵⁴ BOA, *C. MF.* 8347, 1.

Nebi (Seyfüddin) Medresesi: Nebi Camii külliyesi içerisinde yer alan bu medrese, caminin kuzeyinde bulunmaktadır. Kurucusu kesin olarak bilinmeyen bu yapı Akkoyunlu dönemi eserlerindedir.⁶⁵⁶ Evliya Çelebi bu medrese hakkında; “*talebesi çoktur. Burada ilme başlayan elbette ve elbette mahrum kalmamıştır*” demektedir.⁶⁵⁷ İncelenilen dönemin önemli medreselerinden olan bu yapının 13 Mart 1775 tarihinde günlük otuz akçe ile müderrisi olan Mustafa Halife, medresedeki görevini kendi isteği ile Seyyid Osman Efendi’ye bırakmıştır.⁶⁵⁸

Nasuh Paşa (Servisehi/Servinaz Hatun) Medresesi: Diyarbakir Beylerbeyi Nasuh Paşa’nın görevi sırasında (1606-1611) hanımı Servinaz Hatun için yaptırdığı külliyenin içinde yer alan medrese zaman içerisinde Nasuh Paşa Medresesi olarak anılır hale gelmiştir.⁶⁵⁹ XVIII. yüzyılda eğitim-öğretim faaliyetine devam ettiği görülen bu medresenin görevlileri ve ücretleri aşağıda verilmiştir.

Tablo 1.13. Nasuh Paşa Medresesi Görevlileri ve Ücretleri

Eski Görevli	Yeni Görevli	Vazifesi	Ücreti (Günlük)	Tarih
Mehmet Efendi	Şafi İmamı Mehmet Efendi	Müderris	20 akçe	7 Aralık 1711 ⁶⁶⁰
-----	Halil Efendi	Müderris	25 akçe	1 Haziran 1732 ⁶⁶¹
Şeyh Halil Efendi	Seyyid Yasin	Müderris	25 akçe	23 Ekim 1740 ⁶⁶²
-----	Seyyid Yasin	Müderris	25 akçe	24 Mayıs 1762 ⁶⁶³
-----	Seyyid Ali Efendi	Müderris	-----	28 Temmuz 1794 ⁶⁶⁴

Cami-i Kebir Medresesi: Ulu Cami külliyesi içerisinde bulunan bu medrese Diyarbakir’in önemli eğitim kurumları içinde yer almaktadır. Medrese görevlilerinin maaşları Cami-i Kebir vakfından veya Diyarbakir mukataası malından karşılanmaktadır.

⁶⁵⁵ BOA, C. MF. 2329, 1. (H. 29 Zilkade 1209 tarihinde gerçekleşen bu atama kaydında Mehmet Mesut Efendi medreseye musıla-ı sahn payesi ile atanmıştır.) Musıla-ı Sahn: Tetimme veya musıla-ı sahn denen medreseler, orta öğretim düzeyinde eğitim vermektedirler. Bu medreselerde genellikle on bir oda bulunmakta ve her bir odada suhte denen üç öğrenci kalmaktaydı. Odaların mumla aydınlatılması ve öğrencilerin bazı ihtiyaçları için kendilerine bir miktar para verilirdi. Musıla-i Sahn medreselerinde müdler veya en seçkin danışmentler görev yapardı. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 8. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul 2001, 61.

⁶⁵⁶ Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti’nde Eğitim (1870-1920)*, 54.Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, II, 490.

⁶⁵⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 24.

⁶⁵⁸ BOA, C. MF. 3565, 1. Bu atama kaydında, medresedeki müderrisin maaşının Hasankeyf Kazâsı’nda bulunan Şeyh Çoban Zaviyesi vakfı’ndan karşılandığı görülmektedir.

⁶⁵⁹ Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti’nde Eğitim (1870-1920)*, 65.

⁶⁶⁰ BOA, C. MF. 1131, 1.

⁶⁶¹ BOA, C. MF. 9050, 1.

⁶⁶² DŞS. 360, 141.

⁶⁶³ BOA, C. MF. 8080, 1. (Medresenin müderrisine musıla-ı sahn payesi verilmiştir).

⁶⁶⁴ DŞS. 355, 39.

Nitekim 8 Şubat 1780 tarihinde Cami-i Kebir Medresesi'nin günlük altı akçe ücret ile müderrisi olan Seyyid Sunullah Efendi'nin hizmetine karşılık alacağı para Diyarbakır mukataası malından karşılanmaktaydı.⁶⁶⁵ Medresenin 14 Mayıs 1795'de müderrisi Fenarizade Süleyman Efendi'dir.⁶⁶⁶

Fatih Mehmet Paşa Camii (Latifiye) Medresesi: Fatih Mehmet Paşa Cami bitişiğinde yer alan bu yapı, şehrin önemli medreseleri arasındadır. Medresenin 12 Ağustos 1792'de günlük on akçe ücret ile cami müderrisinin Mehmet Efendi olduğu görülmektedir.⁶⁶⁷ Yine 27 Aralık 1793 tarihinde cami müderrisi olan Seyyid Ahmet Efendi'ye musıla-i sahn payesinin verildiği görülmektedir.⁶⁶⁸

Hadım Ali Paşa Medresesi: Dış kalenin Mardin Kapı ile Urfa Kapı arasında surlara yakın yerde, Hadım Ali Paşa Camii'nin batı tarafındadır. Diyarbakır beylerbeyi Hadım Ali Paşa tarafından 1534-1537 yılları arasında yaptırılmıştır. Tuhfetü'l-Mimarın'de, Mimar Sinan'ın eseri olduğu belirtilmektedir.⁶⁶⁹ Şehrin önemli medreseleri arasında bulunan bu yapı XVIII. yüzyılda da eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir. İncelenilen dönemde medresenin görevlileri ve aldıkları ücretler aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 1.14. Hadım Ali Paşa Medresesi Görevlileri ve Ücretleri

Eski Görevli	Yeni Görevli	Vazifesi	Ücreti (Günlük)	Tarih
Sehvani Mehmet Efendi	Abdülkerim Efendi	Müderris	60 akçe	19 Aralık 1713 ⁶⁷⁰
Abdullah	Seyyid Mahmut	Mukayyid	10 akçe	5 Ekim 1732 ⁶⁷¹
Molla Halil	Molla Osman	Bevvab	4 akçe	25 Aralık 1740 ⁶⁷²
-----	Molla Osman	Bevvab	4 akçe	13 Nisan 1755 ⁶⁷³
-----	Ahmet Efendi	Müderris	60 akçe	9 Ağustos 1755 ⁶⁷⁴
Seyit Ahmet Efendi	Amedi Abdurrahman	Müderris	30 akçe	30 Ağustos 1761 ⁶⁷⁵
-----	Seyyid Abdurrahman	Müderris	30 akçe	14 Kasım 1791 ⁶⁷⁶
Şerif Ahmet Efendi	Hasan ve Hüseyin Efendi	Müderris	10 akçe	2 Aralık 1799 ⁶⁷⁷

⁶⁶⁵ BOA, KK. RS. d. 261/11, 81.

⁶⁶⁶ DŞS. 355, 42.

⁶⁶⁷ DŞS. 626, 28.

⁶⁶⁸ DŞS. 355, 10.

⁶⁶⁹ Nursel Karaca, "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Medreseleri", *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2011, 379.

⁶⁷⁰ BOA, İE. TCT. 2462, 1.

⁶⁷¹ DŞS. 313, 39.

⁶⁷² DŞS. 360, 136.

⁶⁷³ VGMA, HRF. d. 1056, 10.

⁶⁷⁴ BOA, DVNSAHK. DB. d. 2, 30.

⁶⁷⁵ BOA, C. MF. 9048, 1; BOA, DVNSAHK. DB. d.2, 254.

⁶⁷⁶ BOA, C. MF. 1762, 1.

⁶⁷⁷ BOA, C. MF. 2446, 1.

Okçuzade Medresesi: Okçuzade adında birisi tarafından inşa edilen bu medresenin, şehrin hangi bölgesinde olduğu kesin olarak tespit edilememiştir. XVIII. yüzyılda eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ettiği anlaşılan bu yapının 9 Haziran 1762 tarihinde müderrisi Halil Efendi'nin vefat etmesi sebebiyle görevinin Sait Efendi'ye verildiği görülmektedir.⁶⁷⁸

Hüsrev Paşa (Hüsreviye) Medresesi: Mardin Kapısı yakınlarındadır. Diyarbakır eski valilerinden Hüsrev Paşa tarafından 1521-1528 tarihleri arasında yaptırılmıştır.⁶⁷⁹ Evliya Çelebi bu medrese hakkında; “ *Bu ilim yuvasında kelam ilmi okunur. Onun için öğrencileri fasih ve beliğ şekilde konuşurlar*” demektedir.⁶⁸⁰ Başlangıçta medrese olarak inşa edilen bu yapıya, 1728 yılında minare eklenerek camiye çevrilmiştir. Medrese iken de yapının mescit kısmı devamlı ibadet yeri olarak kullanılmıştır.⁶⁸¹ İncelenilen dönemde eğitim ve öğretim faaliyetlerine devam eden bu medresenin 17 Aralık 1702 tarihinde medrese müderrisi olan İbrahim Efendi'nin vefatı sebebiyle görevi Yusuf isimli şahsa verilmiştir.⁶⁸² Medresenin 6 Ağustos 1732'de günlük on beş akçe ücret ile müderrisi olan Seyyid Ahmet'in müderrislik ücretine on akçe zam yapılarak aldığı ücret günlük yirmi beş akçeye çıkarılmıştır.⁶⁸³ 24 Haziran 1761 tarihinde günlük elli akçe ile müderrisi ve mütevellisinin Mevlana Ömer Efendi adlı birisi olduğu görülmektedir.⁶⁸⁴ Yine medresenin 24 Mart 1799'da müderrislik görevine musıla-ı sahn payesi ile Seyyid Nasrullah'ın getirildiği anlaşılmaktadır.⁶⁸⁵

Melek Ahmet Paşa Camii Medresesi: Diyarbakır'lı Melek Ahmet Paşa tarafından 1587-1591 yılları arasında inşa ettirilen medrese cami külliyesi içindedir.⁶⁸⁶ Medresedeki görevlilerin maaşları, Melek Ahmet Paşa Camii vakfı tarafından karşılanmaktadır. İncelenilen dönemin önemli eğitim-öğretim kurumları arasında yer alan bu medresenin görevlileri ve aldıkları ücretler aşağıda tablo halinde verilmiştir.

⁶⁷⁸ BOA, C. MF. 6814, 1.

⁶⁷⁹ Nursel Karaca, “Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Medreseleri”, 372.

⁶⁸⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 24.

⁶⁸¹ Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, 61.

⁶⁸² BOA, C. MF. 7371, 1.

⁶⁸³ BOA, C. MF. 2333, 1; DŞS. 313, 44.

⁶⁸⁴ BOA, C. MF. 6445, 1.

⁶⁸⁵ BOA, C. MF. 2354, 1.

⁶⁸⁶ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-1840*, 74.

Tablo 1.15. Melek Ahmet Paşa Camii Medresesi Görevlileri ve Ücretleri

Eski Görevli	Yeni Görevli	Vazifesi	Ücreti (Günlük)	Tarih
-----	Halil Halife	Müfettiş	10 akçe	20 Temmuz 1746 ⁶⁸⁷
Recaizade Seyyid Abdülkadir	Şeyh Mehmet	Müderris	10 akçe	9 Mart 1747 ⁶⁸⁸
-----	Hacı Süleyman	Mütevelli	-----	25 Haziran 1750 ⁶⁸⁹
Seyyid Mehmet Emin Efendi	Seyyid Hacı Ömer	Müderris	-----	3 Aralık 1761 ⁶⁹⁰
Seyyid Abdullah Efendi	Seyfullah Efendi	Müderris	20 akçe	28 Eylül 1780 ⁶⁹¹
-----	Mustafa	Mütevelli	-----	3 Aralık 1785 ⁶⁹²

1.1.3.2. Darü'l-kurra, Buk'a ve Mektepler

XVIII. yüzyılda Amid kazâ merkezinde medreselerin haricinde eğitim-öğretim faaliyetinde bulunan başka eğitim kurumları da bulunmaktadır. Bu kurumların başında mescit, cami gibi yerlerin hemen yanında yapılan, Kurân-ı Kerim okuma ve eğitiminin verildiği dini eğitim kurumları olan darü'l-kurralar gelmektedir. Tek kubbeli ve iki göz odadan oluşan bu yapıların, kubbeleri medreselerin kubbesi ile aynı düzeydedir. Bu yerlerde hafızlar tarafından Kurân-ı Kerim ezberinin yanı sıra, Arapça ve tilavet dersleri de verilmekteydi. İncelenilen dönemde eğitim-öğretim hizmetine devam ettiği tespit edilebilen darü'l-kurralardan bazıları şu şekildedir.

Köprülü-zâde Abdullah Paşa Darü'l-Kurrası: Nebi Cami yakınlarındaki bu yapı, 1717-1719 yılları arasında Diyarbakır valiliği yapmış olan Köprülüzade Abdullah Paşa tarafından inşa ettirilmiştir.⁶⁹³ Kurşunlar ile kaplı üç kubbeye sahip olan bu eğitim kurumu I. Dünya savaşı sırasında yıktırılmıştır.⁶⁹⁴ İncelenilen dönemde eğitim-öğretime açık olduğu görülen bu darü'l-kurra'nın, 21 Haziran 1783 tarihinde günlük kırk akçe ücret ile şeyhü'l-kurrası Şeyh Hacı Ebubekir Efendi'nin vefat etmesi sebebiyle görevinin oğlu Sıbgatullah Efendi'ye verildiği görülmektedir.⁶⁹⁵

Dilaver Paşa Darü'l-Kurrası: Melek Ahmet Paşa Mahallesi'nden Urfa Kapısı'na doğru giderken sol tarafta yer alan Dilaver Paşa Mescidi'nin arkasındadır.

⁶⁸⁷ BOA, DVNSAHK. DB. d.1, 90.

⁶⁸⁸ DŞS. 313, 190.

⁶⁸⁹ BOA, DVNSAHK. DB. d.1, 186.

⁶⁹⁰ BOA, C. MF. 6231, 1.

⁶⁹¹ BOA, C. MF. 8866, 1.

⁶⁹² BOA, DVNSAHK. DB. d.4, 129.

⁶⁹³ Şefik Korkusuz, *Cumhuriyet Öncesi Diyarbakır'de Maârif*, Kilim Matbaacılık, İstanbul 2009, 94.

⁶⁹⁴ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 78.

⁶⁹⁵ BOA, C. MF. 7423, 1.

1618-1620 yılları arasında Diyarbekir valiliği yapmış olan Dilaver Paşa tarafından yaptırılmıştır.⁶⁹⁶

XVIII. yüzyılda eğitim-öğretim hizmetine devam ettiği tespit edilen bu darü'l-kurranın 8 Haziran 1758 tarihinde şeyhü'l-kurraı Hacı Hasan Halife'dir.⁶⁹⁷ 25 Nisan 1763'de günlük beş akçe ücret ile cabisi olan Seyyid Mehmet Tahir Halife vefat ettiğinden görevinin oğlu Seyyid Mahmut Halife'ye verildiği görülmektedir.⁶⁹⁸ Yine 25 Ağustos 1784 tarihinde darü'l-kurranın müderrisi ve günlük kırk akçe ile şeyhü'l-kurraı olan Seyyid Hacı Hasan Efendi'nin görevini Ebubekirzade Hafız Hüseyin isimli şahsa bıraktığı anlaşılmaktadır.⁶⁹⁹

İncelenilen dönemde Amid kazâ merkezinde eğitim ve öğretim faaliyetinde bulunan diğer bir eğitim kurumu buk'alardır. Buk'a kelimesi "yer, arazi parçası, ülke" anlamına gelmekle birlikte, tarihi seyir içerisinde ve bölgelere göre farklı anlamlarda kullanılmıştır. Osmanlı dönemi tahrir kayıtlarında buk'a kelimesi için medrese ile sıbyan mektebi arasındaki bir eğitim kurumu kastedilmiştir.⁷⁰⁰ Bu dönem içerisinde kazâ merkezinde faaliyet gösterdiği tespit edilebilen bir buk'a mevcuttur.

Şûcaiyye Buk'ası: Ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen bu eğitim kurumu, muhtemelen Şucaiyye Medresesi binasının yanında idi. İncelenilen dönemde eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ettiği görülen bu yapının kendisine ait vakfi bulunmaktaydı. Şûcaiyye Buk'asının 25 Şubat 1721 tarihinde günlük dört akçe ücret ile müderris yardımcısı olan Hasan Efendi'nin vefat etmesi sebebiyle görevi Yasin Efendizade Halil'e verilmiştir. Aynı belgede Şûcaiyye Buk'ası vakfı'nın mütevellisi Abdurrahman adlı bir şahıstır.⁷⁰¹ Buk'anın 20 Şubat 1732'de günlük dört akçe ile müderris yardımcısı Yasin Efendizade Halil iken, mütevellisi Ahmet adlı birisidir.⁷⁰²

İncelenilen dönemde adına rastlanılan diğer bir eğitim kurumu mekteplerdir. Arşiv vesikalarından XVIII. yüzyılda eğitim faaliyetine devam ettiği görülen bir mektep tespit edilebilmiştir.

⁶⁹⁶ Yıldız, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)*, 66.

⁶⁹⁷ VGMA, *HRF. d. 1056*, 34.

⁶⁹⁸ BOA, *C. EV. 20587*, 1.

⁶⁹⁹ DŞS. 352, 58.

⁷⁰⁰ Mehmet İpşirli, "Buk'a", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, VI, 386.

⁷⁰¹ BOA, *C. EV. 24253*, 1.

⁷⁰² BOA, *C. EV. 25087*, 1.

Araboğlu Mehmet Ağa Mektebi: Molla Alican Mahallesi'ndedir. İsminden anlaşıldığı kadarıyla yaptıranı Araboğlu Mehmet Ağa adında birisi olup, yapım tarihi bilinmemektedir. İncelenilen dönemde eğitim-öğretim faaliyetine devam ettiği görölen bu mektebin 30 Ocak 1760 tarihinde günlük iki akçe ile mektep halifesi ve bir akçe ile nazırının Seyyid Abdullah adlı birisi olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.⁷⁰³

1.1.4. Ticaret ve Zanaat Yapıları

1.1.4.1. Hanlar

şehir mimarisi içerisindeki ticari yapıların başında hanlar gelmektedir. Hanlar şehir merkezindeki birçok iş kolunun bir arada üretim ve faaliyet geręekleřtirdiđi alanlardır. İncelenilen dönemde Diyarbakır şehirindeki hanlar şu şekildedir.

Hasan Paşa Hanı: Diyarbakır'ın üçüncü beylerbeyi Vezirzade Hasan Paşa tarafından 1575 yılında yaptırılmıştır. Ulu Cami'nin doğusunda yer almaktadır.⁷⁰⁴ Evliya Çelebi bu han hakkında “*gayet sağlam, dayanıklı ve yeni yapı demir kapılı taş yapı güzel bir handır. Toplam (...) adet odadır. Avlusunda havuz ve şadırvanlarında hayat suyu akmaktadır*” demektedir.⁷⁰⁵ şehrin en önemli hanları arasında yer alan bu yapının, incelenilen dönemde birçok iş koluna ev sahipliği yaptığı görölmektedir. Nitekim 15 Haziran 1760 tarihli bir tereke kaydında, bu handa bulunan bir çarıkcı ve bir haffaf dükkânının değerı belirtilmektedir.⁷⁰⁶

Deliller (Deliler) Hanı: Mardin Kapısı yakınlarında bulunan büyük bir handır. Diyarbakır eski valilerinden Hüsrev Paşa tarafından bir asker sınıfı olan deliler için, Hüsrev Paşa Camisi'ne ek olarak 1527 yılında yaptırılmıştır.⁷⁰⁷ Evliya Çelebi, bu yapının ibret verici güzellikte olduğunu iğerisine sarıca ve sekbanlardan başka kimsenin alınmadığını söylemektedir. şayet bir kimse yanlışlıkla bu hana girecek olursa deliler ve sarıcalar tarafından katledilebileceğinden bahsetmektedir.⁷⁰⁸ XIX. yüzyılda askeri amaçlar için kullanılan bu yapı⁷⁰⁹ günümüzde askeriye tarafından kullanılmaktadır.⁷¹⁰

⁷⁰³ VGMA, HRF. d. 1056, 43.

⁷⁰⁴ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 196.

⁷⁰⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 27.

⁷⁰⁶ DşS. 599, 133.

⁷⁰⁷ Korkusuz, *Yazma Eserlerde Diyarbakır Kenti*, 105.

⁷⁰⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 27.

⁷⁰⁹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 91.

Çifte Han (Borsa Hanı): XVI. yüzyıldan kalma bir Osmanlı eseri olan bu han, Hasan Paşa Hanı'nın güneyindedir. Eskiden borsanın tamamı burada olduğundan borsa hanı da denilmektedir.⁷¹¹ Günümüzde ayakta olan bu han hakkında incelenilen dönemde herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

Sülüklü Han: Çifte Han'ın kuzeybatısında yer alır. Güneyde yemeniciler, doğuda dökümcüler, kuzeyde Bıyıklı Mehmet Paşa Cami ile sınırdır. Eskiden harap olan bu yapı, günümüzde onarılarak kahvehane olarak işletilmektedir.⁷¹²

Yeni Han: Ulu Camisi'nin güney kısmında, Zinciriye Medresesi'nin arkasındadır. Seyyid Hacı Abdullah adında birisi tarafından 1788-1789 yıllarında inşa ettirilen⁷¹³ bu yapı hakkında XVIII. yüzyıla ait bir kayıta rastlanılmamıştır.

Rüstem Paşa Hanı: Diyarbakır valilerinden Rüstem Paşa tarafından 1539-1542 yılları arasında yaptırılmış olmalıdır. Bu hana aynı zamanda Yeni Kapı Hanı da denilmektedir. Günümüzde yok olan hanlardandır.⁷¹⁴

İpekoğlu Hanı: İskender Paşa Camisi'nin batısında kendi adıyla anılan mahallede bulunmaktadır.⁷¹⁵ 1701 tarihli bir cizye kaydında kendi adıyla anılan mahallenin bulunması bu yapının daha eski tarihlerde de şehirde var olduğunu göstermektedir. İpekoğlu Hanı'nın diğer bir adı Han-ı Harir'dir.

Söğütlü Hanı: Şehirde bulunan önemli hanlardandı. 11 Ağustos 1723 tarihli bir belgede, bu handa oda kiraladıktan sonra ortadan kaybolan İranlı bir tüccarın han odasında bıraktığı eşyalar listelenerek kayyum ataması yapılmıştır.⁷¹⁶

Yukarıda bahsi geçen hanların haricinde Amid kazâsı merkezinde başka hanlar da mevcuttur. Bunlar Yüncü, Sabun ve Ömer Paşa Hanlarıdır.⁷¹⁷ Bu hanların isimleri arşiv vesikalarında geçmesine rağmen hanlar hakkında bilgi edinilememiştir.

⁷¹⁰ Korkusuz, *Yazma Eserlerde Diyarbakır Kenti*, 105.

⁷¹¹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, Cilt. 2, 657.

⁷¹² Aysıl Tükel Yavuz, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır Hanları", *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Ed. İrfan Yıldız, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2011, 147.

⁷¹³ Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, 202.

⁷¹⁴ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 91.

⁷¹⁵ BOA, *D. CMH. d. 26705*, 2-51.

⁷¹⁶ *DŞS.* 631, 64.

⁷¹⁷ *DŞS.* 360, 216.

1.1.4.2. Çarşılar ve Pazarlar

Şehir mimarisini şekillendiren diğer bir unsur ise çarşı ve pazarlardır. Bu yerler şehir ekonomisinin kalbinin attığı önemli merkezler konumundadır. Çarşı ve pazarlar içerisindeki esnaf ve iş koluna göre demirciler çarşısı, dülgerler çarşısı, semerciler çarşısı vb. isimler ile anılmaktadırlar. İncelenilen dönemde tespit edilebilen çarşı ve pazarlar şöyledir.

Nasuh Paşa (Yeni Çarşı) Çarşısı: Nasuh Paşa Camisi de bu çarşı içinde bulunmaktadır. Çarşıda bulunan dükkânların büyük kısmı Nasuh Paşa Cami vakfına ait olup, bu çarşının diğer bir adı da Yeni Çarşı'dır.⁷¹⁸ İncelenilen dönemde önemli bir yere sahip olan bu çarşıda çeşitli dükkânlar bulunmaktadır. 13 Ekim 1759 tarihli bir tereke kaydında bu çarşıda bulunan harap bir dükkânın fiyatının yirmi kuruş⁷¹⁹ olduğu görülmektedir.⁷²⁰

Hasan Paşa Çarşısı: Hasan Paşa Hanı'nın bitişiğinde yer alan bu çarşı başta kuyumcu ve haffaf esnafına ev sahipliği etmekteydi. Çarşının üstü örtülü olduğundan diğer bir adı Kapalı Çarşı idi.⁷²¹

Dülgerler Çarşısı: Şeyh Mutahhar Camisi'nin bitişiğinde yer alan bu çarşı ile ilgili İncelenilen dönemdeki bir dükkân satış kaydına göre Kılıç Bey Mahallesi halkından Paçacı Arap Seyyid Musa sahibi olduğu Dülger Çarşısı'nda bulunan iki paça dükkânını 22 Eylül 1739 tarihinde Mahmut Çelebi'ye 260 kuruşa satmıştır.⁷²²

Lüleciler Çarşısı: Hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. 8 Temmuz 1742 tarihli bir tereke kaydına göre bu çarşıdaki bir lüleci dükkânın değeri 100 kuruştur.⁷²³

Eskiciler Çarşısı: Şehir meydanında olan bu çarşı incelenilen dönemde açıktır. Bu çarşıya ismini veren eskici dükkânlarının fiyatları bazı satış kayıtlarından tespit

⁷¹⁸ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 96.

⁷¹⁹ Kuruş: Almanca kökenli "grossus" veya "groshen" kelimesinden dilimize geçmiştir. XVII. yüzyılın sonlarında Polonya menşeli zolotalardan esinlenerek basılan yeni kuruşların ağırlığı 19,2 gramdır. XVIII. yüzyılın başlarında ise bir kuruş yaklaşık olarak 25 gram gelmekteydi. XVIII. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti yeni bir para düzenine geçmiş ve devlet bir yeni Osmanlı kuruşunun değerini 40 para veya 120 akçeye eşit kabul etmiştir. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2012, 175. E. V. Zambaur, "Kuruş", *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1977, VI, 1025.

⁷²⁰ DŞS. 599, 70.

⁷²¹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 95.

⁷²² DŞS. 360, 252

⁷²³ DŞS. 315, 67.

edilmiştir. Mesela Hasırlı Mahallesi halkından Semanzade Hacı Osman adlı şahıs 6 Mart 1740 tarihinde kendisine ait olan ve Eskiciler Çarşısı'nda bulunan bir eskici dükkânını 100 kuruşa, aynı çarşıdaki iki eskici dükkânını 200 kuruşa Züleyha Hanım'a satmıştır.⁷²⁴

Sipahi Çarşısı: Ulu Cami'nin batısında, Zinciriye Medresesi'nin kuzeyinde bulunan bu çarşı, şehrin en eski çarşıları arasında yer almakta idi. İncelenilen dönemde bu çarşıdaki bir terzi dükkânı 6 Mart 1740 tarihinde 450 kuruşa alıcı bulmuştur.⁷²⁵ Yine 29 Temmuz 1760 tarihli bir tereke kaydında Sipahi Çarşısı'nda bulunan iki dükkânın fiyatı 525 kuruştur.⁷²⁶

Macuncular Çarşısı: Şehrin hangi bölgesinde olduğu tespit edilemeyen bu çarşıya ait 19 Mayıs 1739 tarihli bir satış kaydına göre çarşıdaki bir haffaf dükkânı 200 kuruşa alıcı bulmuştur.⁷²⁷

Penbeciler ve Bezzazlar Çarşısı: İsminden de anlaşılacağı gibi ekseriyetle pamuk ve kumaş dükkânlarının yer aldığı bu çarşı incelenilen dönemde faal olarak hizmet vermekteydi. Nitekim 19 Mayıs 1739 tarihli bir satış kaydında⁷²⁸ adı geçen bu yapı önemli çarşılar arasında yer almaktaydı.

Şeytan Pazarı: İncelenilen döneme ait 8 Aralık 1723 tarihli bir satış kaydında adı geçen bu çarşıda, bir cüllah dükkânı kırk kuruşa alıcı bulmuştur.⁷²⁹

Çilingirler ve Uzunpazar Çarşısı: 28 Ocak 1752 tarihli bir vakfiye kaydında adı geçen bu çarşılarda bulunan bir çilingir dükkânı ve Uzunpazar Çarşısı'nda bulunan bir helvacı dükkânı vakfedilmiştir.⁷³⁰

Kılıççılar Çarşısı: XVIII. yüzyılda faaliyetine devam ettiği anlaşılan bu çarşıya ait 28 Ağustos 1740 tarihli bir belgede, çarşı içindeki bir mahzenin geliri ile Amid'de bulunan Ali Mescidi'nin giderlerinin karşılandığı görülmektedir.⁷³¹

⁷²⁴ DŞS. 360, 267.

⁷²⁵ DŞS. 360, 267.

⁷²⁶ DŞS. 599, 50.

⁷²⁷ DŞS. 360, 347.

⁷²⁸ DŞS. 360, 347.

⁷²⁹ DŞS. 592, 80.

⁷³⁰ DŞS. 313, 80.

⁷³¹ DŞS. 360, 336.

Yukarıda adı geçen çarşı ve pazarların haricinde; Sinek Pazarı, Haşımzade Çarşısı, Kürkçüler Çarşısı, Semerciler Çarşısı, Palancılar Çarşısı, Yoğurt Pazarı, Melek Ahmet Paşa Çarşısı, İplikçiler Çarşısı, Kitapçılar Çarşısı, Meyveciler ve Yahudiler Çarşısı gibi başka pazar ve çarşılar da bulunmaktadır.⁷³² Ancak incelenilen dönemde bu çarşı ve pazarlar hakkında arşiv belgelerinden herhangi bir bilgi edinilememiştir.

1.2. İDARİ YAPI

1.2.1. Ehl-i Örf

Örf kelimesi hukuki terim olarak sultanın otoritesi ve icra yetkisidir. Ehl-i örf ise sultanın icra otoritesini temsil edenler, ulema sınıfı dışındaki devlet memurlarını kapsamaktadır.⁷³³ Ehl-i örf sınıfına giren kimseler beylerbeyi, sancakbeyi, alaybeyi, yeniçeri serdarı, dizdarlar, subaşılar, voyvoda ve mütesellimler, esnaf yöneticileri, gümrük ve beytülmal eminleri, ayanlar, şehir kethüdaları vb. devlet görevlilerinden oluşmaktadır. İdarî, askeri ve ekonomik birçok vazifesi bulunan bu zümre, doğrudan sultana bağlı olmakla birlikte buldukları eyâlet, sancak, kazâ ve nahiyelerde sultanın güç ve otoritesinin temsilcisi ve uygulayıcısı durumundadırlar.⁷³⁴

1.2.1.1. Vali/ Beylerbeyi

Vali veya beylerbeyi, Osmanlı taşra teşkilâtında en büyük idarî birim olan eyâletin en yüksek rütbeli askeri ve idarî amiridir.⁷³⁵ Valiler kendilerine tahsis edilen eyâletin hem mülki hem de idarî amiri olup, eyâlette bulunan ve adına “*paşa sancağı*” adı verilen sancaklardaki şehirlerde ikâmet etmekteydiler. Beylerbeyi/Valilerin askeri ve idarî olmak üzere iki temel vazifeleri bulunmaktadır. Bunlardan birincisi askeri görevi olup, valiler emirleri altında bulunan askerler ile daima sefere hazır halde bulunarak sefere iştirak etmeleri istenildiğinde kapı halkı⁷³⁶ ve süvarileri ile birlikte

⁷³² Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 95-97.

⁷³³ Halil İnalçık, “Örf”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1964, IX, 480.

⁷³⁴ Mehmet İpşirli, “Ehl-i Örf”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, X, 519-520.

⁷³⁵ Mehmet İpşirli, “Beylerbeyi”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, 69.

⁷³⁶ 6 Şubat 1770 tarihli bir kayda göre Diyarbekir valisinin 1200 nefer kapı halkı vardır. Ersin Kırcı, *168 Numaralı Mühimme Defteri (s. 1-200), (1183-1185/1769-1771), Transkripsiyon ve Değerlendirme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007, 337.

orduya dâhil olmağı.⁷³⁷ İncelenilen dönemde Diyarbekir valilerine bu vazifeleri doğrultusunda sayısız emrin geldiği görülmektedir.⁷³⁸ Mesela Diyarbekir valisine gönderilen 8 Nisan 1739 tarihli bir fermanla, Rusya ve Avusturya'ya karşı gerçekleşen seferler sebebiyle, valinin emri altındaki yeniçeri serdarı, kuloğulları, yeniçeriler, ağa ve aledarlar ile birlikte derhal orduya katılması emredilmektedir.⁷³⁹ Diyarbekir valilerinin diğeri bir askeri görevi sefer haricindeki vazifeleridir. Mesela Diyarbekir valisine gönderilen 20 Nisan 1785 tarihli bir fermanla, Diyarbekir'deki eşkinici, züema ve tîmâr erbabının Kars ve Kağızman kalelerinin bakım ve tamiratında görevlendirilmek üzere Kars muhafızı mahiyetine gönderilmesi istenmekte ve bu vazifenin yerine getirilmesi için Diyarbekir valisine sorumluluk verilmektedir.⁷⁴⁰

Vali/ Beylerbeyinin ikinci önemli vazifesi idarî görevidir. Valilerin, kadı ile birlikte bulunduğu yerdeki halkın asayiş ve güvenliğini sağlamak, merkezden gelen emir ve yasakları uygulamak, aşiret ve eşkıyaların sebep olduğu olayları engellemek ve gerekli tedbirleri almak gibi temel idarî görevleri bulunmaktaydı.⁷⁴¹ İncelenilen dönemde Diyarbekir valilerinin temel idarî görevlerinin yanı sıra imdad-ı seferiye⁷⁴², imdad-ı hazeriye⁷⁴³, gümrük vergisi⁷⁴⁴, cebelü bedeli⁷⁴⁵ gibi vergilerin toplanması, alaybeyi ataması⁷⁴⁶, eşkıyalık ile mücadele⁷⁴⁷, alacak-verecek meseleleri⁷⁴⁸, taciz ve müdahalelerin engellenmesi⁷⁴⁹ gibi idari ve mali alanda farklı görevlerinin olduğu arşiv belgelerinin tetkikinden anlaşılmaktadır.

⁷³⁷ Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantrilizasyon (Âdem-i Merkeziyet) Dair Gözlemler", *Bellekten*, C. 38.(152), TTK Yayınları, Ankara 1974, 666.

⁷³⁸ BOA, A.DVN. MHM. d. 111, 30,46,50,70,83; BOA, A. DVN. MHM. d. 119, 45, 49, 57, 72; DŞS. 360, 19; Leyla Toraman, *128 Numaralı ve 1717-1718 Tarihli Mühimme Defteri (Transkripsiyon, Değerlendirme, Dizin)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2005, 2, 3, 5; Erbuğ Erçelebi, *190 Numaralı Nühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep 2012, 74.

⁷³⁹ DŞS. 360, 19.

⁷⁴⁰ DŞS. 313, 29.

⁷⁴¹ Halil İnalçık, "Eyâlet", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 550, Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantrilizasyon (Âdem-i Merkeziyet) Dair Gözlemler", 666.

⁷⁴² DŞS. 360, 15.

⁷⁴³ DŞS. 360, 69-70.

⁷⁴⁴ BOA, MAD. 9909, 320; BOA, C. ML. 3064, 1

⁷⁴⁵ DŞS. 360, 102.

⁷⁴⁶ BOA, A. RSK. d. 1560, 94. Diyarbekir valisinin arzı ile alaybeyi Mehmet görevden alınmış, yerine Ahmet adlı şahıs Diyarbekir alaybeyi olmuştur.

⁷⁴⁷ BOA, A. DVN. MHM. d. 122, 87; BOA, A. DVN. MHM. d. 131, 47; BOA, A. DVN. MHM. d. 115, 74; BOA, A. DVN. MHM. d. 116, 39.

⁷⁴⁸ BOA, A. DVNSAHK. DB. d. 1, 2.

⁷⁴⁹ BOA, A. DVN. ŞKT. d. 1003, 155.

Diyarbakir valilerinin gelir durumları ve çeşitli masraflarının halktan karşılanma meselesi de üzerinde durulması gereken konulardandır. Bu dönemde Diyarbakir valilerinin temel gelir kaynağı, senede iki taksit halinde tüm eyâletten toplanan imdad-ı hazeriyedir. XVIII. yüzyılda Diyarbakir valileri için tüm eyâletten toplanan imdad-ı hazeriye miktarı senelik 20.000 kuruş olup, iki taksit halinde tüm eyâletten tahsil edilmektedir.⁷⁵⁰

İncelenilen dönemde Diyarbakir valilerinin masraflarının da halka yansıtıldığı görülmektedir. Mesela Diyarbakir valisi Mehmet Paşa'nın 4 Temmuz 1740 tarihinde Amid Kazâsı'na teşriflerinden dolayı Vali Mehmet Paşa'nın üç günlük zahire ücretinden Amid Kazâsı esnafına 2790 kuruş tevzi edilmiştir.⁷⁵¹ Bu tevzi kaydına göre Şark-i Amid Nahiyesi'ne 657,5, Garb-i Amid Nahiyesi'ne 550 kuruş olmak üzere toplam 1207 kuruş nahiyelere dağıtılmıştır.⁷⁵² Buna göre Amid Kazâsı'nın nahiyeleri ile birlikte ödediği toplam miktar 3990 kuruştur.

Diyarbakir kadısına gönderilen 22 Ocak 1747 tarihli başka bir emr-i şerife göre Diyarbakir valisi Mehmet Paşa'nın üç günlük zahire bahası için 3440 kuruş, Diyarbakir eski valisi Çeteci Abdullah Paşa'nın bir günlük zahire bahası 713,5 kuruş ve Musul valisi Abdülcelilzade Hüseyin Paşa'nın bir günlük zahire bahası 604,5 kuruş ve Halep valisi Ahmet Paşa'nın levendat ihtiyacı için gönderilen mübaşir Şemsi Paşazade Mehmet Bey'in hizmet ücreti olan 1330 kuruş, elçi Nazif Efendi'nin bargir ücreti altmış kuruş, kâtime elli beş kuruş, Bağdat'a elçi olarak görevli çukadarın hizmeti için kırk dört kuruş, harç ve ilam masrafları için 500 kuruş, katibiye ve hüddamiye masrafları için elli üç kuruş olmak üzere toplam 9250 kuruş Diyarbakir Eyâleti kazâları ve nahiyelerine dağıtılmıştır. Buna göre kazâ esnafına 6000 kuruş masraf düşmüştür. Şark-i ve Garb-i Amid, Salat ve Berazi Nahiyeleri'ne ise toplam 650 kuruş masraf tevzi edilmiştir. Bu miktarın üzerine 190 kuruşluk çeşitli masrafların eklenmesi ile birlikte ödenecek tutar 740 kuruşa çıkmıştır. Bu miktarın 438,5 kuruşu Şark-i Amid, 301,5 kuruşu Garb-i Amid Nahiyesi'nden karşılanması istenmiştir.⁷⁵³

Diyarbakir valisi Abdullah Paşa'nın 16 Ağustos 1758 tarihinde Amid Kazâsı'na teşriflerinden dolayı yine valinin üç günlük zahire bahası ve masrafı eyâletin kazâlarına

⁷⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için; Bkz. Vergiler Bölümü, İmdad-ı Hazeriye.

⁷⁵¹ DŞS. 360, 82.

⁷⁵² DŞS. 360, 88-89.

⁷⁵³ DŞS. 313, 168.

tevzi edilmiştir. Bu tevzi neticesinde Amid esnafına 3355 kuruş masraf düşmüştür. Bu tevzide nahiyelere düşen miktar ile ilgili bir kayıt mevcut değildir.⁷⁵⁴ Görüldüğü üzere bu dönemde vali masrafları ve hazeriye vergileri adı altında toplanan paraların halkın üzerinde ciddi bir yük olduğu dikkat çekmektedir.

İncelenilen dönem içerisinde Diyarbakır'da çok sayıda valinin görev yaptığı görülmektedir. Valilerden bazıları bir kez bu görevi icra ettiği gibi bazıları farklı tarihlerde 3-4 kez Diyarbakır valiliğine getirilmişlerdir. Bu dönemde, valilerin görev süreleri on gün ile beş yıl arasında değişmektedir. Diyarbakır valilerinin görev süreleri değerlendirildiğinde bu sürenin ortalama on ay civarında olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁵⁵

1.2.1.2. Voyvoda/Mütesellim

Ehl-i örf sınıfına giren diğer bir görevli voyvodalardır. Voyvoda kelimesi Osmanlı maliyesinde yüksek vergi gelirlerini toplayan tahsildara verilen bir addır. Osmanlılar'da XV. yüzyıla kadar inen voyvodalık uygulaması özellikle XVI. yüzyıldan itibaren yaygınlık kazanmaya başladı ve XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı eyâlet maliyesi içinde vergi gelirlerinin tahsilinde önemli bir kurum haline geldi. XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı iç ve dış sorunlar voyvodalık kurumunun daha da önem kazanmasını sağladı. XVIII. yüzyılda devletin önemli idari ve mali kurumu haline dönüşen voyvodalık, Tanzimat Fermanı'ndan sonra yapılan düzenlemeler ile birlikte kaldırılmıştır. Voyvodaları, vergi tahsildarları açısından muhassıl ve mütesellimlerden ayıran temel farklardan biri, voyvodaların sadece tîmâr, zeâmet ve yüksek askeri zümreye ait hasların değil aynı zamanda merkezi hazineye ait vergilerin ve vakıf gelirlerinin de tahsilini üstlenebilmesidir.⁷⁵⁶

XVIII. yüzyılda sancak ve eyâletlerin yönetim biçiminde bazı değişiklikler yaşanmış ve bu yerlerde *mütesellim* adı verilen yöneticilerin sayısı hızla artmıştır. Bu dönemde beylerbeyleri ve sancakbeyleri buldukları yerlere gitmeyip kendileri adına vekil olarak mütesellimler tayin etmeye başlamışlardır. Bu görevliler buldukları

⁷⁵⁴ DŞS. 599, 33.

⁷⁵⁵ Heyet, *Diyarbakır İl Yıllığı*, İş Matbaacılık, Ankara 1967, 3-4. XVIII. yüzyılda Diyarbakır valileri için Bkz; Ekler Bölümü.

⁷⁵⁶ Erol Özvar, "Voyvoda", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XXXXIII, 129-130.

bölgenin ileri gelen ailelerinden seçilmektedir. Mütesellimler zaman içerisinde ekonomik olarak zenginleşerek iyice kuvvetlenmişlerdir.⁷⁵⁷

İncelenilen dönemde, Diyarbakır voyvodaları aynı zamanda mütesellim olarak da görev yapmaktaydılar.⁷⁵⁸ Voyvoda/mütesellimlerin şehrin ileri gelen kimselerinden atanabildiği gibi⁷⁵⁹, aynı zamanda askeri sınıfa mensup ve “ağa” unvanı taşıyan insanlardan da olabilmektedir.⁷⁶⁰

XVIII. yüzyılda, Diyarbakır voyvoda/mütesellimlerinin temel görevleri arasında avarız⁷⁶¹, nüzûl⁷⁶², cebelü bedeli⁷⁶³, cizye⁷⁶⁴, kıl ve yapağı vergisi⁷⁶⁵, gümrük vergileri⁷⁶⁶, salyane ve masraf tevzisi⁷⁶⁷, gibi birçok vergi ve masrafın halktan tahsil edilmesi bulunmaktadır. Voyvoda/mütesellimlerin ekonomik görevlerinin yanında askeri organizasyonlarda ordu için gerekli olan malzemenin temin edilmesi⁷⁶⁸, hububat ve gıda ürünlerinin halktan satın alınarak orduya teslim edilmesi⁷⁶⁹, İstanbul’a gönderilmesi istenen malzemenin piyasadan satın alınarak payitahta gönderilmesi⁷⁷⁰ ve beytûlmala intikal eden malların voyvodalığa bağlı beytûlmal eminliği tarafından kabzedilmesi gibi başka vazifeleri de bulunmaktadır.⁷⁷¹

Diyarbakır voyvoda/mütesellimlerinin başka bir idarî/malî görevi Diyarbakır voyvodalığı’na bağlı has topraklarının idare edilmesi ve vergilerinin voyvodaları tarafından toplanmasıydı.⁷⁷² Görüldüğü üzere Diyarbakır voyvoda/mütesellimleri, idarî ve mali birçok vazifeleri sebebiyle kadı ile birlikte kazâ yönetiminin önemli bir unsuru konumundadır. XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı’nda görev yapmış voyvoda/mütesellimler arşiv belgelerinden tespit edilebildiği ölçüde aşağıda tablo halinde verilmiştir.

⁷⁵⁷ Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, YKY. İstanbul 2010, 204; Yücel Özkaya, “Mütesellim”, *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 203-204.

⁷⁵⁸ “Diyarbakır mütesellimi ve voyvodası Şeyhzade Seyyid İbrahim...” *DŞS.* 626, 8.

⁷⁵⁹ *DŞS.* 310, 19.

⁷⁶⁰ BOA, *D. MKF. d.* 28459, 2.

⁷⁶¹ *DŞS.* 310, 44; BOA, *MAD.* 3968, 140; *DŞS.* 360, 24.

⁷⁶² *DŞS.* 360, 169.

⁷⁶³ *DŞS.* 360, 23; BOA, *C. ML.* 21148, 1.

⁷⁶⁴ BOA, *C.ML.* 13124, 1; *DŞS.* 360, 5; *DŞS.* 352, 24-25.

⁷⁶⁵ *DŞS.* 355, 29.

⁷⁶⁶ BOA, *MAD.* 9909, 320; *DŞS.* 348, 24.

⁷⁶⁷ *DŞS.* 599, 33; *DŞS.* 313, 168.

⁷⁶⁸ *DŞS.* 313, 41.

⁷⁶⁹ BOA, *D. MKF. d.* 20532, 3; *DŞS.* 310, 55; *DŞS.* 310, 51.

⁷⁷⁰ *DŞS.* 313, 46. *DŞS.* 310, 20.

⁷⁷¹ *DŞS.* 588, 26; *DŞS.* 327, 114; *DŞS.* 364, 32; *DŞS.* 359, 19.

⁷⁷² Özlem Başarır, *18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakır Voyvodalığı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2009, 59.

Tablo 1.16. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakır) Voyvoda/ Mütesellimleri⁷⁷³

Tarih	Voyvoda/Mütesellimin Adı	Tarih	Voyvoda/Mütesellimin Adı
1700	Hacı Şaban ⁷⁷⁴	1737-1738	İsmail Ağa
1702	Ahmet Ağa ⁷⁷⁵	1738-1739	İsmail
1703-1704	Millizade Mustafa Ağa ve Haydar Bey	1739-1740	Semanzade Hüseyin ⁷⁷⁶
1704-1705	Millizade Mustafa Ağa ve Haydar Bey	1740-1741	Mustafa Ağa
1709-1710	Abdulvahhab Ağa	1742	Halil Ağa
1710-1711	Abdulvahhab Ağa	1743	Semanzade Ahmet Ağa ⁷⁷⁷
1711-1712	Abdulvahhab Ağa	1745-1746	Ahmet Ağa
1713-1714	Abdulvahhab Ağa ⁷⁷⁸	1746-1747	Halil Ağa ⁷⁷⁹
1718-1719	Millizade Mustafa Bey	1751	Esiri Mehmet Ağa ⁷⁸⁰
1720-1721	Yusuf ve Mustafa Bey	1752	Milli Ali Ağa ⁷⁸¹
1721-1722	Ebubekir Ağa ⁷⁸²	1757-1758	Ahmet Ağa
1723-1724	Mehmet Ağa ⁷⁸³	1760	Koca Ahmet Ağa ⁷⁸⁴
1724-1725	Halil Ağa ⁷⁸⁵	1764	Aziz Ağa ⁷⁸⁶
1726-1727	Halil Ağa	1766-1767	Hasan Ağa ⁷⁸⁷
1728-1729	Halil Ağa	1767-1768	Ebubekir Ağa
1730-1731	Semanzade Hüseyin Ağa ⁷⁸⁸	1768-1769	Ebubekir Ağa
1730-1731	Mustafa Ağa	1777	Seyyid Ahmet Bey ⁷⁸⁹
1731-1732	Mustafa Ağa	1785-1786	Şeyhzade İsmail Ağa
1733-1734	Semanzade Hüseyin Ağa	1786-1787	Şeyhzade İsmail Ağa
1734-1735	Semanzade Hüseyin Ağa	1788-1789	Şeyhzade Seyyid İbrahim ⁷⁹⁰
1735-1736	Semanzade Hüseyin Ağa	1792-1793	Şeyhzade Seyyid İbrahim ⁷⁹¹
1735-1736	Mustafa Ağa	1794-1795	Hacı İbrahim Ağa ⁷⁹²
1736-1737	Semanzade Hüseyin Ağa	1796	Nuh Bey ⁷⁹³
1736-1737	Mustafa Ağa	1798	Abdullah ⁷⁹⁴

Tablo incelendiğinde Diyarbakır voyvodalarının görev sürelerinin belirli bir zaman dilimi ile sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Voyvodalık görevindeki kimseler

⁷⁷³ Bu tablonun hazırlanmasında Özlem Başarır'ın "18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakır Voyvodalığı" adlı doktora çalışmasından istifade edilmiş olup, eksik olan voyvodalar tespit edilerek tabloya eklenmiştir.

⁷⁷⁴ BOA, İE. ML. 6050, 1.

⁷⁷⁵ BOA, D. MKF. d. 27849, 1.

⁷⁷⁶ DŞS. 360, 94.

⁷⁷⁷ DŞS. 315, 68.

⁷⁷⁸ BOA, İE. ML. 6559, 1.

⁷⁷⁹ DŞS. 313, 180.

⁷⁸⁰ DŞS. 313, 73.

⁷⁸¹ DŞS. 313, 92.

⁷⁸² BOA, MAD. 9909, 28.

⁷⁸³ BOA, D. MKF. d. 28459, 2.

⁷⁸⁴ BOA, MAD. 3973, 165.

⁷⁸⁵ BOA, D. MKF. d. 28505, 2.

⁷⁸⁶ BOA, MAD. 3968, 144.

⁷⁸⁷ BOA, MAD, 2797, 147.

⁷⁸⁸ DŞS. 310, 19.

⁷⁸⁹ BOA, MAD. 2990, 147.

⁷⁹⁰ DŞS. 267, 19; BOA, C. AS. 25565, 1.

⁷⁹¹ DŞS. 626, 8.

⁷⁹² DŞS. 355, 29.

⁷⁹³ DŞS. 313, 17.

⁷⁹⁴ BOA, MAD. 3170, 147.

herhangi bir olumsuz durum olmadığı sürece veya voyvodalık görevini tekrar kazandıkları takdirde uzun süreler bu görevi yürütebilmektedirler.⁷⁹⁵ XVIII. yüzyılda devlet adına mali ve idarî birçok vazifesi bulunan voyvoda/mütesellimlerin kişi veya kişilere olumsuz hareketlerinin olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Bu dönemde Diyarbakir voyvoda/mütesellimlerinin zorbalık veya halkın topraklarına keyfi müdahale ve tacizlerinin olduğu görülmektedir. Mesela 2 Mayıs 1792 tarihli bir şikâyet kaydında Diyarbakir Şafii müftüsü Mahmut, yanına ahaliden on beş kişiyi de alarak, Diyarbakir voyvodası ve mütesellimi Şeyhzade İbrahim’i dîvân-ı hümâyûn’a şikâyet etmiştir. Voyvoda Şeyhzade İbrahim, Diyarbakir Eyâleti sancakbeylerinden Abdullah Bey ve Mustafa Bey ile birlikte Diyarbakir Hanefî müftüsünün Keraz Karyesi’ni basıp, karye ahalisinden on bir kişiyi haksız şekilde katledip, üç yüz kese miktarı akçeleri ile iki yüz koyunlarını gasp etmişlerdir.⁷⁹⁶

Voyvoda/mütesellimlerin halkın toprağına haksız şekilde müdahalesi ile ilgili 26 Mayıs 1703 tarihli bir olayda Garb-i Amid Nahiyesi’ne bağlı Ramori adlı karyede 1700 akçelik tîmâra mutasarrıf olan Resul adlı sipahi dîvân-ı hümâyûn’a şikâyette bulunarak, Diyarbakir voyvodası Ahmet’in haksız şekilde tîmârına müdahalede bulunduğunu söylemiştir. Diyarbakir voyvodası Ahmet’in haksız müdahalesinin engellenmesi için Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.⁷⁹⁷

XVIII. yüzyılda idarî ve mali birçok vazifesi bulunan voyvoda/mütesellimlerin kazânın önde gelen idarecileri oldukları görülmektedir. İncelenilen belgelerden bu kimselerin, devlet adına idarî ve ekonomik birçok vazifeyi kendilerinden istendiği şekilde yerine getirmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde Diyarbakir voyvodalarının olumsuz hareketlerde buldukları takdirde halk tarafından şikâyet konusu olabildikleri ve devlet tarafından sert bir şekilde uyarıldıkları da görülmektedir.

1.2.1.3. Alaybeyi

Alaybeyi, herhangi bir eyâlet veya sancaktaki tîmârlı sipahilerin amiri durumundadır. Alaybeyleri terfî ettikleri zaman umumiyetle sancakbeyi olurlardı. Alaybeylerinin sayısı buldukları eyâletin büyüklüğüne göre birden fazla sayıda

⁷⁹⁵ 1709-1714 yılları arasında Abdulvahap Ağa bu görevi üst üste beş yıl sürdürmüştür.

⁷⁹⁶ DŞS. 626, 13.

⁷⁹⁷ BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 39, 174.

olabilmekte⁷⁹⁸ ve bu kimseler zeâmet veya ağır zeâmet denen yüksek gelirli dirlikleri tasarruf ederlerdi.⁷⁹⁹ Ayrıca alaybeylerinin dirliklerden başka gelirleri de bulunmaktadır. Sefer esnasında halktan toplanan imdad-ı seferiye vergisi tahsil edilmeden önce bu miktarın üzerine alaybeyi için belli bir miktar harç eklenmektedir. Mesela 21 Mart 1739 tarihinde Amid'in Şark ve Garb Nahiyelerine dağıtılan 1470 kuruş imdad-ı seferiye vergisinin üzerine 100 kuruş alaybeylik harcı eklenmiş ve nahiyelerin karyelerinden tahsil edilmiştir.⁸⁰⁰ Yine alaybeylerinin eyâletlerden toplanan imdad-ı hazeriye vergisinden de paylarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Mesela 14 Mayıs 1740 tarihinde Diyarbekir Eyâleti'ne dağıtılan 10.000 kuruş imdad-ı hazeriye vergisinden Şark-i ve Garb-i Amid Nahiyesi'ne düşen 700 kuruş imdad-ı hazeriye vergisinin üzerine kırk kuruş alaybeyi harcının eklendiği görülmektedir.⁸⁰¹

Alaybeyleri, sefer zamanlarında buldukları yerdeki tîmârlı sipahileri kendi bayrağı altında topladıktan sonra sancakbeyinin komutası altına girmektedirler.⁸⁰² İncelenilen dönemde Diyarbekir alaybeyleri aynı zamanda çevre vilayetlerin ihtiyaç duyduğu askerlerin temini ve bu askerlerin yerine gönderilmesinden de sorumlu idi. Mesela Diyarbekir Eyâleti alaybeylerine gönderilen 20 Nisan 1785 tarihli bir fermada Kars ve Kağızman kalelerinin tamir ve bakımı için Diyarbekir Eyâleti'ndeki tîmârlı sipahilerden Kars muhafazasına gönderilmesi istenmektedir.⁸⁰³

Diyarbekir alaybeylerinin başka bir vazifesi tîmâr almaya müstahak kimselere tîmârların tevcih edilmesi için arz yazmaktır.⁸⁰⁴ Bu arzlarına karşılık tîmâr verilmesi gereken kimselere bu tevcih gerçekleştirilirdi.⁸⁰⁵ Alaybeyleri herhangi bir usulsüzlük veya zorbalık yaptıklarında derhal görevden uzaklaştırılmaktaydılar. Mesela 21 Kasım

⁷⁹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Alay", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1978, I, 293; Ziya Kazıcı, "Alay", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, II, 347; İbrahim Solak, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı", *Osmanlı Teşkilât Tarihi El Kitabı*, Ed.Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, 86

⁷⁹⁹ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, 32.

⁸⁰⁰ *DŞS*. 360, 16.

⁸⁰¹ *DŞS*. 360, 69-70.

⁸⁰² Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 32; BOA, A. *DVN. MHM. d.* 190, 115.

⁸⁰³ " siz ki alaybeyleri mumâileyhimsiz geçen sene memur olduğunuz vech ile bu sene-i mübâreke ruz-ı hızırdan mukaddem eyâletinizin bi'l-cümle eşkinci züemâ ve erbâb-ı tîmârı ile Kars muhafızı mahiyetine varıp." *DŞS*. 313, 29.

⁸⁰⁴ Şark-i Amid Nahiyesi'ne tabi Kırkat Deresi Karyesi'nde 17.000 akçelik tîmâra mutasarrıf olan Ömer vefat ettiğinden yerine Sinan adlı şahsın geçmesi için Amid alaybeyi Ahmet arz yazmıştır. BOA, *İE. AS*. 6630, 1.

⁸⁰⁵ Garb-i Amid Nahiyesi'ne tabi Kamilviran adlı karyede 2000 akçelik tîmârın yeri mahlûl ve atıl olduğundan Amid alaybeyi Ebubekir arzı ile Hasan adlı şahsa tevcih olunmuştur. BOA, A. *NŞT. d.* 1383, 3.

1704 tarihli bir atama kaydında Amid alaybeyi Mehmet kendi halinde olmadığı züema ve erbab-ı tîmâra zorbalık ve haksızlık yaptığından bütün ahali Diyarbekir valisine başvurmuşlardır. Diyarbekir valisinin arzı ile alaybeyi Mehmet görevden alınmış, yerine Ahmet adlı şahıs Amid/Diyarbekir alaybeyliği görevine getirilmiştir.⁸⁰⁶

İncelenilen dönemde Diyarbekir alaybeyliği görevinde bulunan otuz iki kişi tespit edilebilmiştir. Bu alaybeylerinin isimleri ve görev tarihleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1.17. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbekir) Alaybeyleri

Sıra	Alaybeylerinin Adı	Görevde Buldukları/Atandıkları Tarih
1	Mehmet ⁸⁰⁷	28 Mayıs 1701
2	Ahmet ⁸⁰⁸	20 Nisan-20 Eylül 1704
3	Mehmet ⁸⁰⁹	21 Kasım 1704
4	Ahmet ⁸¹⁰	6 Mart 1705
5	Mehmet ⁸¹¹	21 Temmuz 1706
6	Ahmet ⁸¹²	2 Ağustos 1706
7	Timur ⁸¹³	6 Ekim 1711
8	İsmail ⁸¹⁴	12 Şubat 1715
9	Ahmet ⁸¹⁵	30 Haziran 1718
10	Ahmet ⁸¹⁶	6 Nisan 1721
11	Ahmet Ağa ⁸¹⁷	13 Nisan 1723-6 Ekim 1723
12	Mehmet ⁸¹⁸	15 Ocak 1724
13	Mehmet ⁸¹⁹	13 Ocak 1726
14	Murtaza ⁸²⁰	6 Mart 1726
15	Abdül Fettah Ağa ⁸²¹	14 Aralık 1726
16	Abdül Fettah Ağa ⁸²²	11 Ekim 1729
17	Abdül Fettah Ağa ⁸²³	20 Mayıs 1730
18	Abdül Fettah Ağa ⁸²⁴	1733
19	Hacı Mehmet Bey ⁸²⁵	6 Mart 1733

⁸⁰⁶ BOA, A. RSK. d. 1560, 94.

⁸⁰⁷ BOA, İE. AS. 4103, 1.

⁸⁰⁸ BOA, İE. AS. 4799, 1; BOA, İE. AS. 4776, 1.

⁸⁰⁹ BOA, A.RSK. d. 1560, 94.

⁸¹⁰ BOA, A.RSK. d. 1560, 94.

⁸¹¹ BOA, İE. AS. 7842, 1.

⁸¹² BOA, İE. AS. 7843, 1.

⁸¹³ BOA, İE. AS. 4928, 1.

⁸¹⁴ BOA, İE. AS. 8003, 1.

⁸¹⁵ BOA, İE. AS. 6630, 1.

⁸¹⁶ BOA, İE. AS. 8031, 1.

⁸¹⁷ BOA, İE. AS. 7602, 1; BOA, C. ZB. 1806, 1.

⁸¹⁸ BOA, İE. AS. 7703, 1.

⁸¹⁹ BOA, İE. AS. 5586, 1.

⁸²⁰ BOA, İE. AS. 6524, 1.

⁸²¹ BOA, İE. AS. 7476, 1.

⁸²² BOA, İE. AS. 7621, 1.

⁸²³ BOA, İE. AS. 7329, 1.

⁸²⁴ DŞS. 310, 67

Tablo 1.17. (Devamı)

20	Abid Bey ⁸²⁶	4 Eylül 1740
21	Ebubekir ⁸²⁷	8 Temmuz 1746
22	Bekir Ağa ⁸²⁸	31 Ekim 1746
23	Hacı Mehmet ⁸²⁹	23 Şubat 1756
24	Abdurrahman ⁸³⁰	14 Eylül 1757
25	Abdurrahman ⁸³¹	13 Eylül- 1758-23 Ağustos 1759
26	Seyyid Mehmet ⁸³²	1 Haziran 1761
27	Osman ⁸³³	22 Nisan 1763
28	Ali Ağa ⁸³⁴	1 Mayıs 1765
29	Abdurrahman ⁸³⁵	10 Nisan 1766
30	Mehmet ⁸³⁶	15 Nisan 1771
31	Hacı Ahmet ⁸³⁷	16 Temmuz 1777
32	Osman ⁸³⁸	1 Nisan 1789

Tablo incelendiği zaman Amid/Diyarbakir alaybeylerinin ortalama her iki yılda bir değiştiği görülmektedir. Ayrıca tablodan sadece Amid alaybeyi Abdulfettah Ağa'nın bu görevi üst üste yedi yıl yaptığı anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyıla ait arşiv belgelerinden Amid alaybeylerinin kazâdaki tüm tîmâr ve zeâmet erbabının azil, atanma ve dirliklerin sipahilere dağıtılmasında önemli bir görevi yürüttüğü görülmektedir. Yine bu dönemde Amid alaybeylerinin diğer kazâ idarecileri gibi herhangi bir usulsüzlüğe veya suça karıştıklarında halk tarafından şikâyet edildikleri tespit edilmiştir.

1.2.1.4. Yeniçeri Serdarı

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılda şehirlerin asayiş ve güvenliğinden subaşılar sorumlu idi.⁸³⁹ Ancak Kanuni Sultan Süleyman döneminde baş gösteren Şehzade Bayezid isyanında mahalli asayişin sağlanmasında görevli subaşılar, sancakbeyleri ve tîmâr erbabı Şehzade Beyazid yanında yer aldıklarından, merkezi otorite yeniçerileri

⁸²⁵ DŞS. 310, 67.

⁸²⁶ DŞS. 360, 336.

⁸²⁷ BOA, A. NŞT. d. 1383, 3.

⁸²⁸ DŞS. 313, 123.

⁸²⁹ BOA, AE. SOSM. III. 2746, 1; BOA, AE. SOSM. III. 1995, 1.

⁸³⁰ BOA, AE. SOSM. III. 804, 1; BOA, AE. SOSM. III. 830, 3; BOA, AE. SOSM. III. 1381, 1; BOA, AE. SOSM. III, 1656, 1.

⁸³¹ BOA, AE. SOSM. III. 711, 1., BOA, AE. SMST. III. 1284, 1

⁸³² BOA, AE. SMST. III. 1852, 2.

⁸³³ BOA, AE. SMST. III. 1982, 1.

⁸³⁴ BOA, DVNSAHK. DB. d.3, 95.

⁸³⁵ BOA, C. TZ. 226, 1.

⁸³⁶ BOA, AE. SMST. III. 1701, 1.

⁸³⁷ BOA, TT. d. 939, 2.

⁸³⁸ DŞS. 355, 10

⁸³⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, YKY, İstanbul 2010, 427.

taşraya göndermeye başlamıştır. Ayrıca Osmanlı idarecileri merkezde sayıları her geçen gün artan yeniçerilerin devlete getirdiği malî yükü azaltmak için birçok şehirde yeniçeri garnizonlarının kurulmasına karar vermişlerdir.⁸⁴⁰

Osmanlı şehirlerinde ehl-i örf sınıfına giren yeniçeri serdarları, buldukları şehirlerdeki yeniçerilerin amiriydiler. İncelenilen dönemde kazâ yönetiminin önemli bir parçası oldukları görülen yeniçeri serdarlarına ait atama kayıtlarından Diyarbakir şehrindeki “*yeniçeri, cebeci, topçu, top arabacısı, kuloğulları ve gılman-ı acemi üzerine serdar ve zabıt olup*”⁸⁴¹ şeklinde açıklandığı üzere, yeniçeri serdarlarının şehirdeki büyük bir askeri gücün idaresinden ve düzeninden sorumlu oldukları görülmektedir.

XVIII. yüzyılda sancaklarda bulunan yeniçeri serdarları, kendi emirleri altındaki yeniçerilerden varisi olmadan vefat edenlerin miraslarına varisçi durumundaydılar. Üç kese miktarı veya bin beş yüz kuruş kıymetinde olan her mirası yeniçeri ağasına bırakmak zorunda idiler. Şayet miras miktarı bu kıymetin altında ise kendileri alabilmekteydiler.⁸⁴² Diyarbakir yeniçeri serdarlarının tayininde de bu duruma dikkat çekilmekteydi. Mesela 30 Ocak 1797 tarihinde Diyarbakir’e yeniçeri serdarı olarak atanan Hasan Ağa’ya bu durum “*sen dahi cümle umurunu ahkâm-ı şer-i şerif ve kanun-ı kadim ve emr-i münife tatbik ve tevaif-i merkurundan bila-varisi maruf fevt olanlarının metrukâtların marifet-i şer’le zabt ve suk-i sultanide fûruht ve hâsıl olan nakidlerini canib-i beytûlmal için defter-i müfredatıyla ocak tarafına göndermeğe*” şeklinde tembih edilmektedir.⁸⁴³

Amid Kazâsı’ndaki yeniçeri serdarlarının başlıca görevleri arasında kazâda bulunan yeniçeri, cebeci, topçu, top arabacısı, kuloğulları ve gılman-ı acemilerin üzerine amir olup, onların nizamını sağlamak⁸⁴⁴, menzillerdeki asayiş ve düzeni temin etmek⁸⁴⁵, varisi olmadan vefat eden yeniçerilerin mallarını suk-i sultanide satarak gelirini payitahta yollamak⁸⁴⁶, yeniçeri maaşlarının güvenliğini sağlamak⁸⁴⁷ ve sefer sırasında

⁸⁴⁰ Mücteba İlgürel, “Yeniçeriler”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1986, XIII, 390; Mustafa Akdağ, “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, *TAD*, 4(6), Ankara 1963, 212-213.

⁸⁴¹ *DŞS.* 360, 3, 30, 46, 119, 139; *DŞS.* 267, 21; *DŞS.* 355, 14; *DŞS.* 313, 17, 195; *DŞS.* 348, 10, 22, 37.

⁸⁴² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, TTK Yayınları, Ankara 1988, II, 318-319.

⁸⁴³ *DŞS.* 313, 17.

⁸⁴⁴ *DŞS.* 348, 10.

⁸⁴⁵ *DŞS.* 313, 43.

⁸⁴⁶ *DŞS.* 313, 17.

emri altındaki yeniçeri, cebeci, topçu, kuloğulları vs. ile birlikte orduya katılmak⁸⁴⁸ gibi görevleri bulunmaktadır.

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda yeniçeri serdarlığı görevinde bulunan yirmi bir kişi tespit edilmiştir. Bu kişilerin isimleri ve görevde buldukları/atandıkları tarihler aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo 1.18. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Yeniçeri Serdarları

Sıra	Yeniçeri Serdarlarının Adı	Görevde Buldukları/Atandıkları Tarih
1	Serturna-i Mehmet Ağa ⁸⁴⁹	24 Ocak 1726
2	Hacı Ömer Ağa ⁸⁵⁰	12 Mart 1739
3	İsmail Ağa ⁸⁵¹	24 Mayıs 1739
4	Hacı Ömer Ağa ⁸⁵²	10 Kasım 1739
5	İsmail Ağa ⁸⁵³	12 Eylül 1740
6	Ahmet Ağa ⁸⁵⁴	17 Ekim 1740
7	Ahmet Ağa ⁸⁵⁵	17 Mart 1741
8	Haseki Mustafa Ağa ⁸⁵⁶	30 Mart 1747
9	Halil Ağa ⁸⁵⁷	14 Mayıs 1763
10	İsmail Ağa ⁸⁵⁸	24 Şubat 1768
11	Osman Ağa ⁸⁵⁹	8 Nisan 1768
12	İsmail Ağa ⁸⁶⁰	13 Eylül 1768
13	Nuh Ağa ⁸⁶¹	5 Eylül 1785
14	Hacı Süleyman Ağa ⁸⁶²	4 Aralık 1785
15	Ali Ağa ⁸⁶³	27 Haziran 1789
16	Mustafa Ağa ⁸⁶⁴	21 Ekim 1789
17	Ahmet Ağa ⁸⁶⁵	28 Ekim 1791
18	Ahmet Ağa ⁸⁶⁶	15 Aralık 1792
19	Karahocazade Ömer Ağa ⁸⁶⁷	5 Aralık 1793
20	Karahocazade Ömer Ağa ⁸⁶⁸	4 Mart 1794
21	Hasan Ağa ⁸⁶⁹	30 Ocak 1797

⁸⁴⁷ DŞS. 313, 172.

⁸⁴⁸ DŞS. 360, 8.

⁸⁴⁹ BOA, A. DVN. MHM. d. 133, 71.

⁸⁵⁰ DŞS. 360, 3.

⁸⁵¹ DŞS. 360, 30.

⁸⁵² DŞS. 360, 46.

⁸⁵³ DŞS. 360, 94.

⁸⁵⁴ DŞS. 360, 119.

⁸⁵⁵ DŞS. 360, 139.

⁸⁵⁶ DŞS. 313, 195.

⁸⁵⁷ BOA, A. DVN. MHM. d. 163, 125.

⁸⁵⁸ DŞS. 348, 22.

⁸⁵⁹ DŞS. 348, 10.

⁸⁶⁰ DŞS. 348, 37.

⁸⁶¹ DŞS. 313, 34.

⁸⁶² DŞS. 352, 58.

⁸⁶³ DŞS. 267, 21.

⁸⁶⁴ DŞS. 267, 39.

⁸⁶⁵ DŞS. 626, 6.

⁸⁶⁶ DŞS. 626, 43.

⁸⁶⁷ DŞS. 355, 9.

⁸⁶⁸ DŞS. 355, 14.

XVIII. yüzyılda Amid'de bulunan yeniçeri serdarlarının kazâdaki önemli bir askeri gücü komuta ettikleri ve gerek kazâ merkezinin gerekse Amid menzihanesinin asayiş ve güvenliğinden sorumlu oldukları görülmektedir. İncelenilen dönemde yeniçeri serdarlarının asayiş, güvenlik ve askeri organizasyonlardaki vazifeleri nedeniyle şehir idaresindeki önemli kişiler oldukları arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.

1.2.1.5. Kul Kethüdası

Yeniçeri ocağının derece itibariyle ağa ve sekbanbaşından sonra büyük kumandanı ve yeniçeri ağasının muavinine kethüda bey diğer bir deyişle *kul kethüdası* denilmektedir. Yeniçerilerin her türlü işleri ile alakalı olan kul kethüdaları nüfuzlu kişilerdi. Ayrıca kul kethüdaları bir kısım vilayet ve kazâ merkezlerinde bulunan kullukları yani karakolların kulluk isteyen (karakol zabıtlığı) yeniçerilere tevcihi ve bunların kulluğa tayini ile ilgilenirlerdi. Kulluklar, İstanbul ve taşra kullukları olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. İstanbul kullukları üç ay, taşra kullukları dokuz ay süreyle verilmekteydi. Kullukçu adı verilen bu kişiler, bulunduğu semtin, taşrada ise kasaba veya şehrin emniyet ve güvenliğinden sorumlu idiler. Bu kişiler yeniçeri ocağının ihtiyarlarından seçilmekteydi. Taşrada görev yapan *kullukçu* yeniçerilerin amirine *kul kethüdası* denilmekteydi.⁸⁷⁰

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda bulunan yeniçerilerin üzerine kul kethüdası olan Ali adlı şahıs, yeniçerilere ait paraları eksik ödediği ve zimmetine para geçirdiğinden görevinden azledilerek, 23 Şubat 1708 tarihinde yerine Mustafa Beşe kul kethüdası olmuştur.⁸⁷¹ Yine Amid'de kul kethüdası olan İbrahim'in yerine, 13 Ocak 1713 tarihinde yeniçeri ocağı emektarlarından Kaya Kethüda getirilmiştir.⁸⁷² 27 Haziran 1778 tarihinde Amid Kazâsı'nda kul kethüdalığı görevinde bulunan kişinin adı Mustafa Ağa adlı birisi olduğu görülmektedir.⁸⁷³

⁸⁶⁹ DŞS. 313, 17.

⁸⁷⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, TTK Yayınları, Ankara 1988, I, 195-197.

⁸⁷¹ BOA, *İE. DH.* 1962, 1.

⁸⁷² BOA, *İE. TCT.* 2252, 1.

⁸⁷³ BOA, *C. AS.* 14172, 1.

1.2.1.6. Beytülmal Emîni

Beytülmal, kelime anlamı olarak “mal evi, hazine, devlet hazinesi ve maliye dairesi” demektir.⁸⁷⁴ Osmanlı Devleti’nde de varisi bilinmeden ölen kimselerden kalan eşya, emval ve buna benzer malları hıfzeden kuruma denilmekteydi. Bu işle görevli kimselere *beytülmalcı* veya *beytülmal emîni* denilmektedir. Bu kişiler, varis bırakmadan ölen kimselerin mallarını devlet adına kabzederek beş yıl süre ile hıfzedelerdi. Şayet bu süre sonunda terekenin herhangi bir varisi çıkmaz ise miras malları doğruca devlet hazinesine aktarılırdı.⁸⁷⁵

İncelenilen dönemde kazâdaki beytülmal emînlerinin varissiz ölen birçok kimsenin terekelerini kabzettikleri görülmektedir. Bu döneme ait tereke kayıtlarından Amid beytülmal emînlerinin, Diyarbekir voyvodalığına bağlı olarak görevlerini icra ettikleri ve mirasları voyvodalık adına kabzettikleri anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı’nda görev yaptığı tespit edilen beytülmal emînleri ve görev yaptıkları yıllar şöyledir. Mehmet Salih (21 Şubat 1742)⁸⁷⁶, İshak Efendi (15 Temmuz 1742)⁸⁷⁷, Mehmet Efendi (14 Mayıs 1756)⁸⁷⁸, Mustafa Çavuş Ağa (13 Haziran 1788)⁸⁷⁹ ve Ömer Çavuş (4 Temmuz 1791)⁸⁸⁰ tarihinde beytülmal emîni olarak görev yapmışlardır.

1.2.1.7. Kale Görevlileri

Osmanlı şehirlerindeki kalelerde farklı görevlerde birçok kimse bulunmaktadır. Bu görevlilerin başında kale komutanı olan dizdarlar gelmektedir. Dizdarlar, kaledeki tüm kale erlerinin komutanı olup, yönetimi altında bir de *kethüda* adı verilen yardımcısı bulunmaktadır. Dizdarlar, genellikle tîmâr tasarruf etmektedirler. Dizdarlar, şehir ve kalenin güvenliğini sağlamakla birlikte şayet kalede hapisane varsa hapisanenin güvenliği, işleyişi ve düzeninden de sorumluydular.⁸⁸¹

⁸⁷⁴ Ebül’ula Mardin, “Beytülmal”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1979, II, 591.

⁸⁷⁵ Mehmet Zeki Pakalın “Beytülmal” *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1983, I, 225-226.

⁸⁷⁶ *DŞS.* 315, 47.

⁸⁷⁷ *DŞS.* 315, 68.

⁸⁷⁸ *DŞS.* 349, 13.

⁸⁷⁹ *DŞS.* 364, 32; *DŞS.* 359, 19.

⁸⁸⁰ *DŞS.* 588, 26; *DŞS.* 327, 114.

⁸⁸¹ Yusuf Oğuzoğlu, “Dizdar”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, IX, 480-481; Eftal Şükrü Batmaz, “Osmanlı Devletinde Kale Teşliğatına Genel Bir Bakış”, *OTAM*, Sayı: 7, Ankara 1996, 3.

Dizdarlar, görevlerini kötüye kullandıklarında veya haksızlık yaptıklarında kendilerinden şikâyetçi olunmaktaydı. Mesela 17 Aralık 1753 tarihli bir şikâyet kaydında Amid kalesi'nin günlük sekiz akçe ulufe ile bevvabı (kapıcısı) olan Mehmet, dîvân-ı hümâyûn'a müracaat ederek Amid kalesi dizdarı Mahmut'un görevini kendisine vermemesinden dolayı şikâyetçi olmuştur.⁸⁸²

İncelenilen dönemde Amid kalesinde görev yaptığı tespit edilebilen dizdarlar ve görev yaptıkları tarihler şöyledir. Mustafa (1 Nisan 1706)⁸⁸³, İhsan (9 Mayıs 1722)⁸⁸⁴, Hacı Abdi Çavuş (18 Kasım 1724)⁸⁸⁵, Hacı Bekir (18 Kasım 1724)⁸⁸⁶ Ebubekir Ağa (24 Şubat 1733)⁸⁸⁷, Mahmut (17 Aralık 1753)⁸⁸⁸, Seyyid İsmail Ağa (28 Ocak 1778)⁸⁸⁹, İshak (8 Ocak 1791)⁸⁹⁰, İsmail Ağa (5 Haziran 1792)⁸⁹¹ ve İbrahim Bey (9 Temmuz 1794)⁸⁹² tarihinde Amid kalesinde dizdar olarak görev almışlardır.

Amid kalesinde dizdarının emri altında kethüda, kale erleri, dizdar çavuşu, guleman ağası⁸⁹³ gibi birçok görevli bulunmakta idi. 8 Temmuz 1723 tarihli bir kayıta Amid kalesi dizdar çavuşunun Hacı Ahmet Çavuş adlı birisi olduğu görülmektedir.⁸⁹⁴ İncelenilen dönemde Amid kalesinde görev yapan kethüdalar hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Dizdar ve kethüdanın emri altında bulunan diğer bir kale görevlisi ise, kale erleridir. Bu kişiler gece gündüz kaleyi bekleyerek savunma ve güvenlik ile meşgul idiler. Kale erlerini mustahfızlar, azebler ve topçular oluşturmaktadır. İncelenilen dönemde Amid kalesindeki kale erlerinin sayısı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

⁸⁸² BOA. DVNSAHK. DB. d.1, 265.

⁸⁸³ BOA, C. AS. 19985, 5.

⁸⁸⁴ BOA. İE. AS. 6578, 16.

⁸⁸⁵ VGMA, VD. 240, 298.

⁸⁸⁶ Dizdar Hacı Abdi Çavuşun oğludur. Babasının vefatı sebebiyle dizdarlık görevine getirilmiş olup, babası gibi yevmiyesi 20 akçedir. VGMA, VD. 240, 298.

⁸⁸⁷ DŞS. 310, 32, DŞS. 360, 124.

⁸⁸⁸ BOA. DVNSAHK. DB. d.1, 265.

⁸⁸⁹ BOA. C. AS. 14172, 1.

⁸⁹⁰ BOA, KK. RS. d. 261/16, 4.

⁸⁹¹ DŞS. 626, 7.

⁸⁹² DŞS. 355, 47.

⁸⁹³ BOA, KK. RS. d. 261/1, 6. 13 Mayıs 1707 tarihli bu kayda göre; Amid'in Guleman Ağası Ali Ağadır. 20 Ağustos 1773 tarihinde İbrahim Ağa BOA, KK. RS. d. 261/m, 35, 8 Ocak 1791 tarihli başka bir belgede, yine İbrahim Ağa'dır. BOA, KK. RS. d. 261/16, 6.

⁸⁹⁴ DŞS. 313, 60.

Tablo 1.19. Amid (Diyarbakir) Kalesi'ndeki Kale Erlerinin Sayısı

Topçular	Mustahfızlar	Azebler	Toplam (nefer)	Tarih
52	105	136	293	10 Mayıs 1722 ⁸⁹⁵
52	103	133	288	2 Haziran 1727 ⁸⁹⁶
51	103	134	288	6 Ocak 1742 ⁸⁹⁷
?	?	137	137	11 Mart 1743 ⁸⁹⁸
51	103	132	286	28 Ağustos 1784 ⁸⁹⁹

Tablo incelendiğinde Amid kalesinin yıllar içerisinde önemli sayıda askere ev sahipliği ettiği görülmektedir. Bu askerler arasında en fazla mevcuda sahip askeri sınıf azepler iken en az mevcut topçulara aittir. Kalede görev yapan bu askerlerin şehrin savunulması ve halkın güvenliğinin sağlanılmasında önemli bir yere sahip oldukları anlaşılmaktadır.

1.2.1.8. Esnaf Şeyhleri

Osmanlı şehirlerinde, esnafın yönetim ile ilişkisini sağlayarak o meslek dalının idaresinden ve düzeninden sorumlu kimselere kethüda veya şeyh denilmektedir. İncelenilen dönemde Amid kazâ merkezi birçok meslek ve sanat dalına ev sahipliği yapmakta idi. Bu dönemde kazâda faaliyet gösteren 118 meslek dalı bulunmaktadır.⁹⁰⁰ Bu meslek dallarının yönetim ile veya kendi aralarında meydana gelen meselelerin çözülmesinde her mesleğin başında bulunan kethüda veya esnaf şeyhine büyük görevler düşmektedir.

Esnaf şeyhleri mesleğin yaşça büyük, tecrübeli ve bilgililerinden seçilmektedir. Bir kimse esnaf şeyhi tayin edileceği zaman o kimse naibe bildirilir bu görevin kendisine verilmesi istenirdi. Şeyhlik için berat gönderilmesi ile birlikte o kimse şeyh olarak görevine başlardı.⁹⁰¹ Mesela 16 Ağustos 1767 tarihinde Amid Kazâsı'ndaki tütüncü ve sabuncu esnafının şeyhi bulunmadığından, bu durum Diyarbakir naibi Hafız İsmail'e bildirilmiş, bunun üzerine tütüncü ve sabuncu esnaflarının üzerine Hacı Mustafa Halife'nin şeyh olması için berat gönderilmiştir.⁹⁰²

⁸⁹⁵ BOA, *İE. AS.* 6578, 1.

⁸⁹⁶ BOA, *D. AMH. d.* 24793, 5.

⁸⁹⁷ BOA, *D. AMH. d.* 24934, 2-5.

⁸⁹⁸ BOA, *D. AMH. d.* 24962, 3.

⁸⁹⁹ *DŞS.* 313, 27.

⁹⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için. Bkz. Esnaf ve Zanaatkârlar Bölümü.

⁹⁰¹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 219.

⁹⁰² *DŞS.* 348, 7.

Esnaf şeyhleri görevleri esnasında şayet esnaf veya halk ile anlaşmazlığa düşerse derhal tüm görevlerinden azledilmektedirler. Mesela 24 Eylül 1723 tarihli olayda Amid Kazâsı'nda ekmekçiler şeyhi olarak görevli Abdulvahhab adlı şahıs halk ile sorunlar yaşadığından derhal görevinden azledilerek yerine Osman adlı şahıs getirilmiştir.⁹⁰³

İncelenilen dönemde habbaz, cüllah, kasap, mumcu, kelekçi, attar, muytab, paçacı ve allaf gibi birçok meslek dalına ait şeyhlik belgeleri mevcuttur. Bu kayıtlarda genel itibari ile esnaf şeyhleri sadece bir meslek dalına şeyhlik yapmaktadırlar. Ancak bazen bir kişinin birden çok meslek dalına şeyhlik yaptığı da görülmektedir.⁹⁰⁴ XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nda bulunan esnaflar üzerine şeyh olarak atanan kimseler ve bu kişilerin görevde buldukları/atandıkları tarihler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1.20. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Kazâsı'nda Esnaf Şeyhleri⁹⁰⁵

Meslek Dalı	Esnaf Şeyhinin Adı	Görevde Bulunduğu /Atandığı Tarih
Cüllah Şeyhi	Hacı Hüseyin	25 Mart 1723
Ekmekçi Şeyhi	Abdulvahhab	20 Eylül 1723
Ekmekçi Şeyhi	Seyyid Osman	4 Ekim 1723
Kelekçi Şeyhi	Mehmet Ağa	4 Ekim 1723
Sabuncu Şeyhi	Seyyid Mahmut	4 Ekim 1723
Kelekçi Şeyhi	Seyyid Mustafa	9 Mart 1724
Mumcu Şeyhi	Abdullah	29 Ocak 1733
Kasap Şeyhi	Halil	29 Ocak 1733
Ekmekçi Şeyhi	Seyyid Halil	29 Ocak 1733
Mumcu Şeyhi	Seyyid Mustafa	17 Haziran 1759
Muytab Şeyhi	Salih	17 Haziran 1759
Ekmekçi Şeyhi	Hacı Bayram	5 Temmuz 1740
Kasap Şeyhi	Veli	16 Nisan 1741
Ekmekçi Şeyhi	Seyyid Halil	22 Mayıs 1746
Habbaz Şeyhi	Hacı Abdurrahman	22 Mayıs 1746
Sabuncu ve Paçacı Şeyhi	Ahmet	22 Mayıs 1746
Mumcu Şeyhi	Seyyid İbrahim	22 Mayıs 1746
Kazancı Şeyhi	İbrahim	22 Mayıs 1746
Kelekçi Şeyhi	Seyyid Mustafa	22 Mayıs 1746
Allaf Şeyhi	Ahmet Bayraktar	22 Mayıs 1746
Attar Şeyhi	Abdurrahman	22 Mayıs 1746
Kasap Şeyhi	İsmail	29 Ağustos 1746
Ekmekçi Şeyhi	Seyyid Bekir	29 Ağustos 1746
Habbaz Şeyhi	Molla Mahmut	29 Mart 1747
Kelekçi Şeyhi	Seyyid Ahmet	11 Eylül 1767
Sabuncu ve Tütüncü Şeyhi	Hacı Mustafa Halife	11 Eylül 1767
Habbaz Şeyhi	Seyyid Mahmut	6 Ocak 1768

⁹⁰³ “Ekmekçiler şeyhi olan Abdulvahhab nâm kimesnenin halk ile hüsn-i zindegânisi olmadığından gayr-i hıyâneti zâhir ve âdem-i istikâmeti bahir olup azl-i ehemmu ve elzem olmağın yerine iş bu dârende-i buyruldu Osman nâm kimesne cümlelerin muhtarı olup her vechile uhdesinden gelmeğe kadir olduğundan şeyhlik-i mezbur kendüye zabt ettirmek...” DŞS. 631, 63.

⁹⁰⁴ Amid halkından Hacı Mustafa Halife tütüncü ve sabuncu esnaflarının şeyhidir. DŞS. 348, 7.

⁹⁰⁵ Bu tablonun hazırlanmasında; DŞS. 313, DŞS. 360, DŞS. 348, DŞS. 631, DŞS. 592, DŞS. 355 numaralı Diyarbakir şer'iyeye sicillerinden istifade edilmiştir.

Tabloda görüldüğü üzere incelenilen dönemde Amid Kazâsı'ndaki esnaf şeyhlerinden bazılarının aynı anda birden çok meslek dalına şeyhlik yapmalarına rağmen kazâdaki esnaf şeyhlerinin ekseriyetle bir meslek dalından sorumlu oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca arşiv belgelerinden Amid Kazâsı'ndaki esnaf şeyhlerinin sadece esnaflar ile değil halkla da iyi geçinmeleri gerektiği aksi takdirde derhal görevlerinden azledildikleri görülmektedir.

1.2.1.9. Gümrük Emni

Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinde iç ve dış olmak üzere birçok gümrük noktası bulunmaktadır. Bu gümrük bölgelerinden bir diğeri de Amid Kazâsı'ndadır. İncelenilen dönemde Diyarbakir gümrüğü, voyvodalığa bağlı olarak işletilmekte ve gümrük vergilerinin toplanması voyvodalar tarafından sağlanmaktadır. Gümrük vergilerinin tahsil edilmesi, vergi oranlarına uyulup uyulmadığının denetlenmesi ve gümrüğün sorunsuz işletilmesi için voyvodanın önemli yardımcısı ve gümrüğün en yetkili amiri gümrük emindir.

İncelenilen dönemde Amid/Diyarbakir gümrük eminlerinin başlıca görevi şehre mal getiren tüccarlardan alınacak vergi oranlarını denetleyerek, nizama uygun hareket edilmesini sağlamaktır. Diyarbakir gümrük emini Mahmut Ağa'ya gönderilen 20 Mart 1794 tarihli bir fermanda Bağdat taraflarından gelen tüccarların Diyarbakir gümrüğüne geldiklerinde, getirdikleri mallardan gümrük resmi olarak her batmanından otuz para=doksan akçe gümrük resmi talep edilmemesi, ancak tüccarların getirdikleri malların her batmanından otuzar para *resm-i ubûriyye* vergisi (transit ticaret vergisi) alınarak, tüccarlardan bundan ziyade vergi talep edilmemesi istenmektedir.⁹⁰⁶

Diyarbakir gümrük eminlerinin başka bir görevi gümrük mukataasından çeşitli görevler için ödenmesi gereken ücretlerin takibini yapmak ve gümrük mukataasından bu ücretlerin ödenmesini sağlamaktır. Diyarbakir gümrük emini Hüseyin'in arzı ile Diyarbakir'de bulunan dergâh ve tekkelerdeki kimselere gümrük mukataası malından ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır. Mesela 3 Eylül 1758 tarihli bir arzda, Gümrük mukataası malından dergâh şeyhi Seyyid Mehmet Said'e günlük yirmi akçe ödeme

⁹⁰⁶ DŞS. 355, 24.

yapıldığı görülmektedir.⁹⁰⁷ Yine 28 Aralık 1741 tarihli başka bir kayıta göre, Diyarbekir ulemasından Mahmut Efendi'nin günlük on akçelik alacağının Diyarbekir gümrük mukataasından verildiği anlaşılmaktadır.⁹⁰⁸

XVIII. yüzyılda Amid/Diyarbekir gümrük eminleri hakkında yeterli bilgiye ulaşılamamıştır. Bu dönemde görev yaptığı tespit edilebilen üç gümrük eminin adları ve görevde buldukları tarihler şu şekildedir. Hüseyin (3 Eylül 1758)⁹⁰⁹, Mehmet Tahir (6 Mayıs 1769)⁹¹⁰ ve Mahmut Ağa'dır (17 Aralık 1793).⁹¹¹

İncelenilen dönemde Diyarbekir voyvodalığına bağlı olarak görev yapan Amid gümrük eminlerinin gerek gümrüğün işleyişi, gerekse tüccarlardan alınacak vergi oranlarının takibi konusunda önemli bir yetkili konumunda oldukları anlaşılmaktadır.

1.2.2. Ehl-i Şer'

1.2.2.1. Kadı

Kadı kelime anlamı olarak; insanlar arasında meydana gelen anlaşmazlık ve davaları yasal hükümlere göre çözmek için devlet tarafından tayin edilen kimselerdir.⁹¹² Kadılar şer'i ve hukuki hükümleri uygulayıcı kimseler olup, aynı zamanda merkezi hükümetin emir ve yasaklarını yerine getiren bir makamdır. Kadılara zaman içinde *hâkimü'ş-şer'i* veya *ale'l-ıtlak hâkim* de denilmiştir.⁹¹³ Kadılar sadece buldukları şehrin değil, kazâ idarî birimi içinde yer alan nahiye ve karyelerin de adlî ve mülkî amiridirler.⁹¹⁴

Osmanlı şehirlerinin temel yöneticisi konumundaki kadılar, fethedilen bölgelere subaşı ile birlikte ilk başta gönderilen görevlilerdendir.⁹¹⁵ Bu durum, devletin kuruluş yıllarından itibaren fethedilen yerde hukukun ve egemenliğin temsili için yerleşmiş bir

⁹⁰⁷ BOA, AE. SMST. III. 4803, 1.

⁹⁰⁸ BOA, AE. SMHD. I. 6635, 1.

⁹⁰⁹ BOA, AE. SMST. III. 4803, 1.

⁹¹⁰ BOA, AE. SMST. III. 3576, 1.

⁹¹¹ DŞS. 355, 9.

⁹¹² Fahrettin Atar, "Kadı", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 66; Hasan Tahsin Fendoğlu, "Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı", *Osmanlı*, YTY, Ankara 1999, VI, 453, Ebu'l-ülâ Mardin, "Kadı", *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1977, VI, 42.

⁹¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Basımevi, Ankara 1988, 83.

⁹¹⁴ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2000, 12.

⁹¹⁵ Fendoğlu, "Osmanlı'da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı", 453.

gelenektir.⁹¹⁶ Osmanlı Devleti'nde kadılar padişah beratı ile görev yerlerine tayin olmaktadır. Kadılar, gittikleri kazâ ve nahiyelere belirli bir süre ile atanmakta, görev süresi sona eren kadılar başka bir sancak veya kazâda görevlendirilmekteydiler. Kadılar gerektiğinde de İstanbul'a çağrılarak mülazemette bekletilirdiler.⁹¹⁷

Kadılar buldukları bölgede adlî, idarî, beledi ve mali birçok vazifeden sorumlu idiler. Mahkemede kişiler arasındaki meseleler, şehir ve kasabaların belediye işleri, alım-satım işlemleri, vekâlet, veraset işlemleri, merkezden gelen emir ve fermanların halka duyurulması, vergi dağıtımı, narh belirlenmesi, evlenme, boşanma ve vakıf çalışanlarının tayini vb. birçok konuda görevliydi.⁹¹⁸ XVIII. yüzyılda Amid (Diyarbakır) kadınlarının da adlî, idarî ve malî birçok farklı alanda vazifeli oldukları görülmektedir.

Kadı'nın İdari ve Mali Görevi: Diyarbakır kadınlarının önemli görevlerinden birincisi yönetim/idare alanındadır. Bu dönem içerisinde kazâda görevli vakıf personelinde; müezzin⁹¹⁹, vekilharç⁹²⁰, mütevellî⁹²¹, cami hatibi⁹²², ferrraş⁹²³, imam⁹²⁴, vaiz⁹²⁵, müderris⁹²⁶ vb. görevlilerin atama ve azilleri kadının arzı ile sağlanmaktadır.

Kadıların yönetim alanındaki diğer bir yetkisi eşkıyalık hareketlerinin bertaraf edilerek, halkın can ve mal güvenliğinin sağlanmasıdır. Nitekim Amid kadısına, Diyarbakır Eyâleti'nde vaki ocaklık, hükümet sancak kadınlarına ve ayan-ı vilayete gönderilen 8 Nisan 1721 tarihli bir fermanda, çevredeki eşkıya ve haramzadelere fırsat

⁹¹⁶ İlber Ortaylı, Osmanlı Devleti'nde Kadı", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 71.

⁹¹⁷ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, II, 70.

⁹¹⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2013, 79-80; Najwa Al-Qattan, "Osmanlı Mahkemesinin İçinde: Devlet ve Dinin Kesişiminde Bölgesel Hukuk", *Erken Modern Osmanlılar*, Ed. Virginia Aksan-Daniel Goffman, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, 270-272; Feridun Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, 309-310. Ahmet Akgündüz-Halil Cin, *Türk Hukuk Tarihi*, OSAV, İstanbul 2011, 267; Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi 2 (Medeniyet Tarihi)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004, 159; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2012, 107-115; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilâtı Kuruluş ve Genişleme Devri (1536-1566)*, TTK Yayınları, Ankara 1998, 202.

⁹¹⁹ BOA, *İE. EV.* 6963, 1.

⁹²⁰ BOA, *İE. EV.* 5572, 1.

⁹²¹ BOA, *İE. EV.* 5578, 1.

⁹²² BOA, *İE. EV.* 5781, 1.

⁹²³ BOA, *C. EV.* 23678, 1.

⁹²⁴ BOA, *C. EV.* 17733, 1.

⁹²⁵ BOA, *C. EV.* 28505, 1.

⁹²⁶ BOA, *C. MF.* 8915, 1.

verilmeyerek men ve def edilmeleri emredilmektedir.⁹²⁷ Amid kadısına ve ayan-ı vilayete gönderilen 19 Kasım 1732 tarihli bir fermanla da “eşkıya ve haramzadelerin tecessüs ve tefahhusunda ihtimam ve dikkat hudut ve sınırınız dâhilinde her ne mahalde birden ve ikiden eşkıya zuhur ider ise kat’a aman ve zaman verilmeyüb ahz ve ele getirilip müstahak oldukları ceza ve sezaraları tertip etmeğle...” şeklinde eşkıyaların vereceği zararların önlemesi ve yakalananların haklarından gelinip, hak ettikleri cezaların verilmesi istenmektedir.⁹²⁸

Diyarbakir kadılarının yönetim alanındaki diğer bir vazifesi İstanbul’dan istenen veya ordu için gerekli malzemeleri temin ederek ilgili yerlere göndermektir. Mesela Amid kadısına ve naibine gönderilen 2 Kasım 1732 tarihli bir fermanla mehterhane-i amire ve daire-i hümayun için “gayet kumaşlı ve renkli” olan Diyarbakir kırmızı bezinden 5000 top dokutturulması veya satın alınarak İstanbul’a gönderilmesi emredilmiştir.⁹²⁹ Yine Amid kadısına ve voyvodasına gönderilen 5 Temmuz 1740 tarihli başka bir fermanla Bağdat kalesi’nde bulunan cebehane için Keban madeni’nde üretilen kurşundan 710 kantar satın alınarak, kelek sandalları vasıtasıyla Bağdat’a gönderilmesi ve kurşunun bedelinin Diyarbakir voyvodalığı tarafından ödenmesi istenilmiştir.⁹³⁰

İncelenilen dönemde Amid/Diyarbakir kadılarının idarî görevlerinin yanı sıra mali konular ile alâkalı vazifeleri de bulunmaktadır. Kadılar, merkezden gönderilen emir ve fermanlar gereğince halktan zahire satın alınması⁹³¹, gümrük vergisi⁹³², nüzûl⁹³³, cizye⁹³⁴, işpenç⁹³⁵, imdad-ı seferiye⁹³⁶, imdad-ı hazeriye⁹³⁷, zecriye⁹³⁸, cebelü bedeli⁹³⁹ gibi vergilerin halka tevzi edilerek toplanması ile vali ve elçi masraflarının halktan tahsil edilmesi⁹⁴⁰ gibi birçok mali konudan da sorumluydular.

⁹²⁷ BOA, A. DVN. MHM. d. 130, 150.

⁹²⁸ DŞS. 313, 49.

⁹²⁹ DŞS. 313, 46.

⁹³⁰ DŞS. 313, 41.

⁹³¹ BOA, A. DVN. MHM. d. 147, 178.

⁹³² BOA, MAD. 9909, 320.

⁹³³ DŞS. 360, 175-176.

⁹³⁴ DŞS. 313, 166

⁹³⁵ DŞS. 360, 47.

⁹³⁶ BOA, A. DVN. MHM. d. 132, 162; DŞS. 360, 15.

⁹³⁷ BOA, A. DVN. MHM. d. 135, 74.

⁹³⁸ DŞS. 313, 16

⁹³⁹ DŞS. 360, 102.

⁹⁴⁰ DŞS. 313, 168; DŞS. 360, 50; DŞS. 599, 33.

Kadı'nın Yargı/Adli Görevi: Diyarbekir kadılarının mali ve idarî görevlerinin yanı sıra adli/hukuki vazifeleri de bulunmaktaydı. İncelenilen dönem içerisinde Amid kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelen sınır ve su anlaşmazlıkları, aile hukukunu ilgilendiren durumlar, alım-satım işlemleri, hırsızlık, gasp, darb, cinayet, vb. adli olaylar kadının yargı gücü ile çözüme kavuşmaktadır.

Bu dönemde Diyarbekir/Amid kadıları, kazâ merkezinde ve karyelerde meydana gelen alım-satım işleri⁹⁴¹, hırsızlık⁹⁴², cinayet⁹⁴³, gasp ve darp⁹⁴⁴, vakıflar ile ilgili anlaşmazlıklar⁹⁴⁵, evlenme⁹⁴⁶, boşanma⁹⁴⁷, vasi⁹⁴⁸ ve kayyum tayini⁹⁴⁹, vergiler ile ilgili anlaşmazlıklar⁹⁵⁰ gibi ceza hukuku, mali hukuk ve medeni hukukun alanına giren çeşitli meselelerin halledilmesinde önemli bir rol oynamaktadırlar.

Amid/Diyarbekir kadılarının ekonomik durumları ve gelir kaynakları üzerinde durulması gereken diğer bir konudur. Bu dönemde, kadıların önemli gelir kaynaklarını tereke taksimatlarından aldıkları *resm-i kısmet* adındaki harç oluşturmaktadır. Mesela Derviş Hüseyin Mahallesi halkından iken 27 Haziran 1741 tarihinde vefat eden Ebubekir adlı şahsın 43.360 akçelik terekesi varislerine taksim edilmeden 1050 akçe *resm-i kısmet* terekeden tahsil edilmiştir.⁹⁵¹

Amid'de vaki Küçük Bey Mahallesi halkından iken 1 Mayıs 1756 tarihinde vefat eden İkob oğlu Anamik'in 125.733 akçelik terekesinden kadı harcı olarak 3144 akçe ücret alınmıştır.⁹⁵² Yine 12 Kasım 1790 tarihli başka bir tereke taksimatında, Hüsrev Paşa Mahallesi halkından iken vefat eden Ahmet kızı Emine Hanım'ın 2076 para (6228 akçe) olan terekesinden *resm-i kısmet* olarak elli iki para (156 akçe) ücret alınmıştır.⁹⁵³ Yukarıda verilen farklı tarihli üç örnekte de kadıların tereke taksimatlarından aldıkları ücretlerin toplam terekeye oranı % 2,5 olarak dikkat çekmektedir. Bu veri aynı zamanda

⁹⁴¹ DŞS. 313, 60; DŞS. 310, 59.

⁹⁴² DŞS. 313, 129.

⁹⁴³ DŞS. 313, 56.

⁹⁴⁴ BOA. A. DVN. ŞKT. d. 987, 12.

⁹⁴⁵ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, 29.

⁹⁴⁶ DŞS. 313, 72.

⁹⁴⁷ DŞS. 313, 61.

⁹⁴⁸ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, 152.

⁹⁴⁹ DŞS. 313, 63.

⁹⁵⁰ BOA. DVNS. ŞKT. d. 105, 126; BOA, DVNS. ŞKT. d. 100, 230.

⁹⁵¹ DŞS. 315, 15.

⁹⁵² DŞS. 349, 11.

⁹⁵³ DŞS. 327, 11.

yüzyılın başından sonuna kadarki dönem içerisinde resm-i kısmet oranında herhangi bir değişikliğin olmadığını da göstermektedir.

Amid Kazâsı'nda görev yapmış olan kadılar ve görevde buldukları tarihler gerek kadılara ait atama kayıtlarından, gerekse diğer müstakil arşiv vesikalarından tespit edilebildiği ölçüde aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 1.21. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakır) Kadıları

Sıra	Kadılar	Görevde Bulunduğu/Atandığı Tarih
1	Abdülvahab Efendi ⁹⁵⁴	27 Ağustos 1700
2	Yusuf Efendi ⁹⁵⁵	19 Mart 1701
3	Eskicizade Seyyid Ali Efendi ⁹⁵⁶	25 Mart 1702
4	Yusuf Efendi ⁹⁵⁷	26 Şubat 1703
5	Şaban Şifahi Efendi ⁹⁵⁸	5 Haziran 1704
6	Abdurrahman Efendi ⁹⁵⁹	4 Ocak 1705
7	Hacı Mehmet Efendi ⁹⁶⁰	13 Ocak 1707
8	Mustafa Efendi ⁹⁶¹	19 Haziran 1709
9	Muid Ahmet Efendi ⁹⁶²	6 Ağustos 1709
10	Ahmet Efendi ⁹⁶³	25 Eylül 1710
11	Hacı Mehmet Efendi ⁹⁶⁴	1711-1712
12	Mehmet Emin Efendi ⁹⁶⁵	16 Haziran 1712
13	Yahya Kami Efendi ⁹⁶⁶	28 Kasım 1712
14	Yahya Kami Efendi ⁹⁶⁷	3 Nisan- 11 Aralık 1713
15	Mehmet El-Haşimi ⁹⁶⁸	12 Nisan 1715
16	Hüseyin ⁹⁶⁹	5 Mayıs 1715
17	Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi ⁹⁷⁰	1718-1719
18	Seyyid Hacı Abdülbaki Efendi ⁹⁷¹	28 Mart 1721
19	Seyyid Hacı Abdülbaki Efendi ⁹⁷²	30 Kasım 1722
20	Seyyid Mehmet Sunullah ⁹⁷³	6 Kasım 1723
21	Şami Ahmet Efendi ⁹⁷⁴	26 Ocak 1724

⁹⁵⁴ BOA, *İE. EV.* 3083, 1.

⁹⁵⁵ BOA, *İE. ML.* 6050, 1.

⁹⁵⁶ BOA, *İE. EV.* 3208, 1; BOA, *İE. EV.* 3504, 1.

⁹⁵⁷ BOA, *İE. ADL.* 266, 2.

⁹⁵⁸ BOA, *İE. DH.* 1934, 1.

⁹⁵⁹ BOA, *İE. EV.* 5281, 1.

⁹⁶⁰ BOA, *İE. TCT.* 2445, 1; BOA, *İE. TCT.* 1459, 1.

⁹⁶¹ BOA, *İE. AS.* 7523, 1.

⁹⁶² BOA, *İE. EV.* 5572, 1; BOA, *İE. EV.* 7578, 1; BOA, *İE. EV.* 7577, 1; BOA, *İE. EV.* 5578, 1; BOA, *İE. EV.* 5581, 1.

⁹⁶³ VGMA, *HRF. d.* 1067, 71.

⁹⁶⁴ BOA, *İE. EV.* 7602, 1; BOA, *İE. EV.* 5674, 1.

⁹⁶⁵ BOA, *İE. EV.* 6963, 1; BOA, *İE. EV.* 6966, 1; BOA, *C. EV.* 2557, 1; BOA, *C. EV.* 202, 1.

⁹⁶⁶ BOA, *İE. EV.* 5781, 3; BOA, *C. EV.* 17, 1.

⁹⁶⁷ BOA, *İE. EV.* 5831, 1; BOA, *İE. EV.* 5878, 3; BOA, *İE. TCT.* 2462, 1.

⁹⁶⁸ BOA, *İE. EV.* 4429, 3.

⁹⁶⁹ VGMA, *HRF. d.* 1067, 79.

⁹⁷⁰ Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü*, 72.

⁹⁷¹ BOA, *İE. DH.* 2465, 1.

⁹⁷² BOA, *C. EV.* 11924, 1.

⁹⁷³ *DŞS.* 592, 70.

Tablo 1.21. (Devamı)

22	Seyyid Mehmet Sunullah ⁹⁷⁵	20 Temmuz 1724
23	Ahmet Efendi ⁹⁷⁶	27 Ocak-26 Eylül 1725
24	Seyyid Mehmet Sunullah ⁹⁷⁷	01 Kasım 1726
25	Süleyman Efendi ⁹⁷⁸	19 Haziran-23 Ekim 1727
26	Kara Yusuf Efendi ⁹⁷⁹	4 Mayıs 1728
27	İsmail Mesut ⁹⁸⁰	8 Aralık 1733
28	İmamzade Mustafa ⁹⁸¹	17 Kasım 1735
29	İsmail Efendi ⁹⁸²	28 Kasım 1737
30	Mevlana Abdullah Efendi ⁹⁸³	21 Nisan 1738
31	Muhsinzade Ahmet Efendi ⁹⁸⁴	15 Ekim 1738
32	Mevlana Feyzullah Nafiz Efendi ⁹⁸⁵	6 Temmuz 1740
33	Ahmet Efendi ⁹⁸⁶	20 Aralık 1740
34	Feyzullah Efendi ⁹⁸⁷	18 Nisan 1741
35	Hasan Efendi ⁹⁸⁸	1 Temmuz 1745
36	Seyyid Mehmet Rıza Efendi ⁹⁸⁹	29 Nisan 1748
37	Saatçizade Mustafa Efendi ⁹⁹⁰	14 Eylül 1751
38	Şamlı Ahmet Efendi ⁹⁹¹	5 Mart 1753
39	Şabanzade Mehmet Efendi ⁹⁹²	21 Temmuz 1756
40	Ebubekir Efendi ⁹⁹³	29 Nisan 1756
41	Esad Efendizade Mehmet Şerif Efendi ⁹⁹⁴	15 Ağustos 1757
42	Reiszade Abdülkadir Efendi ⁹⁹⁵	30 Aralık 1758
43	Esarizade Abdülfettah Efendi ⁹⁹⁶	25 Şubat 1762
44	Reiszade Abdülkadir Efendi ⁹⁹⁷	17 Nisan 1763
45	Osman Hami Efendi ⁹⁹⁸	25 Nisan 1763
46	Şeyhzade Hafız Hasan Efendi ⁹⁹⁹	29 Ağustos 1763
47	Ömer Efendi ¹⁰⁰⁰	27 Kasım 1763

⁹⁷⁴ Süleymaniye Medresesi müderrisliğinden Diyarbekir kadılığına atanmıştır. BOA, C. ADL. 5221, 1.

⁹⁷⁵ BOA, İE. ML. 10055, 1.

⁹⁷⁶ BOA, İE. ML. 10135, 1; BOA, İE. ADL. 581, 1.

⁹⁷⁷ BOA, İE. ML. 10197, 2.

⁹⁷⁸ BOA, İE. ML. 10219, 4; BOA, İE. ML. 11536, 2.

⁹⁷⁹ Şefik Korkusuz, *Diyarbakir*, Toprak Kitap Yayınları, İstanbul 2014, 42.

⁹⁸⁰ VGMA, HRF. d. 1068, 68.

⁹⁸¹ VGMA, HRF. d. 1068, 74.

⁹⁸² BOA. C. EV. 11935, 1.

⁹⁸³ DŞS. 360, 20; BOA, AE. SMHD. I. 7562, 1.

⁹⁸⁴ Süleymaniye müderrislerinden iken, Diyarbekir kadılığına atanmıştır. DŞS. 360, 2; DŞS. 363, 1.

⁹⁸⁵ Filibe eski kadısı iken, Diyarbekir kadılığına atanmıştır. DŞS. 360, 137; BOA. C. EV. 12033, 4.

⁹⁸⁶ VGMA, HRF. d. 1068, 87.

⁹⁸⁷ VGMA, HRF. d. 1068, 90.

⁹⁸⁸ Korkusuz, *Diyarbakir*, 43.

⁹⁸⁹ VGMA, HRF. d. 1061, 61.

⁹⁹⁰ BOA, C. ADL. 5215, 1.

⁹⁹¹ Korkusuz, *Diyarbakir*, 43.

⁹⁹² BOA, C. ADL. 5081, 1.

⁹⁹³ BOA. C. ADL. 5107, 1.

⁹⁹⁴ BOA, C. ADL. 5250, 1.

⁹⁹⁵ BOA, C. ADL. 6025, 1.

⁹⁹⁶ BOA, C. ADL. 4663, 4.

⁹⁹⁷ BOA, C. ADL. 4112, 1.

⁹⁹⁸ BOA. C. EV. 20587, 1.

⁹⁹⁹ DŞS. 313, 21.

¹⁰⁰⁰ BOA. C. MF. 3704, 1.

Tablo 1.21. (Devamı)

48	Mesut Efendi ¹⁰⁰¹	5 Aralık 1764
49	Yahyazade İbrahim Efendi ¹⁰⁰²	8 Haziran 1766
50	Yahyazade İbrahim Efendi ¹⁰⁰³	28 Mayıs 1767
51	Seyyid Mehmet Sait Efendi ¹⁰⁰⁴	27 Ağustos 1767
52	Seyyid Mehmet Sait Efendi ¹⁰⁰⁵	13 Haziran 1771- 9 Nisan 1773 ¹⁰⁰⁶
53	Mahmut Efendi ¹⁰⁰⁷	26 Temmuz 1773
54	Mevlana Seyyid İbrahim ¹⁰⁰⁸	22 Mart 1776
55	Eskicizade Ahmet Efendi ¹⁰⁰⁹	12 Şubat 1777
56	Muhammed Lübbi Efendi ¹⁰¹⁰	16 Mayıs 1779
57	İmamzade Ebubekir Niyazi Efendi ¹⁰¹¹	13 Nisan 1782
58	Seyyid Mehmet Haşim ¹⁰¹²	5 Ekim 1785
59	Hafız Mehmet Emin ¹⁰¹³	8 Ocak 1787
60	Şeyhzade Mevlana Ahmet Atıf Efendi ¹⁰¹⁴	6 Şubat 1789
61	Ebubekirzade Mevlana Osman Efendi ¹⁰¹⁵	24 Şubat 1792
62	Muhliszade Mehmet Said ¹⁰¹⁶	1793-1794
63	Mevlana Seyyid Abdurrahman Efendi ¹⁰¹⁷	28 Ekim 1794
64	Mollazade Seyyid Mehmet Esad ¹⁰¹⁸	2 Aralık 1796
65	Derviş Osman Efendi ¹⁰¹⁹	19 Mart 1797
66	Hacı Abdullah ¹⁰²⁰	1 Ekim 1797

Tablo incelendiğinde Amid kadılarının görev sürelerinin ortalama bir yıl olduğu görülmektedir. İncelenilen süre zarfında Amid kadılarının neredeyse tamamı bir kez bu görevi yürütürken Seyyid Mehmet Sunullah Efendi'nin farklı dönemlerde üç kez Amid kadılığı yapması dikkat çekmektedir. XVIII. yüzyılda Amid kadılarına gönderilen belgelerden kadıların malî, idarî ve hukukî birçok vazifesinin olduğu anlaşılmaktadır. Amid kadılarının gerek mahkemeye intikal eden çeşitli davaların adaletle çözülmesinde, gerekse merkezden gelen her türlü emir ve yasağın uygulanmasındaki etkin rolü ile şehir yönetiminin çok önemli bir parçası oldukları görülmektedir.

¹⁰⁰¹ BOA, C.ZB. 19, 1.

¹⁰⁰² BOA, C. EV. 27588, 1.

¹⁰⁰³ BOA, AE. SMST. III. 242, 1.

¹⁰⁰⁴ DŞS. 348, 3.

¹⁰⁰⁵ BOA, C. MF. 6014, 1.

¹⁰⁰⁶ BOA, C. EV. 1946, 1.

¹⁰⁰⁷ BOA, C. EV. 17147, 1.

¹⁰⁰⁸ BOA, A. DVN. MHM. d. 173, 25.

¹⁰⁰⁹ TS. MA. d, 10064, 1.

¹⁰¹⁰ Korkusuz, *Diyarbakir*, 44.

¹⁰¹¹ BOA, C. ADL. 6062, 1.

¹⁰¹² Maraş kadılığından Diyarbakir kadılığına atanmıştır. DŞS. 313, 24; BOA, C. EV. 25600, 1.

¹⁰¹³ BOA, C. EV. 9349, 1.

¹⁰¹⁴ DŞS. 267, 1.

¹⁰¹⁵ DŞS. 626, 3.

¹⁰¹⁶ DŞS. 355, 50; BOA, C. AS. 14172, 1.

¹⁰¹⁷ DŞS. 355, 7.

¹⁰¹⁸ DŞS. 313, 5.

¹⁰¹⁹ DŞS. 313, 6.

¹⁰²⁰ BOA, C. EV. 17733, 1.

1.2.2.2. Naib

Osmanlı teşkilâtında naib, ilmiye sınıfına mensup olup kadılık vazifesi gören bir zümreye verilen isimdir. Mevalî denen büyük kadılar, bazen hizmetlerinin tamamını veya bir bölümünü fiilen yerine getirmeyerek, yerlerine kadı yetki ve becerisine sahip bir kimseyi vekil tayin ederlerdi. Bazı durumlarda bir kazâdaki büyük ilmiye ricaline veya vazifedeki bir müderrise arpalık adı altında naiblik görevi verilirdi.¹⁰²¹

Osmanlı adlî teşkilâtında kadının yardımcısı ve hukuki vekilleri olan naibler, kadı tarafından seçilmektedir. Anadolu veya Rumeli Kadıaskerinin tasdiki ile görevlerine başlayan naibler, genellikle süresiz olarak tayin edilirdi. Ancak gerekli durumlarda belirli süreler içerisinde de görev değişiklikleri olmaktadır. Kadı tarafından çeşitli görev ve yetkiler verilen naibler, kadının vefat etmesi durumunda görevlerine devam edebilmektedirler.¹⁰²²

Amid Kazâsı'nda görev yapan naibler, vakıf görevlilerine cizye gelirlerinden veya Diyarbekir hazinesinden tahsis edilen ücretlerin vakıf görevlilerine ödenmesi için hüccet yazılmasında¹⁰²³, Amid voyvodalığında yapılacak maaş ödemeleri için hüccet yazılması¹⁰²⁴, ispenç¹⁰²⁵, imdad-ı seferiye ve hazeriye gibi vergilerin toplanması¹⁰²⁶, vakıflar ile ilgili sorunlar¹⁰²⁷, arazi ve su anlaşmazlıkları¹⁰²⁸, vergiler ile ilgili anlaşmazlıklar¹⁰²⁹, vakıf görevlilerinin tayin edilmesi¹⁰³⁰, esnaf şeyhlerinin atanması¹⁰³¹ gibi birçok konuda görev yapmaktaydılar. XVIII. yüzyılda isimleri ve görev yaptıkları tarihleri tespit edilebilen Amid naibleri aşağıda tablo halinde verilmiştir.

¹⁰²¹ Cavit Baysun, "Naib", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1964, IX, 50; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, 117.

¹⁰²² Mehmet İpşirli, "Naib", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 312.

¹⁰²³ BOA, *İE, ML*. 11594, 2; BOA, *İE, ML*. 10929, 1; BOA, *İE, ML*. 11525, 1.

¹⁰²⁴ BOA, *İE, ADL*. 257, 2.

¹⁰²⁵ *DŞS*. 348, 22.

¹⁰²⁶ *DŞS*. 313, 175.

¹⁰²⁷ BOA. A. *DVNSAHK. DB*. d.3, 52.

¹⁰²⁸ BOA. A. *DVNSAHK. DB*. d.2, 47.

¹⁰²⁹ BOA. A. *DVNSAHK. DB*. d.3, 32.

¹⁰³⁰ *DŞS*. 313, 185.

¹⁰³¹ *DŞS*. 348, 7.

Tablo 1.22. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Naibleri

Sıra	Naibler	Görevde Bulunduğu/Atandığı Tarih
1	Mehmet Emin ¹⁰³²	26 Haziran 1700
2	Şeyhi Mustafa ¹⁰³³	13 Ekim 1709
3	Yusuf ¹⁰³⁴	27 Şubat 1712
4	Ali ¹⁰³⁵	15 Ağustos 1713
5	Mehmet ¹⁰³⁶	20 Haziran 1718
6	Mehmet Feyzullah ¹⁰³⁷	8 Ağustos 1727
7	İsmail ¹⁰³⁸	27 Temmuz 1728
8	Abdullah ¹⁰³⁹	17 Ekim 1728
9	Abdullah ¹⁰⁴⁰	11 Şubat 1729
10	Ömer ¹⁰⁴¹	12 Mart 1739
11	Ömer ¹⁰⁴²	28 Nisan 1740
12	Seyyid Mustafa Hakkı Efendi ¹⁰⁴³	7 Şubat 1747
13	Mevlana Mehmet Aziz ¹⁰⁴⁴	15 Mart 1747
14	Sadullah Efendi ¹⁰⁴⁵	2 Nisan 1747
15	Seyyid Halil ¹⁰⁴⁶	21 Ocak 1749
16	Numan Efendi ¹⁰⁴⁷	3 Eylül 1750
17	Seyyid Mehmet Said ¹⁰⁴⁸	21 Ekim 1751
18	Mehmet Emin Efendi ¹⁰⁴⁹	7 Şubat 1752
19	Ahmet Efendi ¹⁰⁵⁰	12 Ağustos 1752
20	Mehmet Kâmi Efendi ¹⁰⁵¹	5 Nisan 1753
21	Seyyid Mehmet ¹⁰⁵²	18 Ekim 1754
22	Hacı Ebubekir ¹⁰⁵³	1 Kasım 1759
23	Mesut ¹⁰⁵⁴	15 Kasım 1765
24	Hafız İsmail ¹⁰⁵⁵	15 Eylül 1767
25	Hafız Abdurrahman ¹⁰⁵⁶	30 Kasım 1769
26	Seyyid Mustafa ¹⁰⁵⁷	2 Temmuz 1772
27	Molla İbrahim ¹⁰⁵⁸	7 Kasım 1773

- ¹⁰³² BOA, *İE. ADL.* 257, 2.
¹⁰³³ BOA, *İE. ML.* 10746, 1-2.
¹⁰³⁴ BOA, *İE. ML.* 10862, 1.
¹⁰³⁵ BOA, *İE. ML.* 10929, 1.
¹⁰³⁶ BOA, *İE. ADL.* 680, 1.
¹⁰³⁷ BOA, *İE. ML.* 11525, 1.
¹⁰³⁸ BOA, *İE. ML.* 11563, 2.
¹⁰³⁹ BOA, *İE. ML.* 10261, 2.
¹⁰⁴⁰ BOA, *İE. ML.* 11594, 2.
¹⁰⁴¹ VGMA, *HRF. d.* 1068, 47.
¹⁰⁴² DŞS. 360, 66.
¹⁰⁴³ VGMA, *EV. MH d.* 141, 1.
¹⁰⁴⁴ DŞS. 313, 185.
¹⁰⁴⁵ DŞS. 313, 203.
¹⁰⁴⁶ VGMA, *HRF. d.* 1061, 62.
¹⁰⁴⁷ VGMA, *HRF. d.* 1061, 66.
¹⁰⁴⁸ VGMA, *HRF. d.* 1061, 70.
¹⁰⁴⁹ DŞS. 313, 78.
¹⁰⁵⁰ VGMA, *HRF. d.* 1061, 72.
¹⁰⁵¹ BOA, *A. DVNSAHK. DB. d.1,* 282.
¹⁰⁵² VGMA, *HRF. d.* 1061, 78.
¹⁰⁵³ BOA, *AE. SMST. III.* 8268, 1.
¹⁰⁵⁴ VGMA, *HRF. d.* 1057, 135.
¹⁰⁵⁵ DŞS. 348, 7; VGMA, *HRF. d.* 1057, 138.
¹⁰⁵⁶ VGMA, *HRF. d.* 1072, 41.
¹⁰⁵⁷ VGMA, *HRF. d.* 1059, 12.

Tablo 1.22. (Devamı)

28	Şeyh Ahmet ¹⁰⁵⁹	30 Kasım 1774
29	Seyyid İbrahim ¹⁰⁶⁰	10 Mayıs 1775
30	Hacı Abdullah Efendi ¹⁰⁶¹	11 Nisan 1785
31	Seyyid Abdülkadir ¹⁰⁶²	16 Haziran 1792
32	Osman Efendi ¹⁰⁶³	26 Kasım 1792
33	Şefikzade Seyyid Mehmet Sadullah Efendi ¹⁰⁶⁴	2 Aralık 1796
34	Mehmet Salih Efendi ¹⁰⁶⁵	16 Ocak 1797

XVIII. yüzyıldaki belgelerden Amid naiblerinin malî, idarî ve hukukî her türlü konuda yetkili oldukları görülmektedir. Kadıların yetkisine sahip naiblerin mahkemeye intikal eden çeşitli davaların çözülmesinde, merkezden gelen her türlü emir ve yasağın uygulanmasında ve vergilerin halktan tahsil edilmesinde etkin rol oynamaları sebebiyle kazâ yönetiminin önemli bir unsuru oldukları anlaşılmaktadır.

1.2.2.3. Nakibü'l-Eşraf Kaymakamı

Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV)'in soyundan gelenlere *seyyid*¹⁰⁶⁶ veya *şerif* denilmektedir.¹⁰⁶⁷ Osmanlı coğrafyasında yaşayan seyyid ve şeriflerin kaydını tutmak için ilk defa Sultan Yıldırım Beyazıd zamanında Bağdatlı Seyyid Ali “*Sadat Nazırı*” olarak görevlendirilmiştir. Bu kurumun adı Sultan II. Beyazıd zamanında (1512) *Nakilbü'l-Eşraflık* müessesesine çevrilmiş ve bu isim altında seyyid ve şeriflerin kaydı tutulmaya devam edilmiştir.¹⁰⁶⁸ Nakibü'l-Eşrafların belirli bir görev süreleri olmayıp, uzun yıllar bu görevde bulunabilirlerdi. Nakibü'l-Eşrafların eyâlet, sancak ve kazâlardaki seyyid ve şeriflerin kaydını tutan ve peygamber soyundan gelerek taşrada görev yapan temsilcilerine ise *nakibü'l-eşraf kaymakamı* denilmektedir. Peygamber

¹⁰⁵⁸ VGMA, HRF. d. 1059, 14.

¹⁰⁵⁹ VGMA, HRF. d. 1059, 15.

¹⁰⁶⁰ VGMA, HRF. d. 1059, 17.

¹⁰⁶¹ DŞS. 313, 24.

¹⁰⁶² DŞS. 626, 12.

¹⁰⁶³ DŞS. 626, 39.

¹⁰⁶⁴ DŞS. 313, 6.

¹⁰⁶⁵ DŞS. 313, 13.

¹⁰⁶⁶ Seyyid kelime anlamı olarak; emir, bey, reis ve efendi manalarına gelmektedir. İslam dünyasında ise peygamber soyundan gelenler için kullanılmaktadır. T. W. Haig, “Seyyid”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1977, VI, 543.

¹⁰⁶⁷ Peygamberimizin torunlarından Hz. Hasan'ın soyundan gelenlere *şerif*, diğer torunu Hz. Hüseyin soyundan gelenlere ise *seyyid* denilmektedir. C. Van Arendoks, “Şerif”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1979, XI, 435-442.

¹⁰⁶⁸ Murat Sarıcık, “Osmanlı Devleti'nde Nakibü'l-Eşraflık Kurumu”, *Türkler*, YTY., Ankara 2004, X, 386. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilâtı*, 164-165.

soyundan gelen bu kimseler, taşradaki seyyid ve şeriflerin kaydını tutmak ve devletçe kendilerine sağlanan her türlü ayrıcalığı korumakla görevlidirler.¹⁰⁶⁹

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı ve çevresinde yaşayan seyyid ve şerifler için farklı tarihlerde nakibü'l-eşraf kaymakamlarının atandığı görülmektedir. Diyarbakir'de görevlendirilen bu nakibü'l-eşraf kaymakamları geniş bir alandaki tüm seyyid ve şeriflere kaymakamlık yapmaktadırlar. Mesela 21 Ocak 1768 tarihli bir atama kaydına göre nakibü'l-eşraf kaymakamının Amid, Mardin ve Çüngüş Kazâlarındaki tüm seyyid ve şerifler üzerine kaymakam olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁷⁰ Yine 31 Mayıs 1794 tarihli başka bir atama kaydında nakibü'l-eşraf kaymakamının Amid, Çüngüş, Mardin, Ergani ve Çermik Kazâlarındaki seyyid ve şeriflerin kaymakamı olduğu görülmektedir.¹⁰⁷¹

Amid kadısına gönderilen atama kayıtlarında nakibü'l-eşraf kaymakamlarının Diyarbakir ve çevresindeki seyyid ve şeriflerin düzenli şekilde kayıtlarını tutarak İstanbul'a bildirmeleri, seyyid ve şeriflerden usulsüz vergi istenirse müdahale etmeleri ve sadat-ı kiramın ırz ve canlarının korunmasında dikkatli davranmaları gerektiği tembih edilmektedir.¹⁰⁷²

XVIII. yüzyıla ait arşiv vesikalarından Amid Kazâsı'nda görev yaptığı tespit edilen nakibü'l-eşraf kaymakamlarının isimleri ve görev yaptıkları tarihler şöyledir. Seyyid İbrahim Efendi (24 Şubat 1733)¹⁰⁷³, Lalizade Seyyid Sadık Efendi (6 Ağustos 1739)¹⁰⁷⁴, Hanizade Seyyid Ahmet Efendi (21 Ocak 1768)¹⁰⁷⁵, Karabekirzade Seyyid Abdurrahman Çelebi (10 Mayıs 1785)¹⁰⁷⁶, Seyyid Derviş Mehmet (8 Mart 1789)¹⁰⁷⁷. Seyyid Mahmut Efendi (31 Mayıs 1794)¹⁰⁷⁸, Seyyid Hasan Efendi (31 Mayıs 1794)¹⁰⁷⁹

¹⁰⁶⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilâtı*, 164-165.

¹⁰⁷⁰ DŞS. 348, 4.

¹⁰⁷¹ DŞS. 355, 54.

¹⁰⁷² “İddiâ-i siyâdet edenleri tarafımıza havaleye mübâderet ve te'dibleri ve hukuk-ı şer'iyeye-i sabite tahsili iktizâ eddikte cenâbınız edip iş bu emânet-i kübrâda kemâl-i istikâmet ile tevcîhiye ve arûsiye ve muhdesât-ı saire-i na- marzîye nâmiyla bir akçelerin almayıp ve aldurmayıp siyânet-i ırz ve canlarında say-i mev'hûm zımmında” DŞS. 313, 45.

¹⁰⁷³ DŞS. 310, 31.

¹⁰⁷⁴ DŞS. 313, 45.

¹⁰⁷⁵ DŞS. 348, 4.

¹⁰⁷⁶ DŞS. 313, 32.

¹⁰⁷⁷ DŞS. 267, 14.

¹⁰⁷⁸ DŞS. 355, 54.

¹⁰⁷⁹ DŞS. 355, 54.

ve Küçük Ahmetzade Seyyid Ahmet Efendi'nin (17 Ağustos 1794)¹⁰⁸⁰ tarihinde nakibü'l-eşraf kaymakamı olduğu görülmektedir.

1.2.2.4. Şuhûdü'l-Hâl

Osmanlı yargı sistemi içerisinde gerçekte mahkeme görevlisi olmadıkları halde kadının yardımcılarını olarak görev yapan diğer bir kurum “şuhûdü'l-hâl” veya “udûlü'l-müslimin” dir. Bu kurumdaki kişiler mahkemeye intikal eden davaların şahitleri olmayıp, mahkemede görüşülen davaların gözlemcisidirler. Bu şahıslar yargılama esnasında mahkemenin tarafsız hareket edip-etmediğini takip ederken, aynı zamanda mahkemenin itibarını artırmak ve kadıya dışarıdan yapılacak herhangi bir haksız ithamın ve iftiranın önüne geçmek için oluşturulmuştur.¹⁰⁸¹

Mahkeme esnasında hazır bulunan şuhûdü'l-hâl'lerin sayıları üç, beş kişiden oluşabileceği gibi, bu sayı gerektiğinde 20-30 kişiye kadar çıkabilmektedir. Davanın durumuna göre toplumun her kesiminden ve meslek grubundan saygın, dürüst ve sözüne itibar edilir kimseler şuhûdü'l-hâl olarak bu görevde bulunabilirdi.¹⁰⁸²

İncelenilen dönemde Amid mahkemesinde şuhûdü'l-hâl olarak görev yapan kimseler berber¹⁰⁸³, tacir¹⁰⁸⁴, debbağ¹⁰⁸⁵, kassar¹⁰⁸⁶ gibi farklı meslek dallarından olabilecekleri gibi müftü¹⁰⁸⁷, müderris¹⁰⁸⁸, alaybeyi¹⁰⁸⁹, kâtip¹⁰⁹⁰, muhızır ve sermuhızır¹⁰⁹¹, imam¹⁰⁹² gibi devlet görevinde bulunan insanlardan da meydana gelebilmektedir. Yine Amid mahkemesi'nde şuhûdü'l-hâl olarak görev yapan kimseler arasında şeyh¹⁰⁹³, molla¹⁰⁹⁴, hacı¹⁰⁹⁵, seyyid¹⁰⁹⁶ gibi unvanlara sahip insanların da

¹⁰⁸⁰ DŞS. 355, 56.

¹⁰⁸¹ İbrahim Durhan, *Yapısı ve İşleyişi İtibariyle Osmanlı Yargı Örgütü ve Tanzimat Dönemindeki Gelişmeler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, 46.

¹⁰⁸² Nası Aslan, *İslam Yargılama Hukukunda “Şuhûdü'l-Hâl” Jüri Osmanlı Devri Uygulaması*, Beyan Yayınları, İstanbul 1999, 17.

¹⁰⁸³ DŞS. 631, 63.

¹⁰⁸⁴ DŞS. 348, 68.

¹⁰⁸⁵ DŞS. 360, 303.

¹⁰⁸⁶ DŞS. 360, 276.

¹⁰⁸⁷ DŞS. 313, 128.

¹⁰⁸⁸ DŞS. 310, 31.

¹⁰⁸⁹ DŞS. 313, 123.

¹⁰⁹⁰ DŞS. 360, 199.

¹⁰⁹¹ DŞS. 626, 51.

¹⁰⁹² DŞS. 352, 9.

¹⁰⁹³ DŞS. 360, 200.

bulunduğu anlaşılmaktadır. Mesela Lala Bey Mahallesi halkından Ebubekir adlı şahıs ile hanımı Şerife Ayşe Hatun'un 8 Temmuz 1723 tarihli boşanma davalarında, tarafların boşanmasına Amid halkından Abdülatif Çelebi, Molla Mehmet, Mustafa, Seyyid Ali Efendi, Murat, Hüseyin ve Mustafa adlı şahıslar şahitlik etmişlerdir.¹⁰⁹⁷ Yine 31 Mart 1733 tarihli bir ev satış kaydında Hüsreviye Mahallesi sakinelerinden Zehra Hanım, aynı mahallede bulunan bir meclis, iki çardak, bir matbah, bir su kuyusu ve keneften oluşan evini Süleyman adlı şahsa 160 kuruşa satmıştır. Bu ev satışı esnasında Basmacı Hacı Ömer, Kazancı Abdi, Basmacı İbrahim, Ömer oğlu Ahmet, Musa oğlu Ahmet ve Osman oğlu Ebubekir adlı şahıslar şuhûdü'l-hâl olarak görev almışlardır.¹⁰⁹⁸

1.2.2.5. Müftü

Osmanlı şehir hayatındaki önemli kimselerden bir diğeri müftülerdir. Halk arasında saygın bir konumda olan müftüler, imparatorluğun merkezinde bulunan ve ulemanın başı durumundaki Şeyhülislamın devlet merkezindeki yaptığı işleri, eyâlet ve sancak merkezi gibi büyük yerleşim yerlerinde gören kimselerdir. Şehirdeki yöneticilerin, kadının veya halkın çözemedikleri dini bir mesele ortaya çıktığında veya bu meselenin çözülmesi istenildiğinde müftülerin görüşlerine başvurulmaktaydı. Herhangi bir konuda görüşleri istenilen müftüler, ilgili konu ile alakalı “*fetva*”¹⁰⁹⁹ verirlerdi. Osmanlı Devleti'nde yargıda ve fetva vermede Şeyhü'l-İslam Ebussuud Efendi'den itibaren Hanefi Mezhebi esas kabul edildiğinden, müftüler fetvalarını verirken bu mezhebin öngördüğü kural ve hükümlere uymak zorundaydılar.¹¹⁰⁰

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nda görev alacak müftülerin atama kayıtlarından müftülerin Hanefi mezhebi üzerine fetva vermelerinin tembih edildiği görülmektedir.

¹⁰⁹⁴ DŞS. 310, 25.

¹⁰⁹⁵ DŞS. 313, 105.

¹⁰⁹⁶ DŞS. 592, 1; DŞS. 355, 70.

¹⁰⁹⁷ DŞS. 313, 60.

¹⁰⁹⁸ DŞS. 310, 59.

¹⁰⁹⁹ Fıkıh müesseselerinden biri olan fetva, fakihin bir meselede hüküm mahiyetinde olmaksızın verdiği cevap mânasına gelmektedir. Ebül'ulâ Mardin, “Fetva”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1977, IV, 583.

¹¹⁰⁰ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 91-92.

Mesela 2 Aralık 1796 tarihinde Diyarbekir müftüğüne atanan Harputi Hacı Hasan Efendi'ye bu durum açıkça izah edilmiştir.¹¹⁰¹

Müftüler, şehrin önde gelen saygın kimseleri olduklarından mahkemedeki davalarda şuhûdü'l-hâl olabilmekteydiler. Mesela 26 Şubat 1747 tarihinde Amid mahkemesinde görülen bir hırsızlık davasında Amid müftüsü Hacı Üveys Efendi'nin şuhûdü'l-hâl olarak davanın hukuki şahiti olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁰²

Bu dönem içerisinde Amid Kazâsı'nda müftülük görevinde bulunmuş on bir kişinin ismi tespit edilebilmiştir. Bu kimseler; İsmail Efendi (16 Ocak 1714)¹¹⁰³, Hüseyin Efendi (17 Nisan 1734)¹¹⁰⁴, Üveys Efendi (26 Şubat 1747)¹¹⁰⁵, Abdülkerim Efendi (2 Ocak 1752)¹¹⁰⁶, Veliüddin Efendi (23 Kasım 1767)¹¹⁰⁷, Sıbgatullah Efendi (20 Nisan 1785)¹¹⁰⁸, Seyyid Abdurrahman Efendi (20 Nisan 1785)¹¹⁰⁹, Seyyid Mahmut Efendi (2 Mayıs 1792)¹¹¹⁰, Osman Efendi (1 Haziran 1792)¹¹¹¹, Harputi Hacı Hasan Efendi (2 Aralık 1796)¹¹¹² ve Mütevellizade Ahmet Efendi (8 Aralık 1798)¹¹¹³ müftü olarak görev yapmıştır.

1.2.2.6. Mahkeme Görevlileri

Osmanlı Devleti'nde diğer İslam devletlerinde olduğu gibi şer'î ve örfî davaların görüldüğü yere mahkeme veya meclis-i şer'î denilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda şer'î mahkemeler, devletin kuruluş yıllarından itibaren medeni hukuk ve ceza davalarına bakma yetkisine sahiptiler. Her kazâ merkezinde bir şeriat mahkemesi bulunmakta olup bu mahkemenin en yetkili görevlisi ve amiri kadılardır.¹¹¹⁴

¹¹⁰¹ “beyne'l-ahâli hüsn-i muâşeret ve ülfetin olduğu indimizde mütehakkık olmağla kemakân hizmet-i celile-i fetva tarafımızdan sana ibka' olunmuşdur gerekdirki lede'l istiftâ esahh-ı akvâl-i eimme-i Hanefiye aleyhimü'r-rahme ile ifta idüb...” DŞS. 313, 6.

¹¹⁰² DŞS. 313, 128.

¹¹⁰³ Müftü İsmail Efendi aynı zamanda Amid'de vaki Behram Paşa Camisi'nin kâtipliğini de yapmaktadır. BOA, C. EV. 21793, 1.

¹¹⁰⁴ BOA, C. ADL. 5674, 1.

¹¹⁰⁵ DŞS. 313, 128.

¹¹⁰⁶ DŞS. 313, 78.

¹¹⁰⁷ DŞS. 348, 3.

¹¹⁰⁸ DŞS. 313, 33.

¹¹⁰⁹ DŞS. 313, 33.

¹¹¹⁰ DŞS. 626, 13.

¹¹¹¹ DŞS. 626, 13.

¹¹¹² DŞS. 313, 6.

¹¹¹³ BOA, C. ADL. 4754, 1.

¹¹¹⁴ Halil İnalçık, “Mahkeme”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1979, VII, 146-149.

Mahkemelerde kadının duruşma esnasında kendisine yardımcı olan birçok mahkeme görevlisi bulunmaktadır. Bu görevliler; kâtipler, başkâtipler, muhızrlar ve muhızrbaşılardan oluşurken¹¹¹⁵ bazı mahkemelerde tercüman da bulunabilmektedir. Mahkemelerde görevli başkâtip ve kâtipler¹¹¹⁶ kadı tarafından şehrin güvenilir, güzel yazı yazmayı bilen ve bilgili kimseleri arasından seçilmektedir. Kâtiplerin görevi, mahkemede yapılan duruşmaları mahkeme defterine (şer‘iyye siciline) kaydetmek ve merkezden gelen resmi yazılar ile belgeleri olduğu gibi sicile geçirmektir. Başkâtipler mahkeme kâtiplerine nezarat ederek, yazı ve tutanakların usulüne uygun biçimde tutulması ile görevlilerdi.¹¹¹⁷

İncelenilen dönemde mahkeme kâtipleri ve başkâtiplerinin zaman zaman şuhûdü'l-hâl olarak görev aldıkları da görülmektedir.¹¹¹⁸ Bu dönemde mahkemede kaç kâtibin görev yaptığı bilinmemekle birlikte, bu kâtiplerin mahkemedeki vazifeleri sebebiyle özellikle de tereke taksimatlarından aldıkları ücretler hakkında fikir sahibi olunabilmektedir. Kâtipler, mahkemeye intikal etmiş olan tereke taksimatlarından “*kâtibiye*” adı altında belirli bir ücret almaktaydılar. Mesela Amid’in iç kalesinde sakin iken 15 Şubat 1759 tarihinde vefat eden Ahmet Çavuş’un 2527 akçelik terekesi hanımı Ayşe Hatun’a oğlu Sadullah’a ve annesi Sariye Hanım’a intikal etmiştir. Bu terekenin taksimatından önce diğer harç ve masraflar ile birlikte katibiye ücreti olarak yirmi dört akçe terekeden tahsil edilmiştir.¹¹¹⁹ Bu kayıтта, terekeden alınan *kâtibiye* ücreti toplam tereke miktarının yaklaşık olarak % 0,9’una denk gelmektedir.

Osmanlı mahkemelerinde bulunan diğer bir görevli muhızrlar ve muhızrbaşısıdır. Muhızrlar mahkemede hazır bulunması istenen davalı ve davacıyı kadı huzuruna getiren görevlilerdir. Muhızrlar mahkemede asayişin sağlanmasından da sorumlu idiler. Muhızrların zor kullanma yetkisi yoksa da, bazı durumlarda kadının talebiyle yanına asker alarak bu görevi yapabilmektedirler. Muhızrların zaman zaman kadılık bölgesindeki suçluların takip edilmesi, asilerin yakalanması ve soruşturmalarda

¹¹¹⁵ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 88.

¹¹¹⁶ Kâtip kelimesi Arapça “ktb” kökünden türemiştir. Yazan, kopya eden anlamına gelmektedir. F. Krenkow, “Kâtip”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1980, X, 431.

¹¹¹⁷ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 88-89.

¹¹¹⁸ *DŞS.* 360, 362; *DŞS.* 626, 51.

¹¹¹⁹ *DŞS.* 599, 8.

yardımcı olma gibi başka görevleri de vardır. Muhzırların başında muhızırbaşı adı verilen bir amiri bulunmaktadır.¹¹²⁰

Muhzırlar mahkemelerde aynı kâtipler gibi şuhûdü'l-hal olarak görev alabilmekte¹¹²¹ ve mahkemedeki tereke taksimatlarından “*ihzariye*” adı altında gelir elde etmekteydiler. Mesela Amid halkından iken 28 Ağustos 1741 tarihinde vefat eden Seyyid Mehmet adlı şahsın 16.350 akçelik mirası varislerine taksim edilmeden önce terekeden diğer masraflar ile birlikte *ihzariye ücreti* olarak 200 akçe alınmıştır. Bu tereke kaydına göre muhızırların tereke taksimatlarından aldıkları ücretin toplam tereke miktarının yaklaşık % 1,3'üne denk geldiği görülmektedir.¹¹²²

Amid mahkemesinde görevli diğer bir yardımcı tercümanlardır. Bu kimseler mahkemede Türkçe bilmeyen insanların mahkeme heyeti ile iletişimini sağlamak ile görevliydi. İncelenilen döneme ait şer'iyecilerindeki bazı dava kayıtlarında şuhûdü'l-hal olarak isimleri zikredilen bu kimseler¹¹²³ hakkında az sayıda bilgi mevcuttur. Amid mahkemesinde görev yaptığı tespit edilebilen kimselerin isimleri ve görevde buldukları tarihler aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 1.23. XVIII. Yüzyılda Amid/Diyarbakır Mahkemesi Görevlileri

	Eski Görevli	Yeni Görevli	Tarih
Kâtipler	-----	Mahmut Efendi	2 Mart 1741 ¹¹²⁴
	-----	Seyyid Mehmet Emin Efendi	30 Ocak 1752 ¹¹²⁵
	-----	Seyyid Abdurrahman Efendi	30 Mayıs 1768 ¹¹²⁶
	-----	Hacı İbrahim Efendi	20 Aralık 1776 ¹¹²⁷
	Seyyid Abdullah Efendi	Seyyid Abdülkadir Efendi	9 Ağustos 1777 ¹¹²⁸
	Bekir Efendi	Sadullah Efendi	22 Ağustos 1785 ¹¹²⁹

¹¹²⁰Recep Ahıskalı, “Muhzır”, *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 85; İbrahim Özcoşar, “Osmanlı Mahkemelerinde Muhzır Kavramı”, *SBArD*, Sayı: 4, Diyarbakır 2004, 235-241.

¹¹²¹*DŞS.* 626, 51; *DŞS.* 313, 35.

¹¹²²*DŞS.* 315, 25.

¹¹²³*DŞS.* 313, 105; *DŞS.* 626, 51.

¹¹²⁴*DŞS.* 360, 362.

¹¹²⁵*DŞS.* 313, 78.

¹¹²⁶*DŞS.* 348, 22.

¹¹²⁷*DŞS.* 313, 6.

¹¹²⁸BOA, *C. ADL.* 1943, 1.

¹¹²⁹*DŞS.* 313, 156.

Tablo. 1.23. (Devamı)

Baş Katipler	-----	Şefikzade Mehmet Sadullah Efendi	5 Aralık 1793 ¹¹³⁰
	-----	Hafız Seyyid Ebubekir Efendi	31 Mart 1797 ¹¹³¹
	-----	Seyyid Mustafa	17 Ağustos 1785 ¹¹³²
	-----	Seyyid Molla İsmail	23 Aralık 1792 ¹¹³³
Muhzır Başılar	-----	Seyyid Hacı Mehmet Emin	13 Ocak 1707 ¹¹³⁴
	-----	Osman Çelebi	15 Mart 1751 ¹¹³⁵
	Hasan	Mehmet Halife	25 Şubat 1762 ¹¹³⁶
	-----	Seyyid Mehmet Emin	23 Aralık 1792 ¹¹³⁷
Tercümanlar	-----	Seyyid Mustafa	23 Aralık 1792 ¹¹³⁸
	-----	Molla Mustafa	30 Ağustos 1746 ¹¹³⁹

İncelenilen dönemde Amid mahkemesinde görev yapan bu kimselerin yargılama esnasında ve sonrasında kadı veya naibin önemli yardımcıları oldukları anlaşılmaktadır. Bu kimselerden muhızrlar mahkemenin güvenliği sağlarken, kâtipler mahkemede görülen her türlü davanın usulüne uygun şekilde defterlere kaydedilmesini sağlayarak Amid mahkemesinin işleyişine katkı sağlamışlardır. Amid mahkemesinde görevli bu kimselerin gerek Amid kazâ merkezinde, gerekse nahiyelerde hukuk ve nizamın sağlanmasında etkin rol oynadıkları düşünülmelidir.

1.2.3. Mimarbaşı

Osmanlı İmparatorluğu'nda başta saray olmak üzere, imparatorluğun her yerinde resmi inşaat ve tamirat işleri hassa mimarlar teşkilâtı tarafından mimarbaşının¹¹⁴⁰ nezareti altında gerçekleştirilmekteydi.¹¹⁴¹ İmparatorluk genelinde mimari yapıların

¹¹³⁰ DŞS. 355, 42.

¹¹³¹ DŞS. 313, 15.

¹¹³² DŞS. 313, 35.

¹¹³³ DŞS. 626, 51.

¹¹³⁴ BOA. İE. TCT. 2445, 1.

¹¹³⁵ DŞS. 313, 73.

¹¹³⁶ BOA, C. ADL. 4663, 3.

¹¹³⁷ DŞS. 626, 51.

¹¹³⁸ DŞS. 626, 51.

¹¹³⁹ DŞS. 313, 105.

¹¹⁴⁰ Mimarbaşılar: Saraya ve devlete ait her türlü inşaat ve tamirat için ön keşif yapmak, inşaatı ve tamiratı gerçekleştirmek, masraf defterlerini tutmak, işin bitiminde son keşfi yapmak, vakıflar ile ilgili inşaat ve tamiratları gerçekleştirmek, gayrimüslimlere ait mabedlerin tamir ve bakımını gerçekleştirmek, İstanbul'daki şehircilik hizmetini yerine getirmek, şehir surlarını, suyollarının bakımını ve tamiratını sağlamak, seferler sırasında askerin geçeceği yol ve köprüleri hazırlamak, eyâlet mimarlarını denetleyerek gerektiğinde keşif yapmak gibi birçok vazifeyi yürütmektedirler. Şerafettin Turan, "Mimarbaşı", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, X, 90

¹¹⁴¹ Şerafettin Turan, "Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları", *TAD*, 1(1), Ankara 1963, 159.

inşası hassa mimarları tarafından yürütülürken, taşrada ise şehir mimarları ve bunların başında bulunan mimarbaşılar ön plana çıkmaktadır. Taşrada görev yapan şehir mimarları başta eyâlet merkezindeki vali konakları olmak üzere, sancaklarda bulunan mütesellimlere ait konaklar gibi resmi yapıların yapım ve tamiratının yanı sıra cami, mescit, yol, köprü, suyolu vb. dini ve sosyal yapıların inşaatı, tamiratı ve bakımından sorumluydular.¹¹⁴²

Şehir mimarları buldukları yerlerde yapılacak inşaat ve tamiratların nizamını sağlayarak, yapılacak iş için malzeme temini ve işçi ücretlerinin ödenmesi gibi birçok konuda vazifelidirler. Şehirde inşaat ve yapı sektöründe çalışan, neccar, dülger, taşçı ve suyolcu gibi inşaat esnafı mimarbaşının nezareti altında görev yapmaktaydı. Şehir mimarının izni olmadan bu esnaflar herhangi bir inşaat, tamirat ve bakım yapamazlardı.¹¹⁴³

Amid Kazâsı'nda inşaat sektöründe çalışan aralarında mimarın da olduğu dört esnaf grubu tespit edilebilmiştir. Bu esnaflar mimar, taşçı, suyolcu ve nakkaşlardır. Bu esnaflar şehirdeki tüm esnaflar içerisinde % 4,5'lik bir orana sahiptirler.¹¹⁴⁴ Şehirdeki mimarbaşılar gündelik hayatta meydana gelen ve mimari konularla alakalı meselerlerde doğrudan olaya müdahil olmaktadır. Mesela Amid'de bulunan Hüsreviye ve Gayblar Mahallesi halkından Hasan oğlu Molla Mustafa, Osman oğlu Seyyid Mustafa, Mehmet oğlu Ahmet, İbrahim oğlu Seyyid Osman vesair şahıslar 3 Ekim 1723 tarihinde mahkemeye başvurarak Amid'de bulunan Gayblar Çeşmesi'nin suyunun Semanzade Mehmet Çelebi'nin evine fazla şekilde aktığını ve haksızlık olduğunu bildirmişlerdir. Bu şikâyet üzerine Amid mimarbaşısı Handan oğlu Etem adlı gayrimüslim, şehirdeki suyolcular¹¹⁴⁵ ve bilirkişi ile birlikte su yoluna ayar ve düzenleme yaptırarak, su akışının eski haline getirilmesini sağlamıştır.¹¹⁴⁶ Görüldüğü üzere XVIII. yüzyılda Amid mimarbaşılarının şehirdeki her türlü mimari yapının yapım, bakım ve onarımında önemli ölçüde söz sahibi oldukları anlaşılmaktadır.

¹¹⁴² Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 528-540.

¹¹⁴³ Orhonlu, "Şehir Mimarları," 530.

¹¹⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için; Bkz. Esnaf ve Zanatkârlar Bölümü.

¹¹⁴⁵ Suyun kaynağından bulunup şehirlerde düzenli biçimde akıtılmasına kadar olan bütün faaliyetleri icra eden meslek dalıdır. Abdullah Martal, "Suyolcu", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, 1.

¹¹⁴⁶ *DŞS*. 592, 30.

XVIII. yüzyılda Amid mimarbaşılarının kimler olduğu ve günlük ne kadar ücret elde ettikleri üzerinde durulması gereken diğer bir konudur. 1 Nisan 1706 tarihli bir kayıta Amid kalesi dizdarı tarafından mimarbaşı olarak tayin edilmiş olan Malkoçoğlu Mardros 30-40 seneden beri günlük on akçe ücret ile şehir mimarbaşısı olarak görev yapmasına rağmen, İstanbul'da hassa başmimarı Mehmet'in kendisini sebepsiz şekilde görevden alarak, yerine önce Abdurrahman adlı şahsı, ardından da Minas adlı gayrimüslimi göreve getirdiği görülmektedir. Ancak bu kayıta kendi yerine farklı mimarbaşılarının atanmasına rağmen Malkoçoğlu Mardros'un mimarbaşılık görevinde tutulduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁴⁷

1.3. MAHALLELER

Osmanlı şehirlerinin temel fizikî birimlerini hiç şüphesiz mahalleler oluşturmaktadır. Mahalle kelimesi dilimize “*mahall*” kökünden türeyerek gelmiş ve “*konaklanan yer*” manasında kullanılmıştır.¹¹⁴⁸ Osmanlı şehrinde mahalle birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir.¹¹⁴⁹ Diğer bir tanımla mahalle, bir mescit, kilise veya sinagog etrafında yerleşen ve kendine özgü bir kimliği olan organik bir birlik, topluluktur.¹¹⁵⁰

Osmanlı şehirlerinin temel fizikî ve idarî birimi olan mahalleler, genellikle buldukları yerdeki fizikî yapıdan, içinde yaşayan insanların dini ve etnik yapısından veya mahallenin bulunduğu yerin fizikî durumundan isimlerini almakta idi. Şehir tarihi araştırmalarında mahallelerin gelişim seyirleri, fizikî, dini, sosyal durumları ve mahalle sayılarının bilinmesi şüphesiz önemlidir. Amid Kazâsı'nda Osmanlı fethini müteakiben çeşitli mahallelerin varlığı söz konusudur. Amid kazâ merkezinde 1518 yılında adını

¹¹⁴⁷ BOA, C. AS. 19985, 3.

¹¹⁴⁸ J. H. Kramers, Mahalle”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1979, VII, 144.

¹¹⁴⁹ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki “Mahalle” nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları IV*, (Editör: Healt Lowry, Nejat Göyünç, Halil İnalçık), Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, 69; Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, *XVIII. TTK Kongresine Sunulan Bildiriler*, Ankara 1981, 1270; Mehmet Karagöz, “ Osmanlıda Şehir ve Şehirli Mekân-İnsan-Beşeri Münasebetler (XV-XVIII Yüzyıl)”, *Osmanlı*, YTY, Ed. Güler Eren, Ankara 1999, IV, 107.

¹¹⁵⁰ Tahsin Özcan, “Osmanlı Mahallesi”, *Marife Dergisi*, Sayı: 1, Yıl. 1, Konya 2001, 29.

şehir kapılarından alan dört mahalle bulunmaktaydı.¹¹⁵¹ Kazâdaki mahalle sayısı 1540 yılına gelindiğinde yirmi yediye kadar çıkmıştır.¹¹⁵² XVII. yüzyılda kazâdaki mahalle sayısının artmaya devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde kazâda toplam otuz yedi mahalle bulunmaktadır.¹¹⁵³ Görüldüğü üzere XVI. yüzyılın başlarından XVII. yüzyıla gelinceye kadar kazâdaki mahalle sayısının dokuz kat arttığı anlaşılmaktadır.

XVIII. yüzyılda kazâ merkezindeki mahalleler şer‘iyye sicillerinde yer alan vergi tevzi kayıtları ile cizye defterlerinden tespit edilebilmektedir. Mahallelere ait ilk kayıt 1701 tarihli bir cizye defteridir.¹¹⁵⁴ Bu kaydı sırasıyla; 1733¹¹⁵⁵, 1740¹¹⁵⁶, 1747¹¹⁵⁷ ve 1785¹¹⁵⁸ tarihli kazâyâ ait vergi tevzi kayıtları takip etmektedir. Bu kayıtlar ışığında Amid merkezindeki Müslüman mahalleleri için (M) gayrimüslim mahalleleri için (GM) şeklinde belirtilerek aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 1.24. XVIII. Yüzyılda Tevzi Defterlerine Göre Amid/Diyarbakir Mahalleleri

TARİH		
1701	25 Mart 1733	10 Mayıs 1740
Hoca Haçedur (GM)	Yiğit Ahmet-i Kebir (GM)	Siirdi (M)
Hasır-ı Kebir (GM)	Perakende Mehmet Paşa (GM)	Muallâk (M)
Yiğit Ahmet-i Kebir (GM)	HocaHaçedur (GM)	Kavvas (M)
Cirnik (GM)	Cirnik (GM)	Hacı Aburrahman (M)
Çaruği (GM)	Şeyh Matar-ı Garb-ı Zimmî (GM)	Şeyh Said-i Küçük (M)
Usta Burcu (GM)	Rubai (GM)	Camiünnebi (M)
Hızır İlyas-ı Kebir (GM)	Molla Bahaüddin-i Zimmî (GM)	Kılbaş (M)
Mehmet Paşa-ı Garb (GM)	Şemsiyan (GM)	Ali bin Reşid (M)
Babuttin (GM)	Hasır-ı Kebir-i Zimmî (GM)	Lala Bey (M)
Şeyh Matar-ı Garb (GM)	Hacı Osman (GM)	Hoca Ahmed-i Müslim (M)
Hacı Bahaddin (GM)	Hacı Büzürk-i Kebir (GM)	Hızır İlyas-ı Kebir (M)
Gülmez-i Kebir (GM)	Gülmez-i Sagir (GM)	Molla Alican (M)
İnayet Ağa (GM)	Gülmez-i Kebir (GM)	Sarra Mehmet (M)
Meryem-i Sagir (GM)	Çöpi (GM)	Kastal (M)
Garb Kastalı (GM)	Usta Burcu (M)	Balıklı (M)
Kavvas (M)	Hacı Büzürk-i Sagir (GM)	Katırpınarı (M)
Çardaklı (?)	Hüsrev Paşa (GM)	Gayblar-ı Kebir ve Sagir (M)

¹¹⁵¹ Göyünç, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir”, 78. Bunlar; Bab-ı Mardin, Bab-ı Cebel, Bab-ı Rum ve Bab-ı Mâ mahalleleridir.

¹¹⁵² Göyünç, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir”, 79; Bu mahalleler; Cami-i Kebir, Şeyh Muzaffer Cami, Hacı Bahaddin, Şeyh Sadi, Reis-i Atik, Derviş Hüseyin, Ali bin Reşid, Muallâk, Siirdi, Rubai, Kubad Beğ, Hacı Seydi, Taceddin, Hacı Ahmet, Hacı İzzeddin, Yiğit Ahmet, Hacı Abdurrahman, Ahmet Bey, Hoca Hızır Mescidi, Hasırcı Mescidi, İbrahim Bey, Hacı Büzürk Mescidi, Hoca İsmail, Lala Bey Mescidi, Kubbed-i Cedid, Şeyh Abdurrahman Medresesi ve Balıklı Tekke Mahalleleridir.

¹¹⁵³ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 28.

¹¹⁵⁴ BOA, *D. CMH. d.* 26705, 2-51

¹¹⁵⁵ *DŞS.* 310, 52-57

¹¹⁵⁶ *DŞS.* 360, 73-75.

¹¹⁵⁷ *DŞS.* 313, 180-185.

¹¹⁵⁸ *DŞS.* 352, 28-31.

Tablo. 1.24 (Devamı)

Alemdar (?)	Rumiyan (GM)	İbn-i Müderris (M)
Husah (?)	Hoca Ahmed-i Zimmî (GM)	Şeyh Matar-ı Garb (M)
Suluki (GM)	Sinan Kethüda (GM)	Cami-i Kebir (M)
Hoca Ahmet-i Müslim (M)	Köprüyapan-ı Zimmî (GM)	Taceddin (M)
Maryemun (GM)	Meryem-i Kebir (GM)	İzzeddin (M)
Kubbe-i Siyah (GM)	Hızır İlyas-ı Kebir-i Zimmî (GM)	Mescit-i Memeddin (M)
Katırpınarı (M)	Kubbe-i Siyah (GM)	Yiğit Ahmet-i Kebir (M)
Siirdi (M)	Şeref Çavuş (GM)	Ali Paşa (M)
Hacı Abdurrahman (M)	Mehmet Paşayı Şark (GM)	Ablak (M)
Şeref Çavuş (GM)	Hoca Maksud (GM)	Molla Bahaddin (M)
Aziz Efendi (?)	Babuttin (GM)	Derviş Hüseyin (M)
Rubai (GM)	Marhabib (GM)	Kubbe-i Cedid (M)
Ahmet Çavuş (?)	Bekçiyân-ı Zimmî (GM)	Hacı Osman (M)
Siyavuş Ağa (?)	İskender Paşa (GM)	Mescid-i Sinan (M)
Veli Ağa (?)	Şeyh Matar-ı Şark-ı Zimmî (GM)	İmadiye (M)
Tabanoğlu (?)	Molla Hayyan (GM)	Hoca Ali (M)
Herkesoğlu (?)	Mehmet Paşa-i Garb (GM)	İbn-i Sino (M)
Tarak Hanı (?)	Kırklar (GM)	Hacı Büzürk (M)
Mercis (?)	Hacı Bahaeddin (GM)	Köprüyapan (M)
Çukadar (?)	Hacı Süleyman (GM)	Şeyh Yasin(M)
Hacı Recep (?)	Sarraff İskender (GM)	Yiğit Ahmet-i Kebir (GM)
Atlı İskender (?)	Suluki (GM)	Mehmet Paşa-i Şark (GM)
İbrahim Bey (?)	Reşid-i Cedid (GM)	Parakende Mehmet Paşa (GM)
Mahzumi Behram Paşa(?)	Karagöz (GM)	Hoca Maksud (GM)
Hacı Fazlı (?)	Garb Kastalı (GM)	Hoca Hacedur (GM)
Ramazan Ağa (?)	Meryem-i Sagir (GM)	Babuttin (GM)
İç Kale (?)	Hacı İzzettin-i Zimmî (GM)	Cirnik (GM)
Gayblar (GM)	Şeyh Said-i Küçük (M)	Mar Habib (GM)
Hacı Osman (GM)	Gayblar-ı Sagir-i Zimmî (GM)	Şeyh Matar-ı Garb-ı Zimmî (GM)
Şeyh Yasin (M)	Katırpınar-ı Zimmî (GM)	Küçük Kenise (GM)
Küçük Kinisa (GM)	Benli Ali Çavuş (GM)	Rubai (GM)
Hoca İskender (?)	Siirdi (M)	Marpityun (GM)
P. Mehmet Paşa (GM)	Kavvas (M)	Molla Bahaddin-i Zimmî (GM)
Hisar (?)	Şeyh Said-i Küçük (M)	Bekçiyân-ı Zimmî (GM)
Yiğit Ahmet-i Sagir (GM)	Kılbaş (M)	Şemsiyan (GM)
Sahtiyân (?)	Lala Bey (M)	İskender Paşa (GM)
Mehmet Paşa-i Şark (GM)	Hızır İlyas (M)	Hızır-ı Kebir-i Zimmî (GM)
Karagöz (GM)	Sarraff Mehmet (M)	Matar-ı Şark-ı Zimmî (GM)
Hızır İlyas-ı Sagir (GM)	Balıkli (M)	Hacı Osman(GM)
Şeyh Matar-ı Şark (GM)	Gayblar-ı Kebir ve Sagir (M)	Molla Hayyan (GM)
Molla Bahaüddin (M)	Şeyh Matar-ı Garb (M)	Hacı Büzürk-i Kebir
Hacı Büzürg-i Sagir (GM)	Taceddin (M)	Mehmet Paşa-ı Garbı Zimmî (GM)
Rumiyan (GM)	Mescit-i Memeddin (M)	Gülmez-i Sagir (GM)
Meryem-i Kebir (GM)	Ali Paşa (M)	Kırklar (GM)
Kubad Bey (?)	Molla Bahaddin (M)	Gülmez-i Kebir (GM)
Kastal (M)	Kubbe-i Cedid (M)	Hacı Bahaddin (GM)
Köprüyapan (M)	Usta Burcu (M)	Çupi (GM)
Kubbe-i Cedid (M)	Mescid-i Siyah (M)	Hacı Süleyman (GM)
Ortataş (?)	Hoca Ali (M)	Usta Burcu (GM)
Kırklar (GM)	Hacı Büzürk (M)	Sarraff İskender (GM)
Hoca Ahmeti Zimmî (GM)	Şeyh Yasin(M)	Hacı Büzürk (M)
Ak Yusuf (?)	Muallâk (M)	Suluki (GM)
Molla Hennan (GM)	Abdurrahman (M)	Hüsrev Paşa (GM)
Hacı Süleyman (GM)	Cami-i Kebir (M)	Reşid-i Cedid (GM)

Tablo. 1.24 (Devamı)

Benli Ali Çavuş (GM)	Ali bin Reşid (M)	Rumiyan (GM)
Sarrafi Tatar (?)	Hoca Ahmet-i Müslim (M)	Karagöz (GM)
Sarılı (?)	Molla Alican (M)	Hoca Ahmed-i Zimmî (GM)
Cami-i Kebir (M)	Kastal (M)	Garb Kastal (GM)
Sarrafi Mehmet (M)	Katır pınarı (M)	Sinan Kethüda (GM)
Karakuş (?)	Müderriş (M)	Meryem-i Sagir (GM)
Sallı Sudak (?)	Camiünnebi (M)	Köprüyapan-ı Zimmî (GM)
Hamzalı (?)	Hacı İzzettin (M)	Hacı İzzett-i Zimmî (GM)
İbn-i Müderriş (M)	Yiğit Ahmet (M)	Meryem-i Kebir (GM)
Hacı Seydi (?)	Ablak (M)	Şeyh Said-i Küçük (GM)
Derviş Hüseyin (M)	Derviş Hüseyin (M)	Hızır-ı İlyas-ı Kebir-i Zimmî (GM)
Kılbaş (?)	Debbağhane (M)	Gayblar-ı Sagir-i Zimmî (GM)
Kelmanaki Melkon (GM)	Hacı Osman-ı Müslim (M)	Kubbe-i Siyah (GM)
Abdal (M)	İmadiye (M)	Katırpınarı-yı Zimmî (GM)
Çakal (M)	İbn-i Sino (M)	Şeref Çavuş (GM)
Muallâk (M)	Köprüyapan (M)	Benli Ali Çavuş (GM)
Şemsiyan (GM)	Küçük Kinisa (GM)	Yahudiyan (GM)
Hanmahal (M)	Marpityun (GM)	Kastal-ı Zimmî (GM)
Kalenderhane (M)	----	Çarugi (GM)
Behram Paşa (?)	----	Hacı Abdurrahman-ı Zimmî (GM)
Han-ı Harir (?)	----	Reşid-i Atik (GM)
Ali bin Reşid (M)	----	İnayet Ağa (GM)
Sinan Kethüda (GM)	----	Hızır-ı Sagir-i Zimmî (GM)
İskender Paşa (GM)	----	Hızır İlyas-ı Sagir-i Zimmî (GM)
Tekir (Hariç ez şehri) (?)	----	Hamam-ı Küçük (GM)
Hacı İzzettin (M)	----	Debbağhane (M)
Muhurdiyan (GM)	----	Usta Burcu (M)
Sarrafi İskender (GM)	----	----
Şeyh Said-i Küçük (M)	----	----
Toplam: 99	Toplam: 88	Toplam: 97
13 Mart 1747		4 Nisan 1785
Siirdi (M)	Siirdi (M)	
Muallâk (M)	Muallâk (M)	
Kavvas (M)	Kavvas (M)	
Hacı Abdurrahman (M)	Hacı Abdurrahman (M)	
Şeyh Said-i Küçük (GM)	Şeyh Said-i Küçük (GM)	
Camiünnebi (M)	Camiünnebi (M)	
Kılbaş (M)	Sarrafi Mehmet (M)	
Ali bin Reşid (M)	Kılbaş (M)	
Lala Bey (M)	Ali Bin Reşid (M)	
Hoca Ahmet-i Müslim (M)	Lala Bey (M)	
Hızır İlyas-ı Kebir (M)	Hoca Ahmet-i Müslim (M)	
Molla Alican (M)	Hızır İlyas-ı Kebir (M)	
Sarrafi Mehmet (M)	Alican (M)	
Kastal (M)	Kastal (M)	
Balıkli (M)	Balıkli (M)	
Katırpınarı (M)	Katırpınarı (M)	
Gayblar-ı Kebir ve Sagir (M)	Gülmez-i Sagir (GM)	
İbn-i Müderriş (M)	Gülmez-i Kebir (GM)	
Şeyh Matar-ı Garb (M)	İbn-i Müderriş (M)	
Cami-i Kebir (M)	Şeyh Matar-ı Garb-ı Zimmî (GM)	
Taceddin (M)	Cam-i Kebir (M)	
Hacı İzzeddin (M)	Babuttin (GM)	

Tablo. 1.24 (Devamı)

Mescid-i Memeddin (M)	Garb Kastalı(GM)
Yiğit Ahmet-i Kebir (M)	Yiğit Ahmet-i Kebir (M)
Ali Paşa (M)	Ali Paşa (M)
Ablak (M)	Ablak(M)
Molla Bahaddin (M)	Derviş Hüseyin (M)
Derviş Hüseyin (M)	Kubbe-i Cedid (M)
Kubbe-i Cedid (M)	Debbağhane (GM)
Debbağhane (M)	Abdurrahman-ı Zimmî(GM)
Usta Burcu (M)	Hacı Osman-ı Müslim (M)
Hacı Osman-ı Müslim (M)	Mescid-i Siyah (M)
Mescid-i Siyah (M)	Garb-ı Amid-i Evdenli
İmadiye (M)	Hacı Süleyman (GM)
Köprüyapan (M)	Hüsrev Paşa (GM)
Şeyh Yasin (M)	Hacı Osman-ı Zimmî (GM)
Yiğit Ahmet-i Kebir (GM)	Hasır-ı Sagir-i Zimmî (GM)
Mehmet Paşa-i Şark (GM)	Hızır İlyas-ı Sagir (GM)
Parakende Mehmet Paşa (GM)	Hamam-ı Küçük (GM)
Hoca Maksud (GM)	Hasır-ı Kebir- Müslim (M)
Hoca Hacedur (GM)	İmadiye (M)
Babuttin (GM)	Bekçiyani Zimmî (GM)
Cirnik (GM)	Kırklar (GM)
Mar Habib (GM)	Hoca Ali (M)
Şeyh Matar-ı Garb-ı Zimmî (GM)	İbn-i Sino (M)
Küçük Kenisa (GM)	Hacı Büzürk (M)
Rubai (GM)	Köprüyapan (M)
Marpityun (GM)	Şeyh Yasin (M)
Molla Bahaddin-i Zimmî (GM)	Yiğit Ahmet-i Kebir (M)
Bekçiyani-ı Zimmî (GM)	Mehmet Paşa-i Şark (GM)
Şemsiyan (GM)	Perakende Mehmet Paşa (GM)
İskender Paşa (GM)	Hoca Maksud (GM)
Hasır-ı Kebir-i Zimmî (GM)	Hoca Hacedur (GM)
Şeyh Matar-ı Şark-ı Zimmî (GM)	Cirnik (GM)
Hacı Osman (GM)	Mar Habib (GM)
Molla Cennan (GM)	Rubai (GM)
Hacı Büzürk-i Kebir (GM)	Maryemun (GM)
Mehmet Paşa-ı Garb-ı Zimmî (GM)	Rumiyan (GM)
Gülmez-i Kebir (GM)	Molla Bahattin-i Zimmî (GM)
Kırklar (GM)	Karagöz (GM)
Gülmez-i Sagir (GM)	Hoca Ahmet- Zimmî (GM)
Hacı Bahattin (GM)	Sinan Kethüda (GM)
Çöpi (GM)	Suluki (GM)
Hacı Süleyman (GM)	Meryem-i Sagir (GM)
Usta Burcu (GM)	Şeref Çavuş (GM)
Sarrafi İskender (GM)	Benli Ali Çavuş (GM)
Büzürk-i Sagir (GM)	Hacı İzzettin-i Zimmî (GM)
Suluki (GM)	Köprüyapan (M)
Hüsrev Paşa (GM)	Çarugi (GM)
Reşid-i Cedid (GM)	Ayıplar-ı Sagir-i Müslim (M)
Rumiyan (GM)	Ayıplar-ı Sagir-i Zimmî (GM)
Karagöz (GM)	İskender Paşa (GM)
Hoca Ahmet-i Zimmî (GM)	Hacı-ı Büzürk-i Kebir (GM)
Garb Kastalı (GM)	İnayet Ağa(GM)
Sinan Kethüda (GM)	İzzettin-i Zimmî (GM)

Tablo.1.24.(Devamı)

Meryem-i Sagir (GM)	Kubbe-i Siyah (GM)
Köprüyapan-ı Zimmî (GM)	Küçük Kenisa (GM)
Hacı İzzet-i Zimmî (GM)	Kastal-ı Zimmî (GM)
Meryem-i Kebir (GM)	Karib Kastalı (GM)
Şeyh Said-i Küçük (GM)	Kubad Bey (GM)
Hızır İlyas-ı Kebir-i Zimmî	Memeddin (GM)
Gayblar-ı Sagir-i Zimmî (GM)	Molla Hennan (GM)
Kubbe-i Siyah (GM)	Mehmet Paşa-i Şark (GM)
Katırpınarı-ı Zimmî (GM)	Meryem-i Kebir (GM)
Şeref Çavuş (GM)	Reşid-i Cedid (GM)
Benli Ali Çavuş (GM)	Reşid-i Atik (GM)
Yahudiyan (GM)	Şeyh Matar-ı Müslim (M)
Kastal-ı Zimmî (GM)	Şemsiyan (GM)
Çarugi (GM)	Şeyh Matar-ı Şark-ı Zimmî (GM)
Hacı Abdurahman-ı Zimmî (GM)	Sarraf İskender (GM)
Reşid-i Atik (GM)	Şark-ı Amid-i Evdenli (GM)
İnayet Ağa (GM)	Taceddin (GM)
Hasır-ı Sagir-i Zimmî (GM)	Usta Bercis (GM)
Hızır İlyas-ı Sagir-i Zimmî (GM)	Usta Bercis-i Zimmî (GM)
Hamam-ı Küçük (GM)	Yahudiyan (GM)
Hoca Ali (M)	Hoca Ahmet (GM)
İbn-i Sino (M)	Hasır-ı Kebir-i Zimmî (GM)
Hacı Büzürk (M)	Çöpi (GM)
Toplam: 98	Toplam: 99

Yukarıdaki tablo incelendiğinde kazâ merkezinde önemli sayıda gayrimüslim mahallesi olduğu görülmektedir. Bu mahallelerde yaşayan gayrimüslimler¹¹⁵⁹ ikâmet ettikleri mahalleye kendi isimlerini verebildikleri gibi, Müslüman-Türk kökenli isimleri kendi mahallelerine koydukları belgelerden anlaşılmaktadır. Zaman içinde toplumda kültürel bir etkileşim yaşanmışsa da Amid'de ikamet eden gayrimüslimlerin genellikle kendileri adına oluşturdukları mahallelerde toplu halde yaşadıkları, bu sebeple kazâ merkezinde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ortak ikamet ettikleri mahallelerin az sayıda olduğu düşünülmektedir. Ayrıca tablodan incelenilen dönemde gayrimüslim mahallelerinin sayısının daima Müslüman mahallelerinin sayısından fazla olduğu dikkat çekmektedir.

Tabloda kazâdaki mahalle sayısında 1701-1785 yılları arasında belirgin bir değişimin olmadığı da görülmektedir. Bu durum aslında gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü vergi tevzi kayıtlarında adı geçmediği halde Amid Kazâsı'na ait diğer arşiv

¹¹⁵⁹ Vergi tevzi kayıtlarında gayrimüslimlerin yaşadıkları mahalleler Yahudiyan, Şemsiyan ve Ermeniyan adı altında kaydedilmiştir. Mahalle isimleri verilirken bu toplulukların tamamı tabloda gayrimüslim mahallesi (GM) olarak işaretlenmiştir.

vesikalarında başka mahallelerin de adı zikredilmektedir. Bu mahallelerin isimleri şöyledir.¹¹⁶⁰

Abdal, Gümüş Doğan, Kadı Paşa, Defterdar Halil Ahmet Efendi, Tabanoğlu, Mustafa Paşa, Kadı El-Hacc Ali, Hamza Bey, Veli Kethüda, Hüseyin Efendi, Aziz Cami, Sur Cami, İlhak, Hisarlı, Kala-i Küçük Mescidi, Kılıçbey, Çakal, Gül (Hanzade Hatun), Hüsameddin, Melik Ahmet Paşa Cami, Camiü's-Safa, Arap Şeyh, Babü'l-Mâ, Hacı Seydi, Markar, Taşlı, Nalçacı, Mehdi, Çukurlu, Çobyan, Hoca İskender, Sarılı, Usta Sarhanda, Salih Bey, Molla Ömer Mescidi, Haşim Ahmet, Molla Sadettin, Ayaz Müderris, Kaşık Budak, İbrahim Bey Mescidi, Merbton, Mehmedi, Kasım Bey, Kamışlı, Gazi Cami, Murtaza Paşa, Maçuyan, Rabia Hatun, İskender Paşa, Camiü'l-Esved, Hacı Hızır Mahalleleridir.

İncelenilen dönemde kazâ merkezinde bulunan mahallelere ait başka bir husus mahallelerin isimleridir. Bu isimlerin neredeyse tamamına yakını Türkçe olup az sayıda mahallenin ismi gayrimüslim halktan gelmektedir. Kazâ merkezindeki mahallelerin birçoğu bulunduğu yerdeki cami ve mescitlerden ismini alırken¹¹⁶¹ bazı mahallelerin de kendi adını Müslüman veya gayrimüslim kişilerden aldığı anlaşılmaktadır.¹¹⁶²

1.4. KARYELER

Karyeler toplumsal, ekonomik, coğrafi ve nüfus özellikleri ile şehirden ayrılan düşük nüfus yoğunluğa sahip kırsal yerleşim birimleri olup, ekonomik olarak genelde tarım ve hayvancılığa dayalı küçük yerleşimlerdir. Coğrafi bölgenin en küçük idarî birimi olan bu yerlerin sayısı ve bölgeye dağılımının bilinmesi ise şüphesiz önemlidir. Çünkü şehir tarihi araştırmalarında mahallelerin sayısı ve dağılımının bilinmesi ne kadar önemli ise şehir dışında kalan idarî birimlerin sayısının da bilinmesi gerekmektedir.

Amid Kazâsı, Osmanlı fethinden XVIII. yüzyıla gelinceye kadarki dönem içerisinde mahalle sayısında olduğu gibi karye sayısında da hızlı bir değişim yaşamıştır.

¹¹⁶⁰ Bu mahallelerin isimleri *DŞS.* 352, 1, 2, 9, 11, 12; *DŞS.* 360, 266, 269, 278, 234, 289, 256, 324, 328; *DŞS.* 588, 61; *DŞS.* 364, 10, 59, 62, 81, 85, 69, 38; *DŞS.* 349, 9, 10, 24, 25, 30; *DŞS.* 599, 11, 15, 26, 42, 32, 45, 46, 121, 133; *DŞS.* 315, 2, 3, 8, 34, 51, 22, 48, 18; *DŞS.* 313, 85, 72, 60, 124, 77, 139; *BOA. DVNSAHK. DB.* d. 1, 153, 202. numaralı arşiv belgelerinden alınmıştır.

¹¹⁶¹ Hacı Abdurrahman, Tabanoğlu, Kavvas, Kastal, Defterdar Ahmet Çelebi, Nebi Cami, vb mescit ve camiler buldukları mahallelere kendi isimlerini vermişlerdir.

¹¹⁶² Molla Saadettin, Usta Sarhanda, Veli Kethüda, Mustafa Paşa, Markar, Usta Bercis, Hamza Bey, Maryemun, Şeyh Yasin vb. kişilerin isimleri mahallelere verilmiştir.

Kazânın 1518 yılında 116 karyesi bulunurken, 1565 yılına gelindiğinde Şark-i Amid Nahiyesi'nin 123, Garb-i Amid Nahiyesi'nin 140 olmak üzere toplam 263 karyesinin olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁶³ XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın karyeleri vergi tevzi kayıtlarına yansıdığı ölçüde incelemeye tabî tutulmuştur. Buna göre incelenilen dönem içerisinde Amid Kazâsı'na tabi karyelerin sayısı şu şekildedir.¹¹⁶⁴

Tablo 1.25. XVIII. Yüzyılda Tevzi Kayıtlarına Göre Amid Kazâsı Karyelerinin Sayısı

NAHİYELER	YILLAR								
	1733 ¹¹⁶⁵	1739 ¹¹⁶⁶	1747 ¹¹⁶⁷	1758 ¹¹⁶⁸	1767 ¹¹⁶⁹	1785 ¹¹⁷⁰	1792 ¹¹⁷¹	1794 ¹¹⁷²	1797 ¹¹⁷³
Şark-i Amid Nahiyesi	142	120	111	94	110	113	110	111	107
Garb-i Amid Nahiyesi	77	85	63	60	155	63	161	159	157
Toplam	219	205	174	154	265	176	271	270	264

Tablo incelendiğinde Şark-i ve Garb-i Amid Nahiyelerine tabi karye sayılarının XVIII. yüzyılda sürekli değiştiği görülecektir. Bunun sebebi ilgili yıllarda karyelere yapılan vergi dağılımından ileri gelmektedir. Çünkü bazı yıllarda karyelere çok, bazı yıllarda az vergi dağılımının olması ve kazâdaki tüm karyelerin tevzi defterlerine kayıt edilmemesi bu duruma yol açmaktadır. Mesela tablodaki verilere göre 1758 yılında Amid Kazâsı'nın toplam 154 karyeye sahip olduğu görülürken, 1767 yılında bu sayı 265 çıkmış, 1785 yılında 176'ya kadar inmiştir. Vergi tevzi kayıtlarında bahsi geçen karye sayıları kazâya ait gerçek karye sayılarını ifade etmemektedir. Çünkü bu dönemde vergi kayıtlarına yansımayan başka karyelerin de var olduğu bilinmektedir. Bu karyeler, müstakil arşiv vesikalarından tespit edilebildiği ölçüde aşağıda tablo halinde verilmiştir.

¹¹⁶³ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır 1790-1840*, 144-149.

¹¹⁶⁴ XVIII. yüzyılda Şark-i Amid ve Garb-i Amid Nahiyesi'ne tabi köylerin isimleri için; Bkz. Ekler.

¹¹⁶⁵ DŞS. 310, 55.

¹¹⁶⁶ DŞS. 360, 36-37.

¹¹⁶⁷ DŞS. 313, 180-185.

¹¹⁶⁸ DŞS. 576, 3-5.

¹¹⁶⁹ DŞS. 348, 14-15.

¹¹⁷⁰ DŞS. 352, 29-30.

¹¹⁷¹ DŞS. 626, 25-28.

¹¹⁷² DŞS. 355, 21-24.

¹¹⁷³ DŞS. 313, 8-11.

Tablo 1.26. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'na Tabi Olup, Vergi Tevzi Kayıtlarında İsmi Bulunmayan Karyeler

KARYE ADI	NAHİYESİ	KARYE ADI	NAHİYESİ
Kamilviran	Garb-i Amid Nahiyesi ¹¹⁷⁴	Hızır Kulu	Şark-i Amid Nahiyesi ¹¹⁷⁵
Hayderük	Garb-i Amid Nahiyesi ¹¹⁷⁶	Kışlak Oturanlar	Şark-i Amid Nahiyesi ¹¹⁷⁷
Derbusa	Garb-i Amid Nahiyesi ¹¹⁷⁸	Göbe	Şark-i Amid Nahiyesi ¹¹⁷⁹
Suvar Deresi	Garb-i Amid Nahiyesi ¹¹⁸⁰	Abdal Gözü	Şark-i Amid Nahiyesi ¹¹⁸¹
Kuzağ	Garb-i Amid Nahiyesi ¹¹⁸²	Hubaz	Şark-i Amid Nahiyesi ¹¹⁸³
Zirsolna	Garb-i Amid Nahiyesi ¹¹⁸⁴	Reha	Şark-i Amid Nahiyesi ¹¹⁸⁵
Siirdi	Garb-i Amid Nahiyesi ¹¹⁸⁶	Ömer	Şark-i Amid Nahiyesi ¹¹⁸⁷
Kırkviran	Garb-i Amid Nahiyesi ¹¹⁸⁸	Mezraa-yi Siyah	Şark-i Amid Nahiyesi ¹¹⁸⁹
Kurvıran	Garb-i Amid Nahiyesi ¹¹⁹⁰	Harkamil	Şark-i Amid Nahiyesi ¹¹⁹¹
Sas	Garb-i Amid Nahiyesi ¹¹⁹²	Sedirli	Şark-i Amid Nahiyesi ¹¹⁹³
Suluviran	Garb-i Amid Nahiyesi ¹¹⁹⁴	Sumlu	Şark-i Amid Nahiyesi ¹¹⁹⁵
Kavuk	Garb-i Amid Nahiyesi ¹¹⁹⁶	Abdalviran	Şark-i Amid Nahiyesi ¹¹⁹⁷
Altınakar	Garb-i Amid Nahiyesi ¹¹⁹⁸	Hamallı	Şark-i Amid Nahiyesi ¹¹⁹⁹
Düzyuvaklı	Şark-i Amid Nahiyesi ¹²⁰⁰	Bağçelü	Şark-i Amid Nahiyesi ¹²⁰¹
Çavuşan	Garb-i Amid Nahiyesi ¹²⁰²	Hasırlı	Şark-i Amid Nahiyesi ¹²⁰³
Karakum	Garb-i Amid Nahiyesi ¹²⁰⁴	Bakır Veli	Şark-i Amid Nahiyesi ¹²⁰⁵
Hasanviran	Garb-i Amid Nahiyesi ¹²⁰⁶	Sucu Ömer	Şark-i Amid Nahiyesi ¹²⁰⁷
Tavşan	Garb-i Amid Nahiyesi ¹²⁰⁸	Bakırcı Ömer	Şark-i Amid Nahiyesi ¹²⁰⁹

¹¹⁷⁴ BOA, *A. NŞT. d.* 1383, 3.¹¹⁷⁵ BOA, *TT. d.* 939, 23.¹¹⁷⁶ BOA, *TT. d.* 939, 48.¹¹⁷⁷ BOA, *TT. d.* 939, 29.¹¹⁷⁸ TKGM. *KK. TT. d.* 404, 11.¹¹⁷⁹ BOA, *A. DVNSAHK. DB. d.1,* 182.¹¹⁸⁰ BOA, *TT. d.* 939, 14.¹¹⁸¹ BOA, *TT. d.* 939, 50¹¹⁸² *DŞS.* 359, 41.¹¹⁸³ *DŞS.* 359, 15.¹¹⁸⁴ BOA, *A. DVNSAHK. DB. d.1,* 1.¹¹⁸⁵ TKGM. *KK. TT. d.* 387, 9.¹¹⁸⁶ TKGM. *KK. TT. d.* 387, 29.¹¹⁸⁷ TKGM. *KK. TT. d.* 387, 17.¹¹⁸⁸ TKGM. *KK. TT. d.* 387, 16.¹¹⁸⁹ BOA, *A. DVNSAHK. DB. d.1,* 210.¹¹⁹⁰ BOA, *A. DVNSAHK. DB. d.1,* 75.¹¹⁹¹ BOA, *TT. d.* 939, 3.¹¹⁹² BOA, *TT. d.* 939, 18.¹¹⁹³ TKGM. *KK. TT. d.* 404, 11.¹¹⁹⁴ TKGM. *KK. TT. d.* 404, 6.¹¹⁹⁵ TKGM. *KK. TT. d.* 404, 10.¹¹⁹⁶ TKGM. *KK. TT. d.* 387, 38.¹¹⁹⁷ TKGM. *KK. TT. d.* 404, 18.¹¹⁹⁸ TKGM. *KK. TT. d.* 404, 25.¹¹⁹⁹ TKGM. *KK. TT. d.* 387, 2.¹²⁰⁰ TKGM. *KK. TT. d.* 387, 7.¹²⁰¹ TKGM. *KK. TT. d.* 387, 29.¹²⁰² TKGM. *KK. TT. d.* 387, 16.¹²⁰³ TKGM. *KK. TT. d.* 387, 12.¹²⁰⁴ TKGM. *KK. TT. d.* 387, 8.¹²⁰⁵ TKGM. *KK. TT. d.* 387, 14.¹²⁰⁶ TKGM. *KK. TT. d.* 387, 15.¹²⁰⁷ TKGM. *KK. TT. d.* 387, 14.

Tablo.1.26. (Devamı)

Gelice	Garb-i Amid Nahiyesi ¹²¹⁰	Vahid	Şark-i Amid Nahiyesi ¹²¹¹
Ayramlar	Dağ Kapısı Haricinde ¹²¹²	Tekir	Dağ Kapısı Haricinde ¹²¹³
Ortaköy	Dağ Kapısı Haricinde ¹²¹⁴	Meskenler	Dağ Kapısı Haricinde ¹²¹⁵
Ekrek ¹²¹⁶	?	Andırız ¹²¹⁷	?
Şavinler, Yaraş, Süleyman, Şeyh Hobak, Dergâh, Hönek, Tezvek			Amid Kazâsı'na Tabi ¹²¹⁸

Tabloda görüldüğü üzere vergi tevzi kayıtlarında bulunmayan Şark-i Amid Nahiyesi'ne tabi on dokuz ve Garb-i Amid Nahiyesi'ne bağlı on dokuz karye vardır. Ayrıca Amid Kazâsı'na tabi olup yeri kesin olarak tespit edilemeyen on üç karye daha mevcuttur. Buna göre vergi kayıtlarının haricinde incelenilen dönemde toplam elli bir karyenin daha mevcudiyeti söz konusudur. XVIII. yüzyıla ait vergi tevzi kayıtları ve diğer arşiv vesikalarına göre bu dönemde Amid Kazâsı'na tabi yaklaşık olarak 305-310 karyenin olduğu anlaşılmaktadır.

1.5. DEMOGRAFİK YAPI

1.5.1. 16-18. Yüzyıllar Arasında Amid Kazâsı'nın Nüfusu

Osmanlı şehir tarihi araştırmalarında üzerinde durulması gereken başka bir konu incelenen şehirde kaç kişinin yaşadığıdır. Bölgenin ekonomik, siyasî ve sosyal yaşantısı araştırılırken aynı bölgenin nüfus dinamiklerinin incelenmemesi mevcut çalışmaların izahsız ve yetersiz kalmasına sebep olmaktadır.¹²¹⁹ Amid/Diyarbakir şehri Osmanlı fethinden sonra önemli bir nüfusa ev sahipliği etmiştir. Şehrin, XVI-XVIII. yüzyıllar arasındaki nüfusu hakkında veriler şu şekildedir.

¹²⁰⁸ TKGM. KK. TT. d. 387, 16.

¹²⁰⁹ TKGM. KK. TT. d. 387, 16.

¹²¹⁰ TKGM. KK. TT. d. 387, 25.

¹²¹¹ BOA, A. DVNSAHK. DB. d. 5, 26.

¹²¹² DŞS. 352, 7.

¹²¹³ DŞS. 588, 66.

¹²¹⁴ DŞS. 588, 47.

¹²¹⁵ DŞS. 592, 41.

¹²¹⁶ "Amid Kazâsı muzâfatından Ekrek nâm karye..." BOA, A. DVNSAHK. DB. d.1, 82.

¹²¹⁷ "Kazâ-i mezbûra tabi Andırız nm karye..." BOA, A. DVNSAHK. DB. d.3, 118.

¹²¹⁸ "Amid Kazâsına tâbi Şeyh Hobak, Tezvek, Süleyman ve Dergâh nâm karye ahâlileri..." BOA, A. DVNSAHK. DB. d. 4, 55; BOA, A. DVN. ŞKT. d. 1007, 29.

¹²¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt.10, İstanbul 1951, 2.

Tablo 1.27. 16-18. Yüzyıllar Arasında Amid/Diyarbakir Şehrinin Tahmini Nüfusu

Yıllar	Tahmini Nüfus
1518 ¹²²⁰	12.000
1518 ¹²²¹	13.260
1540 ¹²²²	17.000
1564 ¹²²³	23.000
1571-1580 ¹²²⁴	28.585
1630 ¹²²⁵	20.000' den fazla
1683 ¹²²⁶	200.000

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere Amid şehir nüfusunun Osmanlı Devleti fethinden XVIII. yüzyıla gelinceğe değin düzenli şekilde arttığı görülmektedir. Şehrin XVI ve XVII. yüzyıllara ait nüfus bilgileri genel itibariyle dönemin tahrir kayıtlarından veya şehri ziyaret eden seyyahlar tarafından verilen tahmini bilgileri yansıtmaktadır. Amid/Diyarbakir Kazâsı'nın nüfus bilgisine ulaşılabilen önemli verilerden birisi olan tahrir kayıtlarının olmayışı kazâ/şehir merkezi ve karyelerin tahmini toplam nüfuslarının tespit edilebilmesi için farklı kaynaklardan faydalanılmasını zorunlu hale getirmektedir. Bu sebeple incelenilen dönemde kazâ merkezi ve karyelerin tahmini nüfusu hesaplanırken avarız kayıtlarında bulunan avarızhane¹²²⁷ sayıları kullanılacaktır. Nüfus hesaplaması yapılırken bir avarızhanesinin kaç gerçek haneden meydana geldiğinin bilinmesi gerekmektedir. İncelenilen dönemde Amid/Diyarbakir Kazâsı'na ait avarız kayıtlarında bir avarızhanesinin kaç gerçek haneden meydana geldiğine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir.

¹²²⁰ Göyünç, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir", 78.

¹²²¹ Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakir)*, TTK Yayınları, Ankara 2000, 91.

¹²²² Göyünç, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir", 79.

¹²²³ Martin van Brunessien-Hendrik Boeschoten, *Evlîya Çelebi Diyarbakir'de*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, 91.

¹²²⁴ Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", 22.

¹²²⁵ Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010, 287.

¹²²⁶ Anthony Welch, "Ambrosio Bembo's Travels Through the Ottoman Empire", *Osmanlılar ve Avrupa, Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim (The Ottoman's and Europe Travels, Encounter and Interaction)*, Ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, 279; 1683 yılında şehri ziyaret eden İtalyan seyyah Bembo, şehir nüfusunun 200.000 civarında olduğunu, bu nüfusun 20.000'ini gayrimüslimlerden meydana geldiğini söylemektedir. Ancak Bembo'nun şehrin toplam nüfusu hakkında verdiği bu rakam abartılı bir veri olarak dikkat çekmektedir.

¹²²⁷ Avarızhane, avarız vergisinin toplandığı yerin zenginlik durumuna, şehirli, köylü göçebe ve muhacir olup olmadıklarına ve toprak, ev, arazi gibi gayrimenkulün olup olmamasına göre 4-50 arasında değişebilen miktardadır. Halil Sahillioğlu, "Avarız", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, IV, 108-109, Ayrıntılı bilgi için bakınız; Vergiler Bölümü.

Amid Kazâsı'nın tahmini nüfusunu hesaplamadan önce bir hanenin ortalama kaç kişiden oluştuğunun da bilinmesi gerekmektedir. Bir evde ortalama kaç kişinin yaşadığı yani hane katsayısı ile ilgili farklı araştırmacılara ait birçok rakam zikredilmektedir. Şehir nüfusu hesaplamalarında kimi araştırmacılar 3,57 katsayısını kullanırken, bazı araştırmacılar bu sayıyı altıya kadar çıkarabilmektedirler. Ancak birçok araştırmacı şehrin nüfus hesaplamasını yaparken hane karşılığı olarak genellikle beş katsayısını kullanmaktadır.¹²²⁸

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın tahmini nüfusunun tespit edebilmesi için gereken bir avarızhanesinin kaç gerçek haneden oluştuğuna dair arşiv vesikalarından herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Bu sebeple XIX. yüzyılda Amid/Diyarbakır kazâ nüfusunun hesaplamasında kullanılan gerçek hane sayısı için asgari on beş, azami yirmi kat sayısı kullanılacaktır.¹²²⁹

1.5.2. 18. Yüzyılda Mahallelerin Nüfusu

XVIII. yüzyılda kazâ merkezinde bulunan mahallelerin avarızhane sayılarının on beş veya yirmi kat sayısı ile çarpımı neticesinde mahallelerin tahmini nüfusları hesaplanmaya çalışılacaktır. Bu hesaplama için kullanılacak kayıt 29 Mart 1733 tarihli avarız vergisi defteridir. Bu kayıta göre kazâ nüfusunun mahallelere dağılımı şu şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 1.28. 29 Mart 1733 Tarihli Tevzi Kaydına Göre Amid Kazâsı Mahalleleri'nin Nüfusu

Mahalle Adı	Avarızhane Sayısı	Kat Sayı 5	15 Gerçek Hane Sayısına Göre Tahmini Nüfus	20 Gerçek Hane Sayısına Göre Tahmini Nüfus
Yiğit Ahmet-i Kebir	1.5	“	112	150
Perakende Mehmet Paşa	11.5 ve 1 rub	“	862	1150
Hoca Haçedür	16.5	“	1237	1650
Cirnik	6	“	450	600
Şeyh Matar-ı Garb-ı Zimmî	4	“	300	400
Rubai	2	“	150	200
Molla Bahaüddin-i Zimmî	2	“	150	200
Şemsiyan	17	“	1275	1700
Hasır-ı Kebir-i Zimmî	5.5	“	413	550

¹²²⁸ Nejat Göyünç, “Hane Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı: 32, İstanbul 1979, 332-333. Rıfat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, TTK Basımevi, Ankara 1998, 100-114.

¹²²⁹ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 103.

Tablo 1.28. (Devamı)

Hacı Osman	2.5 ve 1 rub	“	188	250
Hacı Büzürk-i Kebir	4.5 ve 1 rub	“	338	450
Gülmez-i Sagir	10	“	750	1000
Gülmez-i Kebir	11.5	“	863	1150
Çupi	3.5 ve 1 rub	“	263	350
Usta Burcu	7.5	“	563	750
Hacı Büzürk-i Sagir	3	“	225	300
Hüsrev Paşa	2 ve 1 rub	“	150	200
Rumiyan	19 ve 1 rub	“	1425	1900
Siirdi	3.5	“	263	350
Kavvas	2 ve 1 rub	“	150	200
Şeyh Said-i Küçük	2.5	“	188	250
Kılbaş	3.5	“	263	350
Lala Bey	1 ve 1 rub	“	75	100
Hızır İlyas	1.5	“	113	150
Sarraf Mehmet	1.5 ve 1 rub	“	113	150
Balıklı	1	“	75	100
Gayblar-ı Kebir ve Sagir	6	“	450	600
Şeyh Matar-ı Garb	2.5	“	188	250
Taceddin	3 rub	“	56	75
Mescit-i Memeddin	1.5	“	113	150
Ali Paşa	2.5	“	188	250
Molla Bahaddin	2.5	“	188	250
Kubbe-i Cedid	½	“	38	50
Usta Burcu	1.5	“	113	150
Mescid-i Siyah	½	“	38	50
Hoca Ali	½	“	38	50
Hacı Büzürk	3 rub	“	56	75
Şeyh Yasin	1	“	75	100
Muallâk	2.5	“	188	250
Abdurrahman	1	“	75	100
Cami-i Kebir	6.5	“	488	650
Ali bin Reşid	2.5	“	188	250
Hoca Ahmet-i Müslim	3	“	450	600
Molla Alican	2.5	“	188	250
Kastal	1 ve 1 rub	“	75	100
Katır pınarı	1.5	“	113	150
Müderris	2	“	150	200
Camiünnebi	2.5	“	188	250
Hacı İzzettin	1	“	75	100
Yiğit Ahmet	2.5	“	188	250
Ablak	3 rub	“	56	75
Derviş Hüseyin	2	“	150	200
Debbağhane	1.5 ve 1 rub	“	113	150
Hacı Osman-ı Müslim	½	“	38	50
İmadiye	1	“	75	100
İbn-i Sina	1	“	75	100
Köprüyapan	1.5	“	113	150
Mehmet Paşa-i Şark	13 ve 1 rub	“	975	1300
Hoca Maksud	20	“	1500	2000
Babuttin	8	“	600	800
Marhabib	9 ve 1 rub	“	675	900
Küçük Kinisa	15 ve 1 rub	“	1125	1500

Tablo. 1.28 (Devamı)

Marpityun	5	“	375	500
Bekçiyân-ı Zimmî	2	“	150	200
İskender Paşa	1	“	75	100
Şeyh Matar-ı Şark-ı Zimmî	14.5	“	1088	1450
Molla Hayyan	2	“	150	200
Mehmet Paşa-i Garb	6	“	450	600
Kırklar	3.5	“	263	350
Hacı Bahaeddin	9	“	675	900
Hacı Süleyman	4.5	“	338	450
Sarraff İskender	14.5	“	1088	1450
Suluki	1.5 ve 1 rub	“	113	150
Reşid-i Cedid	17 ve 1 rub	“	1275	1700
Karagöz	10.5 ve 1 rub	“	788	1050
Garb Kastalı	3.5	“	263	350
Meryem-i Sagir	7.5	“	563	750
Hacı İzzettin-i Zimmî	4.5	“	338	450
Şeyh Said-i Küçük	2.5	“	188	250
Gayblar-ı Sagir-i Zimmî	1 ve 1 rub	“	75	100
Katırpınar-ı Zimmî	2	“	150	200
Benli Ali Çavuş	2 ve 1 rub	“	150	200
Hoca Ahmed-i Zimmî	1.5 ve 1 rub	“	113	150
Sinan Kethüda	11.5	“	863	1150
Köprüyapan-ı Zimmî	1.5 ve 1 rub	“	113	150
Meryem-i Kebir	9	“	675	900
Hızır İlyas-ı Kebir-i Zimmî	14 ve 1 rub	“	1050	1400
Kubbe-i Siyah	8	“	600	800
Şeref Çavuş	2 ve 1 rub	“	150	200
Toplam	495.5	-----	31.361	43.275

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, kazâ merkezi tahmini nüfusunun 31.361-43.275 kişi arasında olduğu anlaşılmaktadır. Nüfusun mahallere dağılımına bakıldığında en fazla nüfusa sahip ilk beş mahallele sırasıyla Hoca Maksud Mahallesi (1500-2000 kişi), Rumiyan Mahallesi (1425-1900 kişi), Şemsiyan Mahallesi (1275-1700 kişi), Hoca Hacedur (1237-1650 kişi) ve son olarak Hızır İlyas-ı Kebir Mahallesi (1050-1400 kişi) gelmektedir. Bu mahalleler nüfus yoğunlukları sebebiyle kazânın en işlek ve ekonomik hayatın en canlı mahalleleri olmalıdırlar. Aynı zamanda nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu bu mahallelerin gayrimüslim nüfusun da en yoğun olduğu mahalleler olması dikkat çekicidir. Bu durum kazâ merkezindeki gayrimüslimlerin belirli mahallelerde toplu halde yaşadıklarını da göstermektedir.

Tabloya göre kazâ merkezinde en az nüfusa sahip mahalleler de nüfus sayılarına göre sıralandıklarında Mescid-i Siyah Mahallesi (38-50 kişi), Hoca Ali Mahallesi(38-50 kişi), Hacı Osman Mahallesi (38-50 kişi), Kubbe-i Cedid Mahallesi (38-50 kişi) ve

Balıklı Mahallesi'nin (75-100 kişi) sayısı ile kazânın en az nüfusa sahip mahalleleri oldukları görülmektedir. Bir ailenin ortalama beş kişiden oluştuğu varsayıldığında en az nüfusa sahip bu mahallelerde ortalama 8-10 ailenin yaşadığı tahmin edilmektedir.

1.5.3. 18. Yüzyılda Karyelerin Nüfusu

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın tahmini nüfusunun tespit edilebilmesi için, karyelerde yaşayan nüfus hakkında da bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Bu sebeple daha önce zikredildiği gibi 29 Mart 1733 tarihli avarız vergisi kaydına göre, nüfusun Amid Kazâsı karyelerine dağılımı şu şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 1.29. 29 Mart 1733 Tarihli Tevzi Kaydına Göre Amid Karyelerinin Nüfusu¹²³⁰

Karye Adı	Avarızhane Sayısı	Kat Sayı 5	15 Gerçek Hane Sayısına Göre Tahmini Nüfus	20 Gerçek Hane Sayısına Göre Tahmini Nüfus
Kengerli-i Ulya	1	“	75	100
Ak Meşhed	1	“	75	100
Kadıkendi-i Müslim	1.5	“	113	150
Şemmame	1	“	75	100
Arslanoğlu	3 rub	“	57	75
Tillik	1	“	75	100
Simaki	1.5	“	113	150
Kasımî	1	“	75	100
Bayrambey	1	“	75	100
Karacaviran	1	“	75	100
Karahorlu	1	“	75	100
Çarıkan-ı Ulya	1	“	75	100
Arabtaylı	3 rub	“	57	75
Kefticar-i Süfla	2	“	150	200
Boyuni	½	“	38	50
Kamışlı	½	“	38	50
Kara Hamzalı	3 rub	“	57	75
Akviran-ı Ulya	2	“	150	200
Hamurta	1	“	75	100
Baharlı	1	“	75	100
İshaklı	1	“	75	100
Horozsi	½	“	38	50
Haydarlı	3 rub	“	57	75
Kürdenli	2.5	“	188	250
Mersin-i Müslim	½	“	38	50
Molla Cabir	½	“	38	50
Köpekli	3 rub	“	57	75
Zeynigan	3 rub	“	57	75
Bibonbaba(?)	½	“	38	50
Örenli-i Ulya	1	“	75	100
Abaracı	1	“	75	100

¹²³⁰ Bu tablo hazırlanırken Şark-i Amid ve Garb-i Amid karyeleri birlikte karışık olarak verilmiştir.

Tablo 1.29. (Devamı)

Tavuklu	½	“	38	50
Karabaş	½	“	38	50
Karaahmetli	3 rub	“	57	75
Genç oğlu	3 rub	“	57	75
Kadikendi-i Zimmî	2	“	150	200
Nevruzlu	1	“	75	100
Biçar Ömer	3 rub	“	57	75
Ağ Meşhed	½	“	38	50
Molla Hamiş	½	“	38	50
Yengice	1	“	75	100
Hacı İsa	1 rub	“	75	100
Taylı	1.5	“	113	150
Karakeçili	½	“	38	50
İncirli	½	“	38	50
Porsuklu	1	“	75	100
Bakos	1	“	75	100
Tilkili	½	“	38	50
Kabi	7.5	“	563	750
Örenli	1	“	75	100
Kengerli-i Süfla	1	“	75	100
Seyyid Hasan	1	“	75	100
Beşiri	3 rub	“	57	75
Şükürlü	1	“	75	100
Güzeldere	3 rub	“	57	75
Arslanoğlu-ı Ulya	½	“	38	50
Şarabi	2	“	150	200
Kürttaylı	1	“	75	100
Arabtaylı	2	“	150	200
Üçtepe	1.5	“	113	150
Hanbazar	1	“	75	100
Çarikan-ı Süfla	1	“	75	100
Alıdarlı	3 rub	“	57	75
Alışam	1.5	“	113	150
Çanakçı	2	“	150	200
Kara Halife	½	“	38	50
Derviş Hasan	3 rub	“	57	75
Akvıran-ı Süfla	2	“	150	200
Kefnecar-ı Ulya	1	“	75	100
Kıtırtil-i Müslim	3 rub	“	57	75
Kefnecar-ı Süfla	½	“	38	50
Kıtırtil-i Zimmî	2	“	150	200
Kızıl Mehmed	1.5	“	113	150
Arzuoğlu	1	“	75	100
Hacı Osman	1	“	75	100
Bahçecik	3 rub	“	57	75
Kabasakal	½	“	38	50
Haydarkulu	1	“	75	100
Bayırcek	1	“	75	100
Mehemedli	½	“	38	50
Pir Hüseyin	½	“	38	50
Habgerme-i Süfla	1 ve 1rub	“	75	100
Çıkın	½	“	38	50
Develi-i Türkmen	3 rub	“	57	75

Tablo 1.29. (Devamı)

Cırnık	1	“	75	100
Zoğzinci-i Süfla	3 rub	“	57	75
Yassıcaviran	3 rub	“	57	75
Patrik	3 rub	“	57	75
Satıkendi-i Zimmî	7.5	“	563	750
İzzettin	½	“	38	50
Kürd Ömer	1	“	75	100
Şabanlı	½	“	38	50
Düllükan	2	“	150	200
Çakallı	1	“	75	100
Fahredin	½	“	38	50
Metranlı	2.5	“	188	250
Sadi	1	“	75	100
Salat	6	“	450	600
Ayınşa	1	“	75	100
Korulu	1	“	75	100
Uzunkışla	½	“	38	50
Sakargalı	1.5	“	113	150
Müderis	3 rub	“	57	75
Mersin-i Zimmî	½	“	38	50
İsrail	1 ve 1 rub	“	75	100
Kozan	3 rub	“	57	75
Develi-i Kürd	1	“	75	100
Çınarlar	1	“	75	100
Derbeşir	1	“	75	100
İğya-ı Müslim	3 rub	“	57	75
İğya-ı zimmî	1	“	75	100
Keygan	3 rub	“	57	75
Çöllü	½	“	38	50
Kıllı Yakub	1.5	“	113	150
Cümük	3 rub	“	57	75
Mirzaviran	½	“	38	50
Nikecik	3 rub	“	57	75
Şeyhkendi	1	“	75	100
Muhannaviran	3 rub	“	57	75
Ömeranlı	½	“	38	50
Güzelşeyh	1	“	75	100
Pürnek	½	“	38	50
Şükrollah	½	“	38	50
Dikini	½	“	38	50
Kerh	2	“	150	200
Acı-i Ulya	1	“	75	100
Bacvan	½	“	38	50
Aynata	3 rub	“	57	75
Örenli	1.5	“	113	150
Til-Şeref	½	“	38	50
Kırkatoglu	½	“	38	50
Balıca	½	“	38	50
Cilavdar	1.5	“	113	150
Köseli	2	“	150	200
Iraki	½	“	38	50
Karalı	1	“	75	100
Karacaviran	1.5	“	113	150

Tablo 1.29. (Devamı)

Kubbecik	1	“	75	100
Başil	1.5	“	113	150
Mübareki	1	“	75	100
Belame	1 rub	“	75	100
Akımı	1	“	75	100
Saydek	1	“	75	100
Hüseyin	1	“	75	100
Yuvacık	2	“	150	200
Danekıran	½	“	38	50
Kankırt	1	“	75	100
Pir Ali	3 rub	“	57	75
Şıhratepe	3 rub	“	57	75
Hüccetin	1.5	“	113	150
Başil	1	“	75	100
Taşdirek	½	“	38	50
Alaşimen	1	“	75	100
Abdalgörmez	½	“	38	50
Saçılı	½	“	38	50
Ziyaret	½	“	38	50
Kazgancı	1.5	“	113	150
Acı-i Süfla	1	“	75	100
Karta	1.5	“	113	150
Payas	1	“	75	100
Arabyenice	1	“	75	100
Misafirviran	3 rub	“	57	75
Ahur-ı Kebir ve Sagır	3 rub	“	57	75
Çaruğı	3.5	“	263	350
Cihanbeyli	1.5	“	113	150
Karınca	1	“	75	100
Salihi	1.5	“	113	150
Fare	1	“	75	100
Harbecin	½	“	38	50
Sirimi	1.5	“	113	150
İmamakil	1 rub	“	75	100
Habgerme-i Ulya	2 ve 1 rub	“	150	200
Til-alovi	1.5	“	113	150
Taraklı	3 rub	“	57	75
Pir Hasan	1	“	75	100
Zoğzinc-i Ulya	1.5	“	113	150
Korucu	½	“	38	50
Ak Hüseyin	1	“	75	100
Toplam	190.75	“	14.758 kişi	19.500 kişi

Yukarıda tablo incelendiği zaman Amid Kazâsı karyelerinin nüfusunun 14.758-19.500 kişi arasında değiştiği görülmektedir. Bu nüfusun karyelere dağılımına bakıldığı zaman en fazla nüfusa sahip ilk beş karye sırasıyla Satıkend-i Zimmî, Salat, Metranlı, Düllükân ve Kerh karyeleridir. Kazânın en az nüfusa sahip ilk beş karye ise sırasıyla Harbecin, Abdalgörmez, Ziyaret, Saçılı ve Taşdirek olduğu görülmektedir.

1.5.4. Konar-Göçerlerin Nüfusu

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı kırsalında yaşayan konar-göçerlerin nüfusunu hesaplayabilmek için yine 29 Mart 1733 tarihli avarız vergisi tevzi defterinden istifade edilecektir. Avarız vergisinin tevzisi neticesinde nüfusun aşiret ve cemaatlara dağılımı aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 1.30. 29 Mart 1733 Tarihli Tevzi Kaydına Göre Aşiret ve Cemaatlerin Tahmini Nüfusu

Aşiret ve Cemaatlerin Adı	Avarızhane Sayısı	Kat Sayı 5	15 Gerçek Hane Sayısına Göre Tahmini Nüfus	20 Gerçek Hane Sayısına Göre Tahmini Nüfus
Aşiret-i Kiki	18	“	1350	1800
Cemaat-i Döğerli	10	“	750	1000
Cemaat-i Karacıyan	3	“	225	300
Cemaat-i Milli Espeyak	2 ve 1 rub	“	150	200
Cemaat-i Kirmani	2	“	150	200
Aşiret-i Reşi	9	“	675	900
Cemaat-i Eluçi	2	“	150	200
Cemaat-i İzoli	3	“	225	300
Cemaat-i Karapınar	½	“	38	50
Cemaat-i Behramki	5	“	375	500
Toplam	54.75	“	3.938 kişi	5.450 kişi

Tabloda görüldüğü üzere Amid Kazâsı kırsalında yaşayan konar-göçerlerin tahmini nüfusunun 3938--5450 kişi arasında olduğu anlaşılmaktadır. Yine tablodan Amid Kazâsı'ndaki konar-göçerler arasında en fazla nüfusa sahip aşiret ve cemaatler çoktan aza doğru sıralandığında Kiki Aşireti, Döğerli Cemaati, Reşi Aşireti ve Behramki Cemaati'dir. En az nüfusa sahip aşiret ve cemaatler ise sırasıyla Karapınar Cemaati, Kirmani Cemaati, Eluçi Cemaati ve Milli Espeyak Aşireti'dir. Bu verilerden Amid Kazâsı çevresindeki konar-göçerlerin önemli sayıda nüfusa sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca incelenilen dönemde vergi tevzi kayıtlarında ismi bulunmadığı halde Amid Kazâsı çevresinde başka konar-göçerler toplulukları da bulunmaktadır.¹²³¹ Ancak bu konar-göçer topluluklarının nüfuslarına dair arşiv vesikalarında herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

¹²³¹ Vergi kayıtlarında adı geçmediği halde Amid kırsalında yaşayan bu konar-göçer toplulukları için Bkz. Aşiret ve Cemaatler Bölümü.

1.5.5. Amid Kazâsı'nın Toplam Nüfusu

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın toplam nüfusunu hesaplayabilmek için daha önce zikredildiği üzere mahalle, karye, aşiret ve cemaatlerin tahmini nüfuslarını hep birlikte değerlendirmek icap etmektedir. Buna göre kazâ merkezi, karyeler ve konar-göçerlerin nüfusu şu şekilde hesaplanmaktadır.

	<u>Mahalleler</u>	<u>Karyeler</u>	<u>Konar-Göçerler</u>	<u>Toplam Nüfus</u>
15 avarızhane:	31.361	+ 14.758	+ 3938	= 50.057
20 avarızhane:	43.275	+ 19.500	+ 5450	= 68.225

Yukarıdaki hesaplama göre 29 Mart 1733 tarihinde Amid Kazâsı'nın mahalleleri, karyeleri, aşiret ve cemaatleri ile birlikte toplam nüfusunun 50.057-68.225 arasındadır. Ancak bu sayıya vergi mükellefi olmayan nüfus dâhil değildir.

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın toplam nüfusunun daha sağlıklı şekilde hesaplanabilmesi için, kazâda vergiye dâhil olmayan ehl-i örf ve ehl-i şer' sınıfına giren kazâ yöneticileri ve bu kimselerin aileleri ile cami, medrese ve tekke gibi yerlerde görevli kimselerin de toplam nüfusa eklenmesi icap etmektedir.¹²³² İncelenilen dönemde vergiden muaf bu kimseler arasında sadece kale görevlileri ve valinin kapı halkının sayısına ait bilgiler tespit edilebilmiştir. Toplam nüfusa eklenecek ilk sınıf kalede görevli olan azebler, topçular ve mustahfızlardır. Bu görevlilerin sayısı incelenilen dönemde 286¹²³³-293¹²³⁴ nefer arasında değişmektedir. Toplam nüfus hesaplanırken bu sayı ortalama olarak 290 kişi kabul edilecektir. Nüfusa dâhil edilmesi gereken diğer bir sınıf valinin kapı halkıdır. Bu kimselerin sayısına dair incelenilen dönemde çok az sayıda bilgi bulunmaktadır. Valinin kapı halkının sayısına ait tek kayıt 6 Şubat 1770 tarihli olup, Diyarbekir valisinin bu tarihte toplam 1200 nefer kapı halkı olduğu anlaşılmaktadır.¹²³⁵ Buna göre vergiye dâhil olmayan sınıf 1200+290=1490 kişiden

¹²³² XVIII. yüzyılda kazâdaki ehl-i örf ve ehl-i şer' sınıfına giren kimselerin kesin sayıları hakkında arşiv vesikalarından yeterli bilgi edinilemediğinden toplam nüfusa eklenmemiştir.

¹²³³ DŞS. 313, 27.

¹²³⁴ BOA, İE. AS. 6578, 1.

¹²³⁵ Kırca, "168 Numaralı Mühimme Defteri (s. 1-200)", 337.

oluşmaktadır. Vergiye dâhil olmayan bu kimselerin toplam nüfusa eklenmesi neticesinde kazânın toplam nüfusu şu şekildedir.¹²³⁶

15 avarızhane kat sayısına göre kazâ nüfusu : $50.057 + 1490 = 51.547$

20 avarızhane kat sayısına göre kazâ nüfusu : $68.225 + 1490 = 69.715$

Yukarıdaki hesaplamada görüldüğü üzere XVIII. yüzyılın ortalarında kazânın toplam nüfusunun 51.547-69.715 kişi arasında olduğu tahmin edilmektedir.

1.5.6. Amid Kazâsı Nüfusunun Etnik ve Dini Yapısı

Amid Kazâsı çok eski dönemlerden itibaren birçok farklı medeniyete ve millete ev sahipliği yapmış kozmopolit bir yerdir. Nitekim kazâ nüfusunun büyük bölümü Müslümanlardan meydana gelmiş olmasına rağmen kazâ merkezi ve karyelerde farklı millet, din ve mezheplere ait insanlar mevcuttur. İncelenilen dönemden kısa bir süre önce 3 Ocak 1683 tarihinde kazâyı ziyaret eden İtalyan seyyah Ambrosio Bembo, Amid nüfusunun Müslüman ve gayrimüslimlerden oluştuğunu Müslümanların, başta Türkler olmak üzere Kürtler ve Araplardan meydana geldiğini söylemektedir. Bembo'nun kazâ nüfusunun anlatırken asıl dikkat çektiği kısım gayrimüslimleri anlattığı bölümdür. Ambrosio Bembo, Amid Kazâsı'nda yaşayan gayrimüslim halkın Süryaniler, Şemsiler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerden oluştuğunu söylemektedir.¹²³⁷

XVIII. yüzyıla ait vergi kayıtlarında kazâda yaşayan gayrimüslim nüfusun Yahudiler, Hristiyanlar ve Şemsilerden meydana geldiği görülmektedir.¹²³⁸ Dönemin hemen başlarında 1701 tarihli bir cizye kaydına göre Amid kazâ merkezi ve karyelerinin dâhil olduğu cizye evrakına göre kazâda toplam 4918 cizye mükellefi bulunmakta ve bu kimselerden 3614 kişi kazâ merkezinde, 1304 kişi karyelerde ikâmet etmekteydi.¹²³⁹

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın toplam nüfusunun etnik ve dini yapısını da oransal olarak tespit etmekte fayda vardır. Çünkü kazâdaki toplam nüfusun yüzde

¹²³⁶ Kazânın tahmini toplam nüfusunun hesaplanması, mahalle, köy, aşiret ve cemaatlerin nüfusunun iki farklı rakama sahip olmasının nedeni daha önce değinildiği üzere avarızhanenin 15-20 katsayısı ile çarpımından kaynaklanmaktadır.

¹²³⁷ Welch, "Ambrosio Bembo's Travels Through The Ottoman Empire", 279. Bembo şehirdeki gayrimüslimlerin Ortodoks, gregoryen ve Süryani Hristiyan mezheplerinden oldukları aynı zamanda şehirde Yahudilerin ve Şemsilerin (güneşe tapanların) olduğunu izah etmektedir. Ayrıca şehirdeki gayrimüslim nüfusunun Müslüman nüfusa oranla onda bir civarında olduğunu bildirmektedir.

¹²³⁸ DŞS. 310, 44.

¹²³⁹ BOA, D. CMH. d. 26705, 2-51

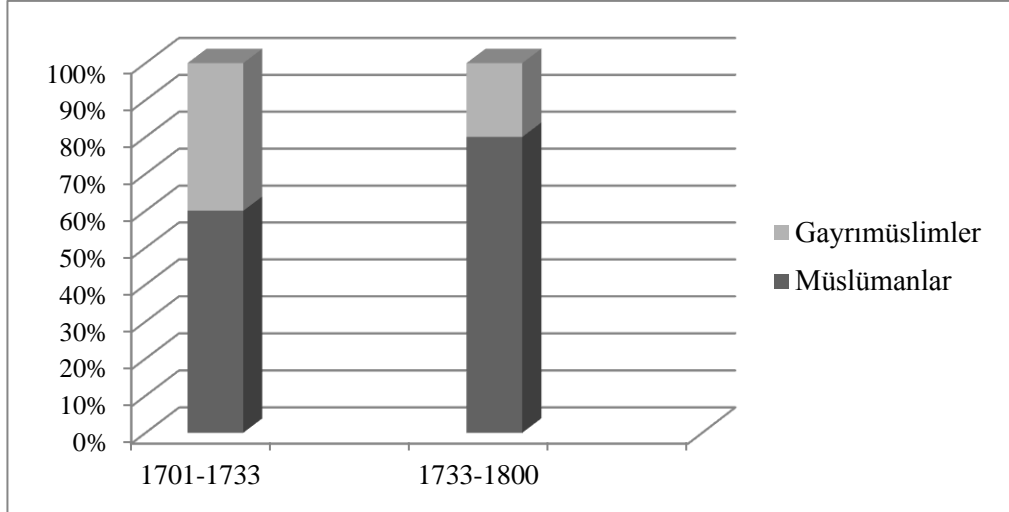
kaçının Müslümanlardan veya gayrimüslimlerden oluştuğunu bilmek kazâ nüfusunun genel bir resmini çıkarmak için önem arz etmektedir. Kazâda yaşayan gayrimüslimlerin nüfusu hakkında fikir edinebilmek için en önemli kaynak şüphesiz cizye defterleridir. Cizye evrakı üzerinden XIX. yüzyılda Diyarbakır şehrinin nüfusunu tahlil eden Yılmazçelik cizye evrakı sayısını aile sayısı olarak kabul edip, hane kat sayısı olarak beş sayısını kullanmıştır.¹²⁴⁰ Bu sebeple incelenilen dönemde de aynı hesap yöntemi kullanılacaktır. Buna göre Amid Kazâsı'na ait 1701 tarihli cizye defterindeki 4918 cizye mükellefi beş kat sayısı ile çarpıldığı zaman kazâda 1701 tarihinde $4918 \times 5 = 24.590$ gayrimüslimin ikâmet ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Kazâdaki gayrimüslim nüfusa ait bu sayıyı daha önce nüfus bahsinde açıklandığı üzere kazânın 29 Mart 1733 tarihindeki avarız kayıtlarından çıkarılan 51.547--69.715 kişilik tahmini nüfusa bir oranlama yapıldığında XVIII. yüzyılın ilk yarısında kazâ nüfusunun yaklaşık % 40'ının gayrimüslimlerden oluştuğu sonucu ortaya çıkmaktadır. İncelenilen dönem içerisinde meydana gelen salgın hastalık ve doğal afetlerin kazâdaki Müslüman-gayrimüslim nüfus oranında ciddi değişimlere yol açtığı görülmektedir. 1757-1760 yılları arasında Amid Kazâsı ve çevresinde görülen kıtlık ve ardından yaşanan şiddetli veba salgınında bölgedeki birçok insan hayatını kaybetmiş geride kalanlardan çevre şehirlere göçler yaşanmıştır.¹²⁴¹ Kazânın cizye evrakı sayısının 1800 yılında 2314 ve gayrimüslim nüfusun toplam nüfusa oranının % 20 civarına inmiş olması¹²⁴² kazâdaki gayrimüslim sayısında 1733-1800 yılları arasında % 50'lik önemli bir düşüş yaşandığını göstermektedir. Kazâdaki Müslüman ve gayrimüslim nüfusun oransal dağılımının 1701-1733 ve 1733-1800 yılları arasında durumu aşağıda grafik olarak verilmiştir.

¹²⁴⁰ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 118. Yılmazçelik eserinde 24 Ağustos 1800 tarihli cizye evrakını kullanmıştır. Bu kayıta 2314 kişi olan cizye evrakı üzerinden hesaplama yapmış ve kazânın gayrimüslim sayısını 11.570 kişi bulmuştur. Bu sayıyı kazânın genel nüfusuna oranlayarak gayrimüslimlerin genel nüfusa oranını 1/5 olarak tespit etmiştir.

¹²⁴¹ Ayrıntılı bilgi için Bkz: Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar Bölümü.

¹²⁴² Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 118.

Grafik 1.1. Amid Kazâsi Nüfusunun 1701-1733 ile 1733-1800 Yılları Arasında Dini Dağılımı

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere kazâda yaşayan Müslüman nüfusun yüzyıl boyunca daima gayrimüslim nüfustan fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 1733-1800 yılları arasındaki altmış yedi yıllık süre zarfında kazâdaki gayrimüslim oranının % 40'tan % 20'ye inmesine, 1757-1760 yılları arasında bölgede yaşanan kıtlık ve ardından gelen veba salgınında kazâdaki Müslümanlar ile birlikte gayrimüslimlerde de toplu ölümlerin yaşanması veya kazâda yaşayan gayrimüslimlerin çeşitli sebeplerle başka şehirlere göç etmesi neden olmuş olmalıdır.

1.5.7. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsi'nda Aşiret ve Cemaatler

Osmanlı Devleti içerisinde önemli bir yere sahip sınıflardan birisi konar-göçer aşiretlerdir. Bu aşiretler yeni fethedilen bölgelerin Türkleşmesinde olduğu kadar boş yerlerin şenlendirilerek ekonomik bir hareketlilik sağlanmasında, kasaba ve karyeler kurulmasında son derece önemli rol oynamaktaydılar. Konar-göçer bir yaşam tarzını benimseyen bu aşiretler, yaşadıkları hayat tarzına göre yaylak ve kışlak bölgeleri arasında sürekli hareket halinde olup, yarı göçebe bir yaşam sürerek genellikle hayvancılık ile meşgul olurlardı. Konar-göçer aşiretler, yerleşik hale geçecekleri zaman

çadırlarını yazın karyeler, harabeler veya eski iskân yerlerine yakın yerlere kurarlar, kışın şehir ve kasabaların etrafına yerleşirlerdi.¹²⁴³

Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesinden çok önceleri de Diyarbakir ve çevresi birçok konar-göçer aşiret ve cemaate ev sahipliği etmiştir. Bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmesinden hemen sonra Diyarbakir havalisinde Boz-Ulus ve Kara-Ulus Aşiretleri'nin varlığı söz konusudur.¹²⁴⁴

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı ve kırsalında çeşitli aşiret ve cemaatler mevcuttur. Bu aşiretlerin tespit edilmesindeki önemli kaynaklardan biri Amid Kazâsı'na ait vergi tevzi kayıtlarıdır. Bu vergi kayıtlarına göre¹²⁴⁵ XVIII. yüzyılda Amid kırsalında yaşayan aşiret ve cemaatler Kiki Aşireti, Reşî Aşireti, Karabeğan Cemaati, Kirmanî Cemaati, Behramki Cemaati, Milli Espeyak Cemaati, Karapınar Cemaati, Karacıyan Cemaati, İzoli Cemaati, Döğerli Cemaati, Alucî Cemaati'dir. Bu aşiret ve cemaatleri kendi aralarında ekonomik ve demografik olarak değerlendirmekte fayda vardır. Avarız vergisi tevzi kayıtlarına göre yukarıda adı geçen aşiret ve cemaatler arasında on sekiz avarızhane sayısı ile Kiki Aşireti en fazla avarızhaneye sahip aşirettir. Bu aşireti sırasıyla on avarızhane ile Döğerli Cemaati ve dokuz avarızhane sayısı ile Reşî Aşireti izlemektedir. Avarızhane sayılarına göre bu aşiret ve cemaatler diğer aşiret ve cemaatlere göre en fazla nüfusa sahip konar-göçerler olarak öne çıkmaktadırlar. Avarızhane sayılarına göre aşiret ve cemaatler arasında en az avarızhaneye sahip olanlar sırasıyla yarım hane ile Karapınar Cemaati, iki hane ile Aluci Cemaati ve yine iki hane ile Kirmani Cemaati gelmektedir. Bu cemaatler, Amid/Diyarbakir kırsalında vergiye tabi aşiret ve cemaatler arasında en az nüfusa sahip konar-göçerleri oluşturmaktadır.¹²⁴⁶

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı ve kırsalında vergi tevzi kayıtlarında ismi geçmediği halde, diğer müstakil arşiv belgelerinden tespit edilebilen yirmi dört konar-göçer aşiretin varlığı söz konusudur. Bu aşiretler aşağıda tablo halinde verilmiştir.

¹²⁴³ Latif Armağan, "Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçerler", *Osmanlı*, YTY. Ed. Güler Eren, Ankara 1999, IV, 142.

¹²⁴⁴ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987, 16-17.

¹²⁴⁵ DŞS. 310, 56; DŞS. 360, 74; DŞS. 313, 180-185; DŞS. 352, 29-31.

¹²⁴⁶ Amid kırsalında yaşayan aşiret ve cemaatlerin tahmini nüfusu için Bkz. Nüfus Bölümü.

Tablo 1.31. XVIII. Yüzyılda Vergi Tevzi Kayıtlarında Bulunmadığı Halde Amid Kırsalında Yaşayan Aşiretler

AŞİRET ADI	AŞİRET ADI
Alikan Aşireti ¹²⁴⁷	Sohanî Aşireti
Karakeçili Aşireti ¹²⁴⁸	Tavanbiyan/Tavan Aşireti
Zerikî Aşireti ¹²⁴⁹	Milli Tavan Aşireti
Şikaki/Şakaki Aşireti ¹²⁵⁰	Cemaleddin Aşireti
Süveydî Aşireti ¹²⁵¹	Dergezîn/Dergezînlü Aşireti
Şeyhbozan/Şeyhbizin Aşireti ¹²⁵²	Serkeşân Aşireti
Kara-Ulus Aşireti ¹²⁵³	Maman Aşireti
Baykî Aşireti ¹²⁵⁴	Bervân Aşireti
Şeyhhan Aşireti ¹²⁵⁵	Milli Pazgürân Aşireti
Koyunoğulları Aşireti ¹²⁵⁶	Berazî/Bârezî Aşireti
Hoyrî Aşireti ¹²⁵⁷	Salvan/Silvan Aşireti ¹²⁵⁸
Dellükân Aşireti ¹²⁵⁹	-----
Sinanlı Aşireti ¹²⁶⁰	-----

Yukarıdaki aşiretlerin sayısından anlaşılacağı üzere incelenilen dönemde Amid Kazâsı çevresinde çok sayıda konar-göçerin bulunduğu görülmektedir. Yukarıdaki aşiretler arşiv vesikalarında eşkıyalık, gasp, darb ve hayvancılıkla ilgili vergiler hususundaki meselelerde zikredilmektedir. Bu aşiretlerin özellikle kırsal bölgelerde yaşanan eşkıyalık ve zorbalık olaylarının büyük bir kesiminde doğrudan olayların içinde oldukları da görülmektedir. Diyarbekir valisine çeşitli tarihlerde gönderilen fermanlarda bölgedeki konar-göçerlerin zorbalık ve eşkıyalıklarına kesinlikle fırsat verilmemesi emredilmektedir. Devlet bölgedeki konar-göçer aşiretlerin yaptığı eşkıyalık olaylarını önlemek için büyük çaba sarf ettiği gibi, aynı zamanda konar-göçer yaşamı benimsemiş bu toplulukların Amid Kazâsı çevresinde kendi aralarında veya devletle olan her türlü

¹²⁴⁷ BOA, A. DVNSAHK. DB. d. 5, 95.

¹²⁴⁸ DŞS. 313, 61.

¹²⁴⁹ DŞS. 360, 356. Konar-göçer Kürt tâifesinden olan Zerikî Aşireti'ne aynı zamanda Zerkî veya Zirikî Aşireti de denilmektedir. Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İşaret Yayınları, 3. Baskı İstanbul 2012, 147.

¹²⁵⁰ BOA, DMKF. d. 28198, 3.

¹²⁵¹ DŞS. 360, 264.

¹²⁵² BOA, A. DVNSAHK. DB. d. 1, 58.

¹²⁵³ BOA, DMKF. d. 28198, 3.

¹²⁵⁴ DŞS. 313, 56.

¹²⁵⁵ DŞS. 592, 216.

¹²⁵⁶ BOA, A. DVN. MHM. d. 122, 87.

¹²⁵⁷ BOA, DVNS. ŞKT. 105, 126.

¹²⁵⁸ BOA, DVN. MHM. d. 139, 186.

¹²⁵⁹ DŞS. 313, 129.

¹²⁶⁰ BOA, A. DVNSAHK. DB. d.5, 95.

hukukî ve mali meselelerde bu toplulukların hukukunu koruduğu ve meselelerin çözülmesi için gayret gösterdiği de arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.¹²⁶¹

Sonuç olarak; XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın fiziki, idari ve demografik yapısı altında verilen bilgiler genel olarak değerlendirildiğinde ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır.

XVIII. yüzyılda Amid kazâ merkezini çevreleyen dış kale surlarının şehrin güvenliğinin sağlanmasında önemli yeri olduğu görülürken, iç kalenin ise hapisane, gıda ambarları ve cephanelik gibi önemli birimlerin yer aldığı stratejik bir yer olduğu görüldü. Yine kalede dizdar ve kethüdanın emri altında sayısız yıllar içerisinde 288-293 arasında değişebilen kale erlerinin olduğu, bu kimselerin kazânın güvenliğinin sağlanmasında önemli görevlerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Kazâ merkezinde önemli sayıda cami ve mescit olduğu görülmektedir. Bu dini yapıların bir kısmı bugün ayakta olmasa da XVIII. yüzyılda kazâ merkezinde yaşayan insanların dini vecibelerini yerine getirdikleri önemli dini yapılar oldukları anlaşılmaktadır. Bu dini fiziki yapıların XVIII. yüzyılda önemli bir vakıf gelirine sahip oldukları görülmektedir. Yine bu dönemde kazâ merkezindeki tekke, hamam, türbe gibi dini ve sosyal yapıların da cami ve mescitler gibi önemli vakıf gelirine sahip oldukları bu vakıflar aracılığı ile görevlilerin ücretlerinin karşılandığı anlaşılmaktadır.

Amid Kazâsı'nın önemli bir eğitim-öğretim merkezi olduğu görülmektedir. Kazâda tamamı vakıflar aracılığıyla finanse edilen on beş medrese, iki darülkurra, bir buk'a ve bir mektebin var olduğu görülmektedir. Bu eğitim kurumlarının güçlü vakıflar tarafından finanse edildiği gerek görevlilerin sayısından, gerekse görevlilerinin aldığı ücretlerden anlaşılmaktadır.

XVIII. yüzyılda kazâ yöneticilerinin gerek Diyarbekir Eyâleti'nin, gerekse Amid Kazâsı'nın askeri, adli, idari ve iktisadi işlerini yerine getirmeye çalıştıkları, merkezden gelen her türlü emir ve yasağın gereğini uygulamaya çalıştıkları arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Bu kimselerin devlet adına kazâ merkezi ve karyelerde güvenlik ve nizamın sağlanarak halkın huzur içinde yaşamasına çalıştıkları gibi bazı dönemlerde devlet görevlilerinin suç işleyerek halka zulüm ve zorbalık yaptıkları, böyle durumlar

¹²⁶¹ Aşiret ve cemaatlerin mali, hukuki meseleleri ve bu meselelere devletin getirdiği çözümler için Bkz. Gündelik hayatta meydana gelen olaylar bölümü.

meydana geldiğinde şikayet konusu olan bu idarecilerin uyarıldığı veya durumun ciddiyetine göre görevinden azledildikleri görülmektedir.

Amid Kazâsı'na ait kayıtlardan kazânın önemli sayıda mahalleye ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır. İncelenilen döneme gelinceye kadar mahalle sayısında ciddi artışların yaşandığı görülmektedir. Kazâ merkezinde vergi tevzi kayıtları ve diğer arşiv belgelerinden elde edilen verilere göre sayısı 150 ulaşan mahalle bulunmaktaydı. Bu mahallelerin Müslüman veya gayrimüslim mahalleleri şeklinde ayrılmış olduğu görülmüştür. Bu durum kazâdaki dini grupların kendi mahallelerinde toplu halde yaşadıklarını göstermektedir.

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı nüfusunun 51.000-69.000 arasında olduğu hesaplanmıştır. Ayrıca kazâ nüfusunun büyük kısmının şehir merkezinde ikâmet ettiği görülmektedir. Kazâdaki gayrimüslim nüfusun her zaman Müslüman nüfustan az olduğu ayrıca gayrimüslim nüfusun yüzyıl başında toplam nüfusun 2/5'i iken 1800'lere gelindiğinde bu rakam 1/5 indiği anlaşılmaktadır. Bu duruma yüzyıl boyunca kıtlık, salgın hastalık, doğal afet gibi olaylarda gayrimüslim nüfusta ölümlerin yaşanması veya gayrimüslimlerin güvenlik ve ekonomik kaygılar sebebiyle başka şehirlere göç etmeleri neden olmuş olabilir.

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı kırsalında çok sayıda konar-göçer topluluğun yaşadığı görülmektedir. Bu dönemde otuz beş aşiret ve cemaat tespit edilmiş olup bu konar-göçer topluluklardan on aşiret ve cemaatin vergi ünitesi olduğu kazâyâ tevzi edilen avarız, nüzul, imdad-ı hazeriye ve seferiye vesair vergiler ile vilayet masraflarının ödenmesinde hisselerinin olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kazâ kırsalında yaşayan otuz beş aşiret ve cemaatin isimlerinin neredeyse tamamı incelenilen dönemde tespit edilebilen gasp, darb, eşkıyalık gibi kamu düzenini bozucu eylemlerde geçmektedir. Devlet bu dönemde gerek Amid Kazâsı ve karyelerinde gerekse Diyarbakir Eyâleti genelinde konar-göçer bu unsurların gerçekleştirdikleri eylemleri bertaraf edebilmek maksadıyla sık sık fermanlar gönderse de bu konar-göçer toplulukların karıştıkları asayiş olayları yüzyıl boyunca sürüp gitmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

EKONOMİK HAYAT

2.1. VERGİLER

2.1.1. Örfi Vergiler

2.1.1.1. Avarız-ı Divaniye

Osmanlı Devleti'nde avarız veya avarız-ı divaniye vergisi, Tanzimatın ilanına kadar başlangıçta sadece olağanüstü hallerde alınan daha sonraları ise düzenli olarak özellikle savaş masraflarını karşılamak üzere hükümdarın emri ile halkın doğrudan devlete vermeye mecbur tutulduğu her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki vergiyi ifade eder.¹²⁶² Osmanlı bütçelerinde avarız, düzenli olmayan gelirleri teşkil etmektedir. Bu tip vergilerin çoğu “*avarız*” adı altında tahsil edilmekte ve bazı tahsil fermanlarında “*bedel-i avarız*” adı da zikredilmektedir. Avarız vergisi nakit olarak alınan bir vergidir. Avarız çatısı altında olan nüzûl ve sürsat ise buğday, un, yağ vb. şekilde aynı olarak tahsil edilmektedir. Avarız vergisi toplandığı yere ve vergi çeşidine göre hane hesabına dayanmaktadır. Sayım birimi olan gerçek avarızhanesinin dört ile elli hanesi bir avarızhanesini oluşturabilmektedir.¹²⁶³ Avarız vergisi olağanüstü durumlarda özellikle savaş masraflarını karşılamak maksadıyla toplanmasına rağmen, devamlı yapılan savaşlar bu vergiyi normal ve düzenli hale getirmiştir.¹²⁶⁴

Osmanlı Devleti'nde avarız vergisini ödeyemeyen fakir ve düşkünleri bu vergi yükünden kurtarmak amacıyla avarız vakıfları kurulmuştur. Vakıf gelirlerinden fazlası avarıza tahsil edilmekte, vergiyi ödeyemeyen kimselerin borçları bu şekilde kapatılmaktaydı.¹²⁶⁵ İncelenilen dönem içerisinde Amid Kazâsı'nda avarız vakfı ile ilgili herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Amid Kazâsı'nın avarızhane sayısı ve alınan

¹²⁶² Ömer Lütfi Barkan, “Avarız”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, II, 13.

¹²⁶³ Mesela 1683 yılında Trabzon Kazâsı'nda 20 nefer bir avarızhane oluşturmaktaydı. Temel Öztürk, *İki Savaş Döneminde Trabzon (1680-1690/1723-1746)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, 208.

¹²⁶⁴ Sahillioğlu, “Avarız”, 108-109. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY. Yayınları, İstanbul 2009, 55; Ahmet Tabakoğlu, *İktisat Tarihi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, 211.

¹²⁶⁵ Mehmet İpşirli, “Avarız Vakfı”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, IV, 109.

avarız vergisi 1726-1798 yılları arasında incelendiği zaman ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır.

Diyarbakir Eyâleti'ne ait 28 Ağustos 1726 tarihli bir kayıttta, eyâletin 2015,5 avarız hanesi bulunmakta ve her bir avarızhanesine 400 akçe tevzi edilmektedir. Amid Kazâsı'nın tüm mahalle, karye, nahiye ve aşiretleri ile birlikte 732,5 avarızhanesi olup, hane başına 400 akçe vergi tevzi edilmiştir. Kazâdan tahsil edilen toplam vergi 2441,6 kuruş olarak gerçekleşmiştir.¹²⁶⁶

Diyarbakir voyvodası Semanzade Hüseyin Ağa'ya gönderilen 29 Mart 1733 tarihli bir fermanla Amid Kazâsı'nın tüm aşiret, cemaat, karye ve mahalleleri ile birlikte 741 avarız hanesinin her birine on beş buçuk kuruş vergi tevzi edilip, toplam 11485,5 kuruş avarız bedelinin tahsil edilmesi istenmiş ve bunun haricinde halktan harc-ı tezkire ve reşidiye namıyla vergi istenilmemesi emredilmiştir. Bu tevzide Amid'in Müslüman mahalleleri yetmiş beş hane, zimmî mahalleleri 420,5 hane, aşiret ve cemaatler elli dört buçuk hane, Şark Nahiyesi 129 ve Garb Nahiyesi altmış iki avarızhaneden meydana gelmektedir.¹²⁶⁷ Verginin kazâya tevzisinde her bir avarızhanesinin kaç gerçek haneden meydana geldiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. Verginin Amid Kazâsı'nın mahalle, karye ve aşiretlerine tevzisi şöyledir.

Tablo 2.1. Avarız Vergisinin Amid Kazâsı'na Tevzisi (29 Mart 1733)

Müslüman Mahalleleri			
Mahalle Adı	Avarızhane Sayısı	Mahalle Adı	Avarızhane Sayısı
Siirdi	3.5	Muallâk	2.5
Kavvas	2 ve 1 rub	Abdurrahman	1
Şeyh Said-i Küçük	2.5	Cami-i Kebir	6.5
Kılbaş	3.5	Ali bin Reşid	2.5
Lala Bey	1 ve 1 rub	Hoca Ahmet-i Müslim	3
Hızır İlyas	1.5	Molla Alican	2.5
Sarraf Mehmet	1.5 ve 1 rub	Kastal	1 ve 1 rub
Balıkli	1	Katırpınarı	1.5
Gaybları Kebir ve Sagir	6	Müderriş	2
Şeyh Matar-ı Garb	2.5	Camiünnebi	2.5
Taceddin	3 rub	Hacı İzzettin	1
Mescit-i Memeddin	1.5	Yiğit Ahmet	2.5
Ali Paşa	2.5	Ablak	3 rub
Molla Bahaddin	2.5	Derviş Hüseyin	2
Kubbe-i Cedid	½	Debbağhane	1.5 ve 1 rub
Usta Burcu	1.5	Hacı Osman-ı Müslim	1/2
Mescid-i Siyah	½	İmadiye	1

¹²⁶⁶ BOA, MAD. 2501, 128.

¹²⁶⁷ DŞS. 310, 44.

Tablo 2.1. (Devamı)

Hoca Ali	½	İbn-i Sino	1
Hacı Büzürk	3 rub	Köprüyapan	1.5
Şeyh Yasin	1	Toplam: 75 Hane	

Gayrimüslim Mahalleleri			
Mahalle Adı	Avarızhane Sayısı	Mahalle Adı	Avarızhane Sayısı
Yiğit Ahmet-i Kebir	1.5	Mehmet Paşa-i Şark	13 ve 1 rub
Perakende Mehmet Paşa	11.5 ve 1 rub	Hoca Maksud	20
Hace Haçedur	16.5	Babuttin	8
Cirnik	6	Marhabib	9 ve 1 rub
Şeyh Matarı Garb-ı Zimmî	4	Küçük Kinisa	15 ve 1 rub
Rubai	2	Marpityun	5
Molla Bahaüddin-i Zimmî	2	Bekçiyân-ı Zimmî	2
Şemsiyan	17	İskender Paşa	1
Hasır-ı Kebir-i Zimmî	5.5	Şeyh Matar-ı Şark-ı Zimmî	14.5
Hacı Osman	2.5 ve 1 rub	Molla Hayyan	2
Hacı Büzürk-i Kebir	4.5 ve 1 rub	Mehmet Paşai Garb-ı Zimmî	6
Gülmez-i Sagir	10	Kırklar	3.5
Gülmez-i Kebir	11.5	Hacı Bahaeddin	9
Çöpi	3.5 ve 1 rub	Hacı Süleyman	4.5
Usta Burcu	7.5	Sarrafi İskender	14.5
Hacı Büzürk-i Sagir	3	Suluki	1.5 ve 1 rub
Hüsrev Paşa	2 ve 1 rub	Reşid-i Cedid	17 ve 1 rub
Rumiyan	19 ve 1 rub	Karagöz	10.5 ve 1 rub
Hoca Ahmed-i Zimmî	1.5 ve 1 rub	Garb Kastalı	3.5
Sinan Kethüda	11.5	Meryem-i Sagir	7.5
Köprüyapan-ı Zimmî	1.5 ve 1 rub	Hacı İzzettin-i Zimmî	4.5
Meryem-i Kebir	9	Şeyh Said-i Küçük	2.5
Hızır İlyası Kebir-i Zimmî	14 ve 1 rub	Gayblar-ı Sagir-i Zimmî	1 ve 1 rub
Kubbe-i Siyah	8	Katırpınar-ı Zimmî	2
Şeref Çavuş	2 ve 1 rub	Benli Ali Çavuş	2 ve 1 rub
Yahudiyan	11.5	Kastal-ı Zimmî	2
Çarugi	8	Hacı Abdurrahman-ı Zimmî	1
Reşid-i Atik	4	İnayet Ağa	6
Hasır-ı Sagir-i Zimmî	3.5 ve 1 rub	Hızır İlyas-ı Sagir	9.5 ve 1 rub
Hamam-ı Küçük	2 ve 1 rub	Toplam: 420,5 hane ve 1 rub	

Aşiret ve Cemaatler			
Aşiret Adı	Avarızhane Sayısı	Aşiret Adı	Avarızhane Sayısı
Aşiret-i Kiki	18	Aşiret-i Reşi	9
Cemaat-i Döğerli	10	Cemaat-i Eluçi	2
Cemaat-i Karacıyan	3	Cemaat-i İzoli	3
Cemaat-i Milli Espeyak	2 ve 1 rub	Cemaat-i Karapınar	½
Cemaat-i Kirmani	2	Cemaat-i Behramki	5
Toplam: 54. 5 hane ve 1 rub			

Şark-i Amid Nahiyesi (Karyeler)			
Karye Adı	Avarızhane Sayısı	Karye Adı	Avarızhane Sayısı
Kengerli-i Ulya	1	Kengerli-i Süfla	1
Ak Meşhed	1	Seyyid Hasan	1

Kadıkendi-i Müslim	1.5	Beşiri	3 rub
Şemname	1	Şükürlü	1
Arslanoğlu	3 rub	Güzeldere	3 rub
Tillik	1	Arslanoğlu-ı Ulya	½
Sımaki	1.5	Şarabi	2
Kasimi	1	Kürttaylı	1
Bayrambey	1	Arabtaylı	2
Karacaviran	1	Üçtepe	1.5
Karahorlu	1	Hanbazar	1
Çarıkan-ı Ulya	1	Çarıkan-ı Süfla	1
Arabtaylı	3 rub	Alıdarlı	3 rub
Kefticar-i Süfla	2	Alışam	1.5
Boyuni	½	Çanakçı	2
Kamışlı	½	Kara Halife	½
Kara Hamzalı	3 rub	Derviş Hasan	3 rub
Akviran-ı Ulya	2	Akviran-ı Süfla	2
Hamurta	1	Kefnecar-ı Ulya	1
Baharlı	1	Kıtırbi-i Müslim	3 rub
İshaklı	1	Kefnecar-ı Süfla	½
Horozsi	½	Kıtırbi-i Zimmî	2
Haydarlı	3 rub	Kızıl Mehmed	1.5
Kürdenli	2.5	Arzuoğlu	1
Mersin-i Müslim	½	Hacı Osman	1
Molla Cabir	½	Bahçecik	3 rub
Köpekli	3 rub	Kabasakal	½
Zeynigan	3 rub	Haydarkulu	1
Bibonbaba(?)	½	Bayırcık	1
Örenli-i Ulya	1	Mehemedli	½
Abracı	1	Pir Hüseyin	½
Habgerme-i Ulya	2 ve 1 rub	Habgerme-i Süfla	1 ve 1rub
Til-Alovi	1.5	Çıkın	½
Taraklı	3 rub	Develi-i Türkmen	3 rub
Pir Hasan	1	Cırnık	1
Zoğzinc-i Ulya	1.5	Zoğzinci-i Süfla	3 rub
Korucu	½	Yassıcaviran	3 rub
Ak Hüseyin	1	Patrik	3 rub
Tavuklu	½	Satıkendi-i Zimmî	7.5
Karabaş	½	İzzettin	½
Karaahmetli	3 rub	Kürd Ömer	1
Gençoğlu	3 rub	Şabanlı	½
Kadıkendi-i Zimmî	2	Düllükan	2
Nevruzlu	1	Çakallı	1
Biçar Ömer	3 rub	Fahredin	½
Ağ Meşhed	½	Metranlı	2.5
Molla Hamış	½	Sadi	1
Yengice	1	Salat	6
Hacı İsa	1 rub	Ayınşa	1
Taylı	1.5	Korulu	1
Karakeçili	½	Uzunkışla	½
İncirli	½	Sakargalı	1.5
Porsuklu	1	Müderris	3 rub
Bakos	1	Mersin-i Zimmî	½
Tilkili	½	İsrail	1 ve 1 rub
Kabi	7.5	Kozan	3 rub
Örenli	1	Develi-i Kürd	1

Şark-i Amid Karyeler Toplam: 129 hane**Tablo 2.1. (Devamı)**

Garb-i Amid Nahiyesi (Karyeler)			
Karye Adı	Avarızhane Sayısı	Karye Adı	Avarızhane Sayısı
Çınarlar	1	Mübareki	1
Derbeşir	1	Belame	1 rub
İğya-ı Müslim	3 rub	Akmi	1
İğya-ı Zimmî	1	Saydek	1
Keygan	3 rub	Hüseyin	1
Çöllü	½	Yuvacık	2
Kıllı Yakub	1.5	Danekıran	½
Cümük	3 rub	Kankırt	1
Mirzavıran	½	Pir Ali	3 rub
Nikecik	3 rub	Şıhratepe	3 rub
Şeyhkendi	1	Hüccetin	1.5
Muhannavıran	3 rub	Başıl	1
Ömeranlı	½	Taşdirek	½
Güzelşeyh	1	Alaçimen	1
Pürnek	½	Abdalgörmez	½
Şükrullah	½	Saçılı	½
Dikini	½	Ziyaret	½
Kerh	2	Kazgancı	1.5
Acı-i Ulya	1	Acı-i Süfla	1
Bacvan	½	Karta	1.5
Aynata	3 rub	Payas	1
Örenli	1.5	Arabyenice	1
Til-Şeref	½	Misafirviran	3 rub
Kırkatoglu	½	Ahur-ı Kebir ve Sağır	3 rub
Balıca	½	Çaruği	3.5
Cilavdar	1.5	Cihanbeyli	1.5
Köseli	2	Karınca	1
Iraki	½	Salihi	1.5
Karalı	1	Fare	1
Karacavıran	1.5	Harbecin	½
Kubbecik	1	Sirimi	1.5
Başıl	1.5	İmamakil	1 rub
Toplam: 62 hane			

Tablo incelendiğinde Amid Kazâsı'nın avarız vergisinin mahalle, karye, nahiyeye ve aşiretlere dağılımını kendi arasında mukayese etmekte fayda vardır. Buna göre Cami-i Kebir Mahallesi altı buçuk avarızhanesiyle Müslüman mahalleleri arasında en fazla vergi mükellefinin bulunduğu mahalle olarak dikkat çekmektedir. Cami-i Kebir Mahallesi'ni sırasıyla üç buçuk avarızhanesi ile Siirdi ve Kılbaş Mahalleleri ardından üç avarızhanesi ile Hoca Ahmet Mahallesi izlemektedir. Bu mahalleler şehirdeki Müslüman nüfusun en yoğun olduğu mahalleler olarak dikkat çekmektedir. Müslüman Mahalleleri arasında en az avarızhanesine sahip mahalleler sırasıyla, yarım avarızhanesi ile Kubbe-i Cedid, Hoca Ali, Mescid-i Siyah Mahalleleridir. Bu mahalleler, Müslüman nüfusun en az olduğu yerler olarak ön plana çıkmaktadır.

Gayrimüslim mahalleleri kendi arasında değerlendirildiği zaman avarızhanesi en yüksek üç mahalle şu şekilde sıralanmaktadır. İlk sırada yirmi avarızhanesi ile Hoca Maksud Mahallesi yer almaktadır. Bu mahalleyi sırası ile on dokuz ve bir rub avarızhanesi ile Rumiyan Mahallesi ardından on yedi ve bir rub avarızhanesi ile Reşid-i Cedid Mahallesi izlemektedir. Bu üç mahalle şehirde gayrimüslim nüfusun en yoğun olduğu mahallelerdir. Gayrimüslim mahalleleri arasında en az avarızhane sayısına sahip mahalleler bir avarızhanesi ile Hacı Abdurahman-ı Zimmî ve İskender Paşa Mahalleleri olup, bu mahalleler aynı zamanda gayrimüslim mahalleleri arasında en az nüfusa sahip yerlerdir.

Müslüman ve gayrimüslim mahalleleri kendi arasında değerlendirildiği zaman ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır. Gayrimüslim mahallelerinin avarızhane sayısı, Müslüman mahallelerinin avarızhane sayısının yaklaşık 5,5 katıdır. Bu veri şehirdeki gayrimüslim potansiyeli göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Nahiyelere tevzi edilen avarız vergisinin oranları da kendi arasında değerlendirilmelidir. Tabloya göre, Şark-i Amid Nahiyesi'nin avarızhane sayısı, Garb-i Amid Nahiyesi'nin avarızhane sayısının iki katından fazladır. Bu veriye göre, kırsalda ikâmet eden Müslüman ve gayrimüslim nüfusun büyük çoğunluğu Şark-i Amid Nahiyesi'nde yaşamaktadır. Şark-i Amid Nahiyesi içerisinde en fazla avarızhaneye sahip ilk beş karye sırasıyla, yedi buçuk hane ile Satıkendi-i Zimmî ve Kabi, altı hane ile Salat, iki buçuk avarızhane ile Metranlı ve Kürdenli, iki hane ile Kefticar-ı Süfla ve Çanakçı Karyeleridir. Bu karyeler gayrimüslim ve Müslüman nüfusun en fazla olduğu yerlerdir. Şark-i Amid Nahiyesi'nin en az avarızhaneye sahip karyeleri ise şu şekildedir. Yarım avarızhane ile Arslanoğlu, Kamışlı, Kara Halife, İncirli, Tilkili, İzzettin, Uzunkışla, Boyunu, Molla Cabir ve Çıkın Karyeleridir. Bu karyeler Şark-i Amid Nahiyesi içerisinde nüfusun en az olduğu karyelerdir.

Garb-i Amid Nahiyesi'nin karyeleri de kendi arasında değerlendirildiği zaman, en fazla avarız hane ve nüfusa sahip karyeler sırasıyla üç buçuk hane ile Çarugi, iki hane ile Yuvacık ve Kerh, bir buçuk hane ile Kılı Yakup, Örenli, Salihi, Sirimi, Cihanbeyli, Karta, Kazgancı ve Hücetin Karyeleridir. Avarızhane ve nüfusun en az olduğu karyeler yarım avarızhanesi ile Harbecin, Taşdirek, Til-Şeref, Kırkatoğlu, Bacvan, Çöllü Danekıran, Iraki ve Şükrullah Karyeleridir.

Amid Kazâsı'nda ikâmet eden aşiret ve cemaatlerin avarız hane sayıları ve nüfusları değerlendirildiğinde on sekiz avarızhane ile Kiki Aşireti kazânın en fazla nüfusa ve avarızhanesine sahip aşiretidir. Bu aşireti sırasıyla on avarızhanesi ile Döğerli Cemaati ve dokuz avarızhanesi ile Reşi Aşireti izlemektedir. En az avarızhane ve nüfusa sahip olanlar iki avarızhane ile Kirmani, Eluçi Cemaatleri ve yarım avarızhane ile Karapınar Cemaatidir.

Tabloda verilen avarız vergisinin mahalle, karye, nahiye ve aşiretlere dağılımına bakıldığında verginin büyük bir kısmının “495,5 hane” kazâ merkezindeki mahalleler tarafından karşılandığı görülmektedir. Bu veri, kazâ nüfusunun büyük bir kısmının şehir merkezinde ikâmet ettiğini de göstermektedir. Nahiyeler ve aşiretler toplam 245,5 avarızhanesine sahiptirler.

Amid Kazâsı'ndan avarız vergisinin tahsil edilmesi ve verginin kazâ geneline dağılımı ile ilgili, Diyarbekir voyvodası Mustafa Ağa'ya gönderilen 2 Mayıs 1739 tarihli bir fermada Amid Kazâsı'nın karye, mahalle ve aşiretlerinin dâhil olduğu toplam 741 hanenin her birinden on beş kuruş avarız vergisi tahsil edilmiştir.¹²⁶⁸

Amid Kazâsı, Diyarbekir Eyâleti içerisinde avarızhane sayısı bakımından en fazla haneye sahip kazâdır. Eyâletin toplam 1808,5 ve buçuk rub avarızhanesi varken, eyâlete tabi Ergani ve Çüngüş Kazâlarının da 2054,5 kuruş on beş akçe maktu malları bulunmaktadır.¹²⁶⁹ Amid Kazâsı 732,5 hane ile eyâletin diğer kazâları içinde hane sayısı bakımından yaklaşık % 40,5'lik bir orana sahiptir. Eyâletin tüm avarız vergisi içerisinde Amid Kazâsı 2441,5 kuruş ile yaklaşık % 35'lik bir orana sahiptir. Bu oran Amid Kazâsı'nın Diyarbekir Eyâleti'ne tabi kazâlar arasındaki nüfusunu ve ekonomik büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir.

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nın avarızhane sayısı, XVII. yüzyıla nispeten daha dengeli bir görüntü çizmektedir.¹²⁷⁰ 1741-1798 yılları arasındaki elli yedi yıllık süre zarfında, Amid Kazâsı'nın avarızhane sayısı 732,5'tir ve hiç değişmemiştir. Ayrıca hane başına alınan 400 akçe miktarında da herhangi bir değişim olmamıştır. XVIII.

¹²⁶⁸ Bu tevzide kazânın karye, nahiye ve mahallere tevzi edilen avarız vergisinin dağılımı, daha önce tablosu verilen 20 Mart 1733 tarihli avarızhane dağılımı ile aynıdır. *DŞS.* 360, 24.

¹²⁶⁹ *DŞS.* 626, 22.

¹²⁷⁰ XVII. yüzyılın ikinci yarısında Amid Kazâsı'nın avarız hane sayısı 796,7 ile 730,2 arasında değişmektedir. Süleyman Demirci, “Diyarbakir Eyâleti'nde Olağanüstü Vergi Uygulamalarına Yönelik Gözlemler 1645-1700”, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Diyarbakir*, Cilt.2, Ed. Kerstin Tomanendal, Bahattin Yediylidiz, Diyarbakir Valiliği Yayınları, Ankara 2008, 376.

yüzyılda Amid Kazâsı'nın avarızhane sayısı ve avarız gelirleri aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 2.2. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'nın Avarızhane Sayısı ve Avarız Miktarı

Tarih	Avarızhane Sayısı	Hane Başı (Akçe)	Toplam Avarız Miktarı (Kuruş)
28 Ağustos 1726 ¹²⁷¹	732.5	400	2441.6
29 Mart 1733 ¹²⁷²	741	1.860	11.485.5
2 Mayıs 1739 ¹²⁷³	741	1.800 ¹²⁷⁴	11.115
29 Aralık 1741 ¹²⁷⁵	732.5	400	2441.6
25 Ağustos 1742 ¹²⁷⁶	732.5	400	2441.6
1 Ağustos 1743 ¹²⁷⁷	732.5	400	2441.6
29 Aralık 1746 ¹²⁷⁸	732.5	400	2441.6
1755 ¹²⁷⁹	732.5	400	2441.6
1756 ¹²⁸⁰	732.5	400	2441.6
1759 ¹²⁸¹	732.5	400	2441.6
10 Şubat 1760 ¹²⁸²	732.5	400	2441.6
1763 ¹²⁸³	732.5	400	2441.6
21 Nisan 1764 ¹²⁸⁴	732.5	400	2441.6
1765 ¹²⁸⁵	732.5	400	2441.6
16 Ekim 1766 ¹²⁸⁶	732.5	400	2441.6
1767 ¹²⁸⁷	732.5	400	2441.6
23 Haziran 1777 ¹²⁸⁸	732.5	400	2441.6
1778 ¹²⁸⁹	732.5	400	2441.6
3 Nisan 1785 ¹²⁹⁰	732.5	400	2441.6
1 Ağustos 1789 ¹²⁹¹	732.5	400	2441.6
7 Nisan 1792 ¹²⁹²	732.5	400	2441.6
10 Eylül 1794 ¹²⁹³	732.5	400	2441.6
11 Kasım 1798 ¹²⁹⁴	732.5	400	2441.6

¹²⁷¹ BOA, MAD. 2501, 128.

¹²⁷² DŞS. 310, 44.

¹²⁷³ DŞS. 360, 24.

¹²⁷⁴ Bütün aşiret, cemaat, karye ve mahallelerin dâhil olduğu her bir avarız hanesine 15'er kuruş tarh edilmiştir. On beş kuruşun akçe olarak karşılığıdır.

¹²⁷⁵ DŞS. 360, 174-175.

¹²⁷⁶ BOA, MAD. 3872, 143-144.

¹²⁷⁷ BOA, MAD. 3817, 125-126.

¹²⁷⁸ DŞS. 313, 177-178.

¹²⁷⁹ BOA, MAD. 3158, 163-164.

¹²⁸⁰ BOA, MAD. 3980, 163-164.

¹²⁸¹ BOA, MAD. 6426, 63-64.

¹²⁸² BOA, MAD. 3973, 165-166.

¹²⁸³ BOA, MAD. 2436, 145-146.

¹²⁸⁴ BOA, MAD. 3968, 143-144.

¹²⁸⁵ BOA, D. MKF. d. 30039, 3.

¹²⁸⁶ BOA, MAD. 2797, 147-148.

¹²⁸⁷ BOA, MAD. 3875, 105-106.

¹²⁸⁸ BOA, MAD. 2990, 147-148.

¹²⁸⁹ BOA, MAD. 7643, 54.

¹²⁹⁰ DŞS. 352, 27.

¹²⁹¹ DŞS. 267, 20.

¹²⁹² DŞS. 626, 21.

¹²⁹³ BOA, MAD. 2415, 153-154.

Tablo incelendiği zaman 1741-1798 yılları arasındaki yaklaşık altmış yıllık süre zarfında Amid Kazâsı'nın avarızhane sayılarında bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Bu durum zaman içerisinde bir istikrar gibi görünse de, aslında 1741 yılından yüzyılın sonuna kadar devletin avarız vergilerinden elde ettiği gelirden yıllar içerisinde kayıp yaşadığını göstermektedir. Çünkü 1741 yılında kuruşun ihtiva ettiği gümüş oranı ile 1798 yılında kuruşun gümüş oranı değişmiştir.¹²⁹⁵ Bu durum, bölgeden toplanan avarız vergisinin yıllar içinde aynı kalması nedeniyle Osmanlı maliyesinin zararına olmuştur.

2.1.1.2. Nüzûl Vergisi

Nüzûl, Osmanlı maliyesinde sefere giden ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamak üzere buğday ve arpa gibi hububattan alınan vergiyi ifade eder. Genellikle olağanüstü hollere mahsus avarız türü vergilerden biri olduğu halde, bazı kanunnamelerde şer'î vergi şeklinde de açıklanmıştır. Nüzûl vergisi, savaş zamanlarında cepheye giden ve geri dönen ordunun iâşesini temin etmek üzere belirli menzillerde istenen un ve arpanın istenmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu vergi XVI. yüzyılın ortalarında ihdas edilmiş gerçek bir vergi mahiyetindedir. Özellikle XVII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar süren savaşlar nüzûlü her yıl istenen düzenli bir vergi haline getirmiştir. Nüzûl vergisinin halka dağıtılması ve toplanması avarız vergisinde olduğu gibi hane hesabı üzerinden yapılmaktadır.¹²⁹⁶

Nüzûl vergisi halktan kazâ merkezlerinde kadılar, karyelerde ise imam veya kethüda tarafından o yerin avarızhane sayısı hesabına göre tahsil edilmekteydi. Kanun gereği aynı yani mal olarak tahsil edilmesi gereken nüzûl, askeri birlikler ve cepheye yakın yerlerde aynı, uzak yerlerde nakit olarak alınmaktaydı.¹²⁹⁷ Nüzûl vergisinin halktan aynı olarak toplanması kuralına rağmen özellikle ordunun iâşesinin kolay olduğu durumlarda “nüzûl bedeli” adı altında nakit olarak tahsil edilmekteydi.¹²⁹⁸

¹²⁹⁴ BOA, MAD. 3170, 147-148.

¹²⁹⁵ 1740 yılında kuruşun gümüş oranı % 60 iken bu oran 1800 yılına gelindiğinde % 54'e, 1808 yılında ise % 46'ya kadar düşmüştür. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, s.178. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2010, 131.

¹²⁹⁶ Ömer İşbilir, “Nüzûl”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 311.

¹²⁹⁷ Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İÜİFY, Sermet Matbaası, İstanbul 1964, 69-90.

¹²⁹⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, 157.

İncelenilen dönemde Diyarbekir Eyâleti ve Amid Kazâsı'nda nüzûl vergisinin halktan nakit olarak alındığı görülmektedir. Mesela Diyarbekir kadısına gönderilen 7 Nisan 1741 tarihli bir fermanla Diyarbekir Eyâleti'nde bulunan kazâların toplam 2282,5 nüzûlhaneleri bulunmaktadır. Bu kazâların 1808,5 hanesi hane başına 600 akçe vergi ödemekle mükellef iken, 474 hanesi hane başına 300 akçe vergi vermektedirler. Kazâlardan toplanacak olan nüzûl vergisi için alınan her yüz on akçenin bir esedi kuruş olarak hesaplanması emredilmiştir. Nüzûl vergisinin tevzisinde Amid Kazâsı'nın 732,5 adet nüzûl hanesi olup hane başına 600 akçe kazâ ahalisinden tahsil edilmiştir.¹²⁹⁹

Amid Kazâsı'nın 732,5 hane olan nüzûl hane sayısı eyâletin toplam nüzûl hane sayısı içindeki oranı % 32,2'dir. Amid Kazâsı avarızhane sayısında olduğu gibi nüzûl hane sayısı bakımından da eyâletin en fazla haneye sahip kazâsıdır. Kazânın ödediği nüzûl vergisinin tüm eyâlet içerisindeki oranı yıllar içerisinde % 29 ile % 35,5 arasında değişmektedir. Bu veriler Amid Kazâsı'nın Diyarbekir Eyâleti içerisindeki nüfus potansiyelini ve iktisadî büyüklüğünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Amid Kazâsı'nın 1721-1798 yılları arasında nüzûl hane sayısı 732,5'tir ve incelenilen dönemde hiç değişmemiştir. Hane başına alınan 600 akçe miktarında da herhangi bir değişiklik söz konusu olmamıştır.

Tablo 2.3. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'nın Nüzûl Vergisi ve Hane Sayısı

Tarih	Nüzûl hane Sayısı	Hane Başı (Akçe)	Nüzûl Miktarı (Kuruş)
14 Mart 1721 ¹³⁰⁰	732.5	600	3995.4
7 Nisan 1741 ¹³⁰¹	732.5	600	3995.4
25 Ağustos 1742 ¹³⁰²	732.5	600	3995.4
1 Ağustos 1743 ¹³⁰³	732.5	600	3995.4
29 Aralık 1746 ¹³⁰⁴	732.5	600	3995.4
1747 ¹³⁰⁵	732.5	600	3995.4
1755 ¹³⁰⁶	732.5	600	3995.4
1756 ¹³⁰⁷	732.5	600	3995.4
10 Şubat 1760 ¹³⁰⁸	732.5	600	3995.4

¹²⁹⁹ Hane başına 600 akçe alınan kazâlardan bazıları şöyledir. Amid, Savur, Çapakçur, Kulb, Mihrani, Atak. Hane başına 300 akçe alınan kazâlar; Sağman, Mazgirt, Çemişgezek ve Pertek'tir. *DŞS.* 360, 175-176.

¹³⁰⁰ BOA, MAD. 3879, 97-98.

¹³⁰¹ *DŞS.* 360, 175-176.

¹³⁰² BOA, MAD. 3872, 143-144.

¹³⁰³ BOA, MAD. 3817, 125-126.

¹³⁰⁴ *DŞS.* 313, 177-178.

¹³⁰⁵ BOA, MAD. 3029, 65-66.

¹³⁰⁶ BOA, MAD. 3158, 163-164.

¹³⁰⁷ BOA, MAD. 3980, 163-164.

Tablo. 2.3. (Devamı)

1763 ¹³⁰⁹	732.5	600	3995.4
21 Nisan 1764 ¹³¹⁰	732.5	600	3995.4
16 Ekim 1766 ¹³¹¹	732.5	600	3995.4
1766 ¹³¹²	732.5	600	3995.4
23 Haziran 1777 ¹³¹³	732.5	600	3995.4
3 Nisan 1785 ¹³¹⁴	732.5	600	3995.4
1 Ağustos 1789 ¹³¹⁵	732.5	600	3995.4
7 Nisan 1792 ¹³¹⁶	732.5	600	3995.4
10 Eylül 1794 ¹³¹⁷	732.5	600	3995.4
11 Kasım 1798 ¹³¹⁸	732.5	600	3995.4

Yukarıdaki tabloda XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın nüzûl vergisi gelirlerinin bir asır boyunca hiç değişmediği görülmektedir. İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nın nüzûlhane sayısının ve hane başına alınan akçe miktarının aynı avarızhane sayısında olduğu gibi uzun bir dönem aynı kalması uzun vadede bir istikrarmış gibi görünse de bu durum aslında uzun vadede devletin iktisadi olarak zararına olmuştur. XVIII. yüzyıldaki bu duruma devletin gerek Amid Kazâsı'nda gerekse Diyarbekir Eyâleti genelinde yeni avarız tahrirleri yapmamış olması neden olmuş olmalıdır. XVIII. yüzyılda Diyarbekir Eyâleti genelinden toplanan avarız ve nüzûl vergileri gelirleri yıllar içerisinde 10.228-23.760 kuruş arasında değişmekte olup aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 2.4. XVIII. Yüzyılda Diyarbekir Eyâleti'nin Avarız ve Nüzûl Vergisi (Kuruş)

Tarih	Avarız	Nüzûl	Toplam (Kuruş)
16 Mayıs 1703 ¹³¹⁹	---	---	19.699
4 Aralık 1717 ¹³²⁰	---	---	23.760
11 Eylül 1718 ¹³²¹	7.330.5	13.459.5	20.791
12 Kasım 1719 ¹³²²	7.331,5	13.459,5	20.791

¹³⁰⁸ BOA, MAD. 3973, 165-166.

¹³⁰⁹ BOA, MAD. 2436, 145-146.

¹³¹⁰ BOA, MAD. 3968, 143-144.

¹³¹¹ BOA, MAD. 2797, 147-148.

¹³¹² BOA, MAD. 3036, 63-64.

¹³¹³ BOA, MAD. 2990, 147-148.

¹³¹⁴ DŞS. 352, 27.

¹³¹⁵ DŞS. 267, 19.

¹³¹⁶ DŞS. 626, 22.

¹³¹⁷ BOA, MAD. 2415, 153-154.

¹³¹⁸ BOA, MAD. 3170, 147-148.

¹³¹⁹ BOA, D. MKF. d. 27849, 1.

¹³²⁰ BOA, AE. SAHM. III, 2356, 2.

¹³²¹ BOA, D. MKF. d. 28267, 8.

¹³²² BOA, D. MKF. d. 28267, 8.

Tablo. 2.4. (Devamı)

14 Mart 1721 ¹³²³	7.330	13.458	20.788
30 Eylül 1723 ¹³²⁴	7.330	13.458	20.788
1 Ekim 1723 ¹³²⁵	---	---	19.816,5
28 Ağustos 1726 ¹³²⁶	7.390	13.458	20.849
10 Nisan 1727 ¹³²⁷	---	---	10.720
2 Mayıs 1730 ¹³²⁸	---	---	20.973
26 Mart 1733 ¹³²⁹	11.485,5	---	11.485,5
1734 ¹³³⁰	8.420	11320	19.740
15 Mayıs 1735 ¹³³¹	9.333	10417	19.750
2 Mayıs 1739 ¹³³²	11.115	---	11.115
29 Aralık 1741 ¹³³³	8.666,5	11157,5	19.824
25 Ağustos 1742 ¹³³⁴	8.677	11157	19.954,5
1 Ağustos 1743 ¹³³⁵	8.066	10241	18.415
6 Şubat 1745 ¹³³⁶	---	---	19.541,5
29 Aralık 1746 ¹³³⁷	8.677	11.155	19.832
1747 ¹³³⁸	10.231	---	10.231
1755 ¹³³⁹	8.630	11.157	19.897
1756 ¹³⁴⁰	8.630	11.157	19.897
1757 ¹³⁴¹	---	---	19.897
1758 ¹³⁴²	---	---	19.897
1759 ¹³⁴³	10.228	---	10.228
10 Şubat 1760 ¹³⁴⁴	8.630	11.157	19.897
1761 ¹³⁴⁵	---	---	19.897
1763 ¹³⁴⁶	8.630	11.157	19.897
1767 ¹³⁴⁷	10.228	---	10.228
1 Temmuz 1768 ¹³⁴⁸	---	---	19.887

- ¹³²³ BOA, MAD. 3879, 97- 98.
¹³²⁴ BOA, D. MKF. d. 28414, 6.
¹³²⁵ BOA, C. ML. 19305, 1.
¹³²⁶ BOA, MAD. 2501, 128.
¹³²⁷ BOA, C. ML. 19305, 1.
¹³²⁸ BOA, D. MKF. d. 28635, 5.
¹³²⁹ DŞS. 310, 57.
¹³³⁰ BOA, AE. SMHD. I, 13580, 1.
¹³³¹ BOA, AE. SMHD. I, 13660, 1.
¹³³² DŞS. 360, 23
¹³³³ DŞS. 360, 174-175.
¹³³⁴ BOA, MAD. 3872, 143-144.
¹³³⁵ BOA, MAD. 3817, 125-126.
¹³³⁶ BOA, AE. SMHD. I, 13777, 1.
¹³³⁷ DŞS. 313, 177-178.
¹³³⁸ BOA, MAD. 3029, 65-66.
¹³³⁹ BOA, MAD. 3158, 163-164.
¹³⁴⁰ BOA, MAD. 3980, 163-164.
¹³⁴¹ BOA, D.MKF. d. 29812, 4.
¹³⁴² BOA, D.MKF. d. 29812, 6.
¹³⁴³ BOA, MAD. 6426, 63-64.
¹³⁴⁴ BOA, MAD. 3973, 165-166.
¹³⁴⁵ BOA, D.MKF. d. 30019, 2.
¹³⁴⁶ BOA, MAD. 2436, 145-146.
¹³⁴⁷ BOA, MAD. 3875, 105-106.
¹³⁴⁸ DŞS. 348. 33.

Tablo.2.4. (Devamı)

23 Haziran 1777 ¹³⁴⁹	8.630	11.157	19.108
26 Aralık 1780 ¹³⁵⁰	---	11.157	11.157
25 Kasım 1783 ¹³⁵¹	23.000	---	23.000
3 Nisan 1785 ¹³⁵²	8.630	11.157	19.787
2 Kasım 1785 ¹³⁵³	---	11.786	11.786
1 Ağustos 1789 ¹³⁵⁴	8.630	11.157,5	19.787,5
7 Nisan 1792 ¹³⁵⁵	8.630	11.157	19.787
10 Eylül 1794 ¹³⁵⁶	8.630	11.157	19.897
11 Kasım 1798 ¹³⁵⁷	8.630	11.157	19.897

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere incelenilen dönemde eyâletin nüzûl vergisi gelirleri daima avarız akçesi gelirinden fazla olmuştur. Yine tablodan Diyarbekir Eyâleti'nin nüzûl gelirlerinin 1703-1798 yılları arasında çoğunlukla 11.157 kuruş civarında olduğu görülürken avarız gelirlerinin 8.630 kuruş olduğu ve uzun yıllar bu rakamların değişmediği anlaşılmaktadır. Uzun yıllar bu rakamlarda önemli değişikliklerin olmayışı daha önce zikredildiği üzere Diyarbekir Eyâleti'nde yeni bir avarız tahririnin yapılmamış olmasından kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

2.1.1.3. Sürsat ve Beldar Bedeli

Osmanlı Devleti'nde ülke sınırları içerisinde savaşan orduların iâşesi için halktan nüzûl olarak alınmakta olan un ve arpadan başka, memleket içinden cepheye giden orduların yol boyunca iâşe vazifesi de halka yükletilmiştir. Yürüyüş halinde olan ordunun yol boyunca iâşesini sağlamak üzere halktan aynı bazı dönemlerde ise nakdi olarak alınan vergiye sürsat denilmektedir. Sürsat vergisi nüzûl kadar eski ve askeri amaçlar ile halka yünlenen bir mükellefiyettir. Bu vergi nüzûlün aksine mutlak bir mükellefiyet olmayıp bedeli bulunan bir yükümlülüktür. Sürsat, halkın belirli bir kamu hizmeti için devletin tespit ettiği ücret karşılığında belirli miktarda mal teslim etmesini ifade etmektedir. Bu yönüyle sürsat zorlayıcı yönüyle bir mükellefiyet, hukuki yönüyle

¹³⁴⁹BOA, MAD. 2990, 147-148.

¹³⁵⁰BOA, MAD. 7643, 54.

¹³⁵¹BOA, D.MKF. d. 30779, 9.

¹³⁵²DŞS. 352, 27.

¹³⁵³BOA, D.MKF. d. 30853, 6.

¹³⁵⁴DŞS. 267, 19.

¹³⁵⁵DŞS. 626, 22.

¹³⁵⁶BOA, MAD. 2415, 153-154.

¹³⁵⁷BOA, MAD. 3170, 147-148.

devlet ile halk arasındaki hukuki bir karşılığa denk gelmektedir. Sürsat, toplanma ve tevzi bakımından avarızhane hesabına dayanmadığından nüzûl vergisinden de birçok yönüyle ayrılmaktadır.¹³⁵⁸

Sürsat vergisinde halkın devlete sağladığı maddelerin başlıcaları arpa, saman, un, koyun eti, yağ, bal ve odundur. Sürsat vergisi ordunun ihtiyacını gidermeye yönelik ticari bir faaliyet olarak vasıflandırıldığından avarız muafiyetinin dışında tutulmuştur. Bu nedenle sürsat yükümlülüğü avarız vergisindeki muafiyetlerden ayrılmaktaydı. Böylece avarızdan muafiyeti bulunan evkaf mensupları, madenci, çeltikçi gibi zümreler bu sıfatlarıyla sürsattan muaf olamıyorlardı. Sürsat vergisi ordunun geçeceği güzergâh üzerindeki kazâ ve sancaklardan aynı olarak tahsil edilebildiği gibi, uzak bölgelerden ise nakit olarak alınabilmektedir. Sürsat vergisi zaman zaman alınan bir vergi olup, 1693-1694 yıllarından itibaren bütün bölgelerden elde edilen ürünün miktarı ile orantılı olarak nakit olarak toplanmasına karar verilmiştir.¹³⁵⁹

Beldar, geçitlerde koruma görevi yapanlara ve seferler esnasında yol açanlara denilmektedir. Bir dağın geçit ve boğazını tutarak muhafaza eden beldarlar, aynı zamanda muharebe esnasında ordunun geri hizmet kıtası olarak görev yapmışlar, özellikle muhasaralar esnasında topların çekilmesi, gerekli görülen yerlerin kazılması ve geri emniyetin sağlanması gibi işlerde çalışmışlardır.¹³⁶⁰

Osmanlı Devleti, temelde geçitlerin güvenliğinden sorumlu olan beldarlara merkezden maaş gönderemeyeceğinden her mıntıkada bulunan dağların geçit yerlerinde ve dar boğazlarda nöbet tutma işini o yörenin halkına havale etmektedir. Buna karşılık nöbet tutanlara yöre halkı tarafından ücret ödenmekte bu ücret o yörenin halkından tevzi defterlerine bakılarak tahsil edilmekteydi.¹³⁶¹ Beldarlık vazifesinin derbentçilerden

¹³⁵⁸ Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, 93. Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014, 181.

¹³⁵⁹ Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, 158-159; Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Cilt.3, 300; Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, 319; Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Devleti Tarihi II*, Ed. Ekmelettin İhsanoğlu, Zaman Yayınları, İstanbul 1999, 540.

¹³⁶⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilâtı*, Eren Yayınları, İstanbul 1990, 83-84.

¹³⁶¹ Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Örfi Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfi Hukuk", *MÜİFD*, Sayı: 4, İstanbul 1986, 300-301.

temel farkı bu vazifeyi bir maaş veya belirli bir para karşılığında gerçekleştirmelerinden ileri gelmektedir.¹³⁶²

İncelenilen dönemde Diyarbekir Eyâleti ve Amid Kazâsı'nda sürsat ve beldar bedelleri bazen birlikte, bazen ayrı ayrı tahsil edilmiştir. Kayıtlarda genel itibariyle eyâletin tamamının ödeyeceği vergi miktarı belirtilirken, bazı kayıtlarda kazâlara tevzi edilen miktarlar da mevcuttur. Diyarbekir cizye cabisi Mustafa'ya gönderilen 2 Haziran 1713 tarihli bir fermanla Diyarbekir Sancağı'nın 1713 yılına ait olan 9372 kuruş sürsat bedelinin tahsil edilmesi istenmiştir.¹³⁶³ Yine Diyarbekir Eyâleti'ne ait 2 Mayıs 1717 tarihli başka bir kayıta eyâlet genelinden sürsat bedeli olarak toplam 15.801 kuruş vergi tahsil edilmiştir. Ancak bu verginin Diyarbekir Eyâleti'nde vaki kazâlara ne şekilde tevzi edildiğine dair bir bilgi mevcut değildir.¹³⁶⁴

Diyarbekir Eyâletine ait sürsat vergisi kayıtları genel itibariyle eyâletin tümünün ödeyeceği toplam miktarı yansıtmaktadır. Kazâlara dağıtılan sürsat vergisi ile ilgili tespit edilebilen tek kayıt 14 Ağustos 1717 tarihlidir. Bu tarihte Diyarbekir Eyâleti'ndeki kazâlara 13.000 kuruş ve bir rub sürsat vergisi tevzi edilmiştir. Tevzi neticesinde Amid kazâ merkezi ve karyelerden toplam 2127 kuruş sürsat vergisi alınmış ancak bu kayıta sürsat vergisinin Amid kazâ merkezi ve karyelerine dağılımı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.¹³⁶⁵ Amid Kazâsı'nın ödediği sürsat vergisi eyâletin ödediği toplam verginin yaklaşık % 16,4'üne denk gelmektedir. Kazâlara tevzi edilen sürsat vergisi miktarları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2.5. Diyarbekir Eyâleti'nden Tahsil Edilen Sürsat Vergisi (14 Ağustos 1717)

Kazânın Adı	Kuruş	Kazânın Adı	Kuruş
Amid (Kazâ merkezi ve karyeler)	2127	Hani	341
Savur	358	Çermik	313.5
Siverek	227	Çüngüş	358
Mihrani	134	Ergani	581.5
Atak	134.5	Hasankeyf	448
Harput	1030	Musul	860
Sağman	772.5	Pertek	772.5
Mazgirt	591	Çemişgezek	900

¹³⁶² Mehmet Zeki Pakalın, "Belderân", *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Cilt. 1, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1983, 202.

¹³⁶³ BOA, AE. SAHM. III. 10450, 1.

¹³⁶⁴ BOA, AE. SAHM. III. 4204, 1.

¹³⁶⁵ "Bin yüz yigirmi sekiz senesinde Diyarbekir eyâletinden cem ve tahsil olunmak üzere sadır olan fermân-ı âli ve suret-i defter-i mevkûfat mucibince on üç bin gurus ve bir rub sürsat malından nefis-i şehir ve kazâlardan tahmîl ve tahsîl olanları beyân eder." BOA, D. MKF. d. 28198, 2.

Tablo incelendiğinde sürsat vergisinin tevzi ile ilgili ortaya şöyle bir durum çıkmaktadır. Diyarbekir Eyâleti içerisinde sürsat vergisinin en fazla alındığı yer 2127 kuruş ile Amid Kazâsı iken en az sürsat vergisi ödeyen kazâ 134 kuruş ile Mikrani Kazâsı'dır.¹³⁶⁶ Bu veri aynı zamanda Amid Kazâsı'nın Diyarbekir Eyâleti içerisindeki nüfusunu ve iktisadî büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir.

Diyarbekir Sancağı'ndaki kazâların 18 Aralık 1717 tarihinde sürsat ve beldar bedelleri birlikte toplanmıştır. Sancağın geneline 15.080 kuruş sürsat ve beldar vergisi tevzi edilmiştir. Bu belgede kazâlara ne kadar vergi tevzi edildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹³⁶⁷

2.1.1.4. İmdad-ı Seferiye

XVIII. yüzyıldan itibaren vali ve sancakbeyi hasları malikâne uygulamasının içine çekilmektedir. Bu durum, taşradaki üst düzey yöneticilerin gelirlerinde önemli bir düşüşe sebep olmuştur. Osmanlı Devleti yöneticileri bu malî sıkıntılara çözüm üretmek amacıyla yeni gelir kaynakları bulma yoluna gitmişlerdir. Bu amaçla imdad-ı seferiye adında yeni vergiler ortaya çıkmış, vali ve sancakbeylerinin çeşitli yükümlülüklerinden kaynaklanan giderlerine karşılık olmak üzere kendilerine tahsis olunmuştur.¹³⁶⁸

Bu vergi başlangıçta savaş harcamalarına ve maaş ödemelerine katkı sağlamak üzere sonra ödemek kaydıyla ödünç “*alâ tarîkı'l karz*” olarak istenmekteydi. Seferiye vergisi, 1699 yılından itibaren bir süreliğine unutulmakla birlikte 1711 Prut savaşı sebebiyle tekrar toplanmaya başlanmıştır.¹³⁶⁹ İmdad-ı seferiye vergisinin tahsil edilmesi hususunda 1718 yılında yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Buna göre, daha önceki yıllarda toplanan seferiye vergisi ortalaması esas alınarak merkezden eyâlet başına belli bir miktar belirlenip, sancaklara tevzi edilmiş, sancaklardan da durumları ve mali

¹³⁶⁶ “Diyarbekir Sancağında vâki kazâların sürsat ve belderân malında mukayyed olan on sekiz yük akçeki beher guruş yüz yigirmişer akçe olmak üzere tahrir idüb on beş bin seksen guruş ider”, BOA, D. MKF. d. 28198, 3.

¹³⁶⁷ BOA, İE. ML. 11155, 1.

¹³⁶⁸ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayınları, İstanbul 1986, 53. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1983, III, 141.

¹³⁶⁹ Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, 266-268. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010, 1063.

imkânlarına göre kazâlara dağıtılmıştır. Bu son uygulamalarda seferiye vergisi eyâlet ve sancak mutasarrıflarına tahsis edilen bir gelir haline dönüşmüştür.¹³⁷⁰

Amid mollasına, Diyarbekir Eyâleti'nde vaki kadılara ve ayan-ı vilayete gönderilen 29 Ekim 1724 tarihli bir fermada eyâlet genelinden tahsil edilmesi ferman olunan 44.000 kuruş imdad-ı seferiyenin tüm kazâ ve nahiyelere tevzi edilerek, mütesellim marifetiyle halktan tahsil edilmesi emredilmektedir. Bu fermada Amid Kazâsı'na ne kadar vergi düştüğü hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.¹³⁷¹ Diyarbekir valisi Mehmet Paşa'ya gönderilen 21 Mart 1739 tarihli başka bir emr-i şerifte Diyarbekir Eyâleti'nin H. 1152 senesine mahsup olmak üzere 42.000 kuruş imdad-ı seferiyelerinin tüm kazâ ve nahiyelerden tahsil edilmesi istenmiştir.¹³⁷² Bu verginin eyâlete tevzisi neticesinde Amid esnafının hissesine 6300 kuruş seferiye vergisi düşmüştür. Esnafın ödeyeceği bu verginin üzerine 750 kuruş mübaşiriye, 650 kuruş harc-ı bab, 550 kuruş mesarif-i lâzime ile birlikte toplam 8200 kuruş Amid esnafından tahsil edilmiştir.¹³⁷³ Seferiye vergisinin tevzisinde Amid Kazâsı'nın Şark ve Garb Nahiyelerine toplam 1470 kuruş vergi düşmüştür. Bu verginin üzerine 100 kuruş mübaşiriye, yirmi kuruş harc-ı buyruldu, 100 kuruş alaybeyine, Fare adlı karyenin yirmi kile arpa bahası olan otuz beş kuruş, Karaviran, Kamışlı, Tayyar ve Nive Karyelerinin on beş kuruş, elçilerin kapıcı başı parası, Bademli ve Til-Arab Karyelerine verilen otuz kuruş ve 140 kuruş harc-ı bab, 125 kuruş mesarif-i lâzime, yirmi kuruş katibiye gibi masraflarda eklenerek nahiyelere tevzi edilmiştir. Masrafların eklenmesinden sonra Şark-i Amid Nahiyesi'nden 1117,5, Garb-i Amid Nahiyesi'nden 933,5 kuruş vergi alınmıştır.¹³⁷⁴

Diyarbekir naibine gönderilen 8 Mart 1747 tarihli bir emr-i şerifte 1747 yılına mahsub olan imdad-ı seferiyenin eyâletin tüm kazâlarından toplanması emredilmiştir. Gönderilen emirde Diyarbekir Eyâleti'nden alınacak verginin 20.000 kuruşu imdad-ı seferiye ve 20.000 kuruşu imdad-ı hazeriye olmak üzere toplam 40.000 kuruşun birlikte

¹³⁷⁰ Ahmet Tabakoğlu "İmdadiye", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXII, 221.

¹³⁷¹ BOA, A. *DVN. MHM. d.* 132, 162.

¹³⁷² "...bin yüz elli iki senesine mahsuben Diyarbekir'in imdad-ı seferiyyesi tamamen mahallerden tahsil ve ber-vech-i ta'cil taraflarına irsal oluna deyü vârid olan emr-i âlişân ve buyruldu mucibince lazım gelen kırk iki bin guruş imdâd-ı seferiye sini-i sabıka ve olageldiği üzere her bir kazâ ve nevâhiye cümle ma'rifeti ve ma'rifet-i şer'le tevzi ve salyâne olunan defteridir ki zikr olunur." *DŞS.* 360, 15.

¹³⁷³ *DŞS.* 360, 15.

¹³⁷⁴ *DŞS.* 360, 16.

tahsil edilmesi istenmektedir.¹³⁷⁵ Diyarbekir Eyâleti'ne tevzi edilen 40.000 kuruş imdad-ı seferiye ve hazeriyeden Amid Kazâsı'nda bulunan esnafa 6000 kuruş vergi düşmüştür. Esnaftan alınacak bu miktarın üzerine 600 kuruş harc-ı bab, 750 kuruş mübaşiriye ve 550 kuruş alâ hesabı'l-mutad olmak üzere diğer masraflarında eklenmesiyle birlikte kazâ esnafı toplam 7900 kuruş vergi ödemiştir.¹³⁷⁶

Şark-ı Amid ve Garb-ı Amid Nahiyelerinin hisselerine 1400 kuruş vergi düşmüştür. Bu miktarın üzerine on kuruş sarrafiye, on kuruş harc-ı buyruldu, 140 kuruş harc-ı bab, 140 kuruş alaybeyine, 110 kuruş alâ hesabı'l-mutad ve yirmi kuruş katibiye olmak üzere toplam 580 kuruş eklenmiştir. Masrafların eklenmesinden sonra toplam 1980 kuruş vergiden, Şark-ı Amid Nahiyesi'ne 862 kuruş ve üç rub, Garb-i Amid Nahiyesi'ne ise 1117 kuruş ve 1 rub vergi düşmüştür.¹³⁷⁷

Diyarbekir Eyâleti'nden tahsil edilen imdad-ı seferiye vergisi ile ilgili son kayıt 1789 tarihlidir. Diyarbekir Eyâleti'ne gönderilen 29 Haziran 1789 tarihli bir fermada eyâlet genelinden tahsil edilmesi istenen imdad-ı seferiye miktarı 44.000 kuruştur. Bu miktarın kazâlara tevzi edilmesi neticesinde Amid Kazâsı'nda bulunan esnafa 6000 kuruş vergi düşmüştür. Kazâ esnafına düşen bu miktarın üzerine 675 kuruş harc-ı bab ve harc-ı buyruldu, 500 kuruş alâ hesabı'l-mutad ve elli kuruş katibiye ücreti olmak üzere toplam 1225 kuruş harç ve masrafların eklenmesi ile birlikte kazâ esnafından toplam 7225 kuruş vergi tahsil edilmiştir.¹³⁷⁸

Seferiye vergisinin tevzisinde Şark-ı Amid ve Garb-i Amid Nahiyelerine düşen miktar 1400 kuruştur. Bu miktarın üzerine doksan dört kuruş kırk akçe harc-ı bab, altmış altı kuruş yirmi akçe mübaşiriye, on altı buçuk kuruş harc-ı buyruldu ve sarrafiye, seksen kuruş alaybeyine ve 120 kuruş alâ hesabı'l-mutad olmak üzere toplam 396 kuruş masraf eklenmiştir. Masrafların eklenmesinden sonra toplam 1796 kuruş vergiden, Şark-i Amid Nahiyesi'nden 1065, Garb-i Amid Nahiyesi'nden 731 kuruş vergi tahsil edilmiştir.¹³⁷⁹

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nın imdad-ı seferiye vergisinin eyâlet geneline tevzisinde daima en fazla hisse veren idarî birim olduğu görülmektedir.

¹³⁷⁵ DŞS. 313, 175.

¹³⁷⁶ DŞS. 313, 176.

¹³⁷⁷ DŞS. 313, 188-190.

¹³⁷⁸ DŞS. 267, 11.

¹³⁷⁹ DŞS. 267, 12-13.

Bu durum Amid Kazâsı'nın Diyarbakir Eyâleti içerisindeki iktisadi gücünü ve nüfus potansiyelini göstermektedir. XVIII. yüzyılda kazâ esnafından ve nahiyelerden tahsil edilen seferiye vergisi miktarları aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 2.6. Kazâ Esnafına ve Nahiyelere Tevzi Edilen İmdad-ı Seferiye Vergisi (Kuruş)

	21 Mart 1739 ¹³⁸⁰	8 Mart 1747 ¹³⁸¹	29 Haziran 1789 ¹³⁸²
Kazâ Esnafı	8200	7900	7225
Şark-i Amid Nahiyesi	1117,5	862 ve 3 rub	1065
Garb-i Amid Nahiyesi	933,5	1117 ve 1 rub	731
Toplam (Kuruş)	11.868,5	9880	9021
Esnafklar	21 Mart 1739	8 Mart 1747	29 Haziran 1789
Bakkal	656	632	578
Bezzaz	656	632	578
Boyacı	656	632	578
Cüllah	656	632	578
Haffaf	410	395	361,5
Debbağ	410	395	361,5
Habbaz	410	395	361,5
Muytab	355	197,5	188
Kuyumcu	355	197,5	188
Terzi	355	197,5	188
Sabuncu	355	197,5	188
Attar	355	197,5	188
Nalbend	355	197,5	188
Kazancı	355	197,5	180
Dellal	355	197,5	180
Cennan	355	197,5	180
Allaf	355	197,5	180
Kasab	355	197,5	180
Palancı	164	158	144,5
Kılıçcı	164	158	144,5
Neccar	164	158	144,5
Berber	164	158	144,5
Kürkçü	164	158	144,5
Basmacı	123	118,5	108
Kavukçu	123	118,5	108
Tütüncü	123	118,5	108
Kahveci	123	118,5	108
Penbeci	82	79	72,5
Aşçı	82	79	72,5
Demirci	82	79	72,5
Mumcu	82	79	72,5
Bardakçı	82	79	72,5
Gazzaz	82	79	72,5
Sarraç	82	79	72,5

¹³⁸⁰ DŞS. 360, 15.

¹³⁸¹ DŞS. 313, 175.

¹³⁸² DŞS. 267, 11-12.

Tablo.2.6. (Devamı)

Eskici	41	39,5	36
Keçeci	41	39,5	36
Çilingir	41	39,5	36
Nalçacı	41	39,5	36
Helvacı	41	39,5	36
Toplam	8200	7900	7225

Tablo incelendiğinde bu dönemde esnafının hissesine düşen seferiye vergisinin daima otuz dokuz esnaf grubu arasında tevzi edildiği görülmektedir. Bu esnaf grupları arasında en fazla vergi veren ilk dört esnaf grubu bakkal, bezzaz, boyacı ve cüllahlar iken daima en az vergi veren esnaf grupları keçeci, nalçacı, helvacı ve çilingir esnaflarıdır. Bu veri aynı zamanda kazâdaki esnaf gruplarının iş hacimlerini ve iktisadi durumlarının görülmesi bakımından dikkat çekicidir.

2.1.1.5. İmdad-ı Hazeriye

Barış dönemlerinde bütçe açığını kapatmak amacıyla halktan tahsil edilen örfi vergilerden bir diğeri de imdad-ı hazeriye vergisidir. Bu vergi tarh ve tahsil bakımından seferiye vergisi ile benzer özelliklere sahip olmakla birlikte, “ruz-ı kasım” ve “ruz-ı hızır” itibariyle eşit taksitlere ayrılmakta ve şehrin ileri gelenlerinin huzurunda şer‘iyye mahkemelerince tescil olunan “tevzi defterlerine” kaydedilmekteydi.¹³⁸³ İmdad-ı hazeriye ilk defa 1717-1718 yıllarında toplanmaya başlanmıştır. Barış zamanlarında toplanan bu vergi, savaş zamanlarında toplanan imdad-ı seferiye vergisine bir alternatif olarak düşünülmüştür. İmdad-ı hazeriyenin miktarı seferiyeye oranla daha düşük tutularak senede 2-3 taksit halinde toplanmaktadır. İmdad-ı seferiyenin yarısı kadar bir miktar hazeriye vergisi olarak kazâlara toplu olarak tarh edilerek, avarız hanesine göre kazâ halkına tevzi edilmektedir.¹³⁸⁴

Amid mollasına, Diyarbekir Eyâleti’ndeki kadı, voyvoda ve ayan-ı vilayete gönderilen 28 Haziran 1728 tarihli bir fermanla Diyarbekir Eyâleti’nden tahsil edilmesi istenen 20.000 kuruş imdad-ı hazeriyenin tüm kazâ ve nahiyelere tevzi edilmesi istenmektedir. Bu fermana göre Amid esnafına 3000 kuruş, Şark ve Garb Nahiyelerine

¹³⁸³ Mehmet Zeki Pakalın, “İmdad-ı Hazeriyye”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, Cilt. 2, İstanbul 1983, 63.

¹³⁸⁴ Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, 268-269; Tabakoğlu, “İmdadiye”, 221.

toplam 700 kuruş vergi düşmüştür.¹³⁸⁵ Diyarbekir valisi Mehmet Paşa'ya gönderilen 14 Mayıs 1740 tarihli başka bir buyruldu da Diyarbekir Eyâleti'nin yıllık ödeyeceği 20.000 kuruş imdad-ı hazeriyenin kazâlara tevzi edilerek tek seferde toplanması istenmektedir. Bu tevzide Amid esnafının ödeyeceği miktar 3000 kuruştur. Bu miktarın üzerine 300 kuruş harc-ı bab, 500 kuruş mübaşiriye ve 250 kuruş defter harcının eklenmesi ile birlikte toplam 4050 kuruş kazâ esnafından tahsil edilmiştir. Hazeriye vergisinden Şark-i Amid ve Garb-i Amid Nahiyelerine toplam 700 kuruş vergi düşmüştür. Bu miktarın üzerine yetmiş kuruş harc-ı bab, 100 kuruş mübaşiriye, on kuruş buyruldu harcı, kırk kuruş alaybeyine ve ala hesabı'l-mutad altmış kuruş olmak üzere toplam 280 kuruş eklenmiştir. Şark ve Garb Nahiyelerinin ödeyeceği 700 kuruş, harçların eklenmesi ile birlikte 980 kuruşa çıkmış olup, Şark-ı Amid Nahiyesi'nden 500, Garb-ı Amid Nahiyesi'nden 480 kuruş vergi alınmıştır. Masrafların eklenmesi ile birlikte kazâ esnafı ve nahiyeler toplam 5030 kuruş imdad-ı hazeriye vergisi ödemişlerdir.¹³⁸⁶

Diyarbekir valisi Abdullah Paşa'ya gönderilen 4 Eylül 1740 tarihli bir emr-i şerifte Diyarbekir Eyâleti'nin 1740 yılına mahsup olmak üzere senede iki taksit olarak ödediği 20.000 kuruş imdad-ı hazeriyenin ikinci taksiti olan 10.000 kuruşun mutad üzere kazâlara tevzi edildikten sonra halktan tahsil edilmesi istenmiştir. Bu tevzi neticesinde Amid Kazâsı esnafının hissesine 1500 kuruş vergi düşmüştür. Bu miktarın üzerine 150 kuruş harc-ı bab, 250 kuruş mübaşiriye ve 250 kuruş katibiye ücreti eklenerek toplam 2150 kuruşa çıkan miktar kazâ esnafından tahsil edilmiştir. Şark-i Amid ve Garb-i Amid Nahiyelerinin hissesine 350 kuruş vergi düşmüştür. Bu miktarın üzerine otuz beş kuruş harc-ı bab, elli kuruş mübaşiriye ve beş kuruş buyruldu harcı eklenerek ödenecek vergi miktarı 440 kuruşa çıkmıştır. Buna göre Şark-i Amid Nahiyesi'nden 228 kuruş ve bir rub, Garb-i Amid Nahiyesi'nden 218 kuruş vergi alınmıştır. Amid Kazâsı esnafı ve nahiyeler tüm harçların eklenmesiyle birlikte toplamda 2596 kuruş hazeriye vergisi ödemiştir.¹³⁸⁷

Diyarbekir valisine gönderilen 18 Mayıs 1768 tarihli bir buyruldu da Diyarbekir Eyâleti'nin senede iki taksit şeklinde ödediği toplam 20.000 kuruş imdad-ı hazeriye vergisinin birinci taksiti olan 10.000 kuruşun toplanma zamanının geldiği bu sebeple

¹³⁸⁵ BOA, A. DVN. MHM. d. 135, 74.

¹³⁸⁶ DŞS. 360, 69-70.

¹³⁸⁷ DŞS. 360, 109-110.

verginin sancak ve kazâlara tevzi edilerek toplanması emredilmektedir. Bu tevzi sonucunda Amid esnafının hissesine 1500 kuruş vergi düşmüştür. Bu miktarın üzerine çeşitli harçların eklenmesiyle birlikte ödenecek rakam 2175 kuruşa çıkmıştır. Yine nahiyelere düşen 350 kuruşun üzerine harçların eklenmesi ile Şark-i Amid Nahiyesi 290, Garb-ı Amid Nahiyesi 296 kuruş vergi ödemiştir. Kazâ esnafı ve nahiyeler tüm harçların eklenmesi ile birlikte toplam 2761 kuruş hazeriye ödemişlerdir.¹³⁸⁸

Diyarbakir Eyâleti'nden 1768 yılına mahsuben toplanacak imdad-ı hazeriye vergisinin ikinci taksiti olan 10.000 kuruş ise 11 Kasım 1768 tarihinde eyâlete tevzi edilmiştir. Buna göre Amid esnafı hazeriyenin birinci taksitinde olduğu gibi 1500 kuruş vergi vermiştir. Yine esnaftan alınacak verginin üzerine birinci taksitte olduğu gibi aynı masraf ve harçların eklenmesi ile bu rakam 2175 kuruşa çıkmıştır. Verginin nahiyelere tevzi neticesinde Şark ve Garb Nahiyelerine 350 kuruş vergi düşmüştür. Bu miktarın üzerine çeşitli harçların eklenmesi ile birlikte, ödenecek rakam 585 kuruşa çıkmıştır. Masraf ve harçların eklenmesi neticesinde, Şark-ı Amid Nahiyesi'nden 287,5 ve Garb-i Amid Nahiyesi'nden 297,5 kuruş vergi tahsil edilmiştir. Kazâ esnafı ve nahiyeler tüm harçların eklenmesiyle toplam 2760 kuruş imdad-ı hazeriye vergisi ödemişlerdir.

Diyarbakir valisine gönderilen 3 Nisan 1785 tarihli bir fermenda Diyarbakir Eyâleti'nin 1785 senesine mahsub olmak üzere senelik 20.000 kuruş imdad-ı hazeriye vergisinin birinci taksiti olan 10.000 kuruşun tüm sancak ve kazâlara tevzi edilerek toplanması emredilmektedir. Bu tevzide Amid esnafına 1500 kuruş vergi düşmüştür. Bu miktarın üzerine 150 kuruş harc-ı bab, 250 kuruş mübaşiriye, 250 kuruş ala hesabi'l-mutad ve yirmi beş kuruş katibiye ücreti ile birlikte esnafın ödeyeceği miktar 2.175 kuruşa çıkmıştır. Şark ve Garb Nahiyelerine tevzi edilen vergi miktarı 350 kuruştur. Bu rakamın üzerine 100 kuruş mübaşiriye, otuz kuruş harc-ı bab, on dört buçuk kuruş buyruldu ve sarrafiye, kırk kuruş alaybeyine, on kuruş katibiye ve kırk kuruş ala hesabi'l-mutad olmak üzere ödenecek toplam vergi miktarı 584,5 kuruşa çıkmıştır. Buna göre Şark-i Amid Nahiyesi'nden 324 ve Garb-i Amid Nahiyesi'nden 260,5 kuruş alınmıştır. Kazânın ödediği toplam vergi harçların eklenmesi ile birlikte 2759,5 kuruş olmuştur.¹³⁸⁹

¹³⁸⁸ DŞS. 348, 6.

¹³⁸⁹ DŞS. 352, 28-31.

1785 yılına ait imdad-ı hazeriyenin ikinci taksiti olan 10.000 kuruş 10 Mayıs 1785 tarihinde toplanmıştır. Buna göre kazâ esnafına ve nahiyelere düşen miktar birinci taksitte olduğu gibi aynı miktardadır.¹³⁹⁰ 1785 tarihinden yüzyılım sonuna kadar Amid Kazâsı esnafının ve nahiyelerin ödediği imdad-ı hazeriye vergisi miktarlarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. XVIII. yüzyılda kazâ esnafından ve nahiyelerden tahsil edilen imdad-ı hazeriye vergisi miktarları kuruş cinsinden aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2.7. Kazâ Esnafına ve Nahiyelere Tevzi Edilen İmdad-ı Hazeriye Vergisi

	1728 Tek Seferde 1391	1740 Tek Seferde 1392	2. Taksit 1740 1393	1. Taksit 1768 1394	2. Taksit 1768 1395	1. Taksit 1785 1396
Kazâ Esnafi	3000	4050	2150	2175	2175	2175
Şark-i Amid Nahiyesi	700	500	228	290	287,5	324
Garb-i Amid Nahiyesi		480	218	296	297,5	260,5
TOPLAM (Kuruş)	3700	5030	2596	2761	2760	2759,5

	2. Taksit 1785 1397	1. Taksit 1792 1398	2. Taksit 1794 1399	1. Taksit 1794 1400	2. Taksit 1797 1401	-----
Kazâ Esnafi	2175	2175	2175	2175	2175	-----
Şark-i Amid Nahiyesi	324	324	324	324	324	-----
Garb-i Amid Nahiyesi	260,5	260,5	260,5	260,5	260,5	-----
TOPLAM (Kuruş)	2759,5	2759,5	2759,5	2759,5	2759,5	-----

Amid Kazâsı esnafına tevzi edilen imdad-ı hazeriye vergisinin şehirdeki otuz dokuz esnaf grubuna dağılımı yıllar içerisinde şu şekilde gerçekleşmiştir.

Tablo 2.8. Kazâ Esnafına Tevzi Edilen İmdad-ı Hazeriye Vergisi (Kuruş)

Esnaf	1740 (Tek Seferde)	2. Taksit 1740	1. Taksit 1767	2. Taksit 1768	1. Taksit 1785
Bakkal	324	174	174	174	174
Bezzaz	324	174	174	174	174
Boyacı	324	174	174	174	174

¹³⁹⁰ DŞS. 313, 31.

¹³⁹¹ BOA, A. DVN. MHM. d. 135, 74.

¹³⁹² DŞS. 360, 69.

¹³⁹³ DŞS. 360, 108.

¹³⁹⁴ DŞS. 348, 6.

¹³⁹⁵ DŞS. 348, 38.

¹³⁹⁶ DŞS. 352, 28.

¹³⁹⁷ DŞS. 313, 31.

¹³⁹⁸ DŞS. 626, 32.

¹³⁹⁹ DŞS. 355, 11.

¹⁴⁰⁰ DŞS. 355, 43.

¹⁴⁰¹ DŞS. 313, 8.

Tablo 2.8. (Devamı)

Cüllah	324	174	174	174	174
Haffaf	202,5	108,5	108,75	108,75	108,75
Debbağ	202,5	108,5	108,75	108,75	108,75
Habbaz	202,5	108,5	108,75	108,75	108,75
Muytab	101,5	53,15	54,5	54,5	54,5
Kuyumcu	101,5	53,15	54,5	54,5	54,5
Terzi	101,5	53,15	54,5	54,5	54,5
Sabuncu	101,5	53,15	54,5	54,5	54,5
Attar	101,5	53,15	54,5	54,5	54,5
Nalbend	101,5	53,15	54,5	54,5	54,5
Kazancı	101,5	53,15	54,5	54,5	54,5
Dellal	101,5	53,15	54,5	54,5	54,5
Cennan	101,5	53,15	54,5	54,5	54,5
Allaf	101,5	53,15	54,5	54,5	54,5
Kasab	101,5	53,15	54,75	54,75	54,75
Palancı	81	43	43,75	43,75	43,75
Kılıççı	81	43	43,75	43,75	43,75
Neccar	81	43	43,75	43,75	43,75
Berber	81	43	43,75	43,75	43,75
Kürkçü	81	43	43,75	43,75	43,75
Basmacı	60,5	32	32,75	32,75	32,75
Kavukçu	60,5	32	32,75	32,75	32,75
Tütüncü	60,5	32	32,75	32,75	32,75
Kahveci	60,5	32	32,75	32,75	32,75
Penbeci	40,5	21,5	21,75	21,75	21,75
Aşçı	40,5	21,5	21,75	21,75	21,75
Demirci	40,5	21,5	21,75	21,75	21,75
Mumcu	40,5	21,5	21,75	21,75	21,75
Bardakçı	40,5	21,5	21,75	21,75	21,75
Gazzaz	40,5	21,5	21,75	21,75	21,75
Sarraç	40,5	21,5	21,75	21,75	21,75
Eskici	20,5	10	10,25	10,25	10,25
Keçeci	20,5	10	10,25	10,25	10,25
Çilingir	20,5	10	10,75	10,75	10,75
Nalçacı	20,5	10	10,25	10,25	10,25
Helvacı	20,5	10	10,25	10,25	10,25
Toplam	4050	2150	2175	2175	2175
Esnaflar	2. Taksit 1785	1.Taksit 1792	2. Taksit 1794	1. Taksit 1794	2. Taksit 1797
Bakkal	174	174	174	174	174
Bezzaz	174	174	174	174	174
Boyacı	174	174	174	174	174
Cüllah	174	174	174	174	174
Haffaf	108,75	108,75	108,75	108,75	108,75
Debbağ	108,75	108,75	108,75	108,75	108,75
Habbaz	108,75	108,75	108,75	108,75	108,75
Muytab	54,5	54,5	54,5	54,5	54,5
Kuyumcu	54,5	54,5	54,5	54,5	54,5
Terzi	54,5	54,5	54,5	54,5	54,5
Sabuncu	54,5	54,5	54,5	54,5	54,5
Attar	54,5	54,5	54,5	54,5	54,5
Nalbend	54,5	54,5	54,5	54,5	54,5

Tablo 2.8. (Devamı)

Kazancı	54,5	54,5	54,5	54,5	54,5
Dellal	54,5	54,5	54,5	54,5	54,5
Cennan	54,5	54,5	54,5	54,5	54,5
Allaf	54,5	54,5	54,5	54,5	54,5
Kasab	54,75	54,75	54,75	54,75	54,75
Palancı	43,75	43,75	43,75	43,75	43,75
Kılıççı	43,75	43,75	43,75	43,75	43,75
Neccar	43,75	43,75	43,75	43,75	43,75
Berber	43,75	43,75	43,75	43,75	43,75
Kürkçü	43,75	43,75	43,75	43,75	43,75
Basmacı	32,75	32,75	32,75	32,75	32,75
Kavukçu	32,75	32,75	32,75	32,75	32,75
Tütüncü	32,75	32,75	32,75	32,75	32,75
Kahveci	32,75	32,75	32,75	32,75	32,75
Penbeci	21,75	21,75	21,75	21,75	21,75
Aşçı	21,75	21,75	21,75	21,75	21,75
Demirci	21,75	21,75	21,75	21,75	21,75
Mumcu	21,75	21,75	21,75	21,75	21,75
Bardakçı	21,75	21,75	21,75	21,75	21,75
Gazzaz	21,75	21,75	21,75	21,75	21,75
Sarraç	21,75	21,75	21,75	21,75	21,75
Eskici	10,25	10,25	10,25	10,25	10,25
Keçeci	10,25	10,25	10,25	10,25	10,25
Çilingir	10,75	10,75	10,75	10,75	10,75
Nalçacı	10,25	10,25	10,25	10,25	10,25
Helvacı	10,25	10,25	10,25	10,25	10,25
Toplam	2175	2175	2175	2175	2175

Tablo incelendiğinde 1740-1797 yılları arasında Amid Kazâsı'nda bulunan otuz dokuz meslek grubuna tevzi edilen imdad-ı hazeriye vergisinin % 32'sini bakkal, bezzaz, boyacı ve cüllah olmak üzere dört esnaf grubu ödemektedir. Verginin % 68'lik kısmı ise otuz beş esnaf grubu arasında dağıtılmıştır. Bu dağılım içerisinde imdad-ı hazeriye vergisinden daima en az vergi ödeyen esnaf grupları keçeciler, nalçacılar, helvacılar ve çilingirlerdir. Bu oranlar imdad-ı seferiye vergisinde de değinildiği üzere incelenilen dönemde bu esnaf gruplarının iş potansiyellerini ve iktisadi güçlerini göstermesi bakımından önemlidir.

2.1.1.6. Menzil Vergisi

Menzil veya menzilhane sözlükte bir günlük yol ve yol üzerindeki konak yerleri manalarına gelmektedir.¹⁴⁰² Osmanlı Devleti'nde menzilhane ise hareket halindeki bir ordunun konakladığı, bir kervanın durup geceyi geçirdiği, resmi evrak taşımakla görevli olan bir memurun belirli mesafelerde at değiştirmek, dinlenmek ve geceyi geçirmek için mola verdiği yer için kullanılan bir tabirdir.¹⁴⁰³ Menzillerin, ordunun iaşesinin temin edilmesinde önemli görevleri bulunmaktadır. Sefer öncesinde menzillerin buldukları yerin kadılıklarına gönderilen hükümlerde, zahirenin menzillerde hazır edilmesi istenildiği gibi aynı zamanda birçok kimse de mallarını menzillerde satmaya getirdiğinden, menziller seferler esnasında bir ticaret merkezine dönüşmektedir.¹⁴⁰⁴ Menzil veya menzilhanelerin işletilmesi *menzilci*¹⁴⁰⁵ adı verilen ve genellikle bir yıl süre ile görevlendirilen kişi veya kişiler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu kimselerin seçiminde halk ve ayan görevlendirilmiştir.¹⁴⁰⁶

Menzillerin, birbirinden uzak eyâlet ve sancakların birbirleri ile irtibatında ve sefer sırasında ordunun yiyecek ve iaşesini sağlamasında önemli rolleri bulunmaktaydı. Ancak zaman içerisinde yüksek rakamlara ulaşan menzil masraflarının karşılanması yöneticiler için önemli bir konu olarak ortaya çıkmıştır. Bunun için devlet, menzil masraflarının bir kısmını devlet hazinesinden, bir kısmını ulak ücretlerinden, bir kısmını menzilci tayin edilen ahalinin avarız ve nüzûl akçesinden karşılamış, gerekli gördüğünde ise bir mukataa veya gümrük malından destek vermiştir. Bu gelirlerin yetmediği durumlarda menzil nerede kurulmuşsa o yerin halkından “*menzil imdâdiyesi*”

¹⁴⁰² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2010, 715.

¹⁴⁰³ İzzet Sak-Cemal Çetin, “XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.16, Konya 2004, 180; Mehmet Güneş, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Menzil Teşkilâtı ve Karahisar-ı Sahib Menzilleri”, *Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(3), Afyon 2008, 36-37; Yusuf Halaçoğlu, “Menzil”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 159; Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu”, *Ankara Üniversitesi, DTCFD*, Cilt.28, Ankara 1974, 339.

¹⁴⁰⁴ Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul 1981, 125; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, TTK Yayınları, Ankara 2007, 166.

¹⁴⁰⁵ Diyarbekir menzilciği görevindeki kişiler ve görev yaptıkları tarihler şöyledir: Hacı Ali Ağa, Hüseyin Ağa ve Halil (8 Haziran 1739), Seyit Hüseyin Bin Ahmet Ağa, Halil Çelebi bin Abdullah ve Kasım Ağa bin Bekir (30 Mart 1740), Seyit Hüseyin bin Ahmet (19 Mart 1741), Mehmet Ağa bin Ahmet (18 Haziran 1758), Hacı Hasan Efendi (22 Şubat 1768), Şeyh İbrahim ve Hacı Ali (7 Ağustos 1768) Ömer Beşe (21 Mart 1785), Ömer Efendi (11 Eylül 1785), Hacı Mustafa Beşe, Hacı Mustafa ve Abdülbaki Beşe (1 Şubat 1789), Seyfullah Ağa (16 Eylül 1789), Abdülbaki Beşe (12 Eylül 1792), Karahocazade Halil Ağa (14 Mart 1794).

¹⁴⁰⁶ Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, 293.

adı altında menzile yardım olarak vergi toplama yoluna gitmiştir.¹⁴⁰⁷ İncelenilen dönemde Amid/Diyarbakir menzilhanesinin masraflarından Amid Kazâsı'na düşen vergi miktarları ve çeşitli masraflar şu şekilde gerçekleşmiştir.

Diyarbakir menzirciliği görevi, 8 Haziran 1739 tarihinde Amid halkından Hacı Ali Ağa, Hüseyin Ağa ve Halil adlı şahıslara bir yıl süre ile verilmiştir. Bu kimselerin menzilhane masrafları için Diyarbakir Eyâleti'ndeki kazâlara toplam 5250 kuruş vergi tevzi edilmiştir. Bu verginin 1187,5 kuruşu Diyarbakir defter kethüdalığı malikâne mutasarrıflığından karşılanmıştır. Geriye kalan 4162 kuruşun üzerine Zahir Ali Han ve Rahim Han adlı elçilerin masrafı olan 517,5 kuruş, Sarıbeyoğlu eşkıyası için ferman getiren ağa için 250 kuruş, eskiden kalan seksen kuruş, ferman getiren ve götüreren tatarlara 225 kuruş, Hacı Bayram adlı şahsın kapıcıbaşısı için kırk kuruş ve mesarif-i lâzime 450 kuruşun eklenmesi ile toplam 5805 kuruş Diyarbakir Eyâleti'nde bulunan kazâlara tevzi edilmiştir. Bu tevzide Amid esnafı 3200 kuruş vergi ödemiştir. Nahiyelerin hissesine düşen miktara çeşitli masrafların eklenmesiyle Şark-ı Amid Nahiyesi'nden 405, Garb-i Amid Nahiyesi'nden 288 kuruş vergi tahsil edilmiştir.¹⁴⁰⁸

Diyarbakir menzirciliği görevi 30 Mart 1740 tarihinde Hüseyin Ağa, Ahmet Ağa, Halil Çelebi ve Kasım Beşe adlı şahıslara 4000 kuruşa verilmiştir. Bu miktarın 1087,5 kuruşu Diyarbakir defter kethüdalığı malikâne mutasarrıflığından karşılanmış, geriye kalan 2912,5 kuruşun üzerine çeşitli masrafların eklenmesi ile toplam 3610 kuruşluk miktar Diyarbakir Eyâleti kazâlarına tevzi edilmiştir. Bu tevzide Amid Kazâsı esnafına 2000 kuruş vergi düşerken, Şark-i Amid Nahiyesi 210 ve Garb-i Amid Nahiyesi 140 kuruş vergi ödemiştir.¹⁴⁰⁹

Diyarbakir menzirciliği görevi 19 Mart 1741 tarihinde Seyyid Hüseyin adlı şahsa verilmiştir. Seyyid Hüseyin'in masrafları için Diyarbakir Eyâleti'ne tevzi edilen 4056 kuruş menzil vergisinden Amid Kazâsı esnafına 2300 kuruş düşmüştür. Şark-i Amid ve Garb-i Amid Nahiyeleri toplam 240 kuruş vergi vermişlerdir.¹⁴¹⁰ Menzirci Mehmet Ağa'nın masrafları için 18 Haziran 1758 tarihinde eyâlet geneline tevzi edilen 7500 kuruş menzil vergisinden, Amid Kazâsı esnafına 5200 kuruş düşerken Şark-i Amid

¹⁴⁰⁷Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014, 162-163.

¹⁴⁰⁸DŞS. 360, 32.

¹⁴⁰⁹DŞS. 360, 61.

¹⁴¹⁰DŞS. 360, 162-163.

Nahiyesi 448 kuruş vergi ödemiştir. Bu verginin tevzisinde Garb-i Amid Nahiyesi'ne herhangi bir ödeme düşmemiştir.¹⁴¹¹ 22 Şubat 1768 tarihinde Diyarbekir menzilcisi olan Hacı Hasan Efendi'nin masrafları için eyâlet geneline tevzi edilen vergiden Amid Kazâsı esnafının hissesine 2676 kuruş düşerken, Şark-i Amid Nahiyesi seksen kuruş, Garb-i Amid Nahiyesi'nden doksan bir kuruş vergi ödemesi gerçekleştirilmiştir.¹⁴¹²

Diyarbekir menzilcileri olan Şeyh İbrahim ve Hacı Ali adlı şahısların masrafları için 7 Ağustos 1768 tarihinde eyâletin geneline tevzi edilen miktardan Amid Kazâsı esnafına 2.791 kuruş düşmüştür. Şark-i Amid Nahiyesi'nden yetmiş beş kuruş, Garb-i Amid Nahiyesi'nden seksen yedi kuruş vergi tahsil edilmiştir.¹⁴¹³ 7 Ağustos 1768'de menzil masrafları için Amid esnafına tekrar 2307,5 kuruş vergi tevzi edilmiştir. Amid Kazâsı'na tevzi edilen bu miktardan nahiyelerin hesabına herhangi bir ödeme düşmemiştir.¹⁴¹⁴ Yine 22 Mart 1785 tarihinde Diyarbekir menzilciliği görevinde bulunan Ömer Beşe adlı şahsın masrafları için tüm eyâlete tevzi edilen 8750 kuruş vergiden Amid esnafına 5172 kuruş düşmüştür. Şark-i Amid Nahiyesi'nden 182,5, Garb-i Amid Nahiyesi'nden yetmiş yedi kuruş vergi tahsil edilmiştir.¹⁴¹⁵ 11 Eylül 1785'de Amid menzilhanesinin masrafları için Amid esnafına düşen miktar 5603 kuruş olup, nahiyelere herhangi bir vergi tevzi edilmemiştir.¹⁴¹⁶

Diyarbekir menzilcileri olan Hacı Mustafa Beşe, Hacı Mustafa, Abdalbaki Beşe adlı şahısların masrafları için 1 Şubat 1789 tarihinde eyâlet geneline tarh edilen 13.257 kuruştan Amid Kazâsı esnafına 8838 kuruş düşmüştür. Nahiyelerin ödeyeceği miktar toplam 320 kuruş olup, Şark-i Amid Nahiyesi'ne 193 kuruş, Garb-i Amid Nahiyesi'nin hissesine 127 kuruş vergi düşmüştür.¹⁴¹⁷ 16 Eylül 1789 tarihinde Amid esnafına 12.247 kuruş menzil vergisi düşerken, Şark-i Amid Nahiyesi 326, Garb-i Amid Nahiyesi 154 kuruş ödeme yapmıştır.¹⁴¹⁸

Diyarbekir menzilciliği görevi 12 Eylül 1792 tarihinde senelik 12.000 kuruşa Abdalbaki Beşe adlı şahsa verilmiştir. Menzilci Abdalbaki Beşe'nin masrafları için

¹⁴¹¹ DŞS. 576, 1.

¹⁴¹² DŞS. 348, 6-8.

¹⁴¹³ DŞS. 348, 30.

¹⁴¹⁴ DŞS. 348, 31.

¹⁴¹⁵ DŞS. 313, 24-26.

¹⁴¹⁶ DŞS. 313, 36.

¹⁴¹⁷ DŞS. 267, 5.

¹⁴¹⁸ DŞS. 267, 17.

eyâlet geneline tevzi edilen vergiden, Amid esnafına düşen miktar 6162 kuruştur. Her iki nahiyenin ödeyeceği toplam miktar 256 kuruş olup, Şark-i Amid Nahiyesi'nden doksan beş kuruş, Garb-i Amid Nahiyesi'nden 161 kuruş vergi alınmıştır.¹⁴¹⁹ Diyarbekir menzilciliği görevini yürüten Karahocazade Halil Ağa'nın masrafları için 14 Mart 1794'de Amid Kazâsı esnafına düşen miktar 4918 kuruştur. Bu tevziden Şark-i Amid Nahiyesi'ne 132, Garb-i Amid Nahiyesi'ne 108 kuruş vergi düşmüştür.¹⁴²⁰ Amid Kazâsı esnafı ve nahiyelere düşen toplam menzil vergisi miktarları aşağıdaki tabloda tarih sırasıyla kuruş cinsinden verilmiştir.

Tablo 2.9. Kazâ Esnafı ve Nahiyelerden Tahsil Edilen Menzil Vergisi (Kuruş)

	8 Haziran 1739 1421	30 Mart 1740 1422	19 Mart 1741 1423	18 Haziran 1758 1424	22 Şubat 1768 1425	7 Ağustos 1768 1426	7 Ağustos 1768 1427
Kazâ Esnafı	3200	2000	2300	5200	2676	2791	2307,5
Şark-i Amid Nahiyesi	405	210	240	448	80	75	---
Garb-i Amid Nahiyesi	288	140		---	91	87	---
Toplam (Kuruş)	3893	2350	2540	5648	2847	2953	2307,5
	22 Mart 1785 1428	11 Eylül 1785 1429	1 Şubat 1789 1430	16 Eylül 1789 1431	12 Eylül 1792 1432	14 Mart 1794 1433	---
Kazâ Esnafı	5172	5603	8838	12247	6162	4918	---
Şark-i Amid Nahiyesi	182,5	---	193	326	95	132	---
Garb-i Amid Nahiyesi	77,5	---	127	154	161	108	---
Toplam (Kuruş)	5432	5603	9158	12727	6418	5158	---

Amid Kazâsı esnafına tevzi edilen menzil vergileri otuz dokuz esnaf grubu arasında paylaştırılmıştır. Menzil vergisinin şehir esnafına dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

¹⁴¹⁹ DŞS. 626, 23-24.

¹⁴²⁰ DŞS. 355, 27-28.

¹⁴²¹ DŞS. 360, 32.

¹⁴²² DŞS. 360, 61.

¹⁴²³ DŞS. 360, 162-163.

¹⁴²⁴ DŞS. 576, 1.

¹⁴²⁵ DŞS. 348, 6-8.

¹⁴²⁶ DŞS. 348, 30.

¹⁴²⁷ DŞS. 348, 31.

¹⁴²⁸ DŞS. 313, 24-26.

¹⁴²⁹ DŞS. 313, 36.

¹⁴³⁰ DŞS. 267, 5.

¹⁴³¹ DŞS. 267, 17.

¹⁴³² DŞS. 626, 23-24.

¹⁴³³ DŞS. 355, 27-28

Tablo 2.10. Kazâ Esnafına Tevzi Edilen Menzil Vergisi (Kuruş)

ESNAFLAR	8 Haziran 1739 1434	30 Mart 1740 1435	19 Mart 1741 1436	18 Haziran 1758 1437	22 Şubat 1768 1438	7 Ağustos 1768 1439	7 Ağustos 1768 1440
Bakkal	256	160	184	416	214	223	---
Bezzaz	256	160	184	416	214	223	---
Boyacı	256	160	184	416	214	223	---
Cüllah	256	160	184	416	214	223	---
Haffaf	160	100	115	260	133	139	---
Debbağ	160	100	115	260	133	139	---
Habbaz	160	100	115	260	133	139	---
Muytab	80	50	57,5	130	66	69	---
Kuyumcu	80	50	57,5	130	66	69	---
Terzi	80	50	57,5	130	66	69	---
Sabuncu	80	50	57,5	130	66	69	---
Attar	80	50	57,5	130	66	69	---
Nalbend	80	50	57,5	130	66	69	---
Kazancı	80	50	57,5	130	66	69	---
Dellal	80	50	57,5	130	66	69	---
Cennan	80	50	57,5	130	66	69	---
Allaf	80	50	57,5	130	66	69	---
Kasab	80	50	57,5	130	66	69	---
Palancı	64	40	46	104	53	55	---
Kılıççı	64	40	46	104	53	55	---
Neccar	64	40	46	104	53	55	---
Berber	64	40	46	104	53	55	---
Kürkçü	64	40	46	104	53	55	---
Basmacı	48	30	34,5	78	40	41	---
Kavukçu	48	30	34,5	78	40	41	---
Tütüncü	48	30	34,5	78	40	41	---
Kahveci	48	30	34,5	78	40	41	---
Penbeci	32	30	23	52	26	27	---
Aşçı	32	20	23	52	26	27	---
Demirci	32	20	23	52	26	27	---
Mumcu	32	20	23	52	26	27	---
Bardakçı	32	20	23	52	26	27	---
Gazzaz	32	20	23	52	26	27	---
Sarraç	32	20	23	52	26	27	---
Eskici	16	10	11,5	26	13	13	---
Keçeci	16	10	11,5	26	13	13	---
Çilingir	16	10	11,5	26	13	13	---
Nalçacı	16	10	11,5	26	13	13	---
Helvacı	16	10	11,5	26	13	13	---
Toplam	3200	2000	2300	5200	2676	2791	2307,5

¹⁴³⁴ DŞS. 360, 32.¹⁴³⁵ DŞS. 360, 61.¹⁴³⁶ DŞS. 360, 162-163.¹⁴³⁷ DŞS. 576, 1.¹⁴³⁸ DŞS. 348, 6-8.¹⁴³⁹ DŞS. 348, 30¹⁴⁴⁰ Esnafa 2307,5 kuruş menzil vergisi tevzi edilmiş olup, hangi esnafın ne kadar vergi ödeyeceği ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. DŞS. 348, 31.

Tablo. 2. 10 (Devamı)

ESNAFLAR	22 Mart 1785 1441	11 Eylül 1785 1442	1 Şubat 1789 1443	16 Eylül 1789 1444	12 Eylül 1792 1445	14 Mart 1794 1446	---
Bakkal	413	448	707	979	493	393	----
Bezzaz	413	448	707	979	493	393	----
Boyacı	413	448	707	979	493	393	----
Cüllah	413	448	707	979	493	393	----
Haffaf	258,5	280	441	612,5	308	245	----
Debbağ	258,5	280	441	612,5	308	245	----
Habbaz	258,5	280	441	612,5	308	245	----
Muytab	129	140	220	306	154	122	----
Kuyumcu	129	140	220	306	154	122	----
Terzi	129	140	220	306	154	122	----
Sabuncu	129	--- ¹⁴⁴⁷	220	306	154	122	----
Attar	129	---	220	306	154	122	----
Nalbend	129	---	220	306	154	122	----
Kazancı	129	---	220	306	154	122	----
Dellal	129	---	220	306	154	122	----
Cennan	129	---	220	306	154	122	----
Allaf	129	---	220	306	154	122	----
Kasab	129	---	220	306	154	122	----
Palancı	103	---	220	244	123	98	----
Kılıççı	103	---	176	244	123	98	----
Neccar	103	---	176	244	123	98	----
Berber	103	---	176	244	123	98	----
Kürkçü	103	---	176	244	123	98	----
Basmacı	77,5	---	176	183	92,5	73	----
Kavukçu	77,5	---	132	183	92,5	73	----
Tütüncü	77,5	---	132	183	92,5	73	----
Kahveci	77,5	---	132	183	92,5	73	----
Penbeci	51,5	---	132	122	61,5	49	----
Aşçı	51,5	---	88,5	122	61,5	49	----
Demirci	51,5	---	88,5	122	61,5	49	----
Mumcu	51,5	---	88,5	122	61,5	49	----
Bardakçı	51,5	---	88,5	122	61,5	49	----
Gazzaz	51,5	---	88,5	122	61,5	49	----
Sarraç	51,5	---	88,5	122	61,5	49	----
Eskici	25	---	44	61	30	24	----
Keçeci	25	---	44	61	30	24	----
Çilingir	25	---	44	61	30	24	----
Nalçacı	25	---	44	61	30	24	----
Helvacı	25	---	44	61	30	24	----
Toplam	5172	5603	8838	12247	6162	4918	----

¹⁴⁴¹ DŞS. 313, 24-26.¹⁴⁴² DŞS. 313, 36.¹⁴⁴³ DŞS. 267, 5.¹⁴⁴⁴ DŞS. 267, 17.¹⁴⁴⁵ DŞS. 626, 23-24.¹⁴⁴⁶ DŞS. 355, 27-28.¹⁴⁴⁷ 11 Eylül 1785 tarihine ait olan defterin ilgili sayfası çürük olduğundan okunamamıştır.

Yukarıdaki tablo incelendiğinde menzil vergisi, imdad-ı hazeriye ve seferiye vergilerinde olduğu gibi kazâdaki otuz dokuz meslek grubu arasında paylaştırılmıştır. Bu paylaşımda dikkat çeken husus menzil vergisinin yaklaşık % 20'sinin dört meslek grubu tarafından karşılanmasıdır. Bu esnaf grupları bakkallar, bezzazlar, boyacılar ve cüllahlardır. Bu veri daha önce imdad-ı hazeriye ve seferiye vergilerinde değinildiği gibi bu dört esnaf grubunun iktisadi durumlarının ve iş potansiyellerinin kazâdaki diğer esnaf gruplarına göre üst seviyelerde olduğunu göstermektedir. İncelenilen dönemde 1739-1794 yılları arasında tespit edilebilen menzil vergisi miktarının gerek kazâ esnafı gerekse nahiyelere ciddi miktarda yük getirdiği anlaşılmaktadır. Aynı dönemlerde kazâdan avarız, nüzûl, imdad-ı hazeriye ve imdad-ı seferiye gibi başka vergilerin de tahsil ediliyor olması vergi ödemekle mükellef olan kazâ esnafının ve halkın menzil vergisi ile birlikte iktisadi olarak daha zor durumda kalmalarına sebep olmuş olmalıdır.

2.1.1.7. Cebelü Bedeliyesi

Örfi vergiler içerisinde ele alınması gereken vergilerden bir diğeri de cebelü bedeliyesi veya bedel-i tîmâr vergisidir. Osmanlı Devleti'nde tîmâr ve zeâmet sahipleri gelirlerinin belli bir nispetine göre sefere cebelü götürmek zorundaydılar. Zaman içerisinde özellikle tîmâr sisteminin bozulması ile birlikte sefere katılmayan dirlik sahiplerinden cebelü yerine onun masrafına karşılık belirli miktarda para alınmaya başlanmış ve zamanla bu uygulama bir vergi haline dönüşmüştür. Sefere katılmayan dirlik sahiplerinden alınan bu paraya “*cebelü bedeli*” adı verilmektedir.¹⁴⁴⁸

Diyarbakır valisine gönderilen 1689 tarihli bir fermanla, sefere iştirak etmeyen tîmârlı sipahilerin tîmâr gelirlerinin % 68'inin vergi olarak alınması istenmiştir.¹⁴⁴⁹ İncelenilen dönemde Diyarbakır Eyâleti'nde bulunan ve sefere iştirak etmeyen tîmâr sahiplerinden bu verginin tahsil edilmeye devam edildiği görülmektedir.¹⁴⁵⁰

Diyarbakır Eyâleti'nden tahsil edilen cebelü bedeli miktarları arşiv vesikaları dâhilinde incelemeye tabi tutulmuştur. Buna göre 1718, 1719 ve 1720 yıllarında

¹⁴⁴⁸ Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 140.

¹⁴⁴⁹ Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, 272.

¹⁴⁵⁰ “bin iki yüz iki senesine mahsuben Diyarbakır eyâletinde vâki ashab-ı mütekaidin... atik ve cebelülerinden iktizâ idüb sureti irsal olunan suret-i defter mucibince on altı bin dört yüz altmış iki guruş” DŞS. 267, 3.

Diyarbakir Eyâleti'nden tahsil edilen cebelü miktarı senelik 15.000 kuruştur.¹⁴⁵¹ Eyâletten toplanan cebelü bedeli miktarı 1721 tarihinde de aynıdır.¹⁴⁵² Diyarbakir voyvodasına gönderilen 22 Mart 1739 tarihli bir fermanda Diyarbakir Eyâleti'nde sefere katılmayan sipahilerin bedelleri olan 15.000 kuruşun üzerine 25.000 kuruş zam yapıldığı ve toplam 40.000 kuruş cebelü bedelinin tahsil edilerek hazineye gönderilmesi istenilmektedir.¹⁴⁵³ Yine Diyarbakir valisine ve kadısına gönderilen 21 Ağustos 1740 tarihli başka bir fermanda H. 1151-1152 ve 1153 senelerine mahsuben eyâlette bulunan toplam 202 neferin her birinden *kırk kuruş* hesabı ile cebelü bedellerinin tahsil edilmesi istenmektedir.¹⁴⁵⁴ 25 Şubat 1761 tarihli bir kayıтта, eyâletin ödeyeceği toplam cebelü bedeli miktarı 16274,5 kuruş iken¹⁴⁵⁵, 1 Şubat 1763 tarihinde bu rakam 16.149 kuruştur.¹⁴⁵⁶ Yine Diyarbakir voyvodası İsmail'e ve Diyarbakir valisine gönderilen 17 Şubat 1774 tarihli bir fermanda Diyarbakir Eyâleti'nde bulunan tîmârlı sipahilerin sefere katılmayanlarından alınması icap eden 9665 kuruş cebelü bedellerinin tahsil edilmesi emredilmektedir.¹⁴⁵⁷ Diyarbakir valisi Mehmet Paşa'ya gönderilen 14 Şubat 1780 tarihli bir arzda 1775-1779 yılları arasında eyâletten toplanması gereken cebelü bedellerinin tahsil edilmesi istenmektedir.¹⁴⁵⁸ Buna göre eyâletin ödeyeceği vergi miktarı her yıl için 16.149 kuruştur.¹⁴⁵⁹

İncelenilen dönemde Diyarbakir Sancağı'nda tîmâr başına alınan vergi miktarı kırk kuruştur ve 1740-1797 arasındaki elli yedi yıllık süre zarfında hiç değişmemiştir. Diyarbakir Sancağı'nda bulunan ve sefere iştirak etmeyen dirlik sahiplerinin sayısı yıllar içerisinde sekiz buçuk nefer ile otuz sekiz nefer arasında değişmekte olup aşağıdaki tabloda verilmiştir.

¹⁴⁵¹ BOA, MAD. 9909, 132.

¹⁴⁵² BOA, MAD. 9909, 273.

¹⁴⁵³ DŞS. 360, 23.

¹⁴⁵⁴ DŞS. 360, 102.

¹⁴⁵⁵ BOA, C. ML. 26940, 1.

¹⁴⁵⁶ BOA, C. TZ. 8568, 1.

¹⁴⁵⁷ BOA, C. ML. 21148, 1.

¹⁴⁵⁸ “Diyarbakir eyâletinde vâki eşkinici züemâ ve erbab-ı tîmârın beher sene üzerlerine edâsı lazım gelen bundan akdem seksen tokuz senesinden toksan üç senesine değin zimmetlerinde müterâkim olan cem'an seksen bin yedi yüz kırk beş kuruş cebelü bedeliyelerinin tahsîli babında....” BOA, C. TZ. 1055, 1.

¹⁴⁵⁹ BOA, C. TZ. 1055, 1.

Tablo 2.11. 18. Yüzyılda Diyarbekir Sancağı'ndan Tahsil Edilen Cebelü Bedeli

Tarih	Tîmâr Başına Alınan (Kuruş)	Cebelü Sayısı (Nefer)	Toplam (Kuruş)
21 Ağustos 1740 ¹⁴⁶⁰	40	---	---
23 Haziran 1760 ¹⁴⁶¹	40	15	600
5 Kasım 1772 ¹⁴⁶²	40	22.5	900
11 Mart 1776 ¹⁴⁶³	40	12.5	500
2 Nisan 1777 ¹⁴⁶⁴	40	12.5	500
4 Eylül 1779 ¹⁴⁶⁵	40	11.5	460
18 Mayıs 1780 ¹⁴⁶⁶	40	14.5	580
18 Ocak 1781 ¹⁴⁶⁷	40	11.5	460
27 Mart 1783 ¹⁴⁶⁸	40	12.5	500
1786 ¹⁴⁶⁹	40	33.5	1340
1787 ¹⁴⁷⁰	40	33.5	1340
1789 ¹⁴⁷¹	40	12.5	500
1790 ¹⁴⁷²	40	12.5	500
9 Nisan 1792 ¹⁴⁷³	40	8.5	340
29 Kasım 1792 ¹⁴⁷⁴	40	17.5	700
26 Nisan 1796 ¹⁴⁷⁵	40	38	1520
6 Nisan 1797 ¹⁴⁷⁶	40	13.5	540

Tablo incelendiğinde XVIII. yüzyılda Diyarbekir Sancağı'ndan sefere iştirak etmeyen cebelülerden kişi başı kırk kuruş vergi alındığı görülmektedir. Buna göre Amid Kazası'nda bulunan ve sefere iştirak etmeyen cebelülerin de kişi başı kırk kuruş hesabı üzerinden cebelü bedeliyelerini devlete ödedikleri anlaşılmaktadır. İncelenilen arşiv vesikalarında XVIII. yüzyılda Amid Kazası'nda kaç kişinin cebelü bedeliyesi ödediğine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir.

2.1.1.8. Zecriye Vergisi

Osmanlı Devleti'nde halktan alınan vergilerden bir diğeri de zecriye vergisidir. Zecriye her türlü alkollü içkiden alınan vergiyi ifade eden bir tabirdir. Alkollü içki

¹⁴⁶⁰ DŞS. 360, 102.

¹⁴⁶¹ BOA, C. TZ. 8431, 1.

¹⁴⁶² BOA, C. TZ. 3362, 3.

¹⁴⁶³ BOA, D. BŞM. CBL. d. 17731, 16; BOA, MAD. 10012, 46.

¹⁴⁶⁴ BOA, D. BŞM. CBL. d. 17685, 8.

¹⁴⁶⁵ BOA, D. BŞM. CBL. d. 17785, 10; BOA, MAD. 19555, 3.

¹⁴⁶⁶ BOA, D. BŞM. CBL. d. 17706, 6.

¹⁴⁶⁷ BOA, D. BŞM. CBL. d. 17800, 2.

¹⁴⁶⁸ BOA, D. BŞM. CBL. d. 17812, 20.

¹⁴⁶⁹ BOA, D. BŞM. CBL. d. 17851, 13.

¹⁴⁷⁰ BOA, D. BŞM. CBL. d. 17851, 13.

¹⁴⁷¹ BOA, D. BŞM. CBL. d. 17851, 13.

¹⁴⁷² BOA, D. BŞM. CBL. d. 17851, 13.

¹⁴⁷³ BOA, D. BŞM. CBL. d. 17968, 2.

¹⁴⁷⁴ BOA, D. BŞM. CBL. d. 17941, 6.

¹⁴⁷⁵ BOA, D. BŞM. CBL. d. 18003, 20.

¹⁴⁷⁶ BOA, D. BŞM. CBL. d. 17989, 2.

tüketiminin İslam coğrafyasında yasak olmasından dolayı, vergi alınmak suretiyle içki üretimini ve tüketimini men etmek için ortaya çıkmış bir vergi çeşididir.¹⁴⁷⁷

Devlet, alkollü içkilerden alınan zecriye vergisini emanet ve iltizâm olmak üzere iki şekilde toplamaktaydı. Emanet usulünde İstanbul'da bulunan zecriye muhassıllığı tarafından zecriye vergisinin alınacağı bölgeye amil adı verilen bir devlet görevlisi gönderilmekte ve bu görevli bölgeden tahsil edilen veya edilemeyen zecriye vergilerini kayıt altına almaktaydı. İltizam usulünde ise Osmanlı mukataa sistemindeki kanun ve hükümlere göre hareket edilerek vergi tahsil edilmekteydi.¹⁴⁷⁸ XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde her ne mahalde şarap, arak (ispirto, rakı) üretilirse şarabın okkasından iki para, rakı ve benzeri alkollü içkilerin okkasından dört para zecriye vergisi alınmaktaydı. Bağ sahipleri kendilerine yetecek kadar alkollü içki ayırdıktan sonra, geri kalanını satabilecektiler. Bu vergi has ve vakıflardan, çadırcı, şahinci, mandıracı, doğancı, menzilci, su yolcu, çakırcı ve diğer kişilerden hiçbir kimseye ayrıcalık tanınmadan tahsil edilmektedir.¹⁴⁷⁹

İncelenilen dönemde Diyarbekir Sancağı'nda bulunan kazâ, nahiye ve karyelerden zecriye vergisinin tahsil edildiği görülmektedir. Diyarbekir kadısına ve mütesellimine gönderilen 8 Ağustos 1796 tarihli bir fermanda her ne mahalde alkollü içki üretilir ise şarabın kıyyesinden¹⁴⁸⁰ ikişer para=altı akçe¹⁴⁸¹, diğer alkollü içkilerin kıyyesinden dörder para=on iki akçe zecriye vergisi alınması istenmektedir. Ayrıca alkollü içki üreten şahıslar şayet kendileri için üretim yapıyorlarsa vergi alınmaması, kendi tüketimlerinden fazla üretim varsa her sene vergilerinin tahsil edilmesi ve bölgede üretilen alkollü içkilerin Müslümanların eline geçmemesi için gereken tedbirlerin alınması emredilmektedir.¹⁴⁸² Buna göre Amid Kazâsı ve karyelerinde içki üretilen

¹⁴⁷⁷ Mehmet Zeki Pakalın, "Zecriyye", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt. 3, MEB Yayınları, İstanbul 1983, 649; Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 743.

¹⁴⁷⁸ Mehmet Demiryürek, "Kıbrıs Şer'iyeye Sicillerine Göre Nizam-ı Cedit Islahatı ve Kıbrıs", *Kebikeç*, Sayı: 29, Yıl. 2010, 87.

¹⁴⁷⁹ Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, 114.

¹⁴⁸⁰ Kıyye veya okka: Osmanlı Devleti'nde kullanılan bir ağırlık birimidir. Osmanlı tarihi boyunca değişik mekan ve zamanlarda farklı kıyye/okkalar kullanılmıştır. XVIII. yüzyılın ortalarında standart okkanın karşılığı 1,288 gramdır. Cengiz Kallek, "Okka", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 338.

¹⁴⁸¹ 1 para = 3 akçe, Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul 2004, II, 1079.

¹⁴⁸² "Memâlik-i İslâmiyede her ne mahalde hamr ve arak ta'sir ve takattur olunur ise beher sene ta'sir ve takattur olundukda bir kere hamrım kıyyesinden ikişer ve arak ve emsâli müskiratın kıyyesinden dörder para rüsum-ı zecriye ta'sir ve takattur ve fûruht idenlerden bi't-tamam tahsil olunmak baġat ashabı olan reâyyayı devlet-i alıyyemin baġlarından hâsıl olan üzümnden ta'sir ve takattur eyledikleri hamr ve arak vesair müskirat-ı saireden kendi nefsleri için kifâyet edecek mikdar-ı cüzileri ifraz olunduktan sonra

kimseler de bu kanun üzerine ürettikleri ve sattıkları şarap için kıyye başına altı akçe, başka türlü alkollü içki üretip satıyorlarsa kıyye başına on iki akçe zecriye vergisi ödemekle mükellef tutulmuşlardır.

2.1.1.9. İспенç

Osmanlı Devleti'nde örfi vergiler içinde zikredilen diğer bir vergi türü “*ispenc*” veya “*kapu resmi*”dir. Bu vergi gayrimüslim halktan, Müslümanların çift resmine mukabil olarak alınan bir vergidir.¹⁴⁸³ Örfi bir baş vergisi olarak kabul edilen bu vergi, çift resminde olduğu gibi toprağa bağlı bir vergi muamelesi görmüştür. Bu vergi Müslüman halktan alınmazdı. Ancak bir Müslüman, askeri sınıfa dâhil bile olsa gayrimüslimlere ait bir toprağı tasarrufuna geçirdiğinde ispenç vergisini vermekle mükellef olmaktadır.¹⁴⁸⁴ İспенç vergisi genellikle tûmâr sahibinin gelirleri arasında yer almasına rağmen, bazı hallerde doğrudan devlet hazinesine intikal edebilmektedir. Gayrimüslim halktan bu verginin alınmasına XVII ve XVIII. yüzyıllarda da devam edilmiştir.¹⁴⁸⁵

İncelenilen dönemde Diyarbekir Eyâleti'nde yaşayan gayrimüslimlerden ispenç vergisinin tahsil edilmeye devam ettiği görülmektedir. Diyarbekir kadısına gönderilen 17 Kasım 1739 tarihli bir buyruhduda, Diyarbekir'in ispenç vergilerinin toplanmasının Amid halkından Hacı İsmail Ağa ve Hacı Ebubekir Ağa adlı kimselere iltizâma verildiği görülmektedir.¹⁴⁸⁶ Bu kayıta iltizâm miktarının ne kadar olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Amid naibine gönderilen 24 Şubat 1768 tarihli emr-i şerif ve buyruhduda Diyarbekir'de sakin ehl-i zimmetin ispençleri 1768 yılına mahsup olmak üzere Diyarbekir serdarı Şeyhzade İsmail Ağa'ya 7500 kuruşa iltizâma verilmiştir. Bu

maadası ahara fûruht için olmağla ol makûle ahara fûruht için olanlarından ber-muceb-i nizam-ı cedid tahsili lazım gelen rûsumat-ı zecriyeleri beher sene ta'sir ve takattur ve fûruht eyledikleri hengâmda tahsiline ve ticaret için fûruht olunan hamr ve araktan bir kıyyesinin resmi zayi ve telef olmamasına bilatvekf-i ihtimam dikkat ve kendi neşleri için kifâyet edecek mikdar-ı cüzilerinden resm talebiyle reâyâ rencide ettirilmekten münâcebet ve ehl-i İslâm yedinde bulunur ise ehl-i İslâmın rızkı olmamak hasebiyle” DŞS. 313, 16.

¹⁴⁸³ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi DTCFD*, 5(5), Ankara 1947, 507.

¹⁴⁸⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, 3. Baskı, İstanbul 2009, 57. Halil İnalçık, “Râiyyet Rûsumu”, *Belleten*, Cilt. 23, TTK Yayınları, Ankara 1959, 575-610.

¹⁴⁸⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, 82.

¹⁴⁸⁶ DŞS. 360, 47.

miktarın 1500 kuruşu harc-ı bab ve harc-ı mürasele olarak kesilerek baki kalan 6000 kuruşun hazineye teslim edilmesi emredilmektedir.¹⁴⁸⁷

Amid kadısına gönderilen 13 Ağustos 1785 tarihli başka bir buyruhduda Diyarbakır'da sakin zimmî halkın ispenç vergisinin Seyyid İbrahim Efendi'ye 6000 kuruşa iltizâma verildiği, bu miktardan 2500 kuruşun hazineye peşin ödendiği, iltizâm parasından 500 kuruş harc-ı bab alınarak, baki kalan 3000 kuruş zamanı geldiğinde hazineye teslim edilmesi gerektiğinden ispenç vergisinin zimmî halktan tahsiline derhal başlanması istenmektedir.¹⁴⁸⁸

Amid kadısına gönderilen 27 Haziran 1789 tarihli bir buyruhduda Diyarbakır'dan toplanan ispenç vergisinin Diyarbakır valilerine ek gelir olarak verildiği görülmektedir. Diyarbakır'da sakin ehl-i zimmet tâifesinin ispenç ve kışlak vergilerinin toplanma zamanı geldiği ve ispenç vergisinin toplama işinin Tahir Ağa ve İbrahim Ağa'ya 3500 kuruşa iltizâma verildiğinden ispenç ve kışlak vergisinin tahsil edilmesi istenmiştir. Bu buyruhduda iltizâm bedeli olan 3500 kuruşun hazineye ödenmeyerek Diyarbakır valisine “*varidat-ı muîn*” adı altında ek gelir olmak üzere verildiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁸⁹ Ayrıca incelenilen arşiv vesikalarından Diyarbakır'dan iltizâm usulü ile toplanan ispenç vergisinin Osmanlı Devleti hazinesine önemli miktarda gelir sağladığı görülmektedir.

2.1.2. Şer‘i Vergiler

2.1.2.1. Öşür

Osmanlı Devleti'nde fethedilen yerlerin idaresi devlete geçtiğinden, bu topraklarda ziraat yapan çiftçiler devlet topraklarının daimi ve ırsi kiracısı konumuna girmişlerdir. Çiftçiler ziraatlarından elde ettikleri mahsul karşılığında her sene “öşür” adıyla devlete bir pay ödemişlerdir. Müslüman ve zimmî ayrımı gözetilmeksizin tüm halktan alınan bu verginin oranı, ürünün cinsine göre 1/5, 1/10 veya 5/10 şeklinde olabilmekteydi.¹⁴⁹⁰

¹⁴⁸⁷ DŞS. 348, 22.

¹⁴⁸⁸ DŞS. 313, 34.

¹⁴⁸⁹ “*Diyarbakır vâlileri vezir-i azam devlet kiram hazretlerinin vâridât-ı muînlerinden olmak üzere iş bu bin iki yüz üç senesi şevvâl itibarına menûd olan ehl-i zimmet tâifelerinin ber-mutad-ı kadîm edâsı üzerlerine lazım ve emr olan ispenç ve resm-i kışlaklarının vakt-i zamanı hulûl itmeğîn.*” DŞS. 267, 13.

¹⁴⁹⁰ Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı Maliyesi” *Osmanlı Devleti Tarihi*, Ed. Ekmelettin İhsanoğlu, Zaman Yayınları, İstanbul 1999, II, 531.

Diyarbakir Eyâleti'ne ait 1540 tarihli vilayet kanunnâmesine göre hububattan alınan öşür vergisi beşte bir, altıda bir veya yedide bir oranında ürünün cinsine göre değişmekte olup, Amid Sancağı için 1/5 oranında alınmaktaydı.¹⁴⁹¹ 18 Şubat 1750 tarihli bir ahkâm-ı şikâyet kaydında Garb-i Amid Nahiyesi'ne tabi Selimi Mezraası'nda mutasarrıf olan Yusuf adlı sipahi 1/5 öşrünü halktan istemesine rağmen bazı kimselerin öşrü ödemeye yanaşmamasından dolayı şikâyetçi olmuştur.¹⁴⁹² İncelenilen arşiv vesikalarından XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'ndaki halktan alınan öşür vergisi oranının 1/5 olduğu ve yüzyılının sonuna kadar bu oranda herhangi bir değişikliğin olmadığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.¹⁴⁹³

2.1.2.2. Kıl ve Yapağı Vergisi

Osmanlı Devleti'nde şer'î vergiler arasında kabul edilen¹⁴⁹⁴ bu vergi, kıl ve yapağıdan eskiden beri alınagelen gümrük ve diğer vergileri kaldırmadan ortaya çıkan yeni bir vergi türü olup, kıl ve yapağını satmak isteyen kimselerden alınmaktadır. Kıl ve yapağı vergisi gelirleri irad-ı cedit hazinesi tarafından emanet usulü ile toplanmakta ve bu vergiyi ödeyenlere eda tezkiresi verilmediği müddetçe kişilerin ellerindeki kıl ve yapağının paketlenmesine de müsaade edilmemekteydi. Şayet kaçak olarak kıl ve yapağını tüccara satmak isteyenler olursa, bu kişilerden iki kat verginin alınması istenmekteydi. Kıl ve yapağı vergisinin toplanması esnasında zaman içerisinde bazı karışıklıkların ortaya çıkmasından dolayı, verginin tahsiline bir düzenleme getirme ihtiyacı oluşmuştur. Bu yeni düzenlemeye göre 1793-1794 senesinden itibaren keçi ve koyun sahipleri adet-i ağnam vergisini verirken hayvan sahiplerinin adları, eşkâlleri ve sahip oldukları küçükbaş hayvan sayıları kayıt altına alınarak, bu hayvanların her bir adedi için birer para kıl ve yapağı vergisi alınması ve kendilerine eda tezkiresi verilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁴⁹⁵

¹⁴⁹¹ İlhan, *Amid (Diyarbakir)*, 126. "...hâsılların harman eyleyüb ölçüb eğer beşte ve eğer altıda ve yedidedur defter mucebince hakların alub deranbar ideler biri dahi budurki köy kurbunda beşte bir ta'yîn olunan yerde beş yığın eyleyüb sahib-i tîmâr içinden birin ihtiyar eyleyüb ala. Livâ-i Amid humsdur."

¹⁴⁹² "ber-muceb-i defter-i hakâni mezraa-i mezbûr toprağında zirââtleriyle hâsıl eyledikleri terekelerinden beşte bir öşrlerin talep eyledikte." BOA, DVNSAHK. DB. d.1, 158.

¹⁴⁹³ BOA, DVNSAHK. DB. d.1, 244, BOA, DVNSAHK. DB. d.2, 44, BOA, DVNSAHK. DB. d.5, 26.

¹⁴⁹⁴ Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, 133.

¹⁴⁹⁵ Deniz Karaman "Şer'iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Ankara Damga Mukataası", *Bilig*, Sayı: 32, Kış/2005, 197.

Kıl ve yapağı vergisinin toplanması hususunda yapılan bu yeni düzenleme ve verginin tahsil edilmesi ile ilgili Diyarbakir voyvodası Hacı İbrahim Ağa'ya gönderilen 26 Nisan 1794 tarihli bir emr-i şerifte H. 1208 senesine mahsup olmak üzere Diyarbakir Eyâleti'nde bulunan tüm koyun ve keçilerin, kuzu ve oğlakları ile birlikte her birinden birer para=üç akçe olmak üzere kıl ve yapağı vergisinin her kim olursa olsun tahsil edilmesi istenmektedir. Ayrıca eyâletteki mevcut keçi ve koyunlardan mart ayında, marttan sonra doğan kuzu ve oğlak ile birlikte bir adedi eksik kalmayacak şekilde hayvan sahiplerinden verginin tahsil edilmesi emredilmektedir.¹⁴⁹⁶ Bu emr-i şerife göre Amid Kazâsı'nda bulunan hayvan sahiplerinin koyun ve keçileri için devlete ödedikleri kıl ve yapağı vergisinin hayvan başına üç akçe olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.2.3. Cizye

İslam hukukunda cizye vergisi gayrimüslim tebaa ile yapılan zimmet anlaşması sonucu alınan bir vergidir. Müslüman topraklarında ikâmet eden zimmîler cizye vergisini devlete öderken, devlette buna mukabil zimmîlerin can, mal, namus ve inanç hürriyetlerini güvence altına almaktaydı.¹⁴⁹⁷

Osmanlı Devleti'nde cizye uygulaması ise öncelikle fethedilen topraklardaki gayrimüslim halkın tahriri yapılarak defterlere kaydedilmekteydi. Gayrimüslim cizye mükelleflerinin kayıtlarının tutulduğu bu defterlere ise “*defter-i cizye-i gebrân*” adı verilmektedir. Bu defterler her üç yılda bir düzenli olarak “*nev-yafte yılı*” adı verilen bir uygulama ile teftiş edilerek ölenler, Müslüman olanlar veya deftere bir şekilde kaydedilmeyenler tespit edilerek işlem yapılırdı.¹⁴⁹⁸

Osmanlı Devleti'nde cizye vergisi, 14-75 yaş arasında bulunan sağlam gayrimüslim erkeklerden alınmaktaydı. Kadınlar, işsizler, düşkünler, sakatlar, fakir din

¹⁴⁹⁶ “*ağnem ve keçi her kim olursa olsun kuzu ve oğlakdan mâ-adâ cümlesin mukayyed olunarak kıl ve yapağı resmleri alınmak üzere beher adedinden birer para resm-i mirileri canib-i miri için tahsil...*” DŞS. 355, 29.

¹⁴⁹⁷ Mehmet Erkal, “Cizye”, *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 42; Servet Armağan, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 6. Baskı, Ankara 2006, 50; Ahmet Özel, “Gayri Müslim” *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 1996, XIII, 422.

¹⁴⁹⁸ Halil İnalçık, “Cizye”, *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 45-46; Bilgin Aydın, Rıfat Günalan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008, 148.

adamları ile fakir gayrimüslimler bu vergiden sürekli olarak muaf tutulmaktadırlar.¹⁴⁹⁹ Bu vergi mükelleflerin zengin, orta halli ve fakir oluşlarına göre alâ, evsat ve edna itibariyle toplanmakta olup, alâ olanlardan otuz, evsattan yirmi ve ednâlardan on akçe alınmaktaydı. Fakat bu uygulama imparatorluğun her yerinde aynı değildir. Özellikle III. Murad döneminde devlet gelirlerinin arttırıldığı bir dönemde cizyeye de zam yapılarak alâlardan kırk beş, evsattan otuz ve ednâlardan on beş akçe alınmasına karar verilmiştir.¹⁵⁰⁰ 1691 yılında yapılan cizye reformu ile birlikte verginin mükelleflerden toplama usulünde birtakım değişiklikler yapılmıştır. Cizye mükelleflerinin gerçek sayısını tespit etmek ve sınıflarını belirtmek amacıyla “*cizye muhassıllılığı*” tarafından mükelleflerin eline verilmek üzere her yıl değişen renkli cizye kâğıtları hazırlanmış, ala, evsat ve edna itibariyle mükelleflere dağıtılmıştır. Cizyenin tahsili, devlet tarafından tayin edilen cizyedarlara bırakılmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren belirlenen bu usul üzerinden cizye vergisi toplanmaya başlanmıştır.¹⁵⁰¹ Cizye vergisi 1856 Islahat Fermanı ile kaldırılmasına rağmen, gayrimüslim tebaanın askerlik hizmetlerine mukabil olarak “*bedel-i askeri*” adı altında isim değiştirerek 1907 yılına kadar toplanmaya devam etmiştir.¹⁵⁰²

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı’nda yaşayan cizye mükellefi gayrimüslim halkın sayısı ve kazâya dağılımı ile ilgili tespit edilebilen tek kayıt 1701 tarihli olup, bu kayıta göre kazâda yaşayan cizye mükellefi sayısı 4918 kişidir.¹⁵⁰³ Bu kimselerin mahallelere ve karyelere dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2.12. Amid Kazâsı’nda Cizye Mükelleflerinin Mahalle ve Karyelere Dağılımı

Mahalle Adı	Mükellef Kişi Sayısı	Mahalle Adı	Mükellef Kişi Sayısı
Hoca Haçedur	205	Hoca İskender	55
Hasır-ı Kebir	61	Perakende Mehmet Paşa	103
Yiğit Ahmet-i Kebir	49	Hisar	11

¹⁴⁹⁹ Yelda Demirağ, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları”, *OTAM*, Sayı:13, Ankara 2002, 18-19.

¹⁵⁰⁰ Cevdet Küçük, “Tanzimatın İlk Yıllarında Erzurum’un Cizye Geliri ve Reâya Nüfusu” *İÜTD*, S.31, İstanbul 1977, 199.

¹⁵⁰¹ Küçük, “Tanzimatın İlk Yıllarında Erzurum’un Cizye Geliri ve Reâya Nüfusu”, 200.

¹⁵⁰² İnalçık, “Cizye”, 48.

¹⁵⁰³ BOA, *D. CMH. d.* 26705, 2-51. 1691-1692 tarihli bir cizye defterine göre; Amid Kazâsı’ndaki cizye mükellefi gayrimüslim halkın mahalle ve karyelere dağılımına bakıldığında, mahallelerde oturan 2850 kişi, karyelerde ise 1287 cizye mükellefi olmak üzere toplam 4137 mükellef bulunmaktadır. Mehmet Salih Erpolat, “Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği”, *SBArD*, Sayı:4, Diyarbakır 2004, 195-199. Buna göre incelenilen dönemde kazâdaki cizye mükellefi gayrimüslim halkın sayısı 1691 yılına göre yaklaşık % 16 oranında artış göstermiştir. Bu artışa Amid Kazâsı’na dışarıdan yapılan gayrimüslim göçü neden olmuş olabilir.

Çermik	35	Yiğit Ahmet-i Sagir	46
Çaruği	46	Sahtiyani	64
Usta Burcu	33	Mehmet Paşa-i Şark	32
Hızır İlyas-ı Kebir	97	Karagöz	21
Mehmet Paşa-ı Garb	28	Hızır İlyas-ı Sagir	41
Babuttin	40	Şeyh Matar-ı Şark	83
Şeyh Matar-ı Garb	35	Molla Bahaeddin	63
Hacı Bahaeddin	28	Hacı Büzürg-i Sagir	21
Gülmez-i Kebir	63	Rumiyan	89
İnayet Ağa	21	Merem-i Kebir	28
Merem-i Sagir	42	Kubad Bey	21
Garb Kastalı	14	Kastal	20
Kavvas	53	Köprüyapan	28
Çardaklı	18	Kubbe-i Cedid	28
Alemdar	14	Ortataş	30
Husah	14	Kırklar	14
Suluki	28	Hoca Ahmet-i Zimmî	35
Hoca Ahmet-i Müslim	23	Ak Yusuf	20
Maryemun	42	Molla Hennan	35
Kubbe-i Siyah	41	Hacı Süleyman	18
Katırpınarı	14	Benli Ali Çavuş	9
Siirdli	21	Sarrafi Tatar	5
Hacı Abdurrahman	7	Sarulu	19
Şeref Çavuş	31	Cami-i Kebir	24
Aziz Efendi	28	Sarrafi Mehmet	10
Rabi	9	Karakuş	10
Sarrafi İskender	14	Sallı Sudak	7
Şeyh Said	4	Hamzalı	14
Ahmet Çavuş	14	İbn-i Müderris	14
Siyavuş Ağa	14	Hacı Seydi	9
Veli Ağa	14	Derviş Hüseyin	14
Tabanoğlu	14	Kılbaş	9
Herkesoğlu	10	Kelmanaki Melkon	21
Tarak Hanı	7	Abdal	12
Mercis	16	Çakal	16
Çukadar	14	Muallâk	10
Hacı Recep	14	Şemsiyan	29
Atlı İskender	14	Hanmahal	12
İbrahim Bey	4	Kalender hane	8
Mahzumi Behram Paşa	10	Behram Paşa	6
Hacı Fazlı	16	Han-ı Harir	8
Ramazan Ağa	16	Ali bin Reşid	6
İç Kale	16	Sinan Kethüda	17
Gayblar	16	İskender Paşa	8
Hacı Osman	24	Tekir (Hariç ez şehri)	8
Şeyh Yasin	16	Hacı İzzettin	32
Küçük Kinisa	86	Muhurdiyan	116
Toplam		2873 kişi	

Tablo. 2.12. (Devamı)Perakende-i Yeni Çarşı: 133 kişi, Perakende-i Diyarbekir: 608 kişi **Toplam:** 741 kişi

KARYELER			
Karye Adı	Mükellef Kişi Sayısı	Karye Adı	Mükellef Kişi Sayısı
Çaruği	40	Kamışlı	130
Satı	100	Ali Pınarı	324
Kıtırbil	151	Hüseynik	32
Akımı	12	Dirmet	21
Davar	7	Kadı kend-i Zimmî	70
Derbeşür	16	Kefnirat	15
Kırat	39	Hacı Abdi	8
Arslanoğlu	16	Anna (?)	32
Karabaş	36	Satioğlu	12
Ak Meşhed	11	Kadı	12
Selimi	47	Zoğ	17
Salim	7	Mezra-i Sinan	4
Çullu	5	Ömeranlı	6
Kuzağ	7	Muar-ı Zimmî	5
Müderriş	18	Şükürlü	19
Taraklı ve Tavuklu	9	Zoğzınç	32
İsrail	5	Sımaki	3
Kariğ	4	TOPLAM: 1304	

Karyeler: 1304 kişi, **Mahalleler:** 2873 kişi **Perakende-i Diyarbekir:** 608 kişi **Perakende-i Yeni Çarşı:** 133 kişi, **TOPLAM:** 4918 kişi

Tablo incelendiğinde Amid Kazâsı'ndaki mahallelerde ikâmet eden 2873 vergi mükellefi bulunurken, kazâ merkezinde dağınık halde 741 kişi bulunmaktadır. Cizye mükelleflerinin mahallelere dağılımında gayrimüslimlerin en fazla olduğu mahalleler sırasıyla 205 vergi mükellefi ile Hoca Haçedur, 116 mükellef ile Muhurdiyan ve 103 vergi mükellefi ile Perakende Mehmet Paşa Mahallesi'dir. En az gayrimüslim mükellefin oturduğu mahalleler dört kişi ile İbrahim Bey, beş kişi ile Sarraf Tatar ve altı kişi ile Behram Paşa Mahalleleridir. Amid kazâ merkezinde bulunan gayrimüslim cizye mükelleflerinin sayısının, nahiyelerde bulunan mükellef sayısının iki katı olması kazâ genelindeki gayrimüslimlerin yerleşim için çoğunlukla kazâ merkezini tercih ettiklerini göstermektedir.

Şark-i ve Garb-i Amid Nahiyelerine tabi karyelerdeki cizye mükelleflerinin sayısı 1304 kişidir. Karyeler arasında cizye mükellefi zimmî nüfusun en fazla olduğu karyeler sırasıyla 324 kişi ile Ali Pınarı, 151 kişi ile Kıtırbil ve 130 cizye mükellefi ile Kamışlı Karyesidir. En az cizye mükellefi gayrimüslimin oturduğu karyeler sırasıyla üç kişi ile Sımaki, dört kişi ile Kariğ Karyesi ve Sinan Mezraası, beş kişi ile İsrail ve Çullu Karyeleridir. Ancak ilgili kayıta cizye mükelleflerin ala, evsat ve edna itibariyle

dağılımı ve kazânın ödediği toplam cizye vergisi hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.¹⁵⁰⁴

Bu dönemde Diyarbekir'in cizye vergisi, Diyarbekir voyvodalığı'na bağlı olup verginin toplanma görevi Diyarbekir voyvodaları uhdesine bırakılmıştır.¹⁵⁰⁵ Diyarbekir voyvodasına gönderilen 17 Mart 1739 tarihli bir fermanda 1740 senesine mahsup olmak üzere Diyarbekir Eyâleti'nde sakin olan ehl-i zimmet, kefere ve yahudilerin cizyelerinin tahsil edilmesi istenmektedir. Buna göre Diyarbekir Eyâleti'nde 1557 alâ, 12.156 evsat ve 1757 ednâ olmak üzere toplamda 15.470 cizye evrakı bulunmaktadır. Cizye mükelleflerinin alâ olanlarından dört zer-i mahbub altın (11 kuruş), evsat olanlarından iki zer-i mahbub altın (5,5 kuruş) ve ednâ olanlarından bir zer-i mahbub altın (2,5 kuruş ve 1 rub) alınması istenmektedir. Buna göre Amid Kazâsı'nda sakin gayrimüslimler de alâ=on bir kuruş, evsat= beş buçuk kuruş ve ednâ= iki buçuk kuruş ve bir rub itibariyle cizye vergisi ödemişlerdir.¹⁵⁰⁶

Amid Kazâsı'nda sakin ehl-i zimmet için 14 Şubat 1747'de gönderilen bir arzda Amid'de sakin zimmîlerden cizye vergisi olarak alâ olanlardan yirmi kuruş, evsat olanlardan on kuruş ve ednâ olanlardan beş kuruş alınması ve bunun haricinde ehl-i zimmet tâifesinden çeşitli adlar altında kesinlikle fazladan vergi talep edilmemesi istenmektedir.¹⁵⁰⁷

Diyarbekir ve Çarsacak Eyâletleri'ne gönderilen 24 Nisan 1768 tarihli bir emr-i şerifte Diyarbekir Eyâleti'nde vaki olan 1563 alâ, 12.800 evsat ve 1874 ednâ olmak üzere toplam 16.183 cizye mükellefinin alâ olanlarından dört zer-i mahbub altın (11 kuruş), evsat olanlarından iki zer-i mahbub altın (5,5 kuruş) ve ednâ olanlarından bir zer-i mahbub altın (2,5 kuruş ve 1 rub) itibariyle cizyelerin tahsil edilerek bunun haricinde zimmî halktan kanuna aykırı vergi alınmaması emredilmektedir.¹⁵⁰⁸

Diyarbekir voyvodası Şeyhzade İsmail Ağa'ya gönderilen 25 Mart 1785 tarihli bir emr-i şerifte eyâlette bulunan 1563 alâ, 12.746 evsat ve 1874 ednâ olmak üzere toplam 16.183 cizye mükellefinin alâ olanlarından on bir kuruş, evsat olanlarından beş

¹⁵⁰⁴ BOA, D. CMH. d. 26705, 2-51.

¹⁵⁰⁵ BOA, C. ML. 13124, 1; DŞS. 360, 5; DŞS. 352, 24-25.

¹⁵⁰⁶ DŞS. 360, 5.

¹⁵⁰⁷ DŞS. 313, 160.

¹⁵⁰⁸ DŞS. 348, 16-17.

buçuk kuruş ve edna olanlardan iki buçuk kuruş ve bir rub itibariyle cizye vergisinin tahsil edilerek hazineye teslim edilmesi istenmektedir.¹⁵⁰⁹

Diyarbakir ve Çarsancak Eyâletleri'ne gönderilen 1791 tarihli emr-i şerifte ehl-i zimmet, kefere, yahudi, ermeni ve acemlerin cizyelerinin 19 Ağustos 1792 tarihinde tahsil edilmek üzere tahrir yapılması ve dışarıdan kimsenin cizye tahsiline karıştırılmayarak ilgili defterin mühürlenip İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Bu emr-i şerife göre eyâletteki 1563 alâ, 12.746 evsat ve 1877 ednâ olmak üzere toplam 16.186 cizye mükellefinin alâ olanlarından on bir kuruş, evsat olanlarından beş buçuk kuruş ve ednâ olanlarından iki buçuk kuruş ve bir rub cizye vergisi alınması emredilmektedir.¹⁵¹⁰

İncelenilen dönemde Diyarbakir Eyâleti'ndeki gayrimüslimlerin kişi başına ödediği cizye vergisinde büyük bir değişiklik olmamıştır. Ayrıca XVIII. yüzyılda eyâlet genelindeki alâ, evsat ve ednâ itibariyle cizye mükelleflerinin sayılarında da küçük oynamaların olduğu görülmektedir. Diyarbakir Eyâleti cizye mükelleflerinin sayısı ve yıllar içerisindeki dağılımı aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 2.13. 18. Yüzyılda Diyarbakir Eyâleti'ndeki Cizye Mükelleflerinin Yıllara Göre Dağılımı

YILLAR	ALÂ	EVSAT	EDNÂ	TOPLAM CİZYE MÜKELLEFİ SAYISI
1730 ¹⁵¹¹	1340	10.720	1440	13.500
1739 ¹⁵¹²	1557	12.156	1757	15.470
1741 ¹⁵¹³	1557	12.596	1867	16.020
1748 ¹⁵¹⁴	1557	12.596	1868	16.021
1758 ¹⁵¹⁵	1563	12.738	1873	16.173
1767 ¹⁵¹⁶	1563	12.800	1874	16.183
1771 ¹⁵¹⁷	1563	12.746	1874	16.183
1778 ¹⁵¹⁸	1563	12.746	1874	16.183
1784 ¹⁵¹⁹	1563	12.746	1874	16.183
1792 ¹⁵²⁰	1563	12.746	1877	16.186

¹⁵⁰⁹ DŞS. 352, 24-25.

¹⁵¹⁰ DŞS. 626, 16.

¹⁵¹¹ BOA, C. ML. 12131, 1.

¹⁵¹² DŞS. 360, 5.

¹⁵¹³ DŞS. 360, 160.

¹⁵¹⁴ BOA, D. CMH. d. 26782, 1.

¹⁵¹⁵ BOA, C. ML, 1262, 1.

¹⁵¹⁶ DŞS. 348, 16.

¹⁵¹⁷ BOA, C. ML. 27385, 1.

¹⁵¹⁸ BOA, D. CMH. d. 26898, 5.

¹⁵¹⁹ DŞS. 352, 24.

¹⁵²⁰ DŞS. 626, 16.

İncelenilen dönemde Diyarbekir Eyâleti'nin cizye vergileri senede iki¹⁵²¹ veya üç¹⁵²² taksit halinde hazineye gönderilmektedir. Ayrıca gerektiğinde Diyarbekir Eyâleti cizyesinden çeşitli masraflar için ödemede de yapılabilmekteydi.¹⁵²³ Diyarbekir Eyâleti'nden 1739-1799 yılları arasında tahsil edilen cizye vergisi miktarı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2.14. 1739-1799 Yılları Arasında Diyarbekir Eyâleti'nin Cizye Gelirleri

Tarih	Cizye Gelirleri (Kuruş)
1739 ¹⁵²⁴	88.816,75
1745 ¹⁵²⁵	87.109
1748 ¹⁵²⁶	87.109
1771 ¹⁵²⁷	87.927
1788 ¹⁵²⁸	87.928
1795 ¹⁵²⁹	81.950
1798 ¹⁵³⁰	81.950
1799 ¹⁵³¹	81.950

Yukarıdaki tablo incelendiğinde, Diyarbekir Eyâleti'nin cizye gelirlerinde yıllar içerisinde belirgin bir değişimin olmadığı görülmektedir. Bu duruma, incelenilen dönem içerisinde Diyarbekir Eyâleti'nde yeni bir cizye tahririnin yapılmamış olması neden olmuş olabilir. Aynı zamanda eyâletin cizye gelirleri yıllar içinde belirgin bir istikrar göstermiş olsa da avarız vergilerinde değinildiği gibi, XVIII. yüzyılda kuruşun gümüş oranının yıllar içerisinde değişmesinden dolayı, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin maddi anlamda kaybı söz konusu olmuştur. Eyâletin cizye ödemelerinden mükelleflerin ala, evsat ve edna olarak dağılımı göz önüne alındığında mükelleflerin büyük kısmının evsatta yer alması eyâletteki gayrimüslimlerin büyük kısmının orta gelir seviyesinde olduğunu da göstermektedir. Ayrıca yüzyıl boyunca tüm eyâletten tahsil edilen cizye gelirlerinin devlet hazinesine önemli katkısının olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵²¹ BOA, C. ML. 30086, 1; BOA, C. ML. 10566, 1; BOA, İE. ML. 9280, 1-3; BOA, İE. ML. 11825, 1; BOA, D. CMH. d.26839, 2; BOA, D. CMH. d. 26882, 2; BOA, D. CMH. d. 27415, 3.

¹⁵²² BOA, C. ML. 11008, 1.

¹⁵²³ 17 Ağustos 1727'de gönderilen bir fermanla Diyarbekir'de görevli 441 nefer silahtarının yevmileri olan 4213,5 kuruşun Diyarbekir cizyesinden ödenmesi istenmiştir. BOA, AE. SAHM. III, 19222, 1. 16 Kasım 1781 tarihli bir arz da Bağdat Kalesi'ndeki yeniçerilerin senelik et bahaları olan 14.000 kuruşun Diyarbekir cizyesi malından verilmesi istenmektedir. BOA, C. AS. 51924, 2

¹⁵²⁴ DŞS. 360, 5.

¹⁵²⁵ BOA, AE. SMHD. I, 13777, 1.

¹⁵²⁶ BOA, D. CMH. d. 26782, 1.

¹⁵²⁷ BOA, C. ML. 27385, 1.

¹⁵²⁸ BOA, D. CMH. d. 26965, 5.

¹⁵²⁹ BOA, D. CMH. d. 27000, 3.

¹⁵³⁰ BOA, D. CMH. d. 27007, 42.

¹⁵³¹ BOA, D. CMH. d. 27016, 42.

2.2. VİLÂYET MASRAFLARI

2.2.1. Vali, Devlet Erkânı ve Elçi Masrafları

XVII. yüzyılın başlarından, XIX. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde, Osmanlı Devleti'nin klasik idarî ve mali yapısı gerek taşrada, gerekse merkezde önemli değişimlere maruz kalmıştır. Taşrada, eyâletlerin mali yapısındaki en büyük değişiklik XVIII. yüzyılın ilk yarısında tüm Osmanlı taşrasında iyice kurumlaşarak ortaya çıkan “vilayet masrafları”nın örfi vergiler adıyla tevzi defterleri aracılığıyla halktan toplanmasıdır. Tevzi tabiri eyâlet masraflarının örfi vergiler olarak vilayet halkına taksimini ifade etmektedir.¹⁵³²

XVIII. yüzyılda Osmanlı mali ve idarî yapısının belirgin bir unsuru olarak ortaya çıkan “masraf ve tevzi uygulaması” özellikle suiistimaller sebebiyle zamanla genişlemiş ve maksadını aşmıştır. Bu uygulama temel olarak kazâ, nahiye ve karyelere düşen imdad-ı seferiye, hazeriye, avarız, nüzûl, sürsat, beldar, kürekçi bedeli, yaylakiye, tekâlif-i örfiye vs. vergilerin haricinde valiler ve diğer devlet görevlilerinin taşrada yaptığı harcamalar, hükümet merkezinden gönderilen ulak, çavuş, mübaşirlerin ihtiyaç masrafları, voyvoda, mütesellim, kadı, naib, müfettiş ve elçiler için kazâda yapılan harcamaların masraf veya tevzi defterlerine kaydedilerek nahiye, mahalle ve karyeler halkı ile esnaf grupları arasında paylaşılması şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁵³³

Mesela Diyarbekir valisi Mehmet Paşa'nın 4 Temmuz 1740 tarihinde Amid Kazâsı'na teşriflerinden dolayı Mehmet Paşa'nın üç günlük zahire ücretinden Amid Kazâsı esnafına 2790 kuruş tevzi edilmiştir.¹⁵³⁴ Vilayet masraflarından Şark-i Amid Nahiyesi'ne 657,5, Garb-i Amid Nahiyesi'ne 550 kuruş olmak üzere toplam 1207 kuruş nahiyelere tevzi edilmiştir.¹⁵³⁵ Buna göre Amid esnafı ve nahiyelerin birlikte ödediği miktar toplam 3990 kuruştur.

¹⁵³²Ali Açık-el-Abdurrahman Sağır, “Tokat Şer‘iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840), *İstanbul Üniversitesi, Tarih Dergisi*, Sayı: 41, İstanbul 2005, 95-96; Cafer Çiftçi, “ 18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzi Edilen Şehir Masrafları” *UU, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6, Bursa 2004, 68.

¹⁵³³Vehbi Günay, “Yerel Kayıtların Işığında XVIII. Yüzyıl Sonlarında İzmir”, *TİD*, Cilt. 25, S.1, İzmir 2010, 255; Mehmet Zeki Pakalın, “Tevzi Defteri”, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Cilt.3, MEB Yayınları, İstanbul 1983, 485.

¹⁵³⁴*DŞS.* 360, 82.

¹⁵³⁵*DŞS.* 360, 88-89.

Diyarbakir kadısına gönderilen 22 Ocak 1747 tarihli emr-i şerife göre Diyarbakir valisi Mehmet Paşa'nın üç günlük zahire bahası için 3440 kuruş, Diyarbakir eski valisi Çeteci Abdullah Paşa'nın bir günlük zahire bahası 713,5 kuruş ve Musul valisi Abdülcelilzade Hüseyin Paşa'nın bir günlük zahire bahası 604,5 kuruş ve Halep valisi Ahmet Paşa'nın levendat ihtiyacı için gönderilen mübaşir Şemsi Paşazade Mehmet Bey'in hizmet ücreti olan 1330 kuruş, elçi Nazif Efendi'nin bargir ücreti altmış kuruş, kâtime elli beş kuruş, Bağdat'a elçi olarak görevli çukadarın hizmeti için kırk dört kuruş, harç ve ilam masrafları için 500 kuruş, katibiye ve hüddamiye masrafları için elli üç kuruş olmak üzere toplam 9250 kuruş Diyarbakir Eyâleti kazâları ve nahiyelerine tevzi edilmiştir. Bu tevzide kazâ esnafına 6000 kuruş masraf düşmüştür. Şark-i ve Garb-i Amid, Salat ve Berazi Nahiyelerine toplam 650 kuruş masraf tevzi edilmiştir. Bu miktarın üzerine 190 kuruşluk çeşitli masrafların eklenmesi ile birlikte, ödenecek tutar 740 kuruşa çıkmıştır. Bu miktardan Şark-i Amid Nahiyesi'nden 438,5, Garb-i Amid Nahiyesi'nden 301,5 kuruş masraf alınmıştır.¹⁵³⁶

Diyarbakir valisi Abdullah Paşa'nın 16 Ağustos 1758 tarihinde Amid Kazâsı'na teşriflerinden dolayı yine valinin üç günlük zahire bahası ve masrafı eyâletin kazâlarına tevzi edilmiştir. Bu tevzi neticesinde Amid esnafına 3355 kuruş masraf düşmüştür. Bu tevzide nahiyelere düşen miktar ile ilgili bir kayıt mevcut değildir.¹⁵³⁷

Diyarbakir Eyâleti'nin kazâlarına ve nahiyelerine tevzi edilen masraflar arasında dikkat çeken hususlardan bir diğeri de, Osmanlı Devleti'ne gelen elçi ve ulakların masraflarının kazâlara ve nahiyelere tevzi edilmesidir. Belgrad'da Osmanlı Devleti'nin başarı müjdesini getiren tatar ve ulakların masrafları olan toplam 2975 kuruş, 15 Şubat 1740 tarihinde eyâletin tüm kazâlarına tevzi edilmiştir. Bu tevzide Amid esnafının hissesine 2000 kuruş¹⁵³⁸ masraf düşerken, Şark-i Amid Nahiyesi'nden 176,5, Garb-i Amid Nahiyesi'nden 147 kuruş masraf tahsil edilmiştir.¹⁵³⁹

Diyarbakir kadısına gönderilen 3 Ekim 1740 tarihli bir masraf tevzi kaydına göre Osmanlı Devleti'ne fil getiren elçinin ve fillerin yedi günlük zahire bahaları olan 9380 kuruş Diyarbakir Eyâleti kazâlarına tevzi edilmiştir. Bu tevziden Amid esnafına 4900

¹⁵³⁶ DŞS. 313, 168.

¹⁵³⁷ DŞS. 599, 33.

¹⁵³⁸ DŞS. 360, 50.

¹⁵³⁹ DŞS. 360, 52-54.

kuruş masraf düşerken¹⁵⁴⁰, Şark-i Amid Nahiyesi'ne 316, Garb-i Amid Nahiyesi'ne 314 kuruş masraf tevzi edilmiştir.¹⁵⁴¹ Amid Kazâsı'nın ödediği toplam masraf miktarı 5530 kuruştur.

Osmanlı Devleti'ne fil getiren elçinin ve yanında getirdiği fillerin on bir günlük zahire bahaları ve masrafları 22 Ocak 1741 tarihinde Diyarbekir Eyâleti kazâlarına tevzi edilmiştir. Buna göre eyâlete tevzi edilen toplam masraf miktarı 5421 kuruş olup, Amid esnafına düşen miktar 2500 kuruştur.¹⁵⁴² Bu tevzide Şark-i Amid Nahiyesi'ne 290 kuruş, Garb-i Amid Nahiyesi'ne 236 kuruş masraf tevzi edilmiştir.¹⁵⁴³

İncelenilen dönem içerisinde elçi, ulak ve vali masraflarının karşılanmasında Amid Kazâsı'nın önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Nitekim masrafların Diyarbekir Eyâleti kazâlarına tevzisi neticesinde daima en fazla masraf miktarını ödeyen Amid Kazâsı esnafı ve nahiyeleri olmuştur. Bu veri aynı zamanda Amid Kazâsı'nın iktisadî gücü ve nüfus potansiyelinin görülmesine imkân sağlamaktadır. Kazâ esnafına tevzi edilen vali, elçi ve ulak masraflarının imdad-ı seferiye, hazeriye ve menzil vergisinde olduğu gibi otuz dokuz esnaf grubuna dağıtıldığı görülmektedir. Bu dağıtımda daima en fazla masraf miktarını ödeyen esnaf grupları bakkallar, bezzazlar, boyacılar ve cüllahlar iken daima en az vergi ödeyen esnaf grupları keçeciler, nalçacılar, helvacılar ve çilingirlerin olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

2.3. AMİD (DİYARBEKİR) GÜMRÜĞÜ

Gümrük, latince “*commercium*” kelimesinden alınmış olup dilimizde mübadele ve ticaret manâsına gelmektedir.¹⁵⁴⁴ Gümrükler, devletlerarası ticarete ve sınır geçişlerinde malların kontrol edildiği yerlerdir. Bu geçiş sırasında mal ve eşyalardan alınan vergilere “*gümrük vergisi*” adı verilmektedir.¹⁵⁴⁵

¹⁵⁴⁰ DŞS. 360, 118.

¹⁵⁴¹ DŞS. 360, 124-130.

¹⁵⁴² DŞS. 360, 140.

¹⁵⁴³ DŞS. 360, 148-150.

¹⁵⁴⁴ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Yayınları, Ankara 1989, 191.

¹⁵⁴⁵ Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlılarda Gümrük”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 263; Yakup Karataş-Sacit Uğuz, “Osmanlı Devleti'nin Son Dönem İç Gümrük Rejimi ve Bunun Taşradaki Yansımaları: Erzurum Örneği” *History Studies: International Journal of History*, 4(2), Temmuz 2012, 214.

Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde iki türlü gümrük vergisi uygulaması mevcuttur. Bunlar iç (dahili) gümrükler ve dış (harici) gümrükler olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Dış gümrükler yabancı devletlere verilen kapitülasyonlar veya ticaret antlaşmalarına dayanmaktaydı.¹⁵⁴⁶ İç gümrükler ise bütün imparatorluk arazisini kapsayan bir ağ şeklinden ziyade, iç mübadelede ticari trafiğin belirli yoğunluğu aşığı özellikle de limanları merkez kabul eden yerler halinde düzenlenmiştir. İstanbul, İzmir, Selanik, Edirne, Belgrad, Trabzon, Erzurum, Diyarbakir, Halep, Şam ve Bağdat gibi liman ve şehirler, nüfus ve ticaret hacmi itibari ile iç gümrük merkezlerinin başında gelmekteydiler.¹⁵⁴⁷

Osmanlı Devleti'nde iç gümrük rejiminde her malın gümrüğe giriş ve çıkışında ayrı ayrı vergi alınmaktaydı. Bu uygulama malın, geldiği yerde satılmasını temin etmek maksadıyla alınan bir tedbirdir. Gümrüğe gelen mallardan girişte alınan vergiye “*amediyeye*”, malın çıkışında alınan vergiye “*reftiye*”¹⁵⁴⁸ adı verilmekteydi.¹⁵⁴⁹ Nakledilen mahalde tüketilecek eşyadan “*masdariye*” adıyla bir vergi daha alınmaktaydı. Yabancı ticaretin gelişmesiyle birlikte bu vergilere bir de “*mürûriye*” adında bir vergi eklenmiştir ki bu vergi başka yerlerden Osmanlı topraklarına gelerek sarf olunmaksızın, yabancı memleketlere götürülen mal ve eşya vergisidir. Buna aynı zamanda “*Bac-ı ubûr*” da denilmektedir.¹⁵⁵⁰

Osmanlı Devleti'nde gümrük vergisi genelde malın kıymet esasına göre tespit edilerek, malın gümrüğe girdiği andaki kıymeti üzerinden alınmaktaydı. Ancak bu sistem, tüccar ile gümrükçüler arasında malın gerçek değerinin tayini hususunda anlaşmazlıklara sebebiyet verdiği için, XVIII. yüzyıldan itibaren gümrük vergileri belli tarihteki mal fiyatlarına göre tespit edilen tarifeler üzerinden alınmaya başlanmıştır.¹⁵⁵¹

İncelenilen dönemde Diyarbakir gümrüğünün işleyişi, gümrük çeşitleri ve alınan vergi oranları şu şekildedir. Diyarbakir valisine ve kadısına gönderilen 22 Mayıs 1722

¹⁵⁴⁶ Ahmet Burçin Yereli, “İslam Vergi Hukukunda Dış Ticaret Vergileri ve Osmanlı Devleti'nde Gümrük Vergisi Uygulaması” *Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBFD*, 9(1), İzmir 1994, 83.

¹⁵⁴⁷ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2012, 199.

¹⁵⁴⁸ Reftiye tarifesi at yükü için 1,5 kuruş, deve yükü için üç kuruştur. Neşe Erim, *XVIII. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1984, 134.

¹⁵⁴⁹ Kütükoğlu, “Osmanlılarda Gümrük”, 263.

¹⁵⁵⁰ Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, 191.

¹⁵⁵¹ Kütükoğlu, “Osmanlılarda Gümrük”, 263.

tarihli bir hükümde Diyarbekir voyvodalığına bağlı Diyarbekir duhan gümrüğünün senelik 3500 kuruşa Mustafa ve Kamil adlı kişilere iltizâma verildiği görülmektedir. Bu kayıttaki Diyarbekir duhan gümrüğüne gelen tütün, şayet eyâlet genelinde üretilen tütün ise her kıyyesinden altmış akçe gümrük vergisi alınmayıp, tütün getiren tüccarların isteği üzerine tütünleri tarlada iken her dönümünden ikişer buçuk kuruş on ikişer para *duhan-ı dönüm resmi* alınması istenilmektedir.¹⁵⁵²

Diyarbekir gümrüğü, 28 Nisan 1768 tarihinde Diyarbekir voyvodalığına bağlı olup, senelik 12.500 kuruşa Mehmet Tahir adlı kişiye iltizâma verilmiştir. Diyarbekir gümrüğü mültezimi Mehmet Tahir, *dîvân-ı hümayûn*'a müracaat ederek, Bağdat ve Basra taraflarından Amid'e gelen tüccarların yanlarında getirdikleri mal ve eşyadan yüzde beş kuruş gümrük vergisi aldığını, ancak tüccarın eşyaları içinde olan mallardan da yüzde beş kuruş gümrük vergisi almak istediğinde, tüccarların yüzde ikişer kuruş teklif ederek gümrük vergisini ödemeye yanaşmamalarından meselenin halledilmesini istemiştir. Olayın halledilmesi için baş muhasebe defterlerine bakılarak, vergilerin yüzde beş kuruş itibariyle tüccarlardan tahsil edilmesi emredilmektedir.¹⁵⁵³

Amid/Diyarbekir'e gönderilen 17 Aralık 1793 tarihli başka bir fermada gümrüğe gelen tiftiğin her kıyyesinden bir para=üç akçe, mazının her kıyyesinden bir para=üç akçe ve kökboyasının her kıyyesinden ikişer buçuk akçe gümrük vergisi alınması istenilmektedir.¹⁵⁵⁴

Diyarbekir voyvodası Hacı İbrahim Ağa ve Diyarbekir gümrük emini Mahmut Ağa'ya gönderilen 20 Mart 1794 tarihli bir fermada Bağdat taraflarından gelen tüccarların Diyarbekir gümrüğüne geldiklerinde, getirdikleri mallardan gümrük resmi olarak her batmanından otuz para=doksan akçe gümrük resmi talep edilmemesi, ancak tüccarların getirdikleri malların her batmanından otuzar para resm-i ubûriyye¹⁵⁵⁵ vergisi alınarak, bundan ziyade vergi talep edilmemesi istenilmektedir.¹⁵⁵⁶ Yine Diyarbekir valisine ve voyvodasına gönderilen 16 Şubat 1798 tarihli bir fermada eskiden beri

¹⁵⁵² BOA, MAD. 9909, 320.

¹⁵⁵³ “Diyarbekir gümrüğüne Bağdat ve Basra caniplerinden tavarrud iden kervan vesair tüccarın getirdükleri emtia ve eşyadan beher yüzde beş gurusu resm-i gümrükleri cem ve tahsil olunmak mugayir olmağla bu anda tâife-i tüccarın eşyaları derûnunda zuhur idenden dahi ber mugayir yüzde beş gurusu gümrükleri...” DŞS. 348, 24.

¹⁵⁵⁴ DŞS. 355, 9.

¹⁵⁵⁵ Ubûriyye veya Bac-ı ubûr, Transit ticaret vergisi.

¹⁵⁵⁶ DŞS. 355, 24.

Bağdat, Basra ve Halep taraflarından Diyarbekir'e gelen tüccarın eşyaları için 1/20 oranında gümrük vergisi ödediği halde belli bir zamandan beri Bağdat'tan İstanbul'a giden tüccarların taşıdıkları kıymetli eşyalar için bu vergiyi ödemedikleri ve bu sebeple hazinenin zarara uğramasından dolayı bu durumun derhal düzeltilerek eskiden olduğu gibi 1/20 oranında gümrük vergisinin tüccarlardan tahsil edilmesi emredilmiştir.¹⁵⁵⁷

Şehre gelen tüccarlar, yanlarında getirdikleri mal ve eşyanın cinsine göre farklı oranlarda gümrük vergisi ödemekteydiler. Ancak zaman zaman şehre gelen tüccarların veya şehir halkından olmasına rağmen, Amid Kazâsı'na kendi gıda ve tüketim mallarını getirmek isteyen kimseler, özellikle şehir dışında kendilerinden bâc¹⁵⁵⁸ vergisi talep edilmesi sebebiyle sorun yaşamaktaydılar. Nitekim tüccar tâifesinden Molla Bekir ve bazı tüccarlar bâc vergilerini vermelerine rağmen Amid kalesi dışında kendilerinden tekrar bâc vergisi talep edildiğini söyleyerek, 15 Nisan 1743'de dîvân-ı hümayûn'a şikâyette bulunmuşlardır.¹⁵⁵⁹

Bâc vergisinin haksız talebiyle ilgili 25 Mayıs 1743 tarihli başka bir hadisede Amid halkından Mustafa adlı şahıs, Eğil Sancağı'nda bulunan üzüm bağından elde ettiği üzümlerinden ve pekmezden gerekli olan öşür vergisini zabitlerine ödemelerine rağmen, üzüm ve pekmezini Amid Kazâsı'na getirdiğinde, kale kapısında kendisinden bâc vergisi talep edildiğini söyleyerek haksızlığın giderilmesini istemiştir.¹⁵⁶⁰

İncelenilen dönemde Diyarbekir gümrüğü gerek alınan gümrük vergisi oranları, gerekse vergilerin çeşitliliği bakımından Osmanlı Devleti için önemli bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin, İstanbul-Bağdat ticaret hattı üzerinde olması, ayrıca Halep bölgesi ile yakın ticari ilişki içerisinde bulunması sebebiyle alınan gümrük

¹⁵⁵⁷ BOA, C. ML. 3094, 1.

¹⁵⁵⁸ Bâc, çoğunlukla vergi-resim anlamına gelmektedir. Fatih kanunnamesine göre bâc kelimesi ekseriyetle "şehirlere mahsus bir alım satım vergisi" manasında kullanılmaktadır. Malın cinsine ve miktarına göre alınacak bâc vergisi miktarı bölgeden bölgeye değişebilmekte ve alınacak bâc oranı ilgili yerin kanunnamesinde ayrıntılı şekilde izah edilmektedir. Mesela Osman Gazi döneminde Karacahisar pazarına getirilip satılan eşyanın her yükünden iki akçe bâc alınmaktadır. M. Fuad Köprülü "Bâc", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1979, II, 189.

¹⁵⁵⁹ "Amide getirdükleri emtiadan kanun ve defter mucebince icab eden bâc rüsûmatlarını tamamen edâ idüb kusurları yoğken hass- mezbûr zabiti kanaat etmeyüb kanun ve defterden ziyade talebiyle teâddî ve rencideden hâli olduğun bildirüb" BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 28.

¹⁵⁶⁰ "Mustafa nâm kimesne gelüb Eğil sancağında vâki(...) nâm karye toprağında mutasarrıf olduğu iki kut'a bağından hasıl olan üzümlerinden müteveccih olan aşarlarını Eğil hükümetlerine edâ eyledikten sonra hasıl olan üzüm ve pekmezi medine-i Amide nakl eyledikte Amid kal'ası kapularında bac-ı mürûr ve defter-i hakânide bais değil iken kal'a kapularından vesair mahallerden beher üzüm ve pekmez yüklerinden mesfûr akçe bâc talebi ile rencide ve remide olduğun bildirüb." BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 30.

vergilerinin çeşitliliği artmaktaydı. Bu dönemde zaman zaman vergiler hususunda görevliler ve tüccarlar arasında sorunlar yaşanmış olmasına rağmen XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı önemli gümrük merkezlerinden biri olma özelliğini devam ettirmiştir.

2.4. ESNAF VE ZANAATKÂRLAR

Osmanlı Devleti'nde el sanatları ile uğraşanlar ile geçimlerini mal ve hizmet üretimi, alım ve satım ile sağlayanların geneline esnaf adı verilmektedir.¹⁵⁶¹ Osmanlı'da esnaf denilince ilk akla gelen lonca sistemidir. Osmanlı esnafının düzeni loncalar ve gedikler yoluyla sağlanmaktaydı.¹⁵⁶² Esnaf loncaları ahilik¹⁵⁶³ örgütlenmesinin bir uzantısı şeklinde faaliyet gösterirken, aynı zamanda esnaf ileri gelenlerinin toplanıp meslekler ile ilgili kararlar aldığı kuruluşlar olarak da faaliyet göstermektedirler.¹⁵⁶⁴

Osmanlı esnaf sistemindeki hiyerarşi esnaf şeyhi (kethüda), yiğitbaşı, ustabaşı, usta, kalfa ve çırak biçimindedir. Çıraklar zamanla kalfa ve usta olabilmekte, dükkân açma izni sadece ustalara verilmektedir. Dükkân sayısı ustalar tarafından belirlenmekle birlikte bu dükkânlar ustaların malı olmayıp kendilerine senelik olarak kiralanırdı. Eснаfların başında bir esnaf şeyhi veya esnaf kethüdası bulunmaktaydı. Bu kimseler esnaflar arasındaki anlaşmazlıkları çözümlenmekte ve gerektiğinde durumu İstanbul'a bildirerek, teşkilâtın iyi yönetilmesini sağlamaktadırlar. XVIII. yüzyılda, esnaf şeyhlerinin iyi niyetlerine ve esnafların kaliteli mallar üretmek istemelerine rağmen imparatorluğun her yerinde karaborsacılık artmış, bazı hammaddelerin dışarıya satılması nedeniyle ülke genelinde büyük sorunlar meydana gelmiştir.¹⁵⁶⁵

¹⁵⁶¹ Ahmet Kal'a, "Esnaf", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 423.

¹⁵⁶² Osmanlı esnaf teşkilâtının gelişme aşamalarından olan gedikler, XVII. yüzyılın ortalarından itibaren faaliyete geçmişti. Gedik hakkı denilen iş ve mesleği müstakil olarak icra edebilme hakkı, o meslekle ilgili esnaf birliklerince yapılırdı. Gedik, dükkânlardan oluşan her esnaf birliğinin, bu dükkânlardan kimlerin hangi durumlarda faydalanabileceğini, adedini kendi esnaf nizamnamelerine koymak ve devlete onaylatmak mecburiyetleri bulunmaktaydı. Ergin Taner, *Osmanlı Esnafı Ticari ve Sosyal Hayat*, Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Kredi ve Kefalet Kooperatifleri Birlikleri Yayınları, Ankara 2009, 18.

¹⁵⁶³ Ahilik: Türk örf ve adetleri ile İslam inancını kaynaştırmak amacıyla geliştirilen bir düşünce sistemi ve yaşama tarzı olarak tanımlanabilir. Bu düşünceyi ve yaşama tarzını benimseyenlere de "ahi" denilmektedir. Ahi birlikleri ise ahiler tarafından kurulup geliştirilen sosyo-kültürel ve ekonomik sivil toplum kuruluşudur. Yusuf Ekinci, *Ahilik*, Sistem Yayıncılık, Ankara 2011, 26. Selahattin Bayram, "Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilâtı ve Esnaf Loncaları", *İÜİFD*, 21, İstanbul 2012, 81-115.

¹⁵⁶⁴ Burçak Evren, *Osmanlı'da Esnaf ve Örgütleri*, Ray Sigorta Yayınları, İstanbul 1997, 15.

¹⁵⁶⁵ Özkaya, 18. *Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, 70-72; Ayrıca Bkz. İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler" *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, SBED*, 1(2), Muğla 2000, 121-157.

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nda faaliyet gösteren meslekler arşiv kayıtlarının incelenmesi sonucunda tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde kazâ merkezinde faaliyette bulunan esnaf ve iş kollarının sayısı Amid Kazâsı'nın ticari ve ekonomik hayatının öğrenilebilmesi açısından önem arz etmektedir. XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nda faaliyet gösteren iş kolları şer'iyeye sicillerindeki vergi tevzi kayıtları ile diğer arşiv vesikalarından tespit edilebildiği ölçüde aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 2.15. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'nda Meslekler¹⁵⁶⁶

Bakkal	Palancı	Çilingir	Allaf	Kahveci	Kuyumcu	Pabuççu
Bezzaz	Kılıççı	Nalçacı	Kasaban	Keçeci	Eskici	Sarraf
Boyacı	Neccar	Helvacı	Penbeci	Dellal	Tacir	Çulcu
Cülah	Berber	Terzi	Aşçı	Saraç	Yorgancı	Ekmekçi
Haffaf	Kürkçü	Sabuncu	Demirci	Cennan	Kurşuncu	Dikici
Debbağ	Basmacı	Attar	Mumcu	Çadırcı	Tuzcu	Mazmancı
Habbaz	Kavukçu	Nalbant	Bardakçı	Çarıklı	Dülger	Pazarcı
Muytab	Tütüncü	Kazancı	Gazzaz	Mihçi	Hammal	Bezirci
Şirikçi	Sığırtmaç	Kömürcü	Çıkrıkçı	Çubukçu	Tavukçu	Kelekçi
Sahancı	Ketenci	Katırcı	Hallaç	Kassar	Kapıcı	Defeci
Kürekçi	Abacı	Suyolcu	Oturakçı	Balıkçı	Taşçı	Kilerci
Sellah	Deveci	Buzcu	Sebzeci	Lüleci	Mekikçi	Cerrah
Paçacı	Mazıcı	Değirmenci	Bulgurcu	Nakkaş	Pastacı	Bahçeci
Tellak	Pirinççi	Mekkâre	Mimar	Hamamcı	Sabbağ	Burcî
Sepetçi	Leblebici	Çuhacı	Sarıklı	Keyyal	Değnekçi	Zemberekçi
Göncü	Tarakçı	Denkçi	Düğmeci	Ütücü	Aynacı	Barutçu
Kavaf	Çekirdekçi	Cambaz	Hekim	Kebapçı	-----	-----

Tabloda görüldüğü üzere incelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda 118 meslek dalının hizmet verdiği anlaşılmaktadır. Aynı dönemlerde Adana'da 122¹⁵⁶⁷, Mardin'de 52¹⁵⁶⁸, Antep'te 39¹⁵⁶⁹, Antakya'da 93¹⁵⁷⁰, Çankırı'da 35¹⁵⁷¹ esnaf grubu faaliyet göstermekteydi. Amid Kazâsı'ndaki esnaf gruplarının sayısını diğer şehirlerdeki esnaf

¹⁵⁶⁶Bu tablonun hazırlanmasında DŞS. 267, 11; DŞS. 313, 6, 55, 62, 64, 65, 66, 72, 73, 75, 76, 90, 95, 98, 99, 145, 161, 175; DŞS. 360, 11, 15, 22, 87, 162, 222, 252, 316, 332, 333, 336, 338, 339, 377; DŞS. 348, 6; DŞS. 352, 6, 13, 28; DŞS. 626, 27, 32, 55; DŞS. 355, 13; DŞS. 576, 1; DŞS. 310, 10, 11, 12, 20, 27, 28, 29. DŞS. 349, 25; DŞS. 315, 21, 25, 62, 75, 79, 97, 126; DŞS. 349, 25; DŞS. 588, 30, 53, 65, 100; DŞS. 364, 10, 14, 16, 19, 55; DŞS. 363, 22; DŞS. 327, 15; DŞS. 592, 13, 30, 41, 94, 112. BOA, DVNSAHK. DB. d. 1, 7. numaralı kaynaklardan istifade edilmiştir.

¹⁵⁶⁷Saim Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazâsı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011, 181.

¹⁵⁶⁸Vesnel Gürhan, *18. Yüzyılda Mardin Şehri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, 242.

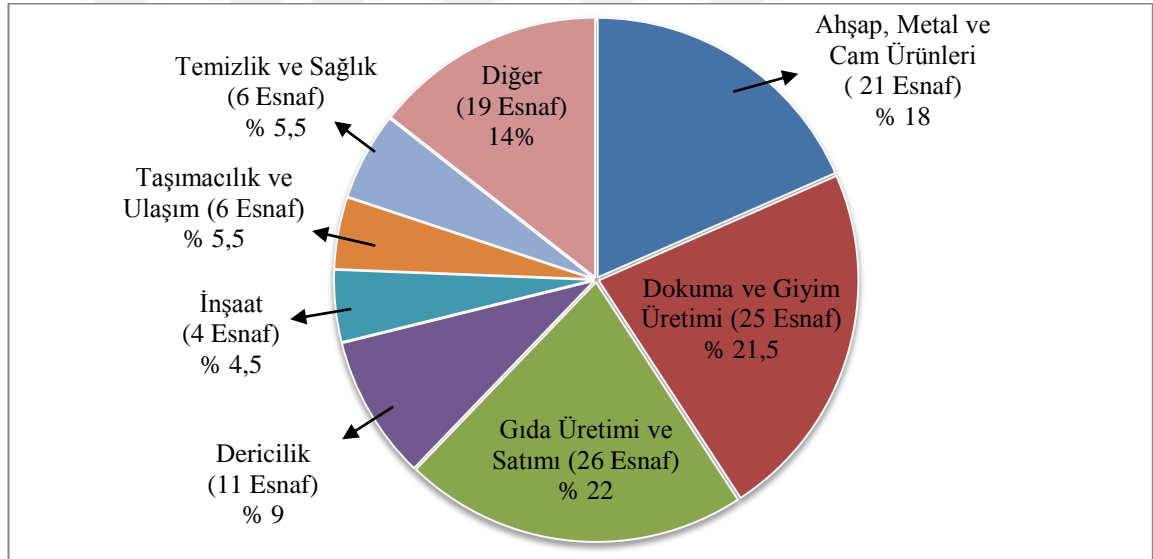
¹⁵⁶⁹Hüseyin Çınar, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, 317.

¹⁵⁷⁰Abdulkadir Gül, *Antakya Kazâsının Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008, 177-178.

¹⁵⁷¹Uysal Dıvrak, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çankırı Kazâsı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012, 149.

grupları sayısı ile mukayese edildiğinde, kazânın ticari ve ekonomik potansiyelinin ileri düzeyde olduğu ve kazânın çeşitli dallardaki esnaf ve mesleklere ev sahipliği yaptığı sonucuna varılabilir.

Kazâda faaliyet gösteren 118 meslek grubu içerisinde on bir esnaf deri işleri ile uğraşırken, toplam esnaflar arasında % 9'luk bir orana sahiptir. Yine toplam esnaflar içerisinde yirmi bir esnaf grubu ahşap, metal ve cam mamulleri üretimi ve satımı yaparken tüm esnaflar arasında % 18'lik orana sahiptirler. Dokuma ve giyim işi ile uğraşan yirmi beş esnaf grubu olup tüm esnafa oranı % 21,5'tir. Gıda sektöründe yirmi altı esnaf grubu olup oranları % 22'dir. İnşaat ve tamirat işlerinde dört esnaf grubu % 4,5, taşımacılık ve ulaşımda altı esnaf grubu % 5,5, temizlik ve sağlık sektöründe altı esnaf grubu % 5,5 ve diğer sektörlerde on dokuz esnaf grubu hizmet verip toplam esnaf sayısı içerisinde % 14'lük bir orana sahiptirler.

Grafik 2.1. Amid Kazâsı'nda Esnafların Üretim ve Hizmetlerine Göre Dağılımı

Kazâdaki esnaf gruplarının ürettikleri, sattıkları veya halka sundukları hizmetler bakımından kendi aralarında değerlendirildiğinde, esnaf gruplarının sektörlere dağılımı şu şekilde gerçekleşmektedir.

Ahşap, Metal ve Cam Ürünleri: Amid Kazâsı'nda esnafın % 18'ini teşkil eden yirmi bir esnaf grubu bu sektörde çalışmaktaydı. Bu gruba girenler demirci, kazancı, mihçî, bakırcı, kalaycı, kapıcı, çıkırıkçı, çubukçu, çilingir, zemberekçi, dülgör, kurşuncu,

sahancı, kılıççı, neccar, kuyumcu, nalbant, bardakçı, nalçacı, aynacı ve sarraf esnaflarıdır.

Dokuma ve Giyim Üretimi: Kazâda kumaş üretimi, dokumacılık ve giysi imalatında çalışan esnaflar, kazâda faaliyet gösteren tüm esnaflar arasında % 21,5'lik bir oranı oluşturmaktaydılar. Dokumacılık ve giyim üretiminde faaliyet gösteren; bezzaz, boyacı, cüllah, muytab, terzi, basmacı, kavukçu, penbeci, gazzaz, keçeci, çadircı, mazmancı, çulcu, ketenci, hallaç, defeci, abacı, mekikçi, mazıcı, sarıkçı, çuhacı, yorgancı, kassar, tarakçı ve düğmeci olmak üzere toplam yirmi beş esnaf grubu bu sektörde çalışmaktaydı.

Gıda Üretimi ve Satımı: Kazâ merkezinde faaliyet gösteren yirmi altı esnaf grubu bu sektörde çalışmaktaydı. Bu esnaflar bakkal, attar, kasap, tütüncü, kahveci, helvacı, aşçı, tuzcu, şirikçi (susamyağcı), balıkçı, sebzeçi, buzcu, paçacı, pastacı, bulgurcu, pirinççi, leblebici, habbaz, allaf, tavukçu, kilerci, bezirci (ketenyağcı), ekmekçi, ütücü, çekirdekçi ve kebabçılar olup, kazâdaki tüm esnaflar arasında % 22'lik bir orana sahiptirler.

Dericilik: Kazâ merkezinde dericilik üzerine faaliyette bulunan on bir esnaf grubu tespit edilmiş olup, tüm esnaflar arasında % 9'luk bir orana sahiptirler. Bunlar; debbağ, haffaf, saraç, çarıkçı, pabuççu, eskici, göncü, kürkü, palancı, dikici, kavaf esnaflarıdır.

İnşaat: Bu sektörde hizmet veren dört esnaf grubu bulunmaktadır. Bu esnaflar kazâdaki tamirat, inşaat, bakım ve onarım faaliyetlerinde hizmet vermekteydiler. Bu esnaflar; mimar, taşçı, suyuocu, nakkaşlardır. Kazâ merkezindeki tüm esnaf sayısına oranları % 4,5'tir.

Taşımacılık ve Ulaşım: Kazâ merkezinde hizmet veren altı esnaf grubu bu sektörde bulunmaktadır. Bu esnaflar ticari ve askeri nakliyatta söz sahibi idiler. Yaptıkları iş nedeniyle gerek askeri malzeme ve cephanelerin sevk ve nakliyatı sebebiyle siyasî, gerekse ticari malların taşınması nedeniyle ekonomik önemleri vardır. Bu sektörde çalışan esnafların şehirdeki tüm esnafa oranları % 5,5'tir. Bu esnaflar; kürekçi, katırcı, deveçi, kelekçi, mekkâre ve hamallardır.

Temizlik ve Sağlık: Hamamcı, tellak, cerrah, berber, hekim ve sabuncu olmak üzere toplam altı esnaf grubu sağlık ve temizlik sektöründe çalışmaktaydı. Bu esnafların Amid Kazâsı'nda faaliyet gösteren tüm esnafların sayısına oranı ise % 5,5'tir.

Diğer: Bu grupta faaliyet gösteren on dokuz farklı iş kolu bulunmaktadır. Bu esnaflar sepetçi, değnekçi, keyyal, mumcu, cennan, dellal, tacirgan, pazarcı, sığırtaç (çoban), cambaz, kömürcü, oturakçı, sellah, bahçeci, değirmenci, sabbağ, lüleci, denkçi ve barutçu esnaflarıdır. Şehirde faaliyet gösteren toplam 118 esnaf ve meslek grubu arasında % 14'lük bir orana sahiptirler.

Esnaflar arasında iş kolu çeşitliliği ve esnaf sayısı bakımından dokuma ve giyim sektörü başı çekmektedir. Özellikle pamuklu ve ipekli dokuma üzerine faaliyet gösteren esnafın sayıca fazla olması dikkat çekicidir. Bu dönem içerisinde esnafların ekonomik durumları ve vergi yükleri de üzerinde durulması gereken konulardan bir diğeridir. İncelenilen dönemde kazâ esnafına tevzi edilen tüm masraflar ve esnafın vergi yükü aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2.16. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı Esnafına Tevzi Edilen Vergi Miktarı ve Oranları¹⁵⁷²

ESNAFLAR	İmdad-ı Hazeriye (Kuruş)	Oran %	İmdad-ı Seferiye (Kuruş)	Oran %	Menzil Vergisi (Kuruş)	Oran %	Vilayet Masrafları (Kuruş)	Oran %
Bakkal	1716	% 7,5	1866	%8	4726	%7,8	651,75	%8
Bezzaz	1716	%7,5	1866	%8	4726	%7,8	651,75	%8
Boyacı	1716	%7,5	1866	%8	4726	%7,8	651,75	%8
Cülah	1716	%7,5	1866	%8	4726	%7,8	651,75	%8
Haffaf	1181,25	%5,16	1167,5	%5	2952	%4,8	407	%5
Debbağ	1181,25	%5,16	1167,5	%5	2952	%4,8	407	%5
Habbaz	1181,25	%5,16	1167,5	%5	2952	%4,8	407	%5
Muytab	590,65	%2,5	740,5	%3	1473	%2,4	202	%2,5
Kuyumcu	590,65	%2,5	740,5	%3	1473	%2,4	202	%2,5
Terzi	590,65	%2,5	740,5	%3	1473	%2,4	202	%2,5
Sabuncu	590,65	%2,5	740,5	%3	1473	%2,4	202	%2,5
Attar	590,65	%2,5	740,5	%3	1473	%2,4	202	%2,5
Nalbend	590,65	%2,5	740,5	%3	1473	%2,4	202	%2,5
Kazancı	590,65	%2,5	740,5	%3	1473	%2,4	202	%2,5
Dellal	590,65	%2,5	740,5	%3	1473	%2,4	202	%2,5
Cennan	590,65	%2,5	740,5	%3	1473	%2,4	202	%2,5
Allaf	590,65	%2,5	740,5	%3	1473	%2,4	202	%2,5
Kasab	590,65	%2,5	740,5	%3	1473	%2,4	202	%2,5
Palancı	496	%2,1	466,5	%2	1110	%1,8	162,5	%2

¹⁵⁷² Tablo altında yazan vergi ve masraf miktarları, XVIII. yüzyılda kazâ esnafına tevzi edilen toplam rakamları ifade etmektedir.

Tablo. 2. 16. (Devamı)

Kılıççı	496	%2,1	466,5	%2	1110	%1,8	162,5	%2
Neccar	496	%2,1	466,5	%2	1110	%1,8	162,5	%2
Berber	496	%2,1	466,5	%2	1110	%1,8	162,5	%2
Kürkçü	496	%2,1	466,5	%2	1110	%1,8	162,5	%2
Basmacı	354,5	%1,6	349,5	%1,5	843,5	%1,3	122	%1,5
Kavukçu	354,5	%1,6	349,5	%1,5	843,5	%1,3	122	%1,5
Tütüncü	354,5	%1,6	349,5	%1,5	843,5	%1,3	122	%1,5
Kahveci	354,5	%1,6	349,5	%1,5	843,5	%1,3	122	%1,5
Penbeci	236	%1	233,5	%1	576	%0,9	80,5	%1
Aşçı	236	%1	233,5	%1	576	%0,9	80,5	%1
Demirci	236	%1	233,5	%1	576	%0,9	80,5	%1
Mumcu	236	%1	233,5	%1	576	%0,9	80,5	%1
Bardakçı	236	%1	233,5	%1	576	%0,9	80,5	%1
Gazzaz	236	%1	233,5	%1	576	%0,9	80,5	%1
Sarraç	236	%1	233,5	%1	576	%0,9	80,5	%1
Eskici	132,75	%0,6	116,5	%0,7	263,5	%0,5	39,5	%0,5
Keçeci	132,75	%0,6	116,5	%0,7	263,5	%0,5	39,5	%0,5
Çilingir	132,75	%0,6	116,5	%0,7	263,5	%0,5	39,5	%0,5
Nalçacı	132,75	%0,6	116,5	%0,7	263,5	%0,5	39,5	%0,5
Helvacı	132,75	%0,6	116,5	%0,7	263,5	%0,5	39,5	%0,5
Toplam	23600	%100	23325	%100	61614,5	%100	8111,5	%100

Tablo incelendiğinde esnafın ekonomik güçleri ve iş potansiyelleri hakkında fikir sahibi olunabilmektedir. Otuz dokuz esnafa tevzi edilen tüm vergi ve masraflarda dikkat çeken husus tüm vergi yükünün yaklaşık % 30'luk kısmının dört esnaf grubu tarafından karşılandığıdır. Bu esnaf bakkal, bezzaz, boyacı ve cüllahlardır. Buna göre kazâda ekonomik büyüklük ve iş potansiyeli bakımından bu dört esnaf grubunun başı çektiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Geriye kalan otuz beş esnaf grubu ise tüm verginin %70'lik kısmını paylaşmaktadırlar. Bu paylaşımında eskici, keçeci, çilingir, nalçacı ve helvacı esnafı daima en az miktarı ödeyen esnaf grupları olmuşlardır.

Amid Kazâsı'nda faaliyet gösteren esnaf gruplarının sadece vergi ve masraf yükleri bulunmamaktadır. Sefer sırasında ordunun temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere çeşitli esnaf ve sanatkârlar da orduyla birlikte götürülerek devlete hizmet vermişlerdir. Sefer esnasında ordu ile birlikte hareket eden ve “*Orducu Esnafi*” adı verilen bu esnaf, ordunun ihtiyaç duyacağı erzak ve diğer malzemeyi yanlarında bulundurarak ayakkabı, kılıç, yay, ok, çadır, kilim, cam, nal gibi malzemelerin onarım ve imalatının yanı sıra, ordunun en önemli besin maddeleri olan ekmek pişirme ve et temininde bir

çeşit seyyar levazım görevi ile ordunun her türlü ihtiyacını karşılamaktadırlar.¹⁵⁷³ Sefere giden orducu esnafının hizmeti aynı ve nakdi olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. Aynı yükümlükte bizzat esnaflar sefere iştirak ederek ordunun ihtiyaç duyduğu malzemelerin satımı ve üretimini yaparken, nakdi yükümlülükte sefere giden esnafın masraflarının geride kalan esnaflar tarafından karşılanması veya hiçbir esnafın sefere gitmeyerek bunun karşılığında devletin belirlediği miktarın “*ordu-bazar akçesi*” adıyla esnafa dağıtılması şeklinde gerçekleşmektedir.¹⁵⁷⁴

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı’ndan ne kadar orducu esnafının çıkarıldığına dair herhangi bir bilgi mevcut olmasa da ordu-bazar akçesi’nin kazâ esnafından nakit olarak alındığı tespit edilebilmiştir. Amid Kazâsı’na gönderilen 4 Nisan 1733 tarihli bir emr-i şerifte Musul’a serdar olarak görevlendirilen Osman Paşa’nın mahiyetinde bulunmak için Diyarbakir’den Musul’a gönderilen esnaflara Diyarbakir’de kalan diğer esnafların yardım etmesi için “*ordu-bazar akçesi*” namıyla 3420 kuruş Amid kazâ merkezindeki otuz dokuz esnaf grubundan tahsil edilmiştir. Ordu-Pazar akçesinin esnafa tevzisi neticesinde 273,5’şer kuruş ile bakkal, bezzaz, boyacı ve cüllah esnafı, toplam verginin % 30’unu ödemişlerdir. En az ödeme yapanlar on ikişer kuruş ile keçeci, çilingir, nalçacı, helvacı ve eskici esnafları olmuştur.¹⁵⁷⁵

Amid Kazâsı’nda faaliyet gösteren esnaf gruplarında kaç kişinin çalıştığı üzerinde durulması gereken diğer bir husustur. Bu konu hakkında arşiv vesikalarındaki bilgiler maalesef birkaç örnekten ileri gidememektedir. Mesela 4 Temmuz 1740 tarihli bir belgeye göre Amid Kazâsı’nda otuz üç ekmekçi esnafı bulunmakta ve bu esnafların otuz biri gayrimüslimlerden oluşurken ikisi Müslümanlardan meydana gelmektedir.¹⁵⁷⁶ Esnaf gruplarında kaç kişinin çalıştığına dair 12 Nisan 1747 tarihli bakkal esnafı ile pazarbaşı arasında yapılan bir anlaşma kaydına göre adı geçen tarihte Amid kazâ merkezinde yirmi iki bakkal esnafı bulunmakta ve bu esnafların on yedisi Müslüman iken, beş kişinin gayrimüslimlerden oluştuğu arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.¹⁵⁷⁷

¹⁵⁷³Uğur Kurtaran, “Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik” *Turkish Studies*, Cilt: 7/4, Ankara 2012, 2281; Suraiya Faroghi, *Osmanlı Zanaatkarları*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, 88.

¹⁵⁷⁴Şenol Çelik, “Orducu”, *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 370-373. Şenol Çelik, “Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orducuları”, *Eski Çağdan Modern Çağa Ordular*, Ed. Feridun Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, 355-375.

¹⁵⁷⁵DŞS. 310, 42.

¹⁵⁷⁶DŞS. 360, 366.

¹⁵⁷⁷DŞS. 313, 199.

2.5. FİYATLAR

2.5.1. Mal ve Eşya Fiyatları

Amid Kazâsı'nda üzerinde durulması gereken konulardan bir diğeri de fiyatlardır. İncelenilen dönemde mal ve eşya fiyatlarının tespiti için önemli bir kaynak olan narh¹⁵⁷⁸ kayıtlarının olmaması diğer arşiv vesikalarından faydalanılmasını zorunlu hale getirmiştir. Mal ve eşya fiyatlarının tespitinde en önemli kaynak tereke kayıtlarıdır. Bu kayıtlardan ölen kimselerden kalan miras mallarının kıymetlerini tespit etmek mümkün olmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus verilen fiyatların ikinci el mal ve eşya fiyatları oluşudur. Ayrıca mahkeme harçları tereke miktarı üzerinden hesaplanarak alındığından veya kadı ve diğer mahkeme görevlileri tarafından miras mallarını alınmak istenebileceğinden, miras mallarının gerçek fiyatının çok altında veya üstünde deftere kaydedilmiş olma ihtimali de bulunmaktadır.¹⁵⁷⁹ Yalnızca tereke kayıtlarında resmi kura tabi özellikle altın ve gümüş gibi eşyalar var ise bu fiyatlar narh üzerinden hesaplanmış olduğundan gerçek fiyatları yansıtmaktadır. Bunun haricindeki “yatak, yorgan, yastık, halı, kilim, mutfak eşyaları, vb.” eşyaların fiyatları dönemin serbest piyasa fiyatlarıdır.¹⁵⁸⁰ XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nda gündelik hayatta kullanılan mal ve eşyaların fiyatları tereke kayıtlarının incelenmesi neticesinde aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 2.17. Tereke Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'nda Mal ve Eşyaların Ortalama Adet Fiyatları¹⁵⁸¹

Eşyanın Cinsi	Ortalama Adet fiyatı (Akçe)	Eşyanın Cinsi	Ortalama Adet fiyatı (Akçe)	Eşyanın Cinsi	Ortalama Adet fiyatı (Akçe)
Carut	30--50	Alaca	30--65	İğne	2.5
Bıçak	7.5--60	Kepçe	60	Şilte Yüzü	60
Bakır Sahan	24--40	Dastar	324	Kahve İbriği	60--360
Tencere	210--780	Kavuk	42-243	İbrik	108--225
Taş (teşt)	756--1226	Don	90--280	Altın Bilezik	9540

¹⁵⁷⁸ Narh: Mal ve hizmet fiyatlarında devletçe tespit edilen üst sınırı ifade eder. Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı’larda Narh”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 390; Temel Öztürk, “Osmanlılarda Narh Sistemi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 861-871.

¹⁵⁷⁹ İbrahim Etem Çakır, “Sofya Şehrinde Kadın Giyim Kuşam Kültürü: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 56, Erzurum 2016, 1367.

¹⁵⁸⁰ Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir (1790-1840)*, 322.

¹⁵⁸¹ Bu tablonun hazırlanmasında; *DŞS.* 363, *DŞS.* 315, *DŞS.* 359, *DŞS.* 349, *DŞS.* 599, *DŞS.* 364, *DŞS.* 327, *DŞS.* 588, *DŞS.* 600. numaralı tereke defterleri ve *DŞS.* 631 numaralı şer’iyye sicilindeki müstakil belgelerden istifade edilmiştir.

Tablo. 2. 17. (Devamı)

Sini	381--1200	Pabuç	54	Tuzluk	180
Güğüm	41--585	Altın Kolye	3120	Mum (1,5 batman)	240
Tepsi	150--240	Keten Şalvar	126	Kırmızı Boya (22btmn)	5280
Leğen	45--50	Beyaz Şilte	585	Gümüş Çanak	2140
Sac ayağı	8--85	Mitilli Peştamal	870	Çuha Seccade	111
Demir Sac	18--30	Maşrapa	23	Dibek	99
Kazan	120--600	Gömlek	86--378	Satır	150--330
Küp	500-723	Şal	69	Yaba	60
Havan	51--180	Tüy Yastık	66	Hırdavat	11--25
Tas	50--90	Aba	45--213	Bakır Yüzük	27
Kantar	24--200	Kalkan	290--300	Mardin Peşkiri	624
Küçük Tabak	45--99	Sandık	167--168	Peşkir	100
Billur tas	102--180	Yeşil Dastar	62	Tahra	825--930
Cam Tabak	45	Kaftan	360	Süzek	120--138
Kaşık	60--66	Kaput Bezi	1770	Şamdan	39--55
Kevgir	30-42	Gümüş Kılıç	2760	Kilit	40--48
Kürek	82-696	Tarak	23--36	Sepet	660
Şamdan	15-90	Palas	93	Kalay	16
Dirgen	330	Tüfek	3990	Gümüş Gülabdan	3960
Çuval	720	Beyaz Yakut	2280	Ateş Küreği	95
Dolap	30--312	Sarı Yakut	750	Bohça	30-60
Tezgâh	2200	Çarşaf	33--144	Hurç	150--259
Kadife Yastık	1815	Yorgan	900--918	Toprak Tencere	150
Pamuk Döşek	90-540	Üsküf	40--240	Pamuk Yorgan	34--2487
Elmaslı Altın	48720	Kılıç	900-1740	Yastık	120—210
Ham yakut	3015	Gümüş Tas	1200	Minder	20 – 240
Kırmızı Pabuç	48	Zerdeva Kürk	4403	Halı	447—3840
Keten Gömlek	95	Satır	15	Kilim	238—255
Cecim Kilim	99--522	Bakır Buhurdan	45--50	Sansar Kürk	3240
Beyaz İhram	156	Hamam Leğeni	162--465	Kırmızı Yakut	1698

Yukarıda verilen bilgiler tereke kayıtlarında bahsi geçen mal ve eşyaların ortalama adet fiyatlarını yansıtmaktadır. Mal ve eşyaların ortalama adet fiyatlarının daha iyi anlaşılabilmesi için verilen fiyatların mal ve eşyanın cinsine göre tasnif edilmesinde fayda vardır. Tabloda verilen eşyalar kendi aralarında sınıflandırılacak olursa ortaya şöyle bir durum çıkmaktadır.

Tablo incelendiğinde ziynet eşyası içinde sayılan yakut, elmas, altın gibi kıymetli taş ve metallardan yapılmış eşyaların diğer giyim veya ev eşyalarına oranla daima yüksek fiyatlara sahip olduğu dikkat çekmektedir. Mesela tabloda verilen elmaslı bir altının kıymeti 48.720 akçe/420 kuruş, kırmızı bir yakutun değeri 1698 akçe/on dört kuruştur. Ancak ziynet eşyaları içinde bulunan ve yapıldığı metalin cinsine göre düşük bir fiyata sahip olan bakır bir yüzüğün değeri yirmi yedi akçedir. Bu veriler ziynet

eşyalarının fiyatlarının kullanılan metalin cinsine ve kıymetine göre bariz şekilde değiştiğini göstermektedir.

Yüksek fiyatlı ürünler arasında ikinci sırada kürk mamülleri gelmektedir. Öyle ki bir sansar kürk 3240 akçe/yirmi yedi kuruş, zerdava kürk 4403 akçe/otuz altı buçuk kuruştur. Ziyet eşyalarının ortalama fiyatları 1698-48.720 akçe arasında iken, kürk fiyatları ürünün cinsine ve niteliğine göre 3240-4403 akçe arasında değişmektedir.

Mutfak eşyalarının fiyatları değerlendirildiğinde bu gruba dâhil olan bıçak, bakır sahan, demir sac, kaşık, havan, küp, kevgir, kepçe, satır, tepsi gibi eşyaların fiyatlarının diğer tüm ev eşyalarının fiyatlarından genel olarak daha düşük olduğu görülmektedir. Mesela bıçak, bakır sahan, kevgir, kaşık, tepsi, sini, satır gibi temel mutfak ürünlerinin fiyatının 7,5-1200 akçe arasında olduğu görülmektedir.

Giyim eşyalarının fiyatları da kendi içerisinde değerlendirildiğinde ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır. Kavuk, don, şalvar, gömlek, ihram, dastar, peşkir, şal, pabuç ve çorap gibi temel giyim ürünleri arasında en düşük fiyata sahip giyim eşyası on beş akçe ile çorap iken en yüksek fiyata sahip eşya 243 akçe ile kavuk ve 378 akçe ile gömlektir.

Ev eşyaları kendi aralarında değerlendirildiğinde yastık, şilte yüzü, yorgan, çarşaf, sandık, dirgen, dolap, tarak, ateş küreği, minder, halı, kilim, şamdan, tahra, seccade, iğne gibi ev eşyaları arasında en düşük fiyata sahip ev eşyası iki buçuk akçe ile iğne iken, en yüksek fiyatlara sahip ev eşyaları 447-3840 akçe arası fiyatı ile halı ardından, 1815 akçelik fiyatı ile kadife yastık gelmektedir.

Tabloda verilen fiyatlar mal ve eşyaların ortalama veya en düşük ve en yüksek fiyatlarını yansıtmaktadır. Amid Kazâsı'ndaki mal ve eşya fiyatlarını bir asır boyunca takip etmek oldukça zordur. Çünkü Amid Kazâsı'na ait narh kayıtlarının olmayışı ve mevcut tereke kayıtlarının düzenli bir tarih sırası takip etmemesi¹⁵⁸², mal ve eşya fiyatları hakkında genel bir değerlendirme yapılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak verilen fiyatlar, incelenilen dönemde mal ve eşyaların ortalama değerleri hakkında genel bir fikir yürütülmesine imkân sağlamaktadır.

¹⁵⁸² 1700-1741 yılları arasında kazâyâ ait tereke defteri bulunmamaktadır. 1759-1789 yılları arasındaki otuz yıllık sürede zarfında da Amid Kazâsı'na ait herhangi bir tereke kaydı mevcut değildir.

2.5.2. Hayvan Fiyatları

Amid Kazâsı'nda hayvan fiyatları üzerinde durulması gereken konulardan bir diğeridir. İncelenilen dönemde şer'iyeye sicillerine yansıyan ve doğrudan hayvan satışı ve hayvanların kıymetini ihtiva eden bir kayıt mevcut değildir. Bu sebeple hayvanların fiyatları tereke kayıtlarına yansıdığı ölçüde incelemeye tabi tutulabilmektedir. Buna göre tereke kayıtlarında bahsi geçen sekiz farklı hayvan türünün ortalama adet fiyatları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2.18. 1723-1800 Yılları Arasında Amid Kazâsı'nda Hayvan Fiyatları (Kuruş)

Hayvanın Cinsi	Adet	Birim Fiyatı (Kuruş)	Toplam Fiyat (Kuruş)	Tarih
Bargir	1	49,12	49,12	1 Temmuz 1792 ¹⁵⁸³
Bargir	1	13,12	13,12	11 Haziran 1792 ¹⁵⁸⁴
Kır Bargir	1	20	20	6 Haziran 1792 ¹⁵⁸⁵
Bargir	2	12,5	25	13 Mayıs 1792 ¹⁵⁸⁶
Bargir	1	41,12	41,12	11 Mayıs 1792 ¹⁵⁸⁷
Al Bargir	1	25	25	15 Mayıs 1788 ¹⁵⁸⁸
Bargir	1	25	25	10 Ekim 1788 ¹⁵⁸⁹
Merkep	2	10	20	19 Nisan 1756 ¹⁵⁹⁰
Merkep	1	15	15	12 Haziran 1756 ¹⁵⁹¹
Merkep	3	9,3	28	27 Aralık 1788 ¹⁵⁹²
Merkep	1	8	8	30 Temmuz 1788 ¹⁵⁹³
Merkep	1	24	24	25 Temmuz 1790 ¹⁵⁹⁴
Merkep	1	32	32	1 Temmuz 1792 ¹⁵⁹⁵
Merkep	1	7,5	7,5	23 Haziran 1792 ¹⁵⁹⁶
Merkep	1	17	17	14 Haziran 1792 ¹⁵⁹⁷
Merkep	2	25	50	10 Haziran 1800 ¹⁵⁹⁸
Öküz	11	11	121	2 Nisan 1756 ¹⁵⁹⁹

¹⁵⁸³ DŞS. 588, 52.

¹⁵⁸⁴ DŞS. 588, 33.

¹⁵⁸⁵ DŞS. 588, 30.

¹⁵⁸⁶ DŞS. 588, 11.

¹⁵⁸⁷ DŞS. 588, 10.

¹⁵⁸⁸ DŞS. 364, 15.

¹⁵⁸⁹ DŞS. 364, 85.

¹⁵⁹⁰ DŞS. 349, 9.

¹⁵⁹¹ DŞS. 349, 17.

¹⁵⁹² DŞS. 364, 86.

¹⁵⁹³ DŞS. 364, 36.

¹⁵⁹⁴ DŞS. 359, 37.

¹⁵⁹⁵ DŞS. 588, 51.

¹⁵⁹⁶ DŞS. 588, 38.

¹⁵⁹⁷ DŞS. 588, 33.

¹⁵⁹⁸ DŞS. 600, 21.

¹⁵⁹⁹ DŞS. 349, 3.

Tablo. 2. 18. (Devamı)

Öküz	3	5	15	19 Nisan 1756 ¹⁶⁰⁰
Öküz	4	7,6	30,4	11 Ağustos 1788 ¹⁶⁰¹
Öküz	3	8	24	30 Temmuz 1788 ¹⁶⁰²
Öküz	7	14,29	100	30 Mayıs 1792 ¹⁶⁰³
Öküz	22	10	220	14 Ocak 1789 ¹⁶⁰⁴
Sarı Öküz	1	12	12	31 Ağustos 1792 ¹⁶⁰⁵
Sarı Öküz	1	5,25	5,25	31 Ağustos 1792 ¹⁶⁰⁶
Sarı Öküz	1	37,25	37,25	31 Ağustos 1792 ¹⁶⁰⁷
Siyah Öküz	1	24,25	24,25	31 Ağustos 1792 ¹⁶⁰⁸
At	3	26,3	79	7 Eylül 1756 ¹⁶⁰⁹
Doru At	1	100	100	24 Haziran 1800 ¹⁶¹⁰
Kısrak	1	33	33	21 Aralık 1788 ¹⁶¹¹
Doru Tay	1	45	45	18 Ağustos 1739 ¹⁶¹²
Kır Tay	1	5,25	5,25	31 Ağustos 1792 ¹⁶¹³
Al Tay	1	38	38	31 Ağustos 1792 ¹⁶¹⁴
Katır	1	4	4	20 Temmuz 1756 ¹⁶¹⁵
Katır	8	74,62	597	8 Ağustos 1756 ¹⁶¹⁶
Doru Katır	1	40	40	27 Kasım 1788 ¹⁶¹⁷
Kır Katır	1	15	15	31 Ağustos 1792 ¹⁶¹⁸
Boz Katır	1	56	56	31 Ağustos 1792 ¹⁶¹⁹
Tavuk ve Horoz	2	1.23	2,47	12 Kasım 1790 ¹⁶²⁰
İnek	3	10	30	30 Mayıs 1792 ¹⁶²¹
Buzağı	1	10	10	24 Haziran 1790 ¹⁶²²
Buzağı	2	3,5	7	27 Aralık 1788 ¹⁶²³
İnek	2	10	20	23 Temmuz 1790 ¹⁶²⁴
İnek	3	10	30	8 Mayıs 1800 ¹⁶²⁵
Tosun	2	18,37	36,75	31 Ağustos 1792 ¹⁶²⁶

¹⁶⁰⁰ DŞS. 349, 9.¹⁶⁰¹ DŞS. 364, 38.¹⁶⁰² DŞS. 364, 36.¹⁶⁰³ DŞS. 588, 28.¹⁶⁰⁴ DŞS. 364, 97.¹⁶⁰⁵ DŞS. 588, 69.¹⁶⁰⁶ DŞS. 588, 69.¹⁶⁰⁷ DŞS. 588, 69.¹⁶⁰⁸ DŞS. 588, 69.¹⁶⁰⁹ DŞS. 349, 35.¹⁶¹⁰ DŞS. 600, 19.¹⁶¹¹ DŞS. 364, 85.¹⁶¹² DŞS. 363, 23.¹⁶¹³ DŞS. 588, 69.¹⁶¹⁴ DŞS. 588, 69.¹⁶¹⁵ DŞS. 349, 3.¹⁶¹⁶ DŞS. 349, 35.¹⁶¹⁷ DŞS. 364, 73.¹⁶¹⁸ DŞS. 588, 69.¹⁶¹⁹ DŞS. 588, 69.¹⁶²⁰ DŞS. 327, 92.¹⁶²¹ DŞS. 588, 28.¹⁶²² DŞS. 359, 23.¹⁶²³ DŞS. 364, 86.¹⁶²⁴ DŞS. 359, 40.¹⁶²⁵ DŞS. 600, 7.

Tablo 2. 18. (Devamı)

Koyun	22	1,86	41	20 Temmuz 1756 ¹⁶²⁷
Koyun	22	13	299	8 Mayıs 1800 ¹⁶²⁸
Kuzu	4	1,43	5,75	1 Temmuz 1792 ¹⁶²⁹
Süt Keçisi	1	15	15	20 Ağustos 1759 ¹⁶³⁰
Çebiç	6	1	6	14 Haziran 1723 ¹⁶³¹
Keçi	66	3,34	221	8 Mayıs 1800 ¹⁶³²
Oğlak	3	0,5	1,5	12 Eylül 1791 ¹⁶³³
Keçi	2	1,5	3	12 Eylül 1791 ¹⁶³⁴
Keçi	10	2	20	23 Temmuz 1790 ¹⁶³⁵

Tablo incelendiğinde, Amid Kazâsı'nda hayvanların aynı tarihlerde bile farklı fiyatlara sahip oldukları dikkat çekmektedir. Bu farkın oluşmasında hayvanın yaşı, görünümü hatta tüyünün rengi bile hayvanların farklı fiyatlara sahip olmalarına sebep olmaktadır. İncelenilen dönemde bir bargir 12,5-49 kuruş arasında fiyatlanırken, bir merkep 8-32 kuruş, bir öküz 5-37 kuruş, bir at 56-100 kuruş, bir tay 5-38 kuruş, bir katır 4-74 kuruş, bir inek ortalama on kuruş, bir koyun 1-13 kuruş, bir keçi 1-15 kuruş, bir tavuk ve bir horoz'un ortalama 1,23 kuruş civarında fiyatlandırıldığı görülmektedir.

Tereke kayıtlarından fiyatları tespit edilebilen hayvanları, kullanım alanlarına göre sınıflandırıldığında ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır. Hayvanlar; yük-binek büyükbaş besi hayvanları, küçükbaş besi hayvanları ve kümes hayvanları şeklinde tasnif edilecek olursa, tabloda verilen ve binek-yük hayvanı grubuna giren katır, at, merkep ve bargirlerin fiyatları toplanıp, toplam hayvan sayısına bölüldüğünde, bu gruptaki hayvanların aritmetik ortalaması 30,68 kuruş çıkmaktadır. Yine büyükbaş besi hayvanı sınıfına giren öküz, inek, buzağı ve tosunların fiyatları hayvan sayısına bölüldüğünde bu gruba giren hayvanların ortalama değerlerinin on bir buçuk kuruş civarında olduğu görülecektir.

Küçükbaş besi hayvanı statüsüne dâhil olan koyun, keçi, oğlak, kuzu, çebiç gibi hayvanların aritmetik olarak ortalaması 4,3 kuruştur. Kümes hayvanı grubuna giren

¹⁶²⁶ DŞS. 588, 69.

¹⁶²⁷ DŞS. 349, 3.

¹⁶²⁸ DŞS. 600, 9.

¹⁶²⁹ DŞS. 588, 47.

¹⁶³⁰ DŞS. 599, 30.

¹⁶³¹ DŞS. 313, 65.

¹⁶³² DŞS. 600, 9.

¹⁶³³ DŞS. 588, 17.

¹⁶³⁴ DŞS. 588, 17.

¹⁶³⁵ DŞS. 359, 40.

tavuk ve horozun ortalama değeri 1,23 kuruştur. Buna göre incelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda hayvanların ortalama fiyatları en yüksekte, en düşüğe sıralandığında ilk sırada ortalama 30,68 kuruş değeri binek-yük hayvanları gelirken, ikinci sırada ortalama on bir buçuk kuruş ile büyükbaş besi hayvanları, üçüncü sırada ortalama 4,3 kuruş ile küçükbaş besi hayvanları ve ortalama 1,23 kuruşluk değeri ile kümes hayvanları son sırada gelmektedir.

2.5.3. Hububat ve Gıda Fiyatları

Amid Kazâsı'nda hububat ve gıda fiyatları şer'iyeye sicilleri ve tereke kayıtlarına yansıdığı ölçüde tespit edilmeye çalışılmıştır. İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'na ait narh kayıtlarının olmayışı, muhtelif vesikalardan yararlanılmasını zorunlu kılmıştır. Bu kayıtlara göre Amid Kazâsı'nda hububat fiyatları şu şekildedir. Tebriz Hanı Mustafa Han'ın 27 Eylül 1746 tarihinde Amid'de misafir olarak bulunduğu sırada kendisine verilen yiyeceklerin fiyatları tespit edilmiştir. Buna göre kendisine tayinat olarak verilmek için satın alınan bir İstanbul kilesi¹⁶³⁶ arpanın fiyatı otuz akçedir.¹⁶³⁷ 29 Kasım 1746 tarihinde Amid Kazâsı'ndan ordu için satın alınan hububat fiyatına göre bir İstanbul kilesi arpanın fiyatı yetmiş iki akçe/0,6 kuruştur.¹⁶³⁸

Hububat fiyatları ile ilgili diğer bir veri tereke kayıtlarıdır. Bu kayıtlara göre vefat eden kimselerden kalan hububat ürünleri ve fiyatları şu şekildedir. Mustafa Paşa Mahallesi halkından 19 Nisan 1756 tarihinde vefat eden Abdullah oğlu Mehmet adlı şahsın terekesinde bulunan bir İstanbul kilesi buğdayın fiyatı 300 akçe/iki buçuk kuruştur.¹⁶³⁹ Yine Şeyh Matar Mahallesi halkından Süleyman Alemdar adlı şahsa ait 2 Eylül 1759 tarihli başka bir tereke kaydında on sekiz buçuk İstanbul kilesi buğdayın fiyatı 9990 akçedir. Buna göre bir İstanbul kilesi buğday 540 akçe/dört buçuk kuruştur. Aynı tereke kaydında otuz beş İstanbul kilesi arpa 7350 akçedir. Buna göre bir İstanbul kilesi arpa 210 akçe/1,75 kuruştur.¹⁶⁴⁰ Ali Paşa Mahallesi halkından Süleyman adlı şahsa ait 11 Ağustos 1788 tarihli tereke kaydında on İstanbul kilesi buğdayın fiyatının 7200 akçe olduğu görülmektedir. Bu tereke kaydına göre bir İstanbul kilesi buğday 720

¹⁶³⁶ 1 İstanbul kilesi =20 okka (25.65 kg), Cengiz Kallek, "Kile", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 569.

¹⁶³⁷ *DŞS.* 313, 105.

¹⁶³⁸ *DŞS.* 313, 124.

¹⁶³⁹ *DŞS.* 349, 7.

¹⁶⁴⁰ *DŞS.* 599, 47.

akçe/altı kuruştur.¹⁶⁴¹ Yine 23 Temmuz 1790 tarihli başka bir tereke kaydına göre on İstanbul kilesi buğday altmış kuruştur. Bir İstanbul kilesi buğdayın fiyatı altı kuruştur.¹⁶⁴² Amid halkından iken 16 Haziran 1792 tarihinde vefat eden Molla İsmail'in terekesinde bulunan hububat ürünlerinin fiyatları şu şekildedir. Bir buçuk İstanbul kilesi karaburçak'ın fiyatı dört kuruştur. Otuz yedi İstanbul kilesi buğday 187,5 kuruştur. Buna göre bir İstanbul kilesi buğdayın fiyatı 5.06 kuruş olarak tespit edilmektedir.¹⁶⁴³ Amid halkından Süleyman oğlu Ömer'in 8 Mayıs 1800 tarihinde vefat ettiğinde terekesinde bulunan altı İstanbul kilesi buğdayın fiyatı 6000 akçe/50 kuruştur. Buna göre bir İstanbul kilesi buğdayın fiyatı 8,3 kuruşa karşılık gelmektedir.¹⁶⁴⁴

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda buğday ve arpa fiyatlarında sürekli bir artış olduğu dikkat çekmektedir. 1756 yılında bir İstanbul kilesi buğday iki buçuk kuruş iken¹⁶⁴⁵, 1759'da dört buçuk kuruş¹⁶⁴⁶, 1788'de altı kuruş¹⁶⁴⁷, 1790'da altı kuruş¹⁶⁴⁸ ve 1800'de 8,3 kuruşa¹⁶⁴⁹ kadar yükselmiştir. Bu rakamlar Amid Kazâsı'nda buğday fiyatlarının kırk dört yıl içerisinde yaklaşık üç buçuk kat arttığını göstermektedir. Yine arpa fiyatlarında da yıllar içerisinde artış görülmektedir. 1746 tarihinde bir İstanbul kilesi arpanın fiyatı otuz akçe iken¹⁶⁵⁰, 1759 yılına gelindiğinde bir İstanbul kilesi arpa 210 akçe¹⁶⁵¹ fiyata sahiptir. Bu rakamlar arpa fiyatlarının on üç yıl içerisinde yedi kat yükseldiğini göstermektedir.

Amid Kazâsı'nda gündelik hayatta tüketilen temel gıda maddelerinin fiyatları da üzerinde durulması gereken konulardandır. Arşiv vesikalarına yansıdığı ölçüde gıda fiyatları incelemeye tabi tutulmuş olup, tespit edilen bazı gıda ürünleri ve fiyatları şu şekildedir. Amid Kazâsı'ndaki 25 Mayıs 1723 tarihli bir alım-satım davasında Musullu Süleyman adlı şahıs, yine Amid halkından İbrahim Beşe'den dört kıyye ve üç yüz dirhem afyon satın almıştır. Bu satış kaydına göre her bir kıyye afyonun değeri 22

¹⁶⁴¹ DŞS. 364, 38.

¹⁶⁴² DŞS. 359, 40.

¹⁶⁴³ DŞS. 588, 32.

¹⁶⁴⁴ DŞS. 600, 8.

¹⁶⁴⁵ DŞS. 349, 7.

¹⁶⁴⁶ DŞS. 599, 47.

¹⁶⁴⁷ DŞS. 364, 38.

¹⁶⁴⁸ DŞS. 359, 40.

¹⁶⁴⁹ DŞS. 600, 8.

¹⁶⁵⁰ DŞS. 313, 105.

¹⁶⁵¹ DŞS. 599, 47.

kuruştur.¹⁶⁵² Yine 10 Eylül 1723 tarihinde Amid'de bulunan Söğütlü Hanı'nda oda kiraladıktan sonra ortadan kaybolan İran asıllı bir gayrimüslimin geride bıraktığı malları içerisinde bulunan bir kıyye sadeyağın fiyatı yirmi akçedir.¹⁶⁵³

Tebriz Hanı Mustafa Han'ın 27 Eylül 1746 tarihinde Amid'de misafir olmasından dolayı, kendisi için piyasadan satın alınan gıda maddelerinin türleri ve fiyatları şöyledir. Bir kıyye ekmek iki akçe, bir kıyye et otuz akçe, bir kıyye sadeyağ otuz akçe, bir kıyye bulgur sekiz akçe olarak fiyatlanmıştır.¹⁶⁵⁴

Amid Kazâsı'ndan 2 Kasım 1746 tarihinde Medine'ye tayin edilen süvarilere verilmek üzere satın alınan gıda maddelerinin fiyatları şu şekildedir. Bir kıyye koyun eti dört para/on iki akçe, bir kıyye bulgur sekiz akçe, bir kıyye sadeyağ on altı para/kırk sekiz akçedir.¹⁶⁵⁵ Diyarbekir'de bulunan askerlere verilmek üzere 29 Kasım 1746 tarihinde piyasadan satın alınan gıda ürünlerinin cinsleri ve fiyatları şu şekildedir. Bir batman¹⁶⁵⁶ ekmek yirmi sekiz akçe, bir kıyye et on yedi akçedir.¹⁶⁵⁷

Yukarıdaki bilgilere göre Amid Kazâsı'nda bazı gıda ürünlerinin fiyatlarının yıllar içerisinde sürekli arttığı bazı tüketim maddelerinde zaman içerisinde küçük dalgalanmaların olduğu görülmektedir. Mesela 10 Eylül 1723 tarihinde bir kıyye sadeyağın fiyatı yirmi akçe iken, 27 Eylül 1746 tarihine gelindiğinde otuz akçe, 2 Kasım 1746'ya gelindiğinde kırk sekiz akçeye kadar çıkmıştır. Bu veriye göre Amid Kazâsı'nda sadeyağın fiyatı 1723-1746 yılları arasında yaklaşık olarak 2,5 kat artmıştır.

Amid Kazâsı'nda et fiyatları, üzerinde durulması gereken bir başka konudur. Yüzyılın ortalarına ait kayıtlarda bir kıyye et fiyatının 12-30 akçe arasında değiştiği görülmektedir. Ancak kazâya ait narh kayıtlarının olmayışı ayrıca yüzyılın ikinci yarısında et ve diğer gıda ürünlerine ait hiçbir bilginin bulunmaması, yüzyıl boyunca gıda ürünlerinin fiyat seyrinin düzenli şekilde izlenmesini imkânsız hale getirmektedir.

¹⁶⁵² DŞS. 313, 66.

¹⁶⁵³ DŞS. 631, 63.

¹⁶⁵⁴ DŞS. 313, 105.

¹⁶⁵⁵ DŞS. 313, 110.

¹⁶⁵⁶ Ağırlık ölçüsü birimi olup, 18. yüzyılda bir batman=6 kg etmektedir. Cengiz Kallek "Batman", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, V, 200.

¹⁶⁵⁷ DŞS. 313, 124; 1 batman = 6 kg olduğuna göre; 29 Kasım 1746 tarihinde Amid Kazâsı'nda bir kg ekmek 4,6 akçeden satılmaktaydı.

2.5.4. Köle ve Cariye Fiyatları

İnsanlık tarihi kadar eskilere dayanan kölelik olgusu, birçok din ve uygarlıkta varlığını uzun yıllar devam ettirmiştir. Köle, kelime anlamı olarak hürriyetine sahip olmayan, başkasının hükmü ve tasarrufu altında yaşayan ve para ile alınıp-satılan kimse için kullanılan terimdir. Bu insanlar savaşlarda esir edilir veya başka bir suretle ele geçirilip köle pazarlarında satılırlardı.¹⁶⁵⁸ Türkçede ise köle anlamında “*kul, bende, halayık, esir*” ve kadın köle için de “*cariye*”¹⁶⁵⁹ veya odalık tabirleri kullanılmıştır.¹⁶⁶⁰

Osmanlı Devleti’nde kölelik, devletin kuruluş yıllarından itibaren hayatın birçok alanında varlığını sürdürmüştür.¹⁶⁶¹ Savaşlar ve fetihler neticesinde Osmanlı ülkesinde köle ve cariyelerin sayısı hızla artmış, özellikle XIX. yüzyıla kadar başta İstanbul olmak üzere Şam, Bağdat, Erzurum, Konya, Medine, Halep, Belgrad ve Sofya gibi şehirler köle pazarlarının bulunduğu önemli yerler olmuşlardır.¹⁶⁶² Köle pazarlarında satılan insanların fiyatları köle ve cariyelerin yaşına, fiziksel özelliğine, cinsiyetine, milliyetine hatta ten rengine göre değişmektedir. Bu sebeple köle ve cariye fiyatlarının uzun bir süre zarfında tespit etmek zorlaşmaktadır.¹⁶⁶³

İncelenilen dönemde şer’iye sicillerine yansıyan sadece bir köle ve cariye satışı kaydı bulunmaktadır. Diğer veriler tereke kayıtlarından istifade edilerek tespit edilmeye çalışılmıştır. Amid halkından Semanzade Ebubekir Çelebi adlı şahıs kendisine ait olan Gürcü asıllı Nihan, Gülsüm ve Mazbut adındaki üç cariyesini 19 Mayıs 1739 tarihinde kardeşi Mustafa Çelebi’ye 700 kuruşa satmıştır. Bu satıştan, her cariyenin fiyatının ortalama olarak 233 kuruşa denk geldiği görülmektedir.¹⁶⁶⁴ Şeyh Matar Mahallesi halkından 10 Nisan 1742 tarihinde vefat eden Hacı Hüseyin adlı şahsın terekesinde, Gürcü asıllı iki cariye ve bir erkek kölesi bulunmaktadır. Bu cariyelerden Bahtiyar

¹⁶⁵⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1983, II, 300; Madeline Zilfi, “Osmanlı’da Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V, 474-478.

¹⁶⁵⁹ Harp neticesinde esir edilen veya para ile satın alınan erkelere köle denildiği gibi kadın ve kızlara ise “*cariye*” adı verilmektedir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1983, I, 259.

¹⁶⁶⁰ Mehmet Akif Aydın- Muhammed Hamidullah, “Köle”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 237.

¹⁶⁶¹ Halil İnalçık, *Osmanlılar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, 163-182.

¹⁶⁶² Nihat Engin, “Osmanlı’larda Kölelik”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 247.

¹⁶⁶³ Fatih İlhan, *Şer’iye Sicillerine Göre XVI. Yüzyılda Halep’te Fiyatlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis 2013, 16.

¹⁶⁶⁴ *DŞS*. 360, 349.

adındaki kadın 300 kuruş, Hanım adlı cariye 200 kuruş fiyata sahiptir. Süleyman adındaki kölenin fiyatı 305 kuruştur.¹⁶⁶⁵ Camiü'l-Esved Mahallesi halkından iken, 24 Kasım 1759 tarihinde vefat eden Ahmet Beşe'nin terekesinde bulunan Mahmut adındaki erkek kölenin fiyatı 18.000 akçe/120 kuruş olup, bu kayıta kölenin milliyeti belirtilmemiştir.¹⁶⁶⁶ Yine Kadı Cami Mahallesi halkından 28 Haziran 1790'da vefat eden İsmail'in terekesinde 4840 para¹⁶⁶⁷ kıymetli bir Arap cariyesi bulunmaktadır.¹⁶⁶⁸ 12 Temmuz 1790 tarihli Hacı Mehmet adlı şahsa ait tereke kaydında Hacı Mehmet'in Acem asıllı bir cariyesinin fiyatı 14.440 para/ 361 kuruştur.¹⁶⁶⁹ Amid Kazâsı'ndaki köle ve cariyelerin fiyatları ile ilgili son kaynak 25 Nisan 1792 tarihli bir alacak-verecek kayıdır. Bu kayıta İbrahim Bey Mahallesi halkından Osman Ağa adlı şahıs, yine Amid halkından İsmail Ağa adlı şahsa 2.100 kuruş borçlu olarak vefat etmiştir. İsmail Ağa 2100 kuruş alacağına karşılık Osman Ağa'nın terekesinde bulunan bir köle ve bir cariyeyi 700 kuruşa sayarak almak istemiş, fakat mahkeme bu talebi reddetmiştir. Bu kayıta göre bir kölenin ve bir cariyenin adet fiyatının ortalama 350 kuruş olduğu görülmektedir.¹⁶⁷⁰

İncelenilen dönem içerisinde Amid Kazâsı'nda cariye fiyatlarının 121-361 kuruş arasında olduğu anlaşılmaktadır. Cariyeler milliyetlerine göre sınıflandırıldığında Amid Kazâsı'nda Arap, Acem ve Gürcü asıllı cariyelerin yoğunlukta olduğu ve bu cariyeler arasında Gürcü asıllı cariyelerin öne plana çıktığı dikkat çekmektedir. Yine erkek köle fiyatlarının da 120-350 kuruş arasında değiştiği görülmektedir. Ancak belgelerde erkek kölelere ait sadece bir satış kaydının olması ve mevcut tereke kayıtlarındaki erkek kölelerin milliyetlerinin belirtilmemesi bu dönemdeki erkek köleler hakkında genel bir değerlendirme yapılmasını güçleştirmektedir.

¹⁶⁶⁵ DŞS. 315, 56.

¹⁶⁶⁶ DŞS. 599, 77. Kölenin değeri olan 18.000 akçenin kuruş olarak karşılığı 150'dir.

¹⁶⁶⁷ 4840 para=14.520 akçe= 121 kuruş.

¹⁶⁶⁸ DŞS. 359, 29.

¹⁶⁶⁹ DŞS. 359, 39. Cariyenin değeri: 4.440 para=43.320 akçe= 361 kuruş etmektedir.

¹⁶⁷⁰ DŞS. 626, 59.

2.5.5. Gayrimenkul Fiyatları

2.5.5.1. Dükkân Fiyatları

Gayrimenkul fiyatları içerisinde değerlendirilmesi gereken diğer bir önemli husus dükkân fiyatlarıdır. İncelenilen dönemde dükkân satışlarına ait çok fazla kayıt bulunmamasıyla birlikte eldeki veriler ışığında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Bu dönemde Amid Kazâsı'nda dükkân satışlarına ait şer'iyeye sicilleri ve terekelere yansıyan yirmi bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre kazâda satılan dükkânların cins ve fiyatları şu şekildedir.

Marhabib Mahallesi halkından Hanna oğlu Yagob, Ali Pınarı adlı karyede sahibi olduğu bir bab ekmek fırını ve bir bab susamyağı dükkânını ve bir bab mahzenini 20 Eylül 1723 tarihinde Korkis oğlu Adam'a 590 kuruşa satmıştır.¹⁶⁷¹ Aynı tarihli başka bir satış kaydında Kıtırbil-i zimmî adlı karyede sakin olan İlye oğlu Bağdi adlı zimmî tasarrufunda olan bir ekmekçi fırını ve yanındaki ambarını Ali Ağa'ya altmış iki kuruşa satmıştır.¹⁶⁷² Amid halkından Mehmet oğlu Ali adlı şahıs, Marhabib Mahallesi'nde bulunan bir bardakçı dükkânını 2 Kasım 1723 tarihinde Çukadar Ali'ye elli kuruşa satmıştır.¹⁶⁷³ 30 Aralık 1732 tarihli başka bir satış kaydında Muazzez Hatun adlı kadın, Kılbaş Mahallesi'nde bulunan bir bab kahve dükkânı ile bir bab ahırını Osman Çavuş'a 100 kuruşa satmıştır.¹⁶⁷⁴ Semanzade Hacı Osman adlı şahıs, sahibi olduğu bir berber dükkânı, bir kahveci dükkânı ve bir kassar dükkânını 10 Mayıs 1739 tarihinde kardeşi Mustafa Çelebi'ye 300 kuruşa satmıştır.¹⁶⁷⁵ Yine Semanzade Hacı Osman aynı tarihli başka bir satış kaydında kendi tasarrufunda olan bir haffaf dükkânını kardeşi Mustafa Çelebi'ye 200 kuruşa satmıştır.¹⁶⁷⁶ 19 Mayıs 1739 tarihli başka bir satış kaydında İmadiye Mahallesi halkından Ümmühan Hatun, sahibi olduğu bir demirci dükkânını Rukiye Hanım'a 110 kuruşa satmıştır.¹⁶⁷⁷ Bu satışta alıcı ve satıcının kadın olması dikkat çekmektedir. Kılıç Bey Mahallesi halkından Paçacı Arap Seyit Musa sahibi olduğu Dülger Çarşısı'nda bulunan iki paça dükkânını 22 Eylül 1739 tarihinde Mahmut

¹⁶⁷¹ DŞS. 592, 14.

¹⁶⁷² DŞS. 592, 19.

¹⁶⁷³ DŞS. 592, 58.

¹⁶⁷⁴ DŞS. 310, 14.

¹⁶⁷⁵ DŞS. 360, 216.

¹⁶⁷⁶ DŞS. 360, 217.

¹⁶⁷⁷ DŞS. 360, 219.

Çelebi'ye 260 kuruşa satmıştır.¹⁶⁷⁸ Hasırlı Mahallesi halkından Semanzade Hacı Osman adlı şahıs tasarrufunda olan altı dükkânını 6 Mart 1740 tarihinde hanımı Züleyha Hanım'a 2950 kuruşa satmıştır. Bu satışta dükkânların cinsleri ve fiyatları şöyledir. Bir ekmek fırını 1000 kuruşa, bir ekmekçi dükkânı 1200 kuruşa, bir terzi dükkânı 450 kuruşa, bir eskici dükkânı 100 kuruşa, iki eskici dükkânı 200 kuruşa satılmıştır.¹⁶⁷⁹ Kadı Cami Mahallesi halkından Seyyid Ahmet Efendi adlı şahıs sahibi olduğu bir eskici dükkânı, bir sabuncu dükkânı, bir bezzaz dükkânı ve bir penbeci dükkânını 16 Mart 1740 tarihinde Diyarbekir voyvodası Mustafa Ağa'ya 2900 kuruşa satmıştır.¹⁶⁸⁰ Bu satış kaydına göre bir dükkânın ortalama fiyatının 483 kuruşa denk geldiği görülmektedir. 19 Mart 1747 tarihli başka bir kayıta Kadı Hacı Ali Mahallesi halkından Mehmet Ağa, Emine Hanım, Rukiye Hatun, Emetullah ve Nihan adlı şahıslar kendilerine ait olan bir şirikhane (susamyacı) dükkânı, bir sabuncu dükkânı ve bir sarraf dükkânını 2500 kuruşa Hacı Mustafa Ağa'ya satmışlardır.¹⁶⁸¹ Bu kayıta, her dükkânın ortalama adet fiyatı 833 kuruşa denk gelmektedir.

İncelenilen dönemde şer'iyye sicillerine yansıyan dükkân satışları kendi arasında değerlendirildiğinde ortaya şöyle bir durum çıkmaktadır. Kazâ merkezinde satış gerçekleşen dükkânların değeri 50-1200 kuruş arasında değişmektedir. Karyelerdeki dükkânlara ait satış kayıtlarında dükkânların değeri 62-590 kuruş arasındadır.

Kazâ merkezinde daima en yüksek fiyata alıcı bulan dükkânlar ortalama 1000 kuruş değerleri ile ekmek fırınları veya ekmekçi dükkânlarıdır. Karyelerdeki ekmek dükkânı satışlarında dükkân fiyatlarının kazâ merkezine göre neredeyse yarı yarıya düşük olması dikkat çekicidir. Bu veri aynı zamanda kazâ merkezindeki ekmekçi (habbaz) esnafının iş potansiyelinin ve ekonomik durumunun öğrenilebilmesi açısından önem taşımaktadır. Kazâ merkezindeki satış kayıtlarında daima en düşük fiyata sahip dükkânlar elli kuruş değeri ile bardakçı ve 100 kuruş değeri ile kahveci ve eskici dükkânlarıdır. Bu dükkânları sırasıyla 110 kuruş ile demirci dükkânı, 130 kuruş değeri ile paça dükkânı ve ortalama 150 kuruş kıymeti ile kassar dükkânı izlemektedir.

İncelenilen dönemde dükkân satışlarına ait kayıtların tamamının XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait olması, diğer arşiv vesikalarından faydalanılmasını zorunlu kılmıştır. Bu

¹⁶⁷⁸ DŞS. 360, 252

¹⁶⁷⁹ DŞS. 360, 267.

¹⁶⁸⁰ DŞS. 360, 265.

¹⁶⁸¹ DŞS. 313, 137.

sebeple kazâya ait tereke kayıtlarının incelenmesi neticesinde kazâ merkezindeki dükkân fiyatları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2.19. Tereke Kayıtlarına Göre Amid Kazâsı'nda Dükkân Fiyatları

Dükkânın Yeri	Cinsi	Adet	Fiyatı (Kuruş)	Tarih
Nasuh Paşa Çarşısı	Harap Dükkân	1	20	13 Ekim 1759 ¹⁶⁸²
-----	Bezzaz Dükkânı	1	88	6 Ağustos 1756 ¹⁶⁸³
Fatih Mehmet Paşa Mah.	-----	1	50	5 Haziran 1792 ¹⁶⁸⁴
Sipahi Pazarı	-----	2	525	29 Temmuz 1760 ¹⁶⁸⁵
Kılbaş Mahallesi	-----	1	15	6 Nisan 1792 ¹⁶⁸⁶
Fatih Mehmet Paşa M.	-----	2	450	27 Ağustos 1792 ¹⁶⁸⁷
Kavvas Mahallesi	Nalçacı Dükkânı	1	103	18 Ağustos 1739 ¹⁶⁸⁸
Kılbaş Mahallesi	-----	1	15	6 Nisan 1792 ¹⁶⁸⁹
Fatih Mehmet Paşa M.	-----	2	450	27 Ağustos 1792 ¹⁶⁹⁰
Kavvas Mahallesi	Nalçacı Dükkânı	1	103	18 Ağustos 1739 ¹⁶⁹¹
-----	Sabuncu Dükkânı	1	300	22 Ağustos 1739 ¹⁶⁹²
-----	Cülah Dükkânı	1	50	17 Temmuz 1739 ¹⁶⁹³
-----	Sabuncu Dükkânı	1	100	19 Nisan 1791 ¹⁶⁹⁴
Hacı Osman Mahallesi	-----	1	50	22 Eylül 1790 ¹⁶⁹⁵
-----	Hallaç Dükkânı	1	35	24 Eylül 1790 ¹⁶⁹⁶
-----	Gazzaz Dükkânı	1	15	30 Haziran 1790 ¹⁶⁹⁷
Kıtırbi-i Zimmî Karyesi	Gön Dükkânı	3	200	16 Haziran 1792 ¹⁶⁹⁸
Camîüs-Sefa Mahallesi	Sabun ve Tütün Dük.	1	153	24 Aralık 1759 ¹⁶⁹⁹
Rabia Hatun Mahallesi	Neccar Dükkânı	1	30	1 Ocak 1789 ¹⁷⁰⁰
Hasan Paşa Hanı	Haffaf Dükkânı	2	154,5	15 Haziran 1760 ¹⁷⁰¹
Hasan Paşa Hanı	Çarıkcı Dükkânı	1	105	

Tablo incelendiği zaman dükkân fiyatlarının 15-300 kuruş arasında değiştiği görülmektedir. En yüksek fiyata sahip dükkân 300 kuruş ile sabuncu dükkânıdır. Bu dükkânı sırasıyla 105 kuruş kıymeti ile çarıkcı ve 103 kuruş değeri ile nalçacı

¹⁶⁸² DŞS. 599, 70.

¹⁶⁸³ DŞS. 349, 33.

¹⁶⁸⁴ DŞS. 588, 17

¹⁶⁸⁵ DŞS. 599, 50.

¹⁶⁸⁶ DŞS. 588, 4

¹⁶⁸⁷ DŞS. 588, 72

¹⁶⁸⁸ DŞS. 363, 22.

¹⁶⁸⁹ DŞS. 588, 4

¹⁶⁹⁰ DŞS. 588, 72

¹⁶⁹¹ DŞS. 363, 22.

¹⁶⁹² DŞS. 363, 24.

¹⁶⁹³ DŞS. 363, 20.

¹⁶⁹⁴ DŞS. 327, 19.

¹⁶⁹⁵ DŞS. 359, 63.

¹⁶⁹⁶ DŞS. 359, 68.

¹⁶⁹⁷ DŞS. 359, 33

¹⁶⁹⁸ DŞS. 588, 30

¹⁶⁹⁹ DŞS. 599, 80.

¹⁷⁰⁰ DŞS. 599, 88.

¹⁷⁰¹ DŞS. 599, 133.

dükkânları izlemektedir. En düşük fiyata sahip dükkânlar on beş kuruş ile gazzaz ve otuz kuruş ile neccar dükkânıdır. Dükkân fiyatlarını, dükkânın bulunduğu yere göre değerlendirirsek en yüksek dükkân fiyatına sahip mahalle 225 kuruşluk değeri ile Fatih Mehmet Paşa Mahallesi'dir. En düşük fiyata sahip mahalle on beş kuruş ile Kılbaş Mahallesi'dir.

İncelenilen dönem içerisinde dükkân fiyatları, dükkânların buldukları yere ve dükkânın cinsine göre farklı fiyatlara sahiptir. Kazâdaki dükkân fiyatlarını terekeler ve şer'iyeye sicillerindeki satış kayıtları ile birlikte değerlendirildiğinde dükkân fiyatlarının 15¹⁷⁰²--1200 kuruş¹⁷⁰³ arasında fiyatlandığı görülmektedir. Arşiv vesikalarından en yüksek dükkân fiyatlarının Fatih Mehmet Paşa Mahallesi, Hasırlı Mahallesi, Kadı Hacı Ali Mahallesi ve Sipahi Pazarı'nda olduğu görülmektedir. Buna göre yüksek fiyatlı dükkânlara sahip olan bu yerler, şehrin ticari hayatının canlı ve iş potansiyelinin yüksek olduğu yerler olarak değerlendirilebilir.

2.5.5.2. Ev Fiyatları

Gayrimenkul fiyatlarının tespitinde üzerinde durulması gereken diğer bir husus ev satışlarıdır. Ev fiyatlarının tespit edilmesi, kazâda yaşayan insanların ekonomik durumlarını gösterdiği gibi, aynı zamanda satış kayıtlarında ayrıntılı olarak tasvir edilen evlerden şehirde yaşayan halkın ne tip meskenlerde ikâmet ettiği ortaya çıkmaktadır.¹⁷⁰⁴

Amid Kazâsı'ndaki ev satış kayıtları şer'iyeye sicilleri ve tereke kayıtlarının değerlendirilmesi neticesinde tespit edilmeye çalışılmıştır. Ancak özellikle şer'iyeye sicillerindeki ev satış kayıtlarının kronolojik bir sıra takip etmemesi ayrıca aynı yıl içerisindeki birçok ev satışı kaydının olması sebebiyle, her satış kaydının tek tek izahı

¹⁷⁰² DŞS. 359, 33

¹⁷⁰³ DŞS. 360, 267.

¹⁷⁰⁴ "Eski Diyarbakır evleri sokak görünüşleri penceresiz çıplak duvarlar arz eder, bu evin iç hayatını maskeler. Sokak kapısından girilince bir geçitten geçilerek oldukça büyük bir avluya açılır. Bu avlu eve mahsus çeşitli kısımlar ile çevrilmiştir. Bunlar ekseriyetle iki katlıdır. Zemin katta depolar, ahırlar, nadiren oturma kısımları yerleştirilmiştir. Aile hayatına tahsis edilen bu iki kat büyüklü küçük odalardan meydana gelmektedir. Ayrıca avluya çıkan revak bu evlerin en karakteristik özelliğidir. En eski diyarbakır evlerinde avluya bakan yüzler bazalt ve kalker taşından yapılmıştır. Odalar ise yaz odaları ve kış odaları olmak üzere güneşin geliş yönüne göre değişmektedir. Haremlik ve selamlık odaları ayrıdır ve ayrı kapılar ile dışarıya açılmaktadır. Odalar genellikle 4X7-3,5X 6 metre genişlikte ve 4-4,5 metre yüksekliğindedir. Dam örtüsü yuvarlak ağaçlar üzerine tahta kaplama ve bunun üzerinde 30-50 cm yüksekliğinde toprak bulunmaktadır." Doğan Erginbaş, *Diyarbakır Evleri*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1953, 5-11.

yapılamayacağından, her sicilden belirli sayıda örnek ile genel bir değerlendirme yoluna gidilmiştir. Buna göre şer'iyeye sicillerinde bahsi geçen ev satış kayıtlarından bazıları kronolojik sıra ile aşağıda verilmiştir.

Usta Burcu Mahallesi'nde ikâmet eden Ömer oğlu Cebrail aynı mahallede bulunan ve bir çardak, bir su kuyusu, bir matbah, bir kenef ve avludan oluşan evini 13 Eylül 1723 tarihinde Ali oğlu Yusuf'a 110 kuruşa satmıştır.¹⁷⁰⁵ Camiü'l-Esved Mahallesi'nde ikâmet eden Sakine Hanım 12 Ekim 1723 tarihinde aynı mahallede bulunan ve iki oda, bir su kuyusu, iki kenef, bir kiler ve avludan oluşan evini 240 kuruşa Seyyid Ebubekir'e satmıştır.¹⁷⁰⁶ Aynı tarihli başka bir ev satışında İbrahim oğlu Süleyman adlı şahıs Çarugi Mahallesi'nde bulunan ve üç sofa, bir neccari, bir meclis, bir matbah, bir kenef, bir avlu ve haricinde bulunan ahırdan oluşan evini Mustafa Çelebi'ye 600 kuruşa satmıştır.¹⁷⁰⁷ Yine Amid halkından Mustafa Ağa adlı şahıs 2 Temmuz 1724 tarihinde Molla Bahaeddin Mahallesi'nde bulunan ve iki çardak, bir avlu, bir matbah, bir kilerden oluşan evini Mustafa Ali oğlu Mustafa'ya 150 kuruşa satmıştır.¹⁷⁰⁸ Hacı Büzürk Mahallesi sakini Molla Ali adlı şahıs 9 Temmuz 1724 tarihinde aynı mahallede bulunan ve üç oda, bir kenef, bir avludan oluşan evini, Seyyid Osman Efendi'ye 35 kuruşa satmıştır.¹⁷⁰⁹ Selim oğlu Mehmet adlı şahıs sahibi olduğu Mümiş Toğan Mahallesi'nde bulunan ve bir oda, bir çardak, bir matbah, bir kenef ve bir avludan oluşan evini 28 Temmuz 1724'de Veliüddin adlı şahsa 100 kuruşa satmıştır.¹⁷¹⁰ Yine Amid halkından Ayşe Hanım, Kavvas Mahallesi'nde sahip olduğu ve iki meclis, bir eyvan, bir su kuyusu, bir matbah, bir kenef ve bir avludan oluşan evini 30 Kasım 1732 tarihinde Sofu Hızır'a 510 kuruşa satmıştır.¹⁷¹¹ Amid halkından Seyyid Ali adlı şahıs 1 Ocak 1733 tarihinde Siirtli Mahallesi'nde bulunan iki meclis, bir eyvan, bir matbah, ahır, kenef ve avludan müteşekkil evini 230 kuruşa Hacı Tahir'e satmıştır.¹⁷¹² 24 Şubat 1733 tarihli başka bir kayıтта Mustafa adlı şahıs Hoca Ahmet Mahallesi'nde sahibi olduğu ve iki meclis, bir matbah, bir kenef, bir avludan oluşan evini 220 kuruşa

¹⁷⁰⁵ DŞS. 592, 6.

¹⁷⁰⁶ DŞS. 592, 39.

¹⁷⁰⁷ DŞS. 592, 44.

¹⁷⁰⁸ DŞS. 352, 2.

¹⁷⁰⁹ DŞS. 352, 10.

¹⁷¹⁰ DŞS. 352, 12.

¹⁷¹¹ DŞS. 310, 8.

¹⁷¹² DŞS. 310, 17.

Abdullah oğlu Ali'ye satmıştır.¹⁷¹³ Abdullah oğlu Yusuf, Sinan Kethüda Mahallesi'nde bulunan ve bir oda, iki aralık, bir matbah, bir kenef ve avludan oluşan evini 19 Nisan 1739'da 160 kuruşa Fatma Hanım'a satmıştır.¹⁷¹⁴ Hoca Maksud Mahallesi halkından Erkü adlı gayrimüslim sahibi olduğu ve iki meclis bir matbah, bir kenef, su kuyusu ve avludan meydana gelen menzilin 8 Haziran 1740 tarihinde Sopye adlı gayrimüslim kadına 100 kuruşa satmıştır.¹⁷¹⁵ Hasır-ı Sagir Mahallesi'nde ikâmet eden Bekir Beşe, aynı mahallede bulunan ve bir meclis, bir çardak, bir matbah ve kiler, su kuyusu, kenef ve avludan oluşan evini 1 Temmuz 1746 tarihinde 220 kuruşa Abdullah oğlu Yusuf'a satmıştır.¹⁷¹⁶ 25 Nisan 1752 tarihli başka bir ev satış kaydında Çağal Mahallesi halkından Hatice aynı mahallede bulunan ve iki oda, bir kenef, bir kiler ve avludan müteşekkil evini Fatma adlı hanıma yetmiş kuruşa satmıştır.¹⁷¹⁷ Cami-i Kebir Mahallesi halkından Süleyman Efendi aynı mahallede sahibi olduğu ve üç oda, bir kenef, bir avlu, bir matbah ve bir hasır eyvandan meydana gelen evini 7 Şubat 1789 tarihinde 500 kuruşa Hüseyin kızı Hatice Hanım'a satmıştır.¹⁷¹⁸ Amid halkından Süleyman Bey sahibi olduğu ve Hüsameddin Mahallesi'nde bulunan üç sofa, iki meclis, dört matbah ve kenef, eyvan, avlu ve sarı kapıya sahip menzilin 23 Temmuz 1792 tarihinde Molla İbrahim'e 400 kuruşa satmıştır.¹⁷¹⁹

Ev satış kayıtları arasında dikkat çeken hususlardan bir diğeri de yüksek fiyatlı menzillerin satışlarıdır. Amid sakinlerinden Zeliha Hanım Kadı Cami Mahallesi'ndeki evini 4 Ekim 1792 tarihinde 2000 kuruşa Seyyid Hüseyin'e satmıştır. Bu satış kaydında evin kimlerle komşu olduğu izah edilse de evin fiziksel özellikleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.¹⁷²⁰ Aynı tarihli başka bir satış kaydında Derviş Hüseyin Mahallesinde bulunan ve Sarıklı İbrahim Ağa'ya ait olan ve üç oda, kenef, matbah, eyvan, büyük ve küçük kiler ve avludan oluşan evi Abdi Beşe'ye 330 kuruşa satmıştır.¹⁷²¹

¹⁷¹³ DŞS. 310, 32.

¹⁷¹⁴ DŞS. 360, 208.

¹⁷¹⁵ DŞS. 360, 330.

¹⁷¹⁶ DŞS. 313, 95.

¹⁷¹⁷ DŞS. 313, 82.

¹⁷¹⁸ DŞS. 267, 2.

¹⁷¹⁹ DŞS. 626, 18.

¹⁷²⁰ DŞS. 626, 54.

¹⁷²¹ DŞS. 626, 53.

Şer'iyeye sicillerinde bahsi geçen ev satışlarında, evlerin fizikî özelliklerine ve buldukları mahallelere göre farklı fiyatlara sahip olduğu dikkati çekmektedir. İncelenilen dönem içerisinde ev fiyatlarının 70¹⁷²²-2000¹⁷²³ kuruş arasında fiyatlandığı görülmektedir. Daha öncede değinildiği üzere şer'iyeye sicillerinin düzenli bir tarih sırası takip etmemesi sebebiyle bu dönemde ev fiyatlarının tespitinde tereke kayıtlarından faydalanılmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu sebeple incelenilen dönemde, tereke kayıtlarından tespit edilebilen 217 evin mahallelere dağılışı, en yüksek ve en düşük fiyatları aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 2.20. Tereke Defterlerine Göre Amid Kazası'nda Ev Fiyatları (Kuruş)¹⁷²⁴

Mahalle Adı	En Yüksek (Kuruş)	En Düşük (Kuruş)	Mahalle Adı	En Yüksek (Kuruş)	En Düşük (Kuruş)
Cami'ün-Nebi	1200	40	Lala Bey	340	20
Hanzade	285	50	Arap Şeyh	1000	---
Ali Paşa	400	29	İbn-i Müderris	1500	30
Cami'üs-Sefa	500	16.5	Muallâk	2000	---
İskender Paşa	1010	20	Suluki	400	35
Hamza Bey Mescidi	200	---	Mustafa Paşa	290	35
Hüsameddin	400	42	Molla Bahaeddin	1000	80
Alican	108	20	Ablak	50	---
Küçük Kinisa	500	---	Mehdi Mehmet	500	---
Hüsrev Paşa	140	---	Rabia Hatun	100	---
Şeyh Said-i Küçük	500	35	Murtaza Paşa	553	20
Maryemun	131	---	İskender Paşa	280	50
Hacı İzzeddin	300	65	Melek Ahmet Paşa	500	---
Şeyh Yusuf	400	---	Nalçacı	200	37
Derviş Hüseyin	750	44	Şeyh Yasin	200	165
Şeref Çavuş	40	25	Kadı Paşa	25	---
Fatih Mehmet Paşa	600	40	Çöpi	260	---
Debbağ hane	80	---	Hüseyin Efendi	90	26
Perakende Mehmet Paşa	233	100	Hevace Ahmet	100	70
Sarrafi İskender	150	---	Taban oğlu	141	---
Katır Pınarı	52	40	Gazi Cami	20	---
Gül	200	150	Kalender hane	20	---
Sinan Kethüda	300	---	Yiğit Ahmet	250	140
Şeyh Matar	600	195	Abdal	83.5	---
Hisarlı (Hasır)	400	40	Kastal	500	100
Kala-i Küçük Mescidi	101	---	Hacı Osman	500	16.5
Rumiyan	500	60	Kubbe-i Siyah	212	---
Kılbaş	100	25	Veli Kethüda	370	40
Hoca Haçedur	350	70	Kılıç Bey	100	---

¹⁷²² DŞS. 313, 82.

¹⁷²³ DŞS. 626, 54.

¹⁷²⁴ Bu tablonun hazırlanmasında; DŞS. 315, DŞS. 599, DŞS. 349, DŞS. 363, DŞS. 364, DŞS. 327, DŞS. 588, DŞS. 600, DŞS. 359, numaralı tereke defterlerinden ve 1 numaralı Diyarbekir Ahkâm-ı Şikâyet Defteri'nden istifade edilmiştir.

Tablo.2.20. (Devamı)

Siirdi	50	---	Hacı Büzürk	500	300
Hoca Maksud	800	20	Hızır İlyas	800	---
Defterdar	150	---	Kaşık Budak	200	80
Cami-i Kebir	135	---	Mümiş Toğan	100	---
Çakal	41.5	---	---	---	---

Tablo incelendiğinde terekelerdeki ev fiyatlarının 16,5--2000 kuruş arasında dağıldığı görülmektedir. Ev fiyatlarının en yüksek olduğu mahalleler sırasıyla Muallâk, İbn-i Müderris, Molla Bahaeddin, Arap Şeyh, Camiünnebi ve İskender Paşa'dır.¹⁷²⁵ Bu bilgilere bakılarak adı geçen mahalleler kazâdaki zengin insanların oturduğu sosyal ve ticari hayatın canlı olduğu yerler olarak düşünülebilir.

Yine tabloya göre ev fiyatlarının en düşük olduğu mahalleler sırasıyla Katır Pınarı, Şeref Çavuş, Hüseyin Efendi, Alican ve Kılbaş'tır. Bu mahallelerde bulunan evlerin ortalama fiyatları üzerinden değerlendirildiğinde, adı geçen mahallelerdeki evlerin 20-108 kuruş arasında fiyatlandığı görülmektedir. Bu veriye göre adı geçen mahallelerde ikâmet eden kimselerin iktisadî durumlarının da alt seviyelerde olması muhtemeldir. Çünkü ev fiyatlarının düşük olduğu mahalleler genel itibariyle gelir seviyesinin de düşük olduğu kimselerin ikâmet ettiği yerler olarak düşünülmelidir.

2.5.5.3. Bağ, Bahçe ve Tarla Fiyatları

Amid kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelen satışlardan bağ ve bahçelerin fiyatlarını tespit edilebildiği gibi, aynı zamanda o coğrafyadaki tarımsal ürünlerin çeşitleri hakkında fikir sahibi olunabilmektedir. İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'na ait arşiv vesikalarından tespit edilebilen satış kayıtları şu şekildedir.

Hacı Osman Mahallesi halkından Halil Ağa adlı şahıs, Ali Pınarı Karyesi'nde sahibi olduğu ve içinde bir oda, kenef ve avlunun bulunduğu bağını, 5 Ekim 1723 tarihinde Köprüyapanzade Mustafa Çelebi'ye 1000 kuruşa satmıştır.¹⁷²⁶ Behramki Karyesi'nden İskender sahibi olduğu ve içinde altı yüz elli kökten meydana gelen üzüm bağını 12 Ocak 1724 tarihinde Amid halkından Resul'a otuz kuruşa satmıştır.¹⁷²⁷ Yine başka bir satış kaydında Musa oğlu Davut, Demrek-i Sagir Karyesi'nde sahibi olduğu

¹⁷²⁵ Bu mahallerde bulunan evlerin en yüksek kıymetlerinin aritmetik ortalaması 1135 kuruştur.

¹⁷²⁶ DŞS. 592, 32.

¹⁷²⁷ DŞS. 592, 97.

zeytinliğini 3 Aralık 1732 tarihinde Ramazan Ali oğlu Ramazan'a kırk beş kuruşa satmıştır.¹⁷²⁸ Yine Amid halkından Ömer oğlu Bekir, Safer Karyesi'ndeki zeytinliğini 2 Mart 1741'de Şeyhmus adlı şahsa kırk kuruşa satmıştır.¹⁷²⁹ Cami-i Kebir Mahallesi halkından Hacı Mustafa Ağa, Dağ Kapısı dışında ve Seyran Tepesi civarında bulunan çiftlik ve tarlalarının yarım hissesini kardeşi Hacı Mehmet'e 23 Kasım 1746 tarihinde 950 kuruşa satmıştır.¹⁷³⁰ Bu satışta dikkat çeken husus tarlanın toplam değerinin 1900 kuruş gibi yüksek bir rakam olmasıdır. Camiünnebi Mahallesi halkından Emin 29 Mart 1752 tarihinde Akımi Karyesi'nde sahibi olduğu ve içinde iki yüz elli kök üzümün bulunduğu bağının 1/4 hissesini Seyyid Mehmet'e yetmiş iki kuruşa satmıştır.¹⁷³¹

İncelenilen dönemde tereke kayıtlarına yansıyan bağ, bahçe ve tarla fiyatları şu şekildedir. Kasım Bey Mahallesi halkından iken 17 Mayıs 1756 tarihinde vefat eden Abdülmelik adlı şahsın terekesinde bulunan ve Küçük Salih Karyesi'ndeki bağının değeri 12.000 akçe/100 kuruştur.¹⁷³² Yine 8 Ağustos 1756 tarihinde Abdal Mahallesi halkından iken vefat eden Mehmet adlı şahsın terekesinde, Mardin Kapısı dışında bulunan tarlasının değeri 49.200 akçe/410 kuruştur.¹⁷³³ Kıtırbil-i Zimmî Karyesi'nde sakin iken 7 Eylül 1756 tarihinde vefat eden Nebiru oğlu İmere adlı gayrimüslimin tereke kaydına göre İmere adlı gayrimüslimin ikâmet ettiği karyede bulunan bağının değeri 1800 akçedir.¹⁷³⁴ Yine 12 Temmuz 1790 tarihli başka bir tereke kaydına göre Hacı Hızır Mahallesi halkından Hacı Mehmet'in Kavvas Mahallesi'nde bulunan güllük ve bağının fiyatı 29.000 para/725 kuruştur.¹⁷³⁵

Amid Kazâsı'na ait şer'iyeye sicilleri ve tereke kayıtlarına yansıyan bilgilerin incelenmesi neticesinde bağ ve bahçe fiyatlarının arazinin bulunduğu mevkiye, bölgenin sulu olup olmamasına, bağ ve bahçede yetiştirilen ürünün cinsine göre farklı fiyatlara sahip oldukları dikkat çekmektedir. Mesela 12 Ocak 1724 tarihli bir satış kaydında içerisinde 650 kök üzüm olan bir bağ otuz kuruşa satılırken¹⁷³⁶, 29 Mart 1752 tarihli başka bir satış kaydında içerisinde 250 kök üzüm olan bir bağın ¼ hissesi yetmiş kuruşa

¹⁷²⁸ DŞS. 310, 2.

¹⁷²⁹ DŞS. 360, 201.

¹⁷³⁰ DŞS. 313, 118.

¹⁷³¹ DŞS. 313, 83.

¹⁷³² DŞS. 349, 9.

¹⁷³³ DŞS. 349, 35.

¹⁷³⁴ DŞS. 349, 42.

¹⁷³⁵ DŞS. 359, 38.

¹⁷³⁶ DŞS. 592, 97.

alıcı bulmuştur.¹⁷³⁷ Buna göre bağ, bahçe ve tarla fiyatlarının belirlenmesinde arazinin büyüklüğünden ziyade arazinin bulunduğu mevkinin fiyatta daha belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

İncelenilen dönemde şer'iyeye sicillerinde yer alan satış kayıtlarında bağ ve bahçe fiyatlarının 30¹⁷³⁸-1900¹⁷³⁹ kuruş arasında fiyatlandığı olduğu görülürken, tereke kayıtlarında bağ, bahçe ve tarla fiyatlarının 15¹⁷⁴⁰-725¹⁷⁴¹ kuruş arasında olduğu anlaşılmaktadır.

2.6. TOPRAĞIN İŞLETİLMESİ

2.6.1. Tîmârlar

Tîmâr, Osmanlı Devleti'nin sosyal, iktisadî ve askeri yapısını şekillendiren hususlardan biridir. Tîmâr teşkilâtında devletin, arazi-i miri denilen ve geliri kendisine ait olan arazinin, belirli bir bölümünün yıllık gelirinin belirli bir hizmet karşılığında bir veya birden fazla şahsa verilmesine tîmâr denilmektedir. Tîmârların yıllık gelirleri ise 19.999 akçeye kadardır.¹⁷⁴²

Osmanlı klasik döneminde yaygın ve etkili bir şekilde işletilen tîmâr sistemi özellikle XVII. yüzyılın başlarında bozulmaya başlamış, yüzyılın sonlarından itibaren giderek askeri fonksiyonunu kaybetmiştir. Bu bozulmayla nedeniyle, XVIII. yüzyılın başlarında merkezi yönetim tîmâr gelirlerini hazineye aktarmaya yönelik bazı tedbirler almaya başlamıştır. Özellikle XVIII. yüzyılda sistemdeki meseleleri düzeltmek için Sultan I. Abdülhamit zamanında birtakım çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, bu hususta önemli bir sonuç elde edilememiştir.¹⁷⁴³

Tîmâr sistemindeki bozulmaya en güzel örneklerden biri Diyarbekir Eyâleti'nde görülmektedir. XVII. yüzyıl sonlarında eyâlet genelinde 2992 zeâmet ve tîmâr bulunur

¹⁷³⁷ DŞS. 313, 83.

¹⁷³⁸ DŞS. 592, 97.

¹⁷³⁹ DŞS. 313, 118.

¹⁷⁴⁰ DŞS. 349, 42. 1800 akçe/120 = 15 kuruş.

¹⁷⁴¹ DŞS. 359, 38. 29.000 para/40 = 725 kuruş

¹⁷⁴² Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tîmârlar", *AÜHFD*, 1(4), Ankara 1944, 536; Halil Cin, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1987, 70.

¹⁷⁴³ Halil İnalçık, "Tîmâr", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XXXXI, 168-1729.

iken¹⁷⁴⁴ 20 Mayıs 1802 tarihine gelindiğinde bu sayı 985'e kadar düşmüştür.¹⁷⁴⁵ XVIII. yüzyılda da gerek Diyarbekir Eyâleti genelinde gerekse Amid Sancağı'nda tîmâr ve zeâmetlere olan ilginin günden güne azaldığı görülmektedir.

Mesela Diyarbekir valisi Yusuf Ziya Paşa'ya gönderilen 17 Mart 1794 tarihli bir fermanda, Diyarbekir Eyâleti'nde vaki tîmâr ve zeâmetlerin harap ve sahipsiz olduğu ayrıca Amid Sancağı'nda bulunan 232 tîmâr ve zeâmete rağbet edilmediğinden, bu zeâmet ve tîmârların mahsul ve vergilerinin toplanarak irad-ı cedit hazinesine gelir olarak kaydedilmesi istenilmektedir.¹⁷⁴⁶

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda bulunan tîmâr topraklarının sayısı ve tîmâr sahiplerinin gelirleri arşiv vesikaları dâhilinde incelenmiştir. Bu dönemde Amid Kazâsı'na tabi 109 karyenin tîmâr olarak işletildiği tespit edilmiştir. Amid Kazâsı'ndaki tîmâr toprakları bir kişinin tasarrufu altına verilebildiği gibi¹⁷⁴⁷, birkaç kişinin müşterek tasarruf ettikleri tîmârlar da mevcuttur.¹⁷⁴⁸ İncelenilen dönemde kazâda tîmâr olarak işletilen karyeler, tîmâr sahipleri ve tîmâr gelirleri aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 2.21. 18. Yüzyılda Amid Kazâsı'nda Tîmâr Sahipleri ve Tîmâr Gelirleri (Akçe)¹⁷⁴⁹

Tîmâr Sahibi	Tîmâr Geliri (Akçe)	Tîmârın Bulunduğu Yer		Tarih
		Karye Adı	Nahiye Adı	
Mustafa	11.510	Hacı Osman	Şark-i Amid	24 Ekim 1702
İbrahim	8.035	Taşdirek	Garb-i Amid	8 Mayıs 1704
Bekir	6.000	Sedirlü	Şark-i Amid	15 Mayıs 1704
İsmail	6.000	Suluvıran	Garb-i Amid	30 Mayıs 1704
Abdullah	7.149	Metranlı	Şark-i Amid	2 Haziran 1704
Mustafa	5.250	Hücceti	Garb-i Amid	5 Haziran 1704
Bekir	6.068	Sekisviran	Garb-i Amid	8 Haziran 1704

¹⁷⁴⁴ Özkaya, 18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu, 24.

¹⁷⁴⁵ Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 280.

¹⁷⁴⁶ “Diyarbekir Eyâletinde vâki zeâmet ve tîmârlar malumunuz istikbâli takribiyle harap ve... olundukta kimesne rağbet itmediğine binaen hasil-ı terki canib-i miriçün zabt ve ta'zir ve tahsil olunmak üzere hazîne-i amiremde mahfuz baş muhasebe defterlerinden muharrec memhûr ve muhazî suret-i defterde muharrir Amid sancağında vâki iki yüz otuz iki aded zeâmet ve tîmârlar irad-ı cedit-i hümayûnum tarafından zabt ve edâ olunmak üzere tanzim olunduktan naşi salifüz-zikr zeâmet ve tîmârların iş bu iki yüz senesi mart-ı ibtidâsından sene-i mezbûr şaban-ı muazzamına değün bir sene-i kâmile zabt ve rabt olmak üzere muşaru'n-ileyhin uhdesine aid olunmağla zikr olunan zeâmet ve tîmârlar sene-i mezbûre mahsuben zabt ve rabt vâki olan mahsulât ve rüsûmat kanûn-ı kadîm üzere ve olageldiği üzere ahz ve kabz”, DŞS. 355, 32.

¹⁷⁴⁷ BOA, TT. d. 939, 2, 13, 18, 23, 24.

¹⁷⁴⁸ TKGM. KK. TT. d. 387, 4.

¹⁷⁴⁹ Bu tablonun hazırlanmasında; 1-2-3 numaralı Diyarbekir Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri, 1383, 1392, 1400, 1404, 1421, 1424 numaralı Nişan-Tahvil Defterleri, 592, 626 numaralı Diyarbekir şer'iyce sicilleri, BOA, TT. d. 939 numaralı tahrir defteri ve TKGM. KK. TT. d. 387 ve 404 numaralı derdest defterlerinden istifade edilmiştir.

Tablo. 2.21 (Devamı)

Ömer	6.000	Sumlu	Şark-i Amid	30 Haziran 1704
Hasan	10.300	Karapınar	Garb-i Amid	9 Temmuz 1704
İsmail	7.200	Derbusa	Garb-i Amid	30 Mayıs 1706
Halil	6.486	Araklı	Garb-i Amid	28 Mayıs 1714
Mehmet	4.000	Abdalviran	Şark-i Amid	5 Ekim 1718
Hüseyin Ağa	12.000	Karagöz	Şark-i Amid	6 Kasım 1723
Ali	3.100	Altunakar	Garb-i Amid	13 Ağustos 1731
İbrahim	3.000	Kamilviran	Şarki Amid	8 Temmuz 1746
Yusuf	6.000	Selimi Mezraası	Garb-i Amid	6 Nisan 1749
Hüseyin	2.818	Hobak Mezraası	Şark-i Amid	6 Temmuz 1749
Bekir	5.079	Sas	Garb-i Amid	15 Haziran 1750
Ali	3.287	Kırkpınar	Şark-i Amid	27 Ekim 1754
Abdullah	12.077	Kıtrbil-i Süfla	Şark-i Amid	18 Ağustos 1755
Abdullah	3.000	Temürhan	Şark-i Amid	12 Mart 1756
Abdi	11.000	Kehfneçar	Şark-i Amid	11 Aralık 1759
Hasan	12.310	Hacı Osman	Şark-i Amid	18 Temmuz 1766
Mehmet	3.600	Tosanviran	Garb-i Amid	11 Nisan 1767
Abdullah	7.135	Hulviran	Garb-i Amid	11 Nisan 1767
Abdullah	3.000	Ak Meşhed	Şark-i Amid	11 Haziran 1767
Halil	4.700	Karlık	Şark-i Amid	17 Haziran 1767
Şerafettin	1.500	Molla Hamuk	Garb-i Amid	24 Aralık 1767
Ali	12.077	Kıtrbil-i Süfla	Şark-i Amid	10 Ocak 1768
Mustafa	6.572	Hacı Ali	Şark-i Amid	9 Kasım 1768
Mustafa	6.000	Bağlu	Şark-i Amid	20 Şubat 1769
Abdullah	10.000	Kehfneçar	Şark-i Amid	9 Haziran 1770
Abdullah	10.706	Hüseyini	Garb-i Amid	3 Eylül 1770
Mustafa	10.295	İsacaklı	Şark-i Amid	14 Eylül 1770
İsmail	6.000	Karaca viran	Şark-i Amid	15 Eylül 1770
Hüseyin	2.252	Balamur	Garb-i Amid	22 Eylül 1770
Ali	10.148	Mübareki	Garb-i Amid	25 Eylül 1770
Yusuf	17.370	Mahalviran	Şark-i Amid	26 Eylül 1770
Şeyhmus	6572	Sağrılı	Şark-i Amid	30 Eylül 1770
Resul	7.000	Katr Pınarı	Şark-i Amid	30 Eylül 1770
Ali	8.000	Develi	Şark-i Amid	14 Ekim 1770
Süleyman	10.705	Hüseyini	Garb-i Amid	17 Ekim 1770
Rahman	6.000	Hasırlı	Şark-i Amid	31 Ekim 1770
Halil	17.730	Semaviran	Şark-i Amid	31 Ekim 1770
Süleyman	11.000	Şemame	Şark-i Amid	3 Kasım 1770
Fazlı	11.400	Derimid	Garb-i Amid	8 Kasım 1770
Muhammet	10.275	İshak	Şark-i Amid	9 Kasım 1770
Selim	9.000	Sadi	Şark-i Amid	13 Kasım 1770
Hasan	3.700	Süveydi	Garb-i Amid	20 Kasım 1770
Süleyman	8.000	Küçük	Şark-i Amid	22 Kasım 1770
Hasan	7.000	Kıtrbil-i Ulya	Şark-i Amid	2 Ağustos 1772
Hüseyin	10.000	Akviran	Şark-i Amid	2 Ağustos 1772
Ebubekir	2.818	Susah	Şark-i Amid	18 Şubat 1773
Resul	6.000	Hoy Ömer	Garb-i Amid	18 Şubat 1773
Mehmet	6.847	Halasviran	Garb-i Amid	7 Eylül 1774
Mehmet	3.226	Arafat	Garb-i Amid	7 Eylül 1774
Hasan	9.000	Hişam	Garb-i Amid	9 Şubat 1777

Tablo. 2.21 (Devamı)

Şeymus	5.000	Sagir kulu	Şark-i Amid	9 Şubat 1777
Mustafa	10.000	Gürü	Garb-i Amid	9 Şubat 1777
Abdullatif	11.470	Dirmet	Garb-i Amid	9 Şubat 1777
Osman	9.000	Biçar Ömer	Şark-i Amid	16 Temmuz 1777
Hacı Ahmet	8.077	Harkamil	Şark-i Amid	16 Temmuz 1777
Abdullah	10.706	Hüseyini	Garb-i Amid	15 Ağustos 1777
Abdullah	5.079	Sas	Garb-i Amid	15 Ağustos 1777
Mustafa	5.000	Kuzağ	Garb-i Amid	2 Eylül 1777
Halil	2.300	Kehfneçar	Şark-i Amid	30 Ağustos 1777
Adem	5.000	Hızirkulu	Şark-i Amid	2 Eylül 1777
Mustafa	10.000	Gözeli	Garb-i Amid	22 Eylül 1777
Ahmet	6.500	Porsaklu	Şark-i Amid	5 Eylül 1777
Salim	6.000	Kışlak Oturanlar	Şark-i Amid	7 Eylül 1777
Abdullah	10.529	Şeyhkend	Garb-i Amid	15 Eylül 1777
Rasim	15.148	Hayderük	Garb-i Amid	16 Eylül 1777
Hacı Mehdi	12.887	Abdalgözü	Şark-i Amid	26 Eylül 1777
İsmail	12.026	Alidarlı	Şark-i Amid	24 Eylül 1777
Sadi	11.447	Reha	Garb-i Amid	19 Ocak 1780
Mustafa	17.094	Kırkviran	Garb-i Amid	9 Şubat 1780
Musa	10.188	Siirdi	Garb-i Amid	15 Mart 1780
Kara	2.000	Kırkat	Şark-i Amid	15 Mart 1780
İbrahim	6.286	Bağcalu	Şark-i Amid	29 Mayıs 1780
Osman	2.000	Karakum	Garb-i Amid	6 Eylül 1780
Mustafa	3.600	Çavuşan	Garb-i Amid	10 Kasım 1780
Hacı Resul	6.000	Toy Ömer	Garb-i Amid	4 Şubat 1781
Mustafa	2.765	Atak Hasan	Garb-i Amid	7 Mayıs 1781
Hasan	8.000	Gelice	Garb-i Amid	19 Ağustos 1781
Osman	17.826	Sucu Ömer	Şark-i Amid	21 Nisan 1782
Osman	2.200	Bakırveli	Şark-i Amid	21 Nisan 1782
Hacı Hasan	2.000	Susar	Şark-i Amid	9 Haziran 1782
Osman	2.000	Selimi	Garb-i Amid	16 Eylül 1782
Mustafa	5.250	Huldi/Holdi	Garb-i Amid	14 Ekim 1783
Bekir	6.000	Hasırlı	Şark-i Amid	25 Kasım 1783
Mustafa	2.200	Kavuk	Garb-i Amid	2 Temmuz 1786
Abdullah	13.000	Âsa	Şark-i Amid	2 Eylül 1786
Osman	12.860	Bakırca	Şark-i Amid	2 Eylül 1786
Osman	4.000	Ömer	Şark-i Amid	2 Eylül 1786
Osman	7.105	Hasanviran	Şark-i Amid	2 Eylül 1786
Osman	15.115	Kadı Ulya	Garb-i Amid	6 Haziran 1792
Osman	11.000	Sumak	Garb-i Amid	6 Haziran 1792
Ahmet	11.000	Hamamcı	Şark-i Amid	5 Aralık 1796
Abdullah	6.000	Kamakordalı	Şark-i Amid	5 Aralık 1796
Abdullah	17.094	Kaziktepe	Garb-i Amid	5 Aralık 1796
Abdullah	2.252	Kırıkhan	Garb-i Amid	5 Aralık 1796
Mustafa	8.936	Balluca	Garb-i Amid	7 Aralık 1796
Ahmet	5.573	Dikini	Şark-i Amid	7 Aralık 1796

Tablo incelendiğinde Amid Kazâsı'nda tîmâr miktarlarının 2118-17.826 akçe arasında değiştiği görülmektedir. Tîmâr gelirlerinin ortalamasına bakıldığında 4000-11.000 akçe arasında dağılımın yoğun olduğu dikkat çekmektedir. Tîmârların nahiyelere

dağılımına bakıldığında, Şark-i Amid Nahiyesi'nde altmış üç karye, Garb-i Amid Nahiyesi'nde kırk altı karyenin tîmâr toprağı olarak işletildiğı görülmektedir. Tablodaki verilerden XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'ndaki tîmârların tamamının bir kişiye verildiğı, müşterek olarak verilen tîmârların yok denecek kadar az olduğı anlaşılmaktadır.

2.6.2. Zeâmetler

Osmanlı tîmâr sistemi içerisindeki diğeri bir dirlik türü zeâmetlerdir. Osmanlı askeri teşkilâtı içinde zeâmet genel olarak askeri hizmette bulunanlara verilen ve yıllık geliri 20.000-99.999 akçe arasında değışen dirlikleri ifade etmektedir. Bu dirlikleri tasarruf eden kimselere *zaim* adı verilmektedir.¹⁷⁵⁰

Zaimler, tîmârlı sipahiler gibi dirliğinin bulunduğı yerde ikâmet etmek ve sefere çağrıldıklarında cebelüleri ile sefere çıkmak zorundaydılar. Zeâmetler tezkere kaydıyla merkezden berat verilmek suretiyle tevcih edilmekte ve babadan mahlûl kalan zeâmetler oğullarına geçebilmektedir.¹⁷⁵¹ Klasik dönemde düzenli şekilde işletilen bu sistem, ileriki dönemlerde önemini yitirmeye başlamıştır. Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren zeâmet ve tîmâr sahiplerinin görevli oldukları yerlerde oturmaması sebebiyle bu sistem giderek bozulmaya yüz tutmuştur.¹⁷⁵²

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda, yirmi altı karyenin zeâmet olarak işletildiğı tespit edilmiştir. Kazâdaki zeâmetlerin sahipleri ve zeâmet gelirlerinin akçe cinsinden miktarları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2.22. 18. Yüzyılda Amid Kazâsı'nda Zeâmet Sahipleri ve Gelirleri (Akçe)¹⁷⁵³

Zeâmet Sahibi	Zeâmet Geliri (Akçe)	Zeâmetin Bulunduğı Yer		Tarih
		Karye Adı	Nahiye Adı	
Mehmet	20.819	Kadıkendi	Şark-i Amid	9 Temmuz 1702
Yusuf	30.000	Kengerli-i Ulya	Şark-i Amid	26 Mart 1703
Mehmet	20.200	Taraklu	Şark-i Amid	25 Mart 1704
Osman	22.000	Kaşıklı	Garb-i Amid	26 Mayıs 1704

¹⁷⁵⁰ Erhan Afyoncu, "Zeâmet", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, XXXIV, 162; Cin, *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, 70.

¹⁷⁵¹ Sadık Akdemir, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Isparta*, Isparta Valiliğı, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Isparta 2008, 131.

¹⁷⁵² Halil Sahillioğlu, "Zeâmet", *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1979, XIII, 478-479.

¹⁷⁵³ Bu tablonun hazırlanmasında; 1-2-3-4 numaralı Diyarbekir Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri, 1383, 1392, 1400, 1404, 1421, 1424 numaralı Nişan-Tahvil Defterleri, 592, 626 numaralı Diyarbekir şeriyye sicilleri, BOA, *TT. d.* 939, TKGM. *KK. TT. d.* 404 ve TKGM. *KK. TT. d.* 387 numaralı tahrir defterlerinden istifade edilmiştir.

Tablo. 2. 22. (Devamı)

Mehmet	23.000	Arzuoğlu	Şark-i Amid	21 Eylül 1705
Ahmet	20.250	Akımı	Garb-i Amid	6 Ocak 1743
Ömer	27.150	Balamor	Garb-i Amid	19 Haziran 1747
Mehmet Emin	21.411	Sırma	Garb-i Amid	17 Ağustos 1747
Abdullah	25.000	Kengerli-i Ulya	Şark-i Amid	14 Şubat 1753
Halil	20.460	Seyit Hasan	Şark-i Amid	5 Ocak 1754
İbrahim	27.000	Payas	Garb-i Amid	26 Ağustos 1757
Mehmet	21.075	Kürt Gülü	Şark-i Amid	4 Ağustos 1759
İsmail	21.050	Birecik	Şark-i Amid	31 Ekim 1770
Fezullah	27.184	Royari	Garb-i Amid	8 Kasım 1770
Ahmet	22.000	Karih	Garb-i Amid	11 Kasım 1770
Hasan	28.048	Hacı Osman	Şark-i Amid	18 Şubat 1773
Hüseyin	23.302	Taraklı	Garb-i Amid	14 Aralık 1774
Abdulkadir	21.070	Kürt Gülü	Şark-i Amid	13 Mart 1775
Abdullah	38.761	Payas	Garb-i Amid	8 Haziran 1776
Ali	27.571	Suvar Deresi	Garb-i Amid	15 Ağustos 1777
Ahmet	20.171	Kürt Gülü	Şark-i Amid	8 Eylül 1777
Hacı Taci	20.674	Seyyid Hasan	Şark-i Amid	2 Nisan 1781
Hasan	20.000	Düzyuvaklu	Şark-i Amid	1 Ağustos 1781
Veli	20.000	Temürhan	Şark-i Amid	18 Nisan 1782
Osman	41.625	Hamallı	Şark-i Amid	6 Temmuz 1786
Abdullah-Abbas	30.000	Pir Hasan	Şark-i Amid	22 Şubat 1788
Osman	20.885	Düllükan	Garb-i Amid	6 Haziran 1792
Süleyman	24.304	Küçük	Şark-i Amid	1 Aralık 1796
Salim	28.761	Sam	Garb-i Amid	7 Aralık 1796

Tablo incelendiğinde, Amid Kazâsı'nda zeâmet gelirleri 20.000 ile 41.625 akçe arasında değişmektedir. Zeâmet miktarlarının ortalamasına bakıldığında 20.000-25.000 akçe arasında dağılımın yoğun olduğu dikkat çekmektedir. Zeâmet olarak işletilen karyelerin nahiyelere dağılımına bakıldığında Şark-i Amid Nahiyesi'nde on dört, Garb-i Amid Nahiyesi'nde on iki karyenin zeâmet toprağı olduğu görülmektedir. Yine yukarıdaki tablodan tîmâr bahsinde de değinildiği üzere kazâdaki zeâmetlerin genellikle bir kişinin tasarrufuna verildiği müşterek şekilde işletilen zeâmetlerin yok denecek kadar az olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim tespit edilebilen yirmi dokuz zeâmet kaydından yirmi sekizi bir kişinin tasarrufunda bulunan zeâmetleri ihtiva ettiği görülmektedir.

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'ndaki tîmâr ve zeâmetlerin durumu hakkında özellikle ahkâm-ı şikâyet kayıtlarında çok sayıda bilgi mevcuttur. XVIII. yüzyılda tüm Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi Diyarbekir Eyâleti ve Amid Kazâsı'nda da toprak sisteminin giderek bozulması nedeniyle halk bağılı bulunduğu toprağını terk etmekte ve üzerine düşen vergileri ödemek istememektedir. Bu dönemde toprak düzenin bozulması

nedeniyle sipahilerin fazladan vergi istekleri artmış ayrıca sipahiler, halkı kanuna aykırı şekilde başka yerlere nakil ve iskâna zorlamaları nedeniyle şikâyet konusu olmuşlardır. XVIII. yüzyılda toprak sisteminin giderek bozulması ve asayiş gibi sebepler nedeniyle karyelerden kentlere yapılan göçü engellemek için merkezden emirler gönderilmesine rağmen¹⁷⁵⁴ Amid Kazâsı'nda karyelerden kazâ merkezine yapılan göç nedeniyle köylüler ve sipahiler arasında çok sayıda meselenin meydana geldiği görülmektedir.¹⁷⁵⁵

2.6.3. Haslar

Tîmâr sistemi içerisindeki diğer bir dirlik türü haslardır. Has, Osmanlı idarî terminolojisinde padişaha, yüksek devlet memurlarına ve hanedan mensuplarına ait şahsi mülk, arazi ve yıllık geliri olan dirlikler için kullanılan bir terimdir. Hasların senelik gelirleri 100.000 akçe ve yukarıdır. Has toprakları başta padişah olmak üzere sadrazam, vezirler, hanedan mensupları, beylerbeyi, sancakbeyi, defterdar gibi yüksek dereceli devlet adamlarına tahsis edilmekteydi. Haslar “*hass-ı şahî* veya *havass-ı hümâyûn*” adıyla padişah hasları, “*havass-ı vüzerâ veya havass-ı mir-i miran*” ismiyle beylerbeyi ve vezirler gibi yüksek rütbeli devlet adamlarına, “paşmaklık” adıyla hanedan mensubu hanımlara ve tekaüd hasları olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır.¹⁷⁵⁶

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren tîmâr sistemindeki bozulma ve iktisadî durumun her geçen gün kötüleşmesi, devleti ekonomik anlamda bazı yeni uygulamalara sevk etmiştir. Hazineye sıcak ve devamlı para akışını sağlamak gayesiyle mukataalar kaydı hayat koşuluyla verilmeye başlanarak “*malikâne*” uygulamasına geçilmiştir.¹⁷⁵⁷

Malikâne sistemi içerisinde devlet ilk olarak küçük mukataaları satışa çıkarmış, daha sonra ülke genelindeki pek çok mukataanın sisteme dâhil edilmesiyle birlikte bu uygulama; Bosna, Diyarbakir, Erzurum, Rumeli, Şam, Kıbrıs, Girit, Halep, Karaman ve Anadolu Eyâleti’ni de içine alan geniş bir bölgeye yayılmıştır. Zaman içerisinde

¹⁷⁵⁴ DŞS. 360, 81.

¹⁷⁵⁵ BOA, DVNSAHK. DB. d.1, 87, BOA, DVNSAHK. DB. d.1, 199, BOA, DVNSAHK. DB. d.2, 45.

¹⁷⁵⁶ Cengiz Orhonlu-Nejat Göyünç, “Has”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 268; Mehmet Zeki Pakalın, “Has”, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1983, I, 750-751.

¹⁷⁵⁷ Osmanlı Devletinde malikâne uygulaması; mukataaların taliplerine kayd-ı hayat yani ömür boyu tevcih edilmesi denilmektedir. Malikâne sistemi daha önce uygulanan iltizâm sisteminden ayıran en temel farklardan biri, vergi toplama yetkisinin veya tasarruf süresinin birkaç yıl ile sınırlı olmaması, bu sürenin ömür boyu devam etmesi idi. Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, 20. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, 33.

malikâne olarak satılacak mukataaların tükenmesi ile birlikte devlet, tîmâr arazilerinin de malikâne olarak verilmesine karar vermiştir. Özellikle XVIII. yüzyılla birlikte malikâne sistemine beylerbeyi, sancakbeyi ve padişah haslarının da katılması, Osmanlı askeri ve idarî sistemi içindeki değişimi hızlandırmıştır. Hasların malikâne uygulamasına dâhil edilmesiyle birlikte bu alanlarda yeni bir düzen başlamış, malikâne-has olarak ifade edilen bu yeni düzende has sahipleri için artık önemli olan, düzenli olarak malikâne sahiplerinden gelirlerinin gelmesi olmuştur.¹⁷⁵⁸

İncelenilen dönemde has topraklarının işletilmesi ile ilgili çok az sayıda kayıta ulaşılabilmektedir. Bu dönemde Amid Kazâsı'nda üç has kaydına rastlanılmış olup, bu kayıtlar padişah hassı olmasına rağmen malikâne-has olarak işletilen üç karyeyi ihtiva etmektedir. Bu kayıtlarda malikâne-has olarak işletilen toprakların satışı veya bu topraklardan alınacak vergiler ile yaşanan sorunlar bulunmaktadır. Mesela Diyarbakır voyvodalığına tabi havass-ı hümâyûn karyelerinden Garb-i Amid Nahiyesi'nde bulunan ve senede 100 kuruş yazısı olan Kırkatoglu Karyesi'ni "*ber-vech-i malikâne*" olarak işleten Hızır sahibi olduğu malikânenin yarı hissesini 28 Temmuz 1724 tarihinde elli kuruşa Mustafa Çelebi'ye satmıştır.¹⁷⁵⁹ Şark-i Amid Nahiyesi'nde bulunan havas-ı hümâyûn karyelerinden Akviran-ı Ulya Karyesi halkı 24 Şubat 1753 tarihinde divan-ı hümâyûna başvurarak, karyelerine "*ber-vech-i malikâne*" olarak mutasarrıf olan Abdullah ve Hayrullah adlı kimselere öşür vesair vergilerini ödedikleri halde kendilerinden fazladan vergi istediğinden şikâyetçi olmuşlardır.¹⁷⁶⁰ Yine Beşir adlı şahıs 2 Mart 1757 tarihinde dîvân-ı hümâyûn'a şikâyetinde bulunarak, Amid Kazâsı'na tabi havas-ı hümâyûn karyelerinden Sagir Ali Karyesi'ne malikâne şeklinde sahibi olduğunu karye halkından öşür almak istediğinde bazı kimselerin muhalefet ettiklerini söyleyerek adaletin sağlanmasını talep etmiştir.¹⁷⁶¹

XVIII. yüzyılda Diyarbakır Eyâleti'nde yer alan havass-ı hümâyûn topraklarının tamamı Diyarbakır voyvodalığı kapsamında bulunmamaktadır. Bu hasların bir kısmı kendi voyvodaları tarafından idare edilmekte ve vergileri kendi voyvodaları tarafından toplanmaktadır.¹⁷⁶² Yukarıda verilen üç örnekte görüldüğü üzere padişah hassı olmasına

¹⁷⁵⁸ Başarır, "18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakır Voyvodalığı", 56-58.

¹⁷⁵⁹ DŞS. 352, s. 13.

¹⁷⁶⁰ BOA, DVNSAHK. DB. d.1, 244.

¹⁷⁶¹ BOA, DVNSAHK. DB. d.2, 93.

¹⁷⁶² Başarır, "18. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakır Voyvodalığı", 59.

rağmen malikâne olarak işletilen Kırkatoğlu Karyesi Diyarbekir voyvodalığına bağlı iken, Akviran-ı Ulya ve Sagir Ali Karyeleri'nin Diyarbekir voyvodalığına bağlı olmadığı dikkat çekmektedir.

2.7. ÜRETİM

2.7.1. Tarım ve Hayvancılık

Amid Kazâsı çok eski dönemlerden beri tarım ve hayvancılığın gelişmiş olduğu önemli yerlerdendir. 1654 yılında bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi şehirde yedi çeşit buğdayın yetiştiğini, Dicle Nehri kenarında da çok lezzetli kavun ve karpuzların üretildiğini söylemektedir.¹⁷⁶³ XVIII. yüzyılın hemen başlarında Amid kadılığı görevinde bulunan Telhisi Mustafa Efendi de, şehirde en çok dikkatini çeken tarım ürünün, kavun ve karpuz olduğunu, her bir kavun ve karpuzun yaklaşık on sekiz okka/yirmi üç kilogram geldiğini söylemektedir.¹⁷⁶⁴

İncelenilen dönemde temel tarım ürünlerinden buğday ve arpa üretiminin kazânın hemen her yerinde yapıldığı görülmektedir. Ayrıca aynı dönemde Amid Kazâsı'nda karaburçak tarımı da yapılmaktadır.¹⁷⁶⁵ Kazâda üretilen diğer bir hububat ürünü pirinç olup, özellikle Garb-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Çarugi Karyesi¹⁷⁶⁶ ile yine Amid Kazâsı'na tabi Karoğlu Mezraası'nda yoğun şekilde pirinç tarımının yapıldığı tespit edilmiştir.¹⁷⁶⁷

Amid Kazâsı'nda hububat tarımının yanında özellikle üzüm ve zeytin yetiştiriciliğinin de yapıldığı görülmektedir. Kazâya ait şer'iyeye sicilleri ve tereke defterlerindeki kayıtlarda üzüm bağlarının sıkça adı geçtiği yerler Behramki¹⁷⁶⁸, Ali Pınarı¹⁷⁶⁹, Akımı¹⁷⁷⁰ ve Küçük Salih Karyeleridir.¹⁷⁷¹ Diğer bir tarımsal ürün olan zeytin

¹⁷⁶³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IV, 40.

¹⁷⁶⁴ “ Bu şehirde bostan-ı hususi bir emr-i gariptir. Sübhanallah danesi on sekiz vukiyyeye değin kavun olur” Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü*, 73.

¹⁷⁶⁵ 1792 yılında vefat eden Molla İsmail'in terekesinde 1,5 İstanbul kilesi karaburçak bulunmaktadır. *DŞS.* 588, 32.

¹⁷⁶⁶ BOA, *DVNSAHK. DB.* d.4, 130.

¹⁷⁶⁷ BOA, *DVNSAHK. DB.* d.4, 142.

¹⁷⁶⁸ *DŞS.* 592, 97.

¹⁷⁶⁹ *DŞS.* 592, 32.

¹⁷⁷⁰ *DŞS.* 313, 118.

¹⁷⁷¹ *DŞS.* 349, 9.

yetiştiriciliğinin Demrek-i Sagir¹⁷⁷² ve Safer Karyeleri'nde¹⁷⁷³ yapıldığı tespit edilmiştir. 12 Temmuz 1790 tarihli bir tereke kaydında Hacı Hızır Mahallesi halkından iken vefat eden Hacı Mehmet'in Kavvas Mahallesi'nde bulunan bağ ve güllüğünde üzüm ve gül yetiştiriciliği yaptığı görülmektedir.¹⁷⁷⁴ Bu tereke kaydında kazâda gül yetiştiriciliğinin de yapıldığı dikkat çekmektedir. Ancak gül yetiştiriciliğinin ticari mi, yoksa tamamen zevk amaçlı mı yapıldığı bilinmemektedir.

İncelenilen dönemde kazâ merkezi ve karyelerde halkın geçimini sağladığı diğer bir ekonomik uğraş büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğidir. Ayrıca kazâ merkezi ve karyelerde binek ve yük hayvanı besleyenlerin de var olduğu görülmektedir. Özellikle kırsal bölgelerde küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde konar-göçer hayatı benimsemiş aşiret ve cemaatler ön plana çıkmaktadır. Bu aşiret ve cemaatler besledikleri hayvanlar için ağnam vergisini devlete ödemektedirler. Ancak aşiret ve cemaatler içinde bulunan seyyid ve şerifler 150 koyuna kadar olan hayvanları için vergiden muaftılar. Mesela Amid Kazâsı kırsalında konar-göçer şekilde ikâmet eden Şeyhbozan Cemaati'nden Seyyid Ömer, Seyyid Musa, Seyyid Ahmet ve Seyyid İbrahim 11 Mart 1767 tarihinde divana şikâyette bulunarak, her birinin kendileri için besledikleri 150'şer adet koyunlarından ağdet-i ağnam vergisi istendiğinden müdahale ve isteğin men edilmesini talep etmişlerdir.¹⁷⁷⁵ Burada dikkat çeken husus, şikâyette bulunan dört kişinin toplamda 600 koyunlarının olduğudur. Bu veri konar-göçer aşiret ve cemaatlerin küçükbaş hayvan potansiyellerini göstermesi açısından önemlidir.

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nda hayvancılık ile uğraşanlar sadece konar-göçer aşiret ve cemaatler değildir. Kazâ genelinde farklı türden hayvanların beslendiği görülmektedir. Özellikle tereke kayıtlarında kazâdaki insanların besledikleri hayvanların cinsleri, miktarları ve değerleri hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Terekelerdeki hayvan sayılarından kişilerin ticari hayvancılık mı, yoksa sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere mi faaliyette buldukları hakkında fikir yürütülebilir. Mesela 19 Nisan 1791 tarihli bir tereke kaydında İbn-i Müderris Mahallesi halkından Fatma Hanım'ın terekesinde üç inek, bir tavuk ve bir horozu bulunmaktadır. Bu hayvanların

¹⁷⁷² DŞS. 310, 2.

¹⁷⁷³ DŞS. 360, 201.

¹⁷⁷⁴ DŞS. 359, 38.

¹⁷⁷⁵ BOA, DVNSAHK. DB. d.1, 158.

değeri toplam 1410 paradır.¹⁷⁷⁶ Yine Rum Kapısı dışında bulunan Ali Pınarı Karyesi'nden Ali'nin terekesinde 23 Haziran 1792 tarihinde bir inek, iki keçi, bir tay ve bir merkep bulunmakta olup, bu hayvanların değeri toplam 1940 para= 48,5 kuruştur.¹⁷⁷⁷ İbn-i Müderris Mahallesi halkından iken 5 Haziran 1800'de vefat eden Hacı Abbas Ağa'nın terekesinde 6400 para değerinde yedi öküzü bulunmakta idi.¹⁷⁷⁸

Yukarıdaki tereke örneklerinde kazâdaki kimi insanların sadece geçimlerini temin etmek maksadıyla az sayıda hayvan yetiştirdikleri görülmektedir. Ancak bazı tereke kayıtlarındaki hayvan sayılarından kazâda yaşayan insanların sadece geçim amaçlı değil ticari maksatla da hayvancılık yaptıkları düşünülmektedir. Mesela Şeyh Matar Mahallesi halkından Süleyman Alemdar'ın 12 Eylül 1759 tarihli terekesinde otuz iki koyun, on sekiz inek, dört katır, bir merkep ve bir kısrağ bulunmakta ve bu hayvanların değeri 41.530 akçe=346 kuruş tutmaktadır.¹⁷⁷⁹ Yine Muallâk Mahallesi halkından Hüseyin Alemdar 31 Ağustos 1792'de vefat ettiğinde terekesinde iki tay, yirmi öküz, on bir adet inek ve tosun, on iki keçi, beş camız ve iki adet katırı bulunmaktaydı. Bu hayvanların toplam değeri 23.400 akçe=195 kuruş etmektedir.¹⁷⁸⁰

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda büyük ve küçükbaş hayvancılığın gelişmişliğine dair başka bir veri kazâ merkezinde faaliyet gösteren ve hayvansal kökenli hammadde kullanan esnaflardır. Kazâda hayvansal gıda ürünü satan balıkçı, tavukçu, kasap, paçacı gibi farklı türden esnaflar faaliyet gösterirken, hayvanlardan elde edilen deri, kıl ve tüy gibi ürünleri işleyen ve satan esnaflar da ağırlıktaydı. Bu esnaflar debbağ, haffaf, saraç, çarıkçı, pabuççu, eskici, göncü, kürkçü, palancı, dikici, kavaf, mazmancı'dır. Hayvansal hammadde kullanan bu esnafların sayısı ve çeşidi, Amid kazâ merkezi ve karyelerde bu sektörleri besleyebilecek miktarda büyük ve küçükbaş hayvan yetiştirildiğini düşündürmektedir.

Amid Kazâsı'nda yetiştirilen hayvan sürülerinin, ekseriyetle kazânın hangi bölgesinde beslendikleri üzerinde durulması gereken diğer bir konudur. Mesela 10 Eylül 1742 tarihli bir şikâyet kaydına göre Amid halkından Ahmet adlı sığırtmaç hayvan sürülerini genellikle Dağ Kapı ve Mardin Kapı dışındaki alanlarda otlattığını ancak bazı

¹⁷⁷⁶ DŞS. 327, 92.

¹⁷⁷⁷ DŞS. 588, 38.

¹⁷⁷⁸ DŞS. 600, 17.

¹⁷⁷⁹ DŞS. 599, 47.

¹⁷⁸⁰ DŞS. 588, 69.

kimselerin haksız yere işine karışarak rahatsızlık verdiğini söyleyerek divana müracaat etmiştir.¹⁷⁸¹ Bu veriye göre Amid kazâ merkezindeki hayvan sürülerinin genellikle Amid'in güney ve kuzey kesiminde otlatıldığı anlaşılmaktadır.

2.7.2. Sınaî Üretim

Amid Kazâsı çok eski zamanlardan beri sınaî üretimin var olduğu şehirlerdendir. Özellikle XVI. yüzyılda şehir pamuklu dokuma sanayi yönünden önemli merkezlerden birisi konumundadır. Kazâda dokuma sanayi ve kırmızı ip üretiminin yanında kumaş boyamak için kullanılan boyahanesinin iktisadî büyüklüğü ile de dikkat çekmektedir. Öyle ki XVI. yüzyılın ikinci yarısında kazâ merkezindeki boyahanenin yıllık geliri 213.617 akçedir. Bu rakam diğer Anadolu kentlerindeki boyahane gelirleri ile mukayese edildiğinde şehir boyahanesinin ekonomik büyüklüğünü gözler önüne sermektedir. Ayrıca Amid Kazâsı ipek üretiminde de önemli bir merkez durumundadır. Dicle Nehri boyunca sıralanan dut ağaçları ipekçiliğin temel kaynağı konumundaydı.¹⁷⁸²

XV-XVI. yüzyıllarda kazâda üretilen kırmızı ham ipekler, Karadeniz'in önemli ticaret iskelesi olan Ünye'den ihraç edilmekteydi.¹⁷⁸³ Yine XVI. yüzyılın ikinci yarısında Amid Kazâsı'nda sınaî faaliyetlerin içinde kumaş ve iplik boyamacılığı ön plana çıkmakta ve bu sektörler kazâ ekonomisinin % 4,7'sini oluşturmaktaydı.¹⁷⁸⁴

XVII. yüzyılda Amid Kazâsı'nda dokuma sanayinin yanında dericilik sanayinin de gelişmiş olduğu görülmektedir. Özellikle yüzyılın hemen başlarında kazâyı ziyaret eden seyyahlardan Polonyalı Simeon kazâda keçi derisinden üretilmiş yumuşak maroken derisine hayran kaldığını ve Amid'de çok sayıda maroken atölyesi olduğunu, hatta halkın 1/4 'ünün bu işle uğraştığını söylemektedir.¹⁷⁸⁵ 1655 yılında Amid'i ziyaret eden Evliya Çelebi de ipekçiliğin çok gelişmiş olduğunu ve şehirde çok kaliteli ipek kumaşların üretildiğini söylemektedir. Ayrıca altın ve gümüş işleyenlerin şehrin her

¹⁷⁸¹ BOA, *DVNSAHK. DB.* d.1, 7.

¹⁷⁸² Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyâleti'nde Sanayi ve Ticaret", *TİD*, Sayı: 5, İzmir 1990, 191-200.

¹⁷⁸³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Cilt.3/2, Ankara 2010, 576.

¹⁷⁸⁴ Fatma Acun, "16. Yüzyılda Diyarbekir Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler", *1. Bütün Yönleriyle Diyarbekir Sempozyumu*, (27-28 Ekim 2000, Ankara), Neyir Matbaacılık, Ankara 2001, 203-214.

¹⁷⁸⁵ Diyarbekir'de imal edilen kırmızı maroken, deriyi güzelleştirmek için hususi bir hassası olan Dicle nehrinde yıkanır. Diyarbekir marokenleri gerek renk ve gerekse benekleri bakımından Şark'ın aynı cins bütün mamulâtından üstündür. Burada o kadar çok maroken imal edilir ki, şehir halkının ¼'ü bu işle geçinir. Andresyan, *Polonya'lı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)*, 214.

yerinde olduklarını esnafın çeşitli ve güzel eşyalar ürettiklerinden bahsetmektedir. Evliya Çelebi kazâ merkezinde bakır ve demir işçiliğinin çok gelişmiş olduğunu, kazâda üretilen bıçak, kılıç, kazan ve hançerlerin mükemmel olduğunu söylemektedir.¹⁷⁸⁶ 1665 yılında şehri ziyaret eden Fransız seyyah Tavernier de şehirde dericilik sanayinin gelişmiş olduğunu ve şehirde üretilen kırmızı yumuşak marokenlerin güzelliğine hayran kaldığından bahsetmektedir.¹⁷⁸⁷

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda çeşitli sınaî üretim dallarının var olduğu görülmektedir. Arşiv vesikalarından kazâda ipekli ve pamuklu dokuma sanayi, cam, metal ve ahşap ürünleri imalatı ve dericilik sanayinin gelişmiş olduğu ve bu alanlarda faaliyet gösteren çok sayıda meslek grubunun bulunduğu dikkat çekmektedir. Amid Kazâsı'nda sınaî üretimin temelini oluşturan esnaf ve zanaatkârların % 22,5'i (yirmi beş meslek grubu) dokuma sanayi, % 18,5'i (yirmi bir meslek grubu) ahşap, metal ve cam ürünleri imalatı, % 9'u (on bir meslek grubu) dericilik sektöründe çalışmaktaydı. Bu sektörlerde toplam elli yedi farklı meslek grubu faaliyet göstermektedir.¹⁷⁸⁸

Yukarıdaki verilerden anlaşılacağı üzere gerek meslek grubu sayısı, gerekse yüzdesi bakımından kazâda özellikle dokuma sanayinin ağırlığı dikkat çekmektedir. XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı dokuma ürünleri ve kumaş imalatında imparatorluğun önemli merkezlerinden birisi olup, özellikle Diyarbekir kırmızı bezi mehterhanede ve padişah çadırlarının imalatında kullanılmaktadır. Mesela Amid voyvodasına, Amid kadısına ve naibine gönderilen 2 Kasım 1732 tarihli bir fermada mehterhane ve daire-i hümâyûn için “*gayet kumaşlı ve renkli*” olan Diyarbekir kırmızı bezinden 5000 top dokutturulması veya piyasadan satın alınarak İstanbul'a gönderilmesi emredilmiştir.¹⁷⁸⁹ Diyarbekir'den istenen 5000 top kırmızı bezin Diyarbekir voyvodası Hüseyin Ağa tarafından 5 Ocak 1733 tarihinde temin edildiği, kumaşların ücreti olan 7125 kuruşun da üreticilere ödendiği görülmektedir.¹⁷⁹⁰ Burada dikkat çeken husus İstanbul'dan gelen emri müteakiben altmış dört gün içerisinde gönderilmesi istenilen 5000 top bezin tedarik edilebildiğidir. Yine Amid kadısına ve Diyarbekir valisine gönderilen 5 Nisan 1793 tarihli başka bir emr-i şerifte mehterhane-i amirede kullanılmak üzere Diyarbekir

¹⁷⁸⁶ Martin Von Brunessen-Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, 84.

¹⁷⁸⁷ Yerasimos, *Tavernier Seyahatnamesi*, 287.

¹⁷⁸⁸ Bkz; Esnaf ve Zanaatkârlar Bölümü.

¹⁷⁸⁹ DŞS. 313, 46.

¹⁷⁹⁰ DŞS. 310, 20.

kırmızı bezinden 10.000 top satın alınarak İstanbul'a gönderilmesi ve kumaşların ücreti olan 15.000 kuruşun üreticilere ödenmesi istenmektedir.¹⁷⁹¹ Bu iki örnekteki veriler kazânın dokuma sanayisinin gelişmişlik durumunu ve dokumacı esnafının üretim kapasitesini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Kazâdaki dokuma sanayi hakkında üzerinde durulması gereken diğer bir husus dokumacılık sektöründe faaliyet gösteren meslek dallarının iktisadî durumlarıdır. İncelenilen dönemdeki vergi tevzi kayıtlarında daima en fazla vergi ve masraf ödeyen dört esnaftan üçü dokuma sektöründe faaliyet gösteren meslek grubundandır. Bu meslekler cüllahlar, bezzazlar ve boyacılarıdır. Bu üç meslek grubu, tüm kazâyâ dağıtılan vergi ve masrafların yıllar içerisinde % 22,5 ile % 24'ünü ödemektedirler.¹⁷⁹² Bu rakamlar dokuma sanayinin iktisadî gücünü göstermesi bakımından önemlidir. İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda metal, ahşap ve cam ürünleri imalatında yirmi bir, dericilik sektöründe on bir meslek dalı bulunmaktadır. Ancak bu meslek dallarının üretim miktarları ve ürün çeşitleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

2.8. TİCARET

Amid Kazâsı çok eski zamanlardan beri ticari hayatın gelişmiş olduğu önemli merkezlerden bir tanesidir. Özellikle doğudan gelen ticaret yolları Bağdat şehrinin kuzeyinde ikiye ayrılmakta bu kervan yollarından birisi Musul şehrine gelirken, diğeri daha kuzeyde bulunan Amid'e kadar uzanmaktaydı.¹⁷⁹³ Yine Amid Kazâsı'nın Osmanlı döneminde Tebriz-Halep ve Tokat-Bağdat yollarının kesişme noktasında kalması¹⁷⁹⁴

¹⁷⁹¹ “*beher topu tokuz arşın olmak üzere on bin top kırmızı diyarbakir kirpâsı olmak ve diyarbakirden mübâyaa olunagelmeğle ol-mikdar top kırmızı diyarbakir kirpâsının miri üzere mübâyaa ve beher top bir buçuk guruş bahası olan on beş bin guruş*”. BOA, C. AS. 43644, 1.

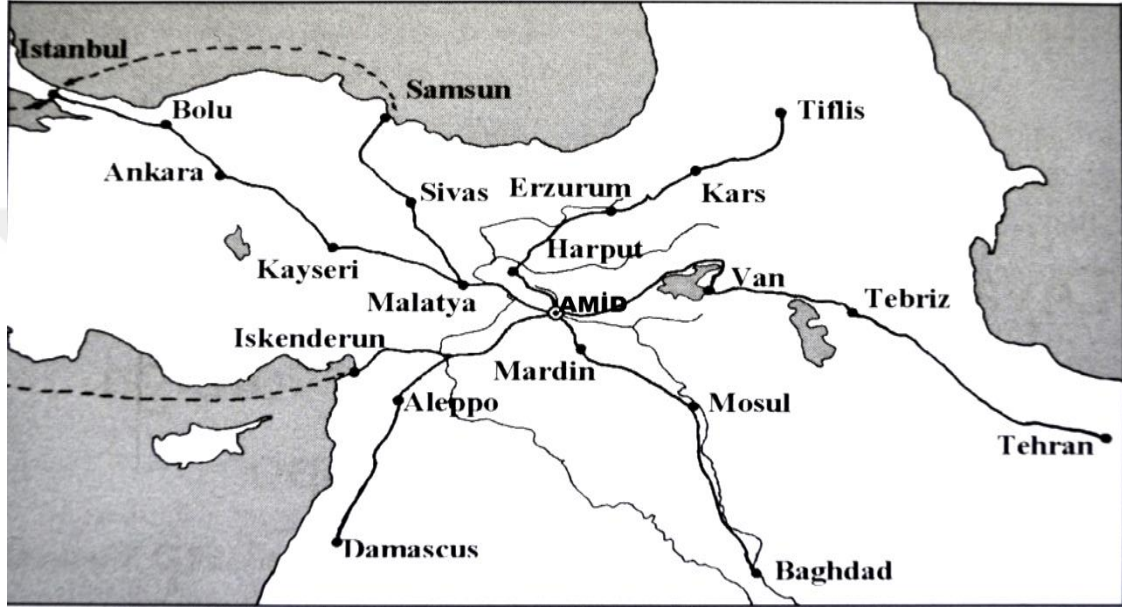
¹⁷⁹² Bakınız; Esnaf ve Zanaatkârlar

¹⁷⁹³ Wilhelm Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. Enver Ziya Karal, TTK Yayınları, Ankara 2000, 182.

¹⁷⁹⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda yollar Rumeli ve Anadolu'da üç kola ayrılmakta olup, bunlar sağ, sol ve orta kollar olarak gruplandırılmıştır. Bunlardan Anadolu sağ kolu, Üsküdar-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya ve Hale b' e; Orta kol, Üsküdar-Gebze-İznik-Sapanca-Geyve-Hendek-Ayaş-Düzce Bolu-Hacı Hamza-Merzifon-Amasya-Turhal-Tokat-Sivas-Malatya ve Diyarbakir'e; Sol kol, Üsküdar'dan Merzifon'a kadar orta kolu takip ederek buradan Karahisar'ıŞarki-Bayburt-Tercan-Erzurum ve Kars'a gitmekteydi. Halaçoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, 123.

ayrıca ticari ve askeri yollar üzerinde bulunması şehrin ticari hayatının canlı olmasında önemli rol oynamaktadır.¹⁷⁹⁵

Amid Kazâsı önemli ticari yollarının kavşağında olması sebebiyle özellikle XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren uzun mesafeli ticarete önemli merkezlerden biri haline gelmeye başlamıştır.¹⁷⁹⁶ XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın ticari yollar üzerindeki konumu şu şekildedir.

Çizim 2.1. Amid Kazâsı'ndan Geçen Ticaret Yolları¹⁷⁹⁷

Amid Kazâsı gerek uzak diyarlar ile gerekse yakın bölgelerle yapmış olduğu ticareti karayolu ve su yolu olmak üzere iki şekilde sağlamaktadır. Karayolu ile yapılan ticaret kervanlar aracılığı ile imparatorluğun her yerinden gelen malların alım ve satımı ile gerçekleşmektedir. İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nın yakın ve uzak diyarlarla karayolu ile yaptığı ticari ilişkilerin canlı olduğu görülmektedir. Bu dönemde özellikle Bağdat ve Basra taraflarından gelen ve giden tüccarların varlığı dikkat çekmektedir. Bu tüccarlar Amid'e geldiklerinde yanlarında getirdikleri mallar için % 5 kuruş gümrük

¹⁷⁹⁵ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, 113.

¹⁷⁹⁶ Mafalda Ade, "Diyarbakir in the late Ottoman Period from the Perspective of Foreign Merchants in Aleppo" *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakir*, Ed. Bahattin Yediyıldız- Kerstin Tomenandal, Diyarbakir Valiliği Yayınları, Cilt. 1, Ankara 2008, 211.

¹⁷⁹⁷ Ade, "Diyarbakir in the late Ottoman Period from the Perspective of Foreign Merchants in Aleppo", 212.

vergisini ödemekteydiler.¹⁷⁹⁸ Bu tüccarların Bağdat'tan İstanbul'a götürdükleri mallar içerisinde genellikle tülbent, pamuk ipliği, Hint şalları ve kumaşları, biber, ilaç ve boya ürünleri bulunmaktaydı.¹⁷⁹⁹

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nın yakın çevresinde bulunan Halep şehri ile canlı bir ticari ilişkisi olduğu görülmektedir. Özellikle Amid'de üretilen ve “şerefhani” adı verilen pamuklu basma kumaşlar önce Halep şehrine gelmekte, buradan Fransa'nın Marsilya limanına sevk edilmektedir.¹⁸⁰⁰ Bu dönemde Amid Kazâsı'nda üretilip Fransa'ya gönderilen pamuklu şerefhanilerin miktarı aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 2.23. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'ndan Fransa'ya İhraç Edilen Kumaşlar¹⁸⁰¹

Tarih	Pamuklu Kumaş Miktarı (Parça)
1728-1737	6600
1748-1757	0,200
1768-1777	26.600
1778-1786	22.400

Tablo incelendiğinde Amid Kazâsı ile Halep arasındaki pamuklu kumaş ticaretinin özellikle yüzyılın ortalarından itibaren ivme kazandığı görülmektedir. Bu dönemde Amid ve Halep şehirleri arasındaki karayolu ticaretinde malların taşınması için mekkârelerden faydalanılmış olması muhtemeldir.

Amid Kazâsı'nın çevre bölgeler ile yaptığı ticaret ve bu ticaretin canlılığı ile ilgili başka bir veri ithalat ürünleri ve transit ticaretten alınan vergi miktarlarıdır. Diyarbekir voyvodası Hacı İbrahim Ağa ve Diyarbekir gümrük emini Mahmut Ağa'ya gönderilen 17 Aralık 1793 tarihli bir fermanla Bağdat taraflarından gelen tüccarların Diyarbekir gümrüğüne getirdikleri tiftik, mazı ve kökboyasından alınacak gümrük vergisi miktarı belirtilmiştir.¹⁸⁰² Yine Diyarbekir'e gönderilen 20 Mart 1794 tarihli başka bir fermanla Amid'den transit olarak geçen tüccarlardan alınacak vergi miktarı batman başına otuz akçe olarak tespit edilmiştir.¹⁸⁰³

Amid Kazâsı'nın dış bölgelerle yaptığı ticari ilişkilerin başka bir enstrümanı suyolu ile yapılan ticarettir. Amid Kazâsı'nın hemen yanı başında bulunan Dicle Nehri,

¹⁷⁹⁸ DŞS. 348, 24.

¹⁷⁹⁹ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 113.

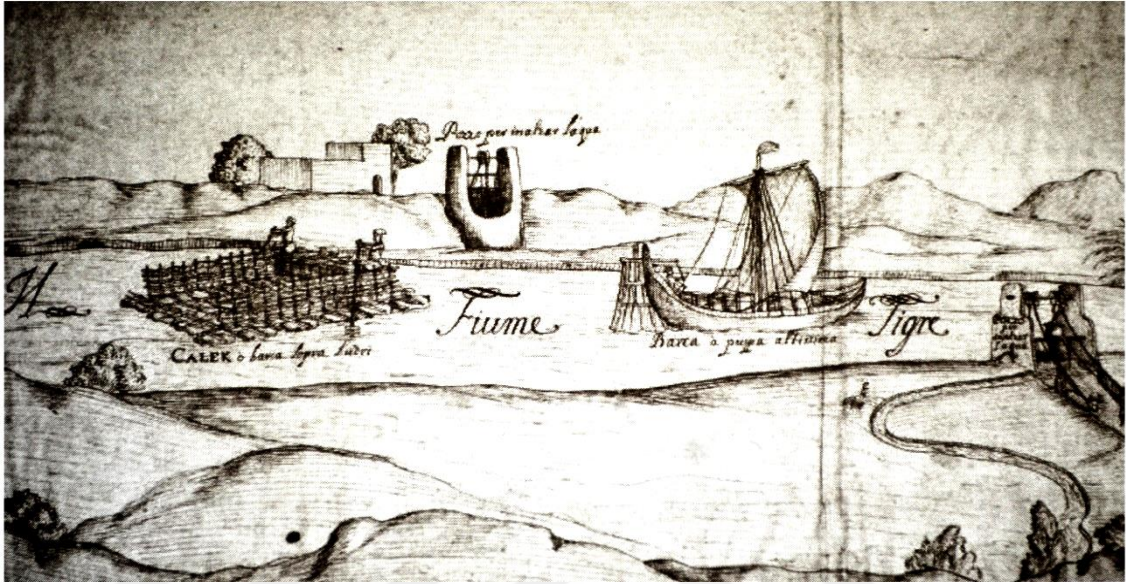
¹⁸⁰⁰ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 116.

¹⁸⁰¹ İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 116.

¹⁸⁰² DŞS. 355, 9. Bkz. Amid Gümrüğü Bölümü.

¹⁸⁰³ DŞS. 355, 24.

hem ticari malların, hem de askeri nakliyatların yapılmasında kullanılmaktadır. 1673 yılında Amid'i ziyaret eden İtalyan seyyah Ambrosio Bembo nehir üzerinde ahşap ve keçi derisinden imal edilmiş olan kelek sandalları ile yapılan askeri ve ticari mal taşımacılığının dikkat çekici seviyelerde olduğunu söylemekte ve bu durumu seyahatnamesinde detaylı şekilde resmetmektedir.¹⁸⁰⁴

Çizim 2.2. Dicle Nehri'nde İnsan, Mal ve Eşya Taşıyan Kelek ve Gemiler

Bu dönemde Dicle Nehri üzerinde ticari ve askeri taşımacılığının etkin şekilde kullanıldığı görülmektedir. Suyolu ticareti ve nakliyesinde kürekçi ve kelekçi esnafı ön planı çıkmaktadır. Bu esnaflar özellikle Amid-Bağdat arasındaki ticari ve askeri nakliyatta önemli rol oynamakta ve bu işten önemli paralar kazanmaktaydılar. Mesela 25 Temmuz 1746 tarihli bir kayıta Amid Kazâsı'ndan Bağdat'a nakledilecek 5290 İstanbul kilesi buğday yirmi üç kelek sandalı ile taşınmış ve kelekçi esnafı bu işten 4140 kuruş gelir elde etmiştir.¹⁸⁰⁵

Amid Kazâsı'nda ticari hayatın canlılığını gösteren başka bir veri taşımacılık sektöründe çalışan esnafların sayısıdır. İncelenilen arşiv vesikalarından altı esnaf grubunun bu sektörde çalıştığı tespit edilmiştir. Bu esnaflar; kürekçi, katırcı, deveci, kelekçi, mekkâre ve hammallardır. Taşımacılık ve nakliye sektöründe çalışan bu esnafların, Amid'de bulunan tüm esnaflar içindeki oranı % 5,5'tir.

¹⁸⁰⁴ Welch, "Ambrosio Bembo's Travels Through The Ottoman Empire", 280-281.

¹⁸⁰⁵ DŞS. 313, 100.

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı dokuma ürünleri imalatı ve ticaretinde önemli merkezlerden biridir. Kazânın ithal ettiği ürünler içerisinde tiftik, kökboyası mazı gibi dokuma sanayi için gereken hammaddeler varken, ihracatta kumaş ürünleri başı çekmektedir. Kazâda üretilen en önemli ticari mal olan dokuma ürünleri yukarıda zikredilen nakliye araçları ve iş kollarıyla imparatorluğun çeşitli yerlerine hatta Avrupa'ya gönderilmektedir. Bu veriler incelenilen dönemde kazânın ticari hayatının dokuma sanayinin üretim kapasitesi ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.

2.9. XVIII. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NİN SİYASİ VE ASKERİ FAALİYETLERİNİN AMİD KAZÂSİ'NA YANSIMALARI

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti gerek batıda, gerekse doğuda birçok devlet ile savaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin batı cephesinde Nemçe, Venedik, Eflak, Belgrat'a gerçekleştirdiği ve Avusturya-Venedik seferleri adı altında yaptığı savaşlar ile doğuda Bağdat, Musul, Kerkük havzasında İran ile yaptığı savaşların¹⁸⁰⁶ siyasî ve iktisadî sonuçlarının Osmanlı Devleti'nin gündelik yaşantısında önemli etkileri olmuştur.

Bu savaşlar esnasında devletin ihtiyaç duyduğu asker, gıda ürünleri, hayvan yemi, binek ve yük hayvanları, cephane gibi malzemeler imparatorluğun farklı bölgelerinden nakdi ve aynı olmak üzere farklı şekillerde toplanmaktaydı. Bu dönemde Diyarbekir Eyâleti'nden ve Amid Kazâsı'ndan savaşların finansmanında kullanılmak üzere toplanan vergiler daha önce izah edildiğinden burada tekrar değinilmemiştir.¹⁸⁰⁷

2.9.1. Asker, Cephane ve Diğer Malzemelerin Temini

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı gerek doğuda İran, gerekse batıda Rusya ve Avusturya ile yapılan harplerde orduya asker, cephane ve malzeme tedarikinde önemli merkezlerden biri konumundadır. Nitekim Diyarbekir Eyâleti'ne gönderilen 25 Kasım 1732 tarihli fermanla Van Kalesi muhafazasında bulunan Timur Paşa'nın mahiyetine verilmek üzere Diyarbekir Eyâleti'nde bulunan aşiret ve kabilelerden her bayrağı ellişer nefer olmak üzere yirmi bayraktan 1000 nefer piyadenin tahrir edilerek, Van Kalesi

¹⁸⁰⁶ Osmanlı- Avusturya-Venedik ve Osmanlı-İran harpleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt. 4/1. Ankara 2010, 97-234.

¹⁸⁰⁷ XVIII. yüzyılda askeri organizasyonlar için Diyarbekir Eyâleti'nden ve Amid Kazâsı'ndan toplanan vergiler için Bkz. İmdad-ı Seferiye Bölümü.

muhafazasında görevlendirilmeleri istenmektedir.¹⁸⁰⁸ Yine doğu cephesinde bulunan Bağdat'ta görevlendirilmek ve Bağdat muhafızı serasker Ahmet Paşa'nın emrine verilmek üzere 27 Şubat 1733 tarihinde Diyarbakir'den 500 nefer süvari askerinin temin edilmesi istenmiştir. Diyarbakir'den istenen süvari askerleri için Cihanbeyli İsmail Ağa başbuğ tayin edilmiştir.¹⁸⁰⁹

İncelenilen dönemdeki arşiv belgelerinden Osmanlı Devleti'nin batı cephesinde Avusturya ve Rusya ile yaptığı savaşlarda kullanılmak için Amid Kazâsı'ndan da asker istenildiği görülmektedir. Mesela Amid'de görevli yeniçeri serdarı, yeniçeriler ve kuloğullarına gönderilen 17 Mart 1739 tarihli bir fermanla Nemçe ve Moskof üzerine düzenlenecek sefer için bütün neferlerin Edirne sahasında orduya katılmaları istenmekte, orduya katılmakta geç davranan veya görevini aksatanların buldukları sancaklardaki kalelere hapsedilecekleri ve affedilmeleri için emr-i şerif gönderilmediği müddetçe kesinlikle af olunmayacakları tembihlenmektedir.¹⁸¹⁰ Amid Kazâsı'na gönderilen bu emri müteakiben Rusya ve Avusturya seferleri için tüm kuloğulları ve yeniçerilerin yanında eski ağa ve alemdarların da sefere iştirak etmesi için 8 Nisan 1739 tarihinde tekrar emr-i şerif gönderilmiştir.¹⁸¹¹

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın savaşta kullanılacak cephanelerin ilgili yerlere nakledildiği, göreve giden askerlerin ikmal ve iaşelerinin sağlandığı önemli bir askeri merkez olduğu görülmektedir. Mesela Diyarbakir voyvodasına ve kadısına gönderilen 5 Temmuz 1740 tarihli bir fermanla Bağdat Kalesi'nde bulunan cebehane için Keban madeni'nde üretilen kurşundan 710 kantar satın alınarak kelekler vasıtasıyla Bağdat'a gönderilmesi ve satın alınacak kurşunun ücretinin Diyarbakir voyvodalığı tarafından ödenmesi istenilmiştir.¹⁸¹² Yine Amid Kazâsı askeri birliklerin geçiş güzergâhında bulunması, sefere iştirak eden askerlerin cephane, malzeme ve iaşelerinin sağlanması sebebiyle önemli bir merkezlerden biridir. Mesela Şam muhafazasına tayin edilen Kars Kalesi'ndeki yeniçeri neferlerinin Şam'a giderken uğradıkları her bölgede kendilerine iaşe verilmesi için yol üzerindeki kadı, naib, yeniçeri serdarları ve ayan-ı vilayet'e gönderilen 6 Şubat 1741 tarihli fermanla askerlerin geçtiği her mahalde bölge ahalisinin

¹⁸⁰⁸ “Diyarbakir eyâletinde vâki aşâir ve kabâilden her bayrağı ellişer neferden yigirmi bayrak olmak üzere bin nefer piyade levendât tahrir etdirmek üzere tertip ve fermânım olup...”. DŞS. 313, 51.

¹⁸⁰⁹ DŞS. 310, 32-34.

¹⁸¹⁰ DŞS. 360, 8.

¹⁸¹¹ DŞS. 360, 19.

¹⁸¹² DŞS. 313, 41.

askerlere et, ekme ve yük hayvanı vermesi emredilmektedir.¹⁸¹³ Bu emirde Amid'den geçen askerler için kazâ ahâlisinin vereceği gıda ürünleri ve miktarları belirtilmiştir.¹⁸¹⁴

XVIII. yüzyılda Amid'in iç kalesinde bulunan cephaneliğin ordunun ihtiyaç duyduğu malzeme ve cephanelerin temin edilmesinde önemli bir yeri vardır. Amid Kalesi dizdarı Seyyid İsmail Ağa'ya gönderilen 1777 tarihli bir buyruğunda, Amid Kalesi'nde bulunan cephanelikten gerekli malzeme ve cephanenin listesi verilerek orduya teslim etmesi emredilmektedir.¹⁸¹⁵ Amid cephaneliğinden ordu için muhtelif tarihlerde verilen cephane ve malzemeler aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 2.24. Amid Kalesi Cephaneliğinden Orduya Verilen Malzemeler¹⁸¹⁶

28 Ocak 1777		27 Haziran 1778		8 Haziran 1779	
Malzeme Adı	Adedi	Malzeme Adı	Adedi	Malzeme Adı	Adedi
Harar	10	Büyük Kantar	1	Tuzluk	4
Harar ve Çerge	33	Kilim	80	Urgan	75
Demir Leğen	1	Tencere Kapağı	20	Sarık	47
Mitil	1	Sahan	19	Balta	2
Kilim	5	Karavana	9	Kıl Harar	2
Meşin	25	Gügüm ve Ocak	11	Biz-i Sancar (sivri kama)	50
Kendir	1	İbrik	10	Demir	80
Kurşun	1	Fener	5	Urgan-ı Sancar	55
Sahan	2	Oturak	3	Katran	97
Demir	1	Musluk	15	Şalvar	1
Harar	45	Harar	12	Köstek	85
Çuval	35	Kazan	1	Yular	15
Kendir	5	Kaşık	3	Sarık	75
----	----	Fener	3	Demir	35
----	----	İbrik	3	Kır Harar	80
----	----	Karavana	5	Kıl Torba	45
----	----	Urgan	15	Kilim	25
----	----	Balta	5	Biz-i Sancar	65
----	----	Kova	5	Tencere	35
----	----	Tabak	5	Karavana	35
----	----	Kapak	1	Kalay	17
----	----	Tencere Kapağı	30	Kantar	3
----	----	Lengeri	9	Kıl Torba	60
----	----	Küçük Sahan	42	Kıl Harar	28
----	----	Tas	3	Urgan	60

¹⁸¹³ DŞS. 360, 151.

¹⁸¹⁴ “kala-i mezbûrdan mahalli-i mezkûra varınca nüzûl eyledikleri menâzilde mevcud olan neferatlarına göre beher neferine yevmiye bir çift nan ve beş neferine yevmiye bir kıyye güşt, ta'yînât ile ağırlıkları tahmül için dahi her on neferine bir res mekkâre davarı ahâli-i kazâ tarafından verilmek fermânım olmağın...”, DŞS. 360, 151.

¹⁸¹⁵ “toksan bir ve toksan iki ve toksan üç senelerinden serasker-i zî-şân ve vezîr-i a'zam hazretlerinin kal'a dizdarı olan Seyyid İsmail Ağa kullarına hitaben buyruldu...” BOA, C. AS. 14172, 1.

¹⁸¹⁶ BOA, C. AS. 14172, 1.

Tablo. 2.24. (Devamı)

----	----	Tepsi	1	Biz Masarı	31
----	----	Meşin	9	Tencere ve Kapak	40
----	----	Musluk	9	Büyük Kazan	1
----	----	Oturak	9	Karavana	40
----	----	Kova	9	Küçük Kazan	1
----	----	Çizme	9	Kalay	40
----	----	Kispet	9	Tava	32
----	----	Şalvar	9	Karavana	27
----	----	Fener	1	Kalay	17
----	----	Dabağ Tepsisi	1	Demir	25
----	----	Kendir	350	Katran	75
----	----	Demir	115	Sarık	75
----	----	Fitul Ağacı	2	Köstek	65
----	----	Tomar	6	Yular	25
----	----	Fitul Masarı	3	Oturak	3
----	----	Barut Kesesi	2	Şalvar	3
----	----	Köstek	1	Meşin	3
----	----	Nacak Balta	2	Örtü	5
----	----	Kazma Sapı	37	Kurşun	5 Batman
----	----	Yular ve Eyer	1	----	----
----	----	Keser Kabzani	5	----	----
----	----	Katran	39	----	----
----	----	Güğüm	1	----	----

2.9.2. Zahire Temini

Osmanlı Devleti, orduların beslenmesi için gerekli olan zahireyi nüzûl ve sürsat ile karşılayamadığı dönemlerde bu açığı iştirâ yani zahire satın alma yoluyla kapatmaya çalışmaktaydı. İştirâda halk, devletin ihtiyaç duyduğu zahireyi piyasa fiyatlarından devlete satmakta idi. Bu uygulamada her kazânın iştirâ yoluyla teslim edeceği iştirâ¹⁸¹⁷ zahiresinin miktarı önceden kazâlara dağıtılmakta böylece bu uygulama bir yükümlülük halini almaktaydı.¹⁸¹⁸

İncelenilen dönemde Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü siyasi ve askeri faaliyetlerin Diyarbekir Eyâleti ve Amid Kazâsı'na bir diğer etkisi eyâlet genelinden ve Amid Kazâsı'ndan gerçekleştirilen iştirâ zahiresi alımıdır. Bu dönemde eyâlet geneli ve Amid Kazâsı'ndan satın alınarak ilgili yerlere gönderilen buğday ve arpa miktarları arşiv vesikaları çerçevesinde incelemeye tabi tutulmuştur. Diyarbekir voyvodasına gönderilen 15 Ekim 1731 tarihli bir fermanla eyâletten satın alınması istenen 40.000 İstanbul kilesi arpa ve 60.000 İstanbul kilesi buğdaydan, Amid Kazâsı'nın Şark ve Garb Nahiyelerine

¹⁸¹⁷ Devletin sefer hazırlıkları sırasında merkezi yerlerdeki anbarlara zahire depolamak veya sefere giden yahut dönen orduların ihtiyacını temin üzere bedeli mukabilinde satın aldığı zahireye iştirâ zahiresi adı verilirdi. Kütükoğlu, *Osmanlı Devleti Tarihi II*, 540.

¹⁸¹⁸ Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, 160.

160 kile arpa düşmüştür. Bu miktarın nahiyelere ne şekilde tevzi edildiğine dair bir bilgi mevcut değildir.¹⁸¹⁹

Diyarbakir voyvodası Semanzade Hüseyin Ağa'ya gönderilen 20 Mart 1733 tarihli başka bir fermanla Bağdat valisi Ahmet Paşa'nın mahiyetinde bulunan askerlerin günlük ihtiyaçları için Diyarbakir Eyâleti'den 40.000 İstanbul kilesi buğday ve 60.000 İstanbul kilesi arpanın Diyarbakir voyvodası Semanzade Hüseyin Ağa tarafından satın alınması emredilmektedir.¹⁸²⁰ Bu fermana göre eyâlet geneline tevzi edilen arpa ve buğdaydan Amid Kazâsı'nın Şark ve Garb Nahiyelerinin hissesine 800 kile buğday ve 1000 kile arpa düşmüştür.¹⁸²¹ Ancak nahiyelerin hissesine düşen miktar ahali tarafından karşılanamamıştır. Şark-i Amid Nahiyesi'nden 114 kile buğday ve 151,5 kile arpa, Garb-i Amid Nahiyesi'nden seksen altı kile buğday ve doksan sekiz buçuk kile arpa satışı gerçekleşmiştir.

Amid kadısına, Diyarbakir voyvodasına ve ayan-ı vilayete gönderilen 26 Haziran 1740 tarihli fermanla Bağdat Kalesi'nde stoklanmak üzere eyâlet genelinden 40.000 İstanbul kilesi buğday ve 60.000 kile arpanın Diyarbakir voyvodası Semanzade Hüseyin tarafından satın alınması emredilmektedir.¹⁸²² Yine Diyarbakir valisi Çeteci Abdullah Paşa ve Amid kadısına gönderilen 21 Ağustos 1740 tarihli başka bir fermanla eyâlet genelinden satın alınması istenilen 40.000 İstanbul kilesi buğday ve 60.000 İstanbul kilesi arpanın halktan satın alınırken, buğdayın her kilesinin otuz akçeden, arpanın her kilesinin yirmişer akçe üzerinden hesap edilerek halktan satın alınması istenilmiştir.¹⁸²³ Bu işte emrine göre Amid Kazâsı'nın Şark ve Garb Nahiyelerinden 200 İstanbul kilesi buğday ve 200 İstanbul kilesi arpa satın alınmıştır.¹⁸²⁴

Bu dönemde Diyarbakir Eyâleti'nden Bağdat Kalesi'nde bulunan askerler için sürekli zahire satın alındığı görülmektedir. Diyarbakir Eyâleti'ne gönderilen 23 Ekim 1747 tarihli fermanla, Bağdat Kalesi'nde bulunan askerlerin tayinatları için Diyarbakir Eyâleti'nde bulunan Salat, Berazi Kazâları ile Amid'in Şark ve Garb Nahiyelerinden 50.000 kile buğdayın satın alınarak kelek sandalları ile Bağdat'a gönderilmesi istenmiştir. Ahaliden satın alınacak buğdayın her kilesinin elli akçe hesabı üzerinden

¹⁸¹⁹ BOA, D. MKF. d. 20532, 3.

¹⁸²⁰ DŞS. 310, 55.

¹⁸²¹ DŞS. 310, 51.

¹⁸²² BOA, A. DVN. MHM. d. 147, 178.

¹⁸²³ DŞS. 360, 101.

¹⁸²⁴ DŞS. 360, 94.

satın alınması emredilmiştir. Satın alınması istenilen 50.000 kile buğdaydan Amid'in Şark ve Garb Nahiyelerine 1150 İstanbul kilesi buğday tevzi edilmiştir.¹⁸²⁵ Ancak bu miktarın nahiyelere ne şekilde dağıtıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'ndan satın alınan hububatın nahiyelere tevzi, cins ve miktarları aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 2.25. Amid Kazâsı'ndan Satın Alınan Hububatın Cinsi ve Miktarı¹⁸²⁶

Şark-i Amid Nahiyesi		Garb-i Amid Nahiyesi		TARİH
Buğday (Kile)	Arpa (Kile)	Buğday (Kile)	Arpa (Kile)	
114	151.5	86	98.5	21 Mart 1733
---	578	---	422	23 Ekim 1740
2220	---	1205	---	15 Nisan 1747
1150	---	1150	---	23 Ekim 1747

İncelenilen dönem içerisinde Osmanlı Devleti'nin askeri ve siyasî faaliyetlerinin Diyarbakir Eyâleti ve Amid Kazâsı'na hem askeri, hem de iktisadî olarak yansımaları olmuştur. Bu dönemde bölge genelinden cepheye asker, cephane ve zahire temininin sağlanmasında eyâlet geneline ve Amid Kazâsı'na düşen görevlerin yerel yöneticiler tarafından mümkün olduğunca yerine getirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Yine verilen bilgilerden kazânın nahiyeleri ile birlikte devlet tarafından istenilen asker, cephane, malzeme ve zahireye katkısının büyük olduğu arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.

İktisadi hayat bölümü genel olarak değerlendirildiğinde ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır. Amid Kazâsı bu dönemde örfî ve şer'î birçok verginin alındığı bir yerdir. Özellikle örfî vergiler ve vilayet masraflarının Diyarbakir Eyâleti'ne tevzisi neticesinde en fazla vergi ve vilayet masrafı ödeyen idari birimin Amid olması kazânın iktisadi ve demografik durumunun görülmesi bakımından dikkat çekicidir. Kazâyâ ait cizye kayıtlarından kazânın önemli sayıda gayrimüslime ev sahipliği yaptığı görülürken, eyâletin cizye mükellefi sayısı ve toplam cizye gelirleri değerlendirildiğinde Diyarbakir Eyâleti'nin cizye gelirleri ile devlet hazinesine önemli ölçüde katkı sağladığı anlaşılmaktadır.

XVIII. yüzyılda Amid gümrüğünün imparatorluk içindeki önemli gümrük merkezlerinden birisi olduğu görülmektedir. Diyarbakir voyvodalığına bağlı ve gümrük

¹⁸²⁵ DŞS. 313, 75.

¹⁸²⁶ Bu tablonun hazırlanmasında DŞS. 310, DŞS. 360, DŞS. 313 numaralı Diyarbakir şer'iyeye sicillerinden istifade edilmiştir.

eminleri marifetiyle işletilen bu gümrük alınan ithalat, ihracat ve transit ticaret vergilerinin sayısı ve oranı göz önüne alındığında devlet hazinesine önemli gelir sağlayan bir yer olduğu görülmektedir. Zaman içerisinde gümrük vergileri ile ilgili tüccarlar ve gümrük işletmesi arasında sorunlar meydana gelmiş olsa da, devlet bu duruma derhal müdahale ederek ticaretin ve gümrüğün işler halde kalmasını sağlamaya çalıştığı arşiv vesikalarının tetkikinden anlaşılmaktadır.

İncelenilen dönem içerisinde Amid Kazâsı'nda 118 meslek dalının olduğu görülmektedir. Bu esnaf ve zanaatkarlar sekiz farklı sektörde hizmet vermekte olup, bu sektörler arasında gıda ve dokuma sektörleri ön plana çıkmaktaydı. Kazâdaki esnaf sayısı aynı dönemlerdeki diğer Anadolu şehirleri ile mukayese edildiğinde Amid Kazâsı'nın genel ortalamasının üzerinde esnaf ve zanaatkar sayısına sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum kazâdaki üretim çeşitliliği göstermesi bakımından da önem arz etmektedir.

XVIII. yüzyılda kazâdaki fiyatlar şer'iyeye sicilleri ve tereke kayıtlarından istifade edilerek çıkarılmıştır. Bu dönemde hayvan ve köle-cariye fiyatlarının yaş, görünüm sağlamlık gibi fiziksel ölçütlere göre değiştiği görülmüştür. Gayrimenkul fiyatlarının ise gayrimenkulun büyüklüğü ve bulunduğu mevkiye göre farklı fiyatlara sahip olmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Kazâdaki gıda fiyatlarının ise özellikle kıtlık dönemlerinde ciddi dalgalanmalara sahne olduğu görülmektedir. İncelenilen dönemde buğday fiyatlarının üç kat artarken arpa fiyatlarının ise kıtlık döneminde yedi kat artış gösterdiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

Kazâdaki tımar sisteminin durumunda da bazı tespitler olmuştur. XVIII. yüzyılda tüm imparatorlukta olduğu gibi Diyarbekir Eyâleti ve Amid Kazâsı'nda da tımar sisteminin çürümeye yüz tuttuğu belgelerden anlaşılmaktadır. Merkezden gönderilen emirlerde tımar sistemindeki bozulmanın merkezi yönetim tarafından da bilindiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Amid Kazâsı'nda 109 tımar, yirmi altı zeâmet ve padişah hassı olmasına rağmen malikane-has olarak işletilen üç köy tespit edilmiştir. Kazâdaki tımar ve zeâmetlerin genellikle bir kişinin tasarrufuna verildiği müşterek tımarların yok denecek kadar az olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu dönemde kazâdaki tımar sahipleri ve reaya arasında birçok meselenin baş gösterdiği arşiv belgelerinden tespit edilmiştir.

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nın önemli bir tarım ve hayvancılık merkezi olduğu görülmüştür. Tarımsal ürünlerden arpa, buğday, pirinç, karaburçak gibi temel hububat ürünlerinin yanı sıra üzüm, zeytin, karpuz gibi meyvelerin de üretildiği anlaşılmaktadır. Kazâda hayvancılığın önemli bir uğraş olduğu ve özellikle kazâ etrafında ikâmet eden konar-göçer toplulukların ciddi anlamda küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yaptığı görülmüştür. Ayrıca bu dönemde kazâda sınai üretim anlamında da ciddi bir potansiyelin olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle kazâ merkezinde pamuklu ve ipekli kumaş dokuması üzerine faaliyet gösteren esnafların sayısı ve bu esnafların ekonomik güçleri değerlendirildiğinde kazânın önemli bir dokuma merkezi olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine incelenilen dönem içerisinde kazânın ciddi bir ticaret merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Amid Kazâsı'nın İstanbul-Bağdat ticaret yolu üstünde olması ve diğer ticari yolların kesişme noktasında bulunmasından dolayı kazâ XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret şehirlerinden birisi halindedir. Bu dönemde Amid Kazâsı özellikle Bağdat ve Halep şehirleri ile sıkı bir ticari ilişki içerisinde olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca Amid gümrüğündeki vergi oranlarının çeşitliliği bu dönemde kazânın önemli bir ticaret merkezi olduğu göstermektedir.

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin gerçekleştirdiği askeri seferler ve organizasyonlarda Amid Kazâsı'nın önemli bir asker ve lojistik merkezi olduğu görülmüştür. Bu dönemde devletin doğuda İran, batıda Rusya ve Avusturya ile yaptığı savaşlarda kazâdan asker, malzeme ve gıda maddelerinin istenmesi ve kazânın bu istekleri kısa süre içerisinde ciddi anlamda yerine getirmeye çalıştığı belgelerden anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak; XVIII yüzyılda Amid Kazâsı Osmanlı Devleti'nin önemli şekilde vergi geliri sağladığı yerlerden birisidir. Kazânın, üretim kapasitesi, ticari potansiyeli ve gümrük işletmesi ve esnaf sayısı bakımından Osmanlı'nın önemli şehirlerinden birisi olduğu anlaşılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYO-KÜLTÜREL VE GÜNDELİK HAYAT

3.1. TOPLUMU OLUŞTURAN UNSURLAR

3.1.1. Müslümanlar

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nda toplumu oluşturan unsurlar dini açıdan Müslüman ve gayrimüslimlerdi. Bu dönem içerisinde Amid Kazâsı'nda yaşayan Müslümanlar, gayrimüslimler ile birlikte aynı mahallelerde yaşadıkları gibi kendilerine ait mahallelerde de yaşayabilmekteydiler.¹⁸²⁷ Ayrıca Amid Kazâsı kırsalında yaşayan konar-göçer hayatı benimsemiş birçok Müslüman aşiret ve cemaat mevcuttur.¹⁸²⁸

Kazâda yaşayan Müslümanlar, gündelik hayat içerisinde kendi aralarında veya gayrimüslimlerle¹⁸²⁹ çeşitli ticari ortaklıklara girebilmekte, birbirlerinden borç para alıp verebildikleri¹⁸³⁰ gibi gerektiğinde gayrimüslimler ile alacak-verecek¹⁸³¹ ilişkisine de girebilmektedirler.

İncelenilen dönemde kazâda yaşayan Müslümanlar farklı iş ve meslek dallarında faaliyet göstermekteydiler. XVIII. yüzyılda tespit edilebilen meslek gruplarının neredeyse tamamında Müslüman esnafların varlığı söz konusudur. Mesela Sarıkcı Mehmet¹⁸³², Buzcu Hacı Hasan¹⁸³³, Keçeci Hacı Abdi¹⁸³⁴, Dikici İbrahim¹⁸³⁵, Tavukçu

¹⁸²⁷ Tevzi defterlerine göre Müslümanlara ait mahallelerden bazıları şöyledir. Siirdi, Hacı Abdurrahman, Kavvas, Derviş Hüseyin, Balıklı, Ali bin Reşid, Molla Alican, Hacı İzzettin, Şeyh Yasin. *DŞS.* 310, 44.

¹⁸²⁸ *DŞS.* 310, 47. Aşiret-i Kiki, Aşiret-i Reşi, Cemaat-i Döğerli, Cemaat-i Eluci, Cemaat-i Karacıyan, Cemaat-i İzoli, Cemaat-i Milli Espeyak, Cemaat-i Karapınar, Cemaat-i Kirmani, Cemaat-i Behramki. BOA, *DVNSAHK. DB.* d.5, 95. Aşiret-i Sinanlı, Aşiret-i Alikan; *DŞS.* 313, 56. Aşiret-i Bayki.

¹⁸²⁹ *DŞS.* 588, 40. İğya-ı Zimmî köyünden Oseb veledi Kasbar ile Mehmet adlı şahıs zirâât yapmak için ortak olmuşlardır.

¹⁸³⁰ İsmail Ağanın, Mehmet Emin adlı şahıs zimmetinde olan 750 kuruş alacağını tahsil etmek istemesine rağmen yalnızca borcun yarısını alabildiğini söyleyerek şikâyetçi olmuştur. *DŞS.* 626, 57.

¹⁸³¹ BOA, *DVNSAHK. DB.* d.4 49. Amid halkından Kalos adlı zimmî yine Amid halkından Yusuf Ağa zimmetinde makbuz ile sabit 5240 kuruş alacağı olmasına rağmen bir türlü alamadığından şikâyet etmiştir. BOA, *DVNSAHK. DB.* d.4, 64. Amid halkından Mehmet'in Yagob adlı şahıs zimmetinde 645 kuruş alacağının olduğu, bu paranın 318 kuruşunu tahsil etmesine rağmen Yagob'un zimmetinde 327 kuruş alacağının kaldığını bildirmiştir.

¹⁸³² *DŞS.* 313, 55.

¹⁸³³ *DŞS.* 310, 12.

¹⁸³⁴ *DŞS.* 310, 16.

¹⁸³⁵ *DŞS.* 313, 91.

oğlu Hüseyin, Mumcu Mustafa, Sabuncu Mehmet¹⁸³⁶, Kazancı Halil¹⁸³⁷, Hamamcı Mehmet¹⁸³⁸, Demirci Ali¹⁸³⁹, Eskici Mehmet¹⁸⁴⁰ gibi birçok Müslüman farklı iş ve meslek kollarında çalışmaktaydılar. Bazı meslek dallarında Müslümanların ağırlığı söz konusu olmaktaydı. Mesela 12 Nisan 1747 tarihli bakkal esnafı ile pazarbaşı arasında yapılan anlaşma kaydına göre bu tarihte Amid’de yirmi iki bakkal esnafı bulunmakta ve bu esnafların on yedisi Müslümanlardan, beşi gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.¹⁸⁴¹ Müslüman esnaflar aynı iş kolunda gayrimüslimler ile birlikte çalıştıkları¹⁸⁴² gibi kendi çocuklarını da gayrimüslim bir ustanın yanına çırak olarak verebilmektedirler.¹⁸⁴³

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı’nda yaşayan Müslüman halkın aile hukukunu ilgilendiren meselelerin çözümü için mahkemeye veya doğrudan divana başvurdukları da görülmektedir. Müslümanlar; evlenme¹⁸⁴⁴, boşanma¹⁸⁴⁵, mehir¹⁸⁴⁶, kayyum tayini¹⁸⁴⁷ vasi¹⁸⁴⁸, nafaka¹⁸⁴⁹ gibi aile hukukunu ilgilendiren tüm meselelerde kadının hükmüne uymakta ve ona göre hareket etmektedirler.

Müslümanlar tereke taksimi ile ilgili ihtilaflarında da Amid mahkemesini sıkça kullanmaktaydılar. Mesela Amid halkından Refika Hanım’ın 23 Aralık 1757’de vefat etmesi üzerine miras malları İstanbul’da bulunan varisi Mehmet’e intikal etmiştir. Ancak Amid halkından Mehmet Emin adlı şahıs haksız şekilde mirasa el koyduğundan haksızlığın giderilmesi ve Mehmet Emin’in müdahalesinin engellenmesi için hüküm gönderilmiştir.¹⁸⁵⁰ Miras mallarının taksimine usulsüz müdahale ile ilgili 13 Eylül 1778 tarihli başka bir hadisede Ümmügülsüm ve kardeşi Mehmet adlı şahıslara babalarından

¹⁸³⁶ DŞS. 592, 28.

¹⁸³⁷ DŞS. 349, 20.

¹⁸³⁸ DŞS. 315, 37.

¹⁸³⁹ DŞS. 588, 50.

¹⁸⁴⁰ DŞS. 364, 10.

¹⁸⁴¹ DŞS. 313, 199.

¹⁸⁴² 12 Nisan 1747’de Amid Kazâsı’nda yirmi iki bakkal esnafı bulunmaktadır. Bu esnafların on yedisi Müslümanlardan, beşi gayrimüslimlerden oluşmaktadır. DŞS. 313, 199.

¹⁸⁴³ Kılbaş Mahallesi halkından Halil bin Ali adlı şahıs oğlu Ömer adlı çocuğu Tomcan oğlu Abraham adlı zimminin yanına çırak olarak vermiştir. DŞS. 592, 13.

¹⁸⁴⁴ DŞS. 355, 75.

¹⁸⁴⁵ DŞS. 313, 61.

¹⁸⁴⁶ DŞS. 352, 9.

¹⁸⁴⁷ DŞS. 592, 75.

¹⁸⁴⁸ DŞS. 313, 112.

¹⁸⁴⁹ DŞS. 313, 72.

¹⁸⁵⁰ BOA. DVNSAHK. DB. d.2, 132.

intikal eden mirasın tamamını Mehmet'in zapt ettiği ve Ümmügülsüm Hanım'a hisse vermediğinden, Ümmügülsüm Hanım şikâyetçi olmuştur.¹⁸⁵¹

Kazâda yaşayan Müslüman halk, yönetici sınıfın vergiler ile ilgili keyfi ve usulsüz uygulamaları karşısında haklarını hukuki yollarla aramaya çalışmaktaydılar.¹⁸⁵² Mesela Amid Kazâsı kırsalında yaşayan konar-göçer Hoyri Aşireti sakinleri vergilerini oturdukları yerin zabıtine vermelerine rağmen Amid halkından ve erbab-ı tîmârdan Zeki ve Osman adlı kimselerin çeşitli bahaneler öne sürerek 100 kuruş fazladan vergi aldıklarını söyleyerek şikâyetçi olmuşlardır. Hoyri Aşireti'nden fazladan vergi talebinin men edilmesi ve adaletin sağlanması için 26 Mart 1725 tarihinde Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.¹⁸⁵³ Yine Amid halkından Osman ve Seyyid İbrahim adlı şahıslar da 15 Nisan 1763 tarihinde divana müracaat ederek, tarlalarından elde ettikleri mahsullerinin öşrünü sipahilerine verdiklerini ancak sipahileri olan Hacı Hasan'ın kanaat etmeyerek kendilerinden tekrar tekrar öşür talep ettiğini söylemişlerdir.¹⁸⁵⁴

3.1.1.1. Seyyid ve Şeriflerin Hukuki Durumu

Seyyid kelimesi, hazret-i peygamberin soyundan gelenleri ifade eden bir terimdir. Sözlükte “efendi, bey, önder, sahip, faziletli gibi anlamları var iken, terim olarak şerefli, asil, kutsal ve mübarek manasına gelmektedir.¹⁸⁵⁵ Osmanlı toplumunda seyyid ve şeriflere büyük saygı gösterilir ve çeşitli ayrıcalıklar tanınırdı. Kendilerine ait kayıtları İstanbul'da nakibü'l-eşraf, kazâlarda ise nakibü'l-eşraf kaimmakamları tutmaktaydı. Seyyid ve şerifler toplum içerisinde yeşil sarık takarlar, ekonomik olarak desteklenirler ve kendilerine devlet tarafından çeşitli ihsanlar verilirdi. Vergiler hususunda öşür, ağdet-i ağnam, râiyyet resmi, avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye gibi vergilerden muaf tutulmaktadırlar.¹⁸⁵⁶

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı ve kırsalında yaşayan seyyid ve şeriflerin özellikle vergiler hususunda çok fazla şikâyetleri bulunmaktadır. Seyyid ve şerifler

¹⁸⁵¹ BOA, *DVNSAHK. DB.* d.3, 329.

¹⁸⁵² BOA, *DVNSAHK. DB.* d.1. 28, 84. BOA, *DVNSAHK. DB.* d.2, 64.

¹⁸⁵³ BOA, *DVNS. ŞKT. d.* 105, 126.

¹⁸⁵⁴ BOA, *A. DVNSAHK. DB.* d.3, 7.

¹⁸⁵⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Seyyid”, *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 40.

¹⁸⁵⁶ Murat Sarıcık, *Osmanlı İmparatorluğunda Nakibül Eşraflık Müessesesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003, 86-91; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2012, 68-69.

resm-i râiyyet, avarız, ağdet-i ağnam vs. vergilerden muaf olmalarına rağmen, yönetici sınıf tarafından vergiler hususunda yapılan baskılar neticesinde mahkemelere sıkça başvurmuşlardır.¹⁸⁵⁷

Seyyid ve şeriflerin Osmanlı toplumundaki hukuki durumları ve nasıl yargılanıp yargılanmayacakları da önemlidir. Seyyid ve şeriflerin cezalandırılmaları gerektiğinde bu hususta merkezde nakibü'l-eşraflar, kazâlarda nakibü'l-eşraf kaymakamları önemli rol üstlenmektedir. Seyyid ve şeriflerin cezalandırılmaları gerektiğinde, bu işlem halkın önünde kesinlikle gerçekleştirilmez, şayet hapsedilmeleri icab ederse nakibü'l-eşrafların konaklarındaki tevkifhanede tutulmaktaydılar. Tevkifhanede ise kendilerine nakibü'l-eşraf başçavuşu nezaret etmekteydi.¹⁸⁵⁸

Seyyid ve şerifler bir suçta karıştıklarında ve cezalandırılmaları gerektiğinde, nakibü'l-eşraftan başka kimse onları yargılama ve hapsedme yetkisine sahip değildir. Amid'de sakin seyyidler'e hapis cezası verilmek istenmesi ile ilgili 12 Ocak 1786 tarihli bir şikâyet kaydında Amid'de sakin olan bazı seyyidler, kendilerine yönetici sınıf tarafından hapis cezası verilmek istendiğinden şikâyette bulunmuşlardır. Seyyid ve şeriflere yöneticiler tarafından herhangi bir baskı ve zulümde bulunulmaması, hapis cezasına çarptırılmamaları ve kanun-ı kadim üzere hareket edilmesi için Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.¹⁸⁵⁹ Bu olayda görüldüğü üzere kazâda yaşayan seyyid ve şeriflerin hukuksuz bir durum karşısında haklarını aradıkları anlaşılmaktadır. Devletin de seyyid ve şeriflere karşı yapılan haksız uygulamalara karşı bu kimselerin hakkını aradığı ve yapılan müdahaleleri azami ölçüde engellemeye çalıştığı görülmektedir.

¹⁸⁵⁷ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 84, 104, 119, 191, 232; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, 64, 126, 220; BOA. A. DVNSAHK. DB.d.3, 118, 119, 131, 222, 236, 237, 242, 243, 271, 310, 310, 311, 319, 355, 360, 363, 365, 391, A. DVNSAHK. DB.d.4, 19, 66, 67, 69, 70; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.5, 8, 60, 61, 69, 70, 71.

¹⁸⁵⁸ Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, 103-110.

¹⁸⁵⁹ “*Medine-i Amidde sakin sâdât-ı kîram gelüb bunlar sahîh-i isbat sâdât-ı kîramdan olub sahîh-i isbat eyledikleri İstanbul nükebâsından mâmule hüccet ve temessükleri olub mahallerinden birine bir kimesnenin hukuka müteâllik dava-i vukuât ahz ve hats ve meclis-i şer'e ihzârî ve hukuk-ı şer'iyye tahsili lazım gelmeğîn kanun-ı kadîm üzere nâkibleri olan nakibü'l-eşraf kaimmakamı sevkiyle remîde olunagelmîş deyü eşraf ve voyvoda vesairden ve mübaşeretiniz ehl-i örf tâifesi taraflarından müdahale ve taarruz itdirilmemek babında hükm-i hümayûnum rica ve dîvân-ı hümayûnumda kanun sâdât-ı kîram-ı mezbûrlar sahîh-i isbat sâdât-ı kîramdan olub sahîh-i isbat eyledikleri berat-ı şerifleri İstanbul nükebâsından ma'mule hüccet ve temessükleri varsa mahallerinden birine bir kimesnenin hukuka müteallik dava-i vukuât ahz ve hats ve meclis-i şer'e ihzârî ve hukuk-ı şer'iyye tahsili lazım gelmeğle kanun-ı kadim üzere nakibleri olan () gelmişken ehl-i örf tâifesi taraflarından ahz ve hats teklifi ile teâddî eyledikleri vaki ise men ve defîcün kanun üzere emr-i şerîm yazılmalışken ta'zîr olmağla kanun üzere amel olunmak için yazılmışdır. Fi evâil-i Ra sene 1200.*” BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 131.

3.1.2. Gayrimüslimler

Osmanlı Devleti'nde gündelik hayat içerisinde gayrimüslimler ile Müslümanlar birlikte uyum içerisinde yaşamaktadırlar. Zimmîler kendilerine ait mahallelerde¹⁸⁶⁰ yaşadıkları gibi Müslümanlarla ortak yaşadıkları mahalleler de bulunmaktadır.¹⁸⁶¹

Osmanlı Devleti'nde yaşayan zimmîler kendi dini hayatlarını yaşamakta serbest idiler. Din işlerinde özgür olan zimmîler Müslüman nüfusun fazla olduğu bölgelerde bile Müslümanları rahatsız etmeden ibadetlerini yerine getirebilmektedirler.¹⁸⁶² Ayrıca zimmîler istediklerinde kendi ibadet yerlerine mallarını da vakfedebilirlerdi. Mesela 31 Mart 1747 tarihli bir kayda göre Hoca İskender Mahallesi halkından Hanım adlı zimmî kadın evini Meryem Ana Kilisesi'ne vakfetmiştir.¹⁸⁶³ Yine aynı tarihli başka bir belgede Sarraf Mehmet Paşa Mahallesi halkından Nomcan oğlu Remye adlı gayrimüslim evini Amid'de bulunan Meryem Ana Kilisesi'ne vakfetmiştir.¹⁸⁶⁴

Gündelik hayatta gayrimüslimlerin aile hukuklarını ilgilendiren davalarda kendi din adamları yetkili kılınmıştır. Ancak gayrimüslim tebaa evlenme, boşanma, mehir, nafaka gibi aile hukukunu ilgilendiren meselelerde isterlerse şeriata göre hükmedilmek üzere kadıya başvurabilmekteydiler.¹⁸⁶⁵ İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda yaşayan gayrimüslimlerin aile hukuklarını ilgilendiren her türlü meselenin çözümü için Amid mahkemesine başvurdukları görülmektedir. Gayrimüslimler evlenme¹⁸⁶⁶, mehir¹⁸⁶⁷, boşanma¹⁸⁶⁸, vasi¹⁸⁶⁹ ve nafaka takdiri¹⁸⁷⁰ gibi meselelerde kadının hükmüne uymakta ve mahkeme huzurunda İslami usûllere göre evlenip boşanmaktadırlar.

¹⁸⁶⁰ Tevzi defterlerine göre Amid Kazâsı'nda gayrimüslimlerin yaşadığı mahallelerden bazıları şöyledir. Hoca Haçedur, Şemsiyan, Kastal-ı Zimmî, Rumiyan, Usta Burcu, Kırklar, Yahudiyân, Sinan Kethüda. DŞS. 310, 44.

¹⁸⁶¹ DŞS. 310, 8.

¹⁸⁶² Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1996, 21. Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan "Kilise Defterlerinin Kaynak Olarak Önemi", *OTAM*, Sayı: 9, Ankara 1998, 158.

¹⁸⁶³ DŞS. 313, 146.

¹⁸⁶⁴ DŞS. 313, 147.

¹⁸⁶⁵ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, 14.

¹⁸⁶⁶ DŞS. 355, 75; DŞS. 313, 4.

¹⁸⁶⁷ DŞS. 355, 75.

¹⁸⁶⁸ DŞS. 592, 19.

¹⁸⁶⁹ DŞS. 313, 68; DŞS. 592, 65.

¹⁸⁷⁰ DŞS. 592, 19.

Kazâ merkezi ve karyelerde yaşayan gayrimüslimler, tereke taksimi ile ilgili ihtilaflarında da mahkemeyi sıkça kullanmaktaydılar. Mesela 3 Ekim 1723 tarihli bir olayda Mehmet Paşa Mahallesi halkından iken vefat eden Haço oğlu Karabet'in terekesi hanımı ve çocuklarına intikal etmiştir. Ancak terekenin taksiminde kardeşler ve anne anlayamadığından mesele mahkemede çözülmüştür.¹⁸⁷¹ Yine Amid halkından Dimitri adlı gayrimüslim babasından kendisine intikal eden mirasa bazı zimmîlerin sebepsiz şekilde el koymasından dolayı 20 Ağustos 1763 tarihinde şikâyetçi olmuştur.¹⁸⁷²

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'ndaki gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında ticaret ortaklığı¹⁸⁷³ ve borçlar hukukuna dair çeşitli kayıtlar mevcuttur. Gayrimüslimler birbirlerine¹⁸⁷⁴ veya Müslümanlara borç vermekte¹⁸⁷⁵, gerektiğinde Müslümanlardan¹⁸⁷⁶ borç para alabilmekteydiler. Gayrimüslimler kendi aralarında veya Müslümanlar ile borçlar hususunda yaşadıkları her türlü ihtilafta mahkemeye başvurmakta, gerektiğinde padişaha da arz-ı haller sunmaktaydılar. Ayrıca kazâda yaşayan gayrimüslimler sahibi oldukları ev¹⁸⁷⁷ ve dükkân¹⁸⁷⁸ gibi gayrimenkullerin alış ve satışında özgürce hareket edebilmektedirler.

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda yaşayan gayrimüslimlerin vergiler ile ilgili yaşadıkları haksız uygulamalar karşısında haklarını aradıkları görülmektedir. Devletin zimmîlerin vergiler hususunda haksızlığa uğramamaları için çeşitli dönemlerde emirler¹⁸⁷⁹ göndermesine rağmen, bazı dönemlerde haksız vergiler hususunda yöneticiler ile gayrimüslimler arasında çeşitli sıkıntılar yaşanabilmektedir. Mesela Amid Kazâsı halkından Ayas adlı zimmî 30 Eylül 1742'de divana şikâyette bulunarak, avarız

¹⁸⁷¹ DŞS. 313, 35.

¹⁸⁷² BOA, A. DVNSAHK. DB. d.3, 41.

¹⁸⁷³ İgya-ı Zimmî köyünden Kasbar oğlu Oseb ile Mehmet adlı şahıs zirâât yapmak için ortak olmuşlardır. DŞS. 588, 40.

¹⁸⁷⁴ BOA, A. DVNSAHK. DB. d.4, 42, 46, 49.

¹⁸⁷⁵ Amid halkından Kalos adlı zimmî yine Amid halkından Yusuf Ağa zimmetinde makbuz ile sabit 5240 kuruş alacağı olmasına rağmen bir türlü alamadığından şikâyet etmiştir. BOA, A. DVNSAHK. DB. d.4, 49.

¹⁸⁷⁶ Amid sakini Mehmet'in Yagob adlı şahıs zimmetinde 645 kuruş alacağının olduğu bu paranın 318 kuruşunu tahsil etmesine rağmen, Yagob'un zimmetinde 327 kuruş alacağının kaldığını bildirmiştir. BOA, A. DVNSAHK. DB. d.4, 64.

¹⁸⁷⁷ Hace Haçedur Mahallesinden Melkon oğlu Bağdasar evini 100 kuruşa Sadraka adlı kimseye satmıştır. DŞS. 592, 20.

¹⁸⁷⁸ Marhabib Mahallesinden Hanna oğlu Yagob tasarrufunda olan ekmekçi dükkânı ve mahzenini 590 kuruşa Körkis oğlu Adam'a satmıştır. DŞS. 592, 14

¹⁸⁷⁹ 17 Aralık 1746'da Amid kadısına ve Diyarbekir valisine gönderilen emr-i şerifte zimmî reâyânın tahammüllerine göre cizyenin toplanması görevli memurların hak ve adaletten ayrılmayarak görevlerini yapmaları istenmekte, görevini kötüye kullanan memurların derhal görevden alınmaları emredilmektedir. DŞS. 313, 166.

ve imdad-ı seferiye vergisini düzenli şekilde ödemesine rağmen yöneticiler tarafından tekâlif-i şakka namıyla tekrar vergi istendiğini söyleyerek haksızlığın giderilmesini talep etmiştir.¹⁸⁸⁰ Yine Ali Pınarı Karyesi halkından Ayani oğlu Şemus adlı zimmî de 28 Nisan 1787’de şikâyette bulunarak ispenç vergisini ödemesine rağmen kendisinden tekrar ispenç vergisi istenildiğini söylemiştir.¹⁸⁸¹

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı’nda yaşayan gayrimüslimler farklı meslek ve iş kollarında çalışmaktaydılar. XVIII. yüzyılda tespit edilebilen meslek gruplarının neredeyse tamamında gayrimüslim kişilerin adları sıkça geçmektedir. Gayrimüslimler gıda, dokumacılık, ip ve kumaş boyama sektörü, inşaat ve hizmet sektörü, ahşap, metal, deri işleri ve nakliye gibi birçok farklı iş kolunda çalışmaktadırlar. Mesela Mimar Haço ve Mimar Sehak¹⁸⁸². Bakkal Sagar oğlu Bedros¹⁸⁸³, Sebzeçi Hanna oğlu Şemun, Pirinççi Abraham oğlu Tato, Bulgurcu Ohan oğlu Remye¹⁸⁸⁴. Mazıcı Petruk oğlu Sahlek¹⁸⁸⁵, Debbağ Keşiş oğlu maksî Markos¹⁸⁸⁶, Pabuççu Tiyon¹⁸⁸⁷ Hallaç Maradik oğlu Astor¹⁸⁸⁸, Dikici İkob oğlu Mato¹⁸⁸⁹, Dülger Şahin oğlu Yohan¹⁸⁹⁰, Hammal Miho oğlu Aro¹⁸⁹¹, Çulçu Karabet oğlu Kirkor¹⁸⁹², Haffaf Şeko oğlu Anton¹⁸⁹³, Çarıkcı Karabet oğlu Kirakos¹⁸⁹⁴, Değirmenci Kirakos¹⁸⁹⁵, Pazarcı Andormik oğlu Helko¹⁸⁹⁶, Sabuncu Abraham oğlu Serkis¹⁸⁹⁷, Altıncı İkob oğlu Amedon¹⁸⁹⁸, Susamyağcı Karabet¹⁸⁹⁹, Nalçacı Toman oğlu Kasbar¹⁹⁰⁰, Kürkçü Bedros oğlu Sahlo¹⁹⁰¹ gibi birçok gayrimüslim farklı iş ve meslek dallarında sanatlarını icra etmekteydiler.

¹⁸⁸⁰ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 6.

¹⁸⁸¹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.4, 159.

¹⁸⁸² DŞS. 313, 75.

¹⁸⁸³ DŞS. 313, 199.

¹⁸⁸⁴ DŞS. 592, 28.

¹⁸⁸⁵ DŞS. 588, 53.

¹⁸⁸⁶ DŞS. 313, 64.

¹⁸⁸⁷ DŞS. 626, 55.

¹⁸⁸⁸ DŞS. 588, 39.

¹⁸⁸⁹ DŞS. 588, 103.

¹⁸⁹⁰ DŞS. 588, 30.

¹⁸⁹¹ DŞS. 313, 109.

¹⁸⁹² DŞS. 327, 15.

¹⁸⁹³ DŞS. 327, 29.

¹⁸⁹⁴ DŞS. 349, 25.

¹⁸⁹⁵ DŞS. 364, 16.

¹⁸⁹⁶ DŞS. 364, 55.

¹⁸⁹⁷ DŞS. 363, 2.

¹⁸⁹⁸ DŞS. 600, 23.

¹⁸⁹⁹ DŞS. 310, 10.

¹⁹⁰⁰ DŞS. 599, 111.

¹⁹⁰¹ DŞS. 599, 59.

Amid Kazâsı'nda ve karyelerde yaşayan gayrimüslimlerin kullandıkları isimler cizye defterleri¹⁹⁰², ahkâm-ı şikâyet defterleri¹⁹⁰³, tereke kayıtları¹⁹⁰⁴ ve şer'iyye sicillerindeki¹⁹⁰⁵ muhtelif belgeler ışığında incelemeye tabi tutulmuştur. Buna göre; Aro, Miho, Kirkor, Karabet, Anton, Şeko, Kirakos, Helko, Andormik, Serkis, Abraham, İkob, Melkon, Sahlek, Petruk, Haço, Sehak, Bedros, Astor, Maradik, Mato, Yohan, Remye, Şemun, Maksi Markos, Hayo, Sabrosyo, Ebranik, Bakos, Hablos, Maryam, Tomcan, Yagob, Kasbar, Tohman, Mavas, Avanis, Akim, Salos, Hannik, Meldon, Asmo, Mariya, Amorhan, Nabet, Alayan, Sobiye, Afos, Hanna, Sefur, Sabar, Perabon, Değsamon, Hafenin, Hamamir, Tadris, Namet, Osib, Moso, Edzar, Merdo, Tamiye, Gamer, Mahelko, Hacur, Sabasin, Amaşet, Arslan, Hernos, Naslima, Soğmon, Eyon, Mardros, Rakel, Keşiş, Alcadik, Ohannik, Sermek, Arakil, Barsum, Abalcet, Anna, Meron, Terno, Astolid, Matlob, Sokes, Sekirmet, Onnik, Ovanik, Niko, Aradik, Eblehat, Namos, Amronik, Azadik, Kırbakis, Yohanna, Naci, Emirşah, Arotin, Haro, Osbek, Sogomon, Menkis, Nikos, Fannik, Marahan, Vartan, Senemert, Azlo, Elo gibi isimlerin Amid Kazâsı'nda yaşayan kadın ve erkek gayrimüslimlerin en çok kullandıkları isimler oldukları arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

3.2. AİLENİN OLUŞUMU, DAĞILMASI VE DEMOGRAFİK YAPISI

3.2.1. Müslümanlarda Ailenin Oluşumu, Dağılması ve Demografik Yapısı

Evlilik: Ailenin temelini teşkil eden evlilik, bütün ilahi dinlerde kadın ve erkeğin kendilerine özgü bir mahremiyet ve paylaşım alanı oluşturmalarına ve insan soyunun devamına katkı sağlamalarına imkân veren yegâne meşru ilişki olarak kabul edilmiştir.¹⁹⁰⁶ İslam hukukunda evlenme, tarafların icap ve kabulü ile oluşturulan akittir. Bu sebeple herhangi bir memurun veya din adamının (imamın) evlenmeye iştirak etmesi zorunluluğu yoktur.¹⁹⁰⁷ Osmanlı aile hukuku da şer'î hukuk içerisinde yer aldığından tamamiyle İslam hukukuna dayanmaktadır. İslam hukukunda evliliğin iki kişinin

¹⁹⁰² BOA, *D. CMH. d.* 26705, 2-51.

¹⁹⁰³ BOA, *A. DVNSAHK. DB.* d.1-2-3-4-5.

¹⁹⁰⁴ *DŞS.* 363, *DŞS.* 315, *DŞS.* 349, *DŞS.* 359, *DŞS.* 600, *DŞS.* 588, *DŞS.* 599, *DŞS.* 327, *DŞS.* 364.

¹⁹⁰⁵ *DŞS.* 310, *DŞS.* 313, *DŞS.* 360, *DŞS.* 348, *DŞS.* 576, *DŞS.* 592, *DŞS.* 352, *DŞS.* 626, *DŞS.* 631, *DŞS.* 267, *DŞS.* 355.

¹⁹⁰⁶ Fahrettin Atar, "Nikâh", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 112; Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 48-51.

¹⁹⁰⁷ Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, 281.

şahitliğinden başka bir şeye ihtiyaç duymamasına rağmen, evliliğin toplum ve din hayatında oynadığı önemli rol sebebiyle bu akdin erken dönemlerden itibaren evliliğin hukuki yönünü bilen hukuk ve din adamları huzurunda yapılmasına özen gösterilmiştir. Osmanlı Devletinde de nikâh akitleri, devletin kuruluşundan itibaren bizzat kadılar veya kadıların verdiği izinname ile yetkili kılınan din adamları tarafından yapılmıştır.¹⁹⁰⁸

Osmanlı Devleti'nde evlenmek isteyen kimseler bizzat kendileri¹⁹⁰⁹ veya vekilleri¹⁹¹⁰ aracılığıyla mahkemeye başvurarak en az iki şahidin huzurunda nikâh akitlerini gerçekleştirmektedirler. Kadı, tarafların evlenme ehliyetine sahip olup olmadıklarını, evlenmelerine bir mani olup olmadığını araştırdıktan sonra evlenmeye bir mani bulunmadığı takdirde, şahitlerin huzurunda nikâhı kıyar ve mahkeme defterine kaydederdi.¹⁹¹¹ Osmanlı Devleti'nde kadı huzurunda evlenenler sadece Müslümanlar değildir. İslami usullere göre kadı huzurunda evlenen gayrimüslimler de mevcuttur.¹⁹¹²

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda kayıtlara yansıyan çok az sayıda nikâh örneği tespit edilebilmiştir. Bu örneklerden bazıları şöyledir. Amid Kazâsı'na tabi Pir Hüseyin Karyesi halkından Abdullah oğlu Mehmet 7 Temmuz 1723'de kızı İsmihan adlı hanımı, Aslan oğlu Mustafa ile evlendirmiş, bu evliliğe Mehmet oğlu Mirza ve Ahmet oğlu Ali adlı şahıslar şahitlik etmişlerdir.¹⁹¹³ Başka bir kayıтта Mustafa kızı Sabiha Hanım ile Abdurrahim oğlu Mehmet adlı şahıs 30 Ekim 1794 tarihinde evlenmişlerdir. Bu evliliğe Üveyis Çavuş Ağa, Mehmet Emin Efendi oğlu Molla İbrahim ve Cami-i Kebir'in imamı Molla Emin Halil şahitlik etmişlerdir. Nikâh

¹⁹⁰⁸Mehmet Akif Aydın, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekâmülü" *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1992, II, 437-438. Saim Savaş "Fetva ve Şeriyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1992, II, 522-524. Ahmet Akgündüz-Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, OSAV, İstanbul 2000, 420.

¹⁹⁰⁹DŞS. 592, 75.

¹⁹¹⁰25 Haziran 1724'de Amid Kazâsına bağlı Pir Hüseyin adlı köyde sakin olan İsmihan ve Mustafa adlı şahısların evliliklerine Mehmet bin Abdullah vekillik etmiştir. DŞS. 313, 72.

¹⁹¹¹Mehmet Akif Aydın, *İslam ve Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1985, 89. Gül Akyılmaz, "Osmanlı ve Aile Hukukunda Kadın", *Türkler*, Ankara 2002, X, 365-374; İlber Ortaylı, "Osmanlı Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara 1992, II, 456; İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, 109-110.

¹⁹¹²22 Aralık 1797'de Amid Kazâsı halkından Sara adlı gayrimüslim kadın mahkemede İkob oğlu Maksinis ile evlenmiştir. DŞS. 313, 4.

¹⁹¹³DŞS. 313, 72. Nikâhta mehir miktarı belirtilmemiştir.

esnasında 200 kuruşluk mehr-i muaccel belirlenmiş ancak kız tarafına bu para ödenmemiştir. Bu paranın nikâhtan sonra ödenmesi için şerh düşülmüştür.¹⁹¹⁴

Bu dönemde tespit edilebilen son evlilik kaydında Hasan kızı Emine adlı dul kadın, Süleyman oğlu Nebi ile 12 Aralık 1796'da evlenmiştir. Nikâh esnasında mehr-i müeccel on ve mehr-i muaccel on kuruş olarak belirlenmiştir. Molla Mustafa ve Mustafa Sadullah adlı şahıslar bu nikâha şahitlik etmişlerdir.¹⁹¹⁵

Başlık Parası: Evlilik akdi gerçekleştirilmeden önce, erkek tarafından kızın ailesine ödenen mal veya paraya denilmektedir. Bu uygulama sosyal bir olgu olup, tarih boyunca birçok uygarlıkta farklı adlar altında varlığını devam ettirmiştir. Mesela Yahudi inancında evlenecek erkek, kızın ailesine *tirhatu*, *mohar* veya *m'aru* gibi adlar verilen bir çeşit başlık parası ödemekteydi. İslamiyetten önce Arap toplumunda da *mehir*, *sadak*, *saduka* veya *sidak* adı verilen bir çeşit başlık parası mevcuttur. Yine İslamiyet öncesi Türk toplumunda da erkek tarafının, kızın ailesine *kalın* veya *kaling* adı verilen bir çeşit başlık parası verdiği bilinmektedir. Türkler, İslamiyeti kabul ettikten sonra *kalın*, bu isimle veya başlık parası adı altında sosyal bir kurum olarak devam etmiştir. Başlık veya kalın uygulamasının, İslam hukukunda görülen mehir ile benzer yanları bulunsa da aslında temelde iki farklı uygulamadır. Mesela başlık parası veya kalın'ın nikâhtan önce kızın ailesine ödenmesi gerekirken, mehirde kıza verilecek para nikâh esnasında veya evlilik gerçekleştikten sonra da ödenebilmektedir. Ayrıca mehir İslam hukuku tarafından belirli hukuki, iktisadî ve sosyal sebepler ile kabul edilmiş ve belirli bir hukuk düzeninde korunurken, başlık parası veya kalın eski Türk hukukundaki uygulamanın sosyal ve kültürel bir mirası olarak devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde başlık parası veya kalın uygulaması, bazı dönemlerde şeriata aykırı bulunduğundan yasaklanma yoluna gidilse de, bu uygulama uzun yıllar varlığını sürdürerek günümüze kadar gelmiştir.¹⁹¹⁶

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda evlilik akdi gerçekleşmeden önce kız ve erkek tarafı arasında başlık parası uygulamasının var olduğu görülmektedir. Mesela 17 Haziran 1723 tarihli bir kayıтта Amid havalisinde bulunan konar-göçer Karakeçili Aşireti'nden Selim oğlu Abbas mahkemeye başvurarak, yine aynı aşiretten Savm oğlu

¹⁹¹⁴ DŞS. 355, 75.

¹⁹¹⁵ DŞS. 313, 1.

¹⁹¹⁶ Ahmet Akgündüz, "Başlık", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, V, 131.

Ahmet'i şikâyet etmiştir. Selim oğlu Abbas mahkemede, Savm oğlu Ahmet'in kızı Ördek adlı hanım ile evlenmek üzere nişanlandığını ve bu sebeple kızın babası olan Savm oğlu Ahmet'e "*başlık parası namıyla*" her biri birer kuruş kıymetli altmış çebiç ve her biri altışar kuruş kıymetli iki inek ve bir öküz ve nakit olarak otuz kuruş ödediğini söylemiştir. Selim oğlu Abbas nişanlısı Ördek adlı hanımın kendisi ile evlenmekten imtina ettiğinden, kızın babası Savm oğlu Ahmet'ten başlık parasının kendisine iade edilmesini istemiştir. Ancak Savm oğlu Ahmet mahkemede Selim oğlu Abbas'ın kendisine "*başlık parası nâmıyla*" her biri on beş para kıymetli altmış oğlak ve her biri üçer kuruş kıymetli iki inek ve bir öküz, her biri ikişer kuruş kıymetli iki buzağı ve nakit olarak dört kuruş ödediğini söylemiş ve bu para ile hayvanları geri kendisine ödediğini iddia etmiştir. Mahkeme her iki tarafı dinleyerek meselenin halledilmesi için davayı ileri bir tarihe ertelemiştir.¹⁹¹⁷

Başlık parasının verildikten sonra geri alınmaması ile ilgili 4 Kasım 1746 tarihli başka bir olayda Amid'de bulunan Balıklı Mahallesi halkından Molla Resul oğlu Abdulkadir mahkemeye gelerek, mahkeme tarihinden altı ay önce vefat eden erkek kardeşi Molla Abdullah'ın, anneleri Atike adlı hanımdan kendilerine intikal eden kırk kuruş kıymetli bir sincap kürk, altı kuruş kıymetli bir Şam alacası kaftan, altı kuruş kıymetli Frenk hatayisi entari, iki buçuk kuruş kıymetli bir keten gömlek, üç kuruş kıymetli keten don, beş kuruş kıymetli Bağdat çarşafı, üç kuruş kıymetli üç değirmi İstanbul çatma, üç kuruş kıymetli bir hamam leğeni, dört kuruş kıymetli altı sahan, altı kuruş kıymetli bir kat yorgan döşek ve yirmi beş para kıymetli bir cam tası, Hüseyin oğlu Hacı Mahmut'a fuzuli verdiğini söyleyerek Hacı Mahmut'tan şikâyetçi olmuştur. Hacı Mahmut adlı şahıs mahkeme "*Abdülkadir'in müteveffâ karındaşı mezbûr Molla Abdullah kızım () nâm hatun ile tezvic murad eylediğinde başlık mukâbelesinde vermişdir*" diyerek bu paranın başlık parası namıyla kendisine verildiğini söylemiştir. Resul oğlu Abdulkadir mahkemede adı geçen eşyaların kardeşi Molla Abdullah tarafından Hacı Mahmut'a başlık namıyla verildiğini kabul ve itiraf ettiğinden dava düşmüştür.¹⁹¹⁸ Bu iki örnekte görüldüğü üzere başlık parası miktarının 79¹⁹¹⁹-108¹⁹²⁰ kuruş arasında değiştiği anlaşılmaktadır.

¹⁹¹⁷ DŞS. 313, 64.

¹⁹¹⁸ DŞS. 313, 116.

¹⁹¹⁹ DŞS. 313, 116.

¹⁹²⁰ DŞS. 313, 64.

Mehir: Mehir, sözlükte ücret manasına gelmekte olup, fıkıh terimi olarak evlilik esnasında erkeğin hanımına verdiği para veya malı ifade etmektedir.¹⁹²¹ Evlilik akdi esnasında taraflarca veya bir başkası tarafından tespit edilen para veya mal taraflarca belirtilmemişse mehr-i müsemma adını alır. Mehr-i müsemma ödeme şekline göre ikiye ayrılır. Tespit edilen mehir, nikâh esnasında peşin ödenecekse *mehr-i muaccel*, mehrin tamamen veya kısmen ödenmesi ileri bir tarihte olacaksa buna da *mehr-i müeccel* adı verilmektedir.¹⁹²² Amid Kazâsı'nda evlenen Müslümanların nikâh sırasında belirttikleri mehr-i muaccel miktarları 10-200 kuruş arasında değişmektedir.¹⁹²³ Mehir miktarının nikâh sırasında belirlenmesi gerekmektedir. Eğer erkek sağlığında zevcesine nikâh kıyılırken belirlenen miktar üzerinden mehrini vermemiş ise belirlenen mehir miktarı kocasının vefat etmesi halinde terekesinden tahsil edilmektedir.¹⁹²⁴ Ancak gündelik hayatta mehrin tahsili ile ilgili sıkıntılar yaşanabilmektedir. Amid halkından Güher adlı hanım kızı Ayşe'yi beş sene önce evlendirdiğini ve kızının mehr-i muaccelini hâlâ alamadığını söyleyerek 16 Mayıs 1751'de şikâyetçi olmuş, damadın annesinden mehri talep ettiğinde çeşitli bahaneler ile alamadığını söylemiştir.¹⁹²⁵

Amid Kazâsı'nda kadınların mehir miktarlarının tespitindeki en önemli kaynak 1739-1800 yılları arasını kapsayan tereke kayıtlarıdır. Bu kayıtlardan mahkemeye intikal eden yetmiş sekiz kadının mehir miktarını tespit etmek mümkün olmaktadır. Bu kadınlardan bir kısmının mehr-i müeccel miktarları şu şekildedir.

Tablo 3.1. Tereke Defterlerine Göre 1739-1800 yılları Arasında Amid Kazâsı'nda Müslüman Kadınların Mehr-i Müeccel Miktarları (Kuruş)¹⁹²⁶

Mehir Sahibi	Miktarı	Mehir Sahibi	Miktarı	Mehir Sahibi	Miktarı
Fatma Hanım	20	Fatma Hanım	30	Azize Hanım	70
Ayşe Hatun	15	Fatma Hanım	15	Rahime Hanım	150
Zeynep Hanım	25	Medine Hanım	10	Safiye Hatun	300
Sanem Hanım	100	Safiye Hanım	240	Kafiye Hanım	15
Fatma Hanım	35	Esmâ Hanım	100	Medine Hanım	280
Emine Hanım	70	Ümmühan Hanım	100	Refiye Hanım	10

¹⁹²¹ M. Akif Aydın, "Mehir", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 389.

¹⁹²² Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1974, 217. Ahmet Yaman, *İslam Aile Hukuku*, MÜİFVY, İstanbul 2015, 61.

¹⁹²³ Mehmet bin Abdurrahim ile evlenen Sabiha adlı kadının mehr-i muacceli 200 kuruştur. *DŞS.* 355, 75. Nebi bin Süleyman ile evlenen Emine adlı kadının mehr-i muacceli 10 kuruştur. *DŞS.* 313, 1.

¹⁹²⁴ 30 Temmuz 1724'de vefat eden Mehmet adlı şahsın terekesinden zevcesi Emine Hatuna ait olan 100 kuruş mehr-i müeccel düşülerek hanımına tahsil edilmiştir. *DŞS.* 352, 9. *DŞS.* 592, 47.

¹⁹²⁵ BOA, A. *DVNSAHK. DB.* d.1, 209.

¹⁹²⁶ Bu tablonun hazırlanmasında; *DŞS.* 363, *DŞS.* 315, *DŞS.* 349, *DŞS.* 359, *DŞS.* 599, *DŞS.* 588, *DŞS.* 600, *DŞS.* 364, *DŞS.* 327 numaralı tereke defterlerinden istifade edilmiştir.

Tablo. 3.1. (Devamı)

Fatma Hanım	100	Hamiyet Hanım	5	Zeliha Hanım	5
Raziye Hanım	25	Ayşe Hanım	40	Ümmühan Hanım	55
Fatma Hanım	75	Hafize Hanım	130	Hatice Hatun	15
Nimet Hanım	250	Refiye Hanım	200	Emine Hanım	20
Rabia Hanım	33	Ayşe Hanım	200	Ayşe Hatun	300
Safiye Hanım	66	Ayşe Hanım	350	Meliha Hanım	100
Fatma Hatun	2000	Fatma Hanım	150	Zahide Hanım	500
Kamile Hanım	250	Ümmühan Hanım	111	Hatice Hanım	1000
Ümmühan Hanım	80	Asiye Hatun	60	Emine Hanım	200
Emine Hanım	600	Hürü Hatun	10	Zeliha Hanım	250
Ayşe Hanım	30	Emine Hatun	100	-----	-----

Tabloda verilen mehr-i müeccel miktarları incelendiğinde mehir miktarları arasında büyük bir farkın olduğu dikkat çekmektedir. Mehir miktarları 5-2000 kuruş arasında değişmektedir. Bu farkın oluşmasında mehir verilen kadının yaşı, güzelliği, bakire veya dul olması gibi sebepler neden olmuş olmalıdır. Ayrıca mehri veren kimselerin iktisadî güçleri de bu farkın oluşmasına sebep olmaktadır.

Tabloda mehir miktarı verilen elli kadının toplam mehr-i müeccel miktarına bakıldığında bu miktar toplam 8040 kuruş etmektedir. Bu rakam toplam kadın sayısına bölüldüğünde $8040 / 50 = 160,8$ kuruş ile Amid Kazâsı'nda bir kadının ortalama mehr-i müeccel miktarı ortaya çıkmaktadır.

Boşanma: İslam hukukunda boşanmaya, iki kişinin birbirinden ayrılması anlamına gelen “*müfarekat*” tabiri kullanılmaktadır. İslam hukuku, evlenmenin eşler arasında devamlı bir yaşam birlikteliği kurmasını kabul etmektedir. İslamiyet evlilik bağının çözülmezliği ilkesini benimsemeyerek boşanmayı yasal kabul etmiştir. Sadece önemli sebeplere dayanmayan boşanma günah sayılmıştır.¹⁹²⁷

Osmanlı aile hukuku, İslam aile hukukundan bağımsız düşünülemez. İslam hukukunda boşanma ile ilgili genel hükümler, Osmanlı hukukunda aynen geçerliliğini sürdürmüştür. Bu sebeple İslam hukukunda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de üç türlü boşanma bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, kocanın tek taraflı isteği ile karısını boşamasıdır ki, buna diğer bir deyişle *üç talak* denilmektedir. Bu tip boşanmada koca, karısının rızasını almak zorunda olmadığı gibi herhangi bir mahkeme kararına da gerek yoktur. Diğer bir boşanma türü *muhalaa*'dır. Bu tip boşanmada talep genellikle kadın tarafından gelmektedir. Kadın istemediği bir evliliği sonlandırmak için mal veya

¹⁹²⁷ Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1976, 33-34.

çoğunlukla mehir alacağından kendi rızası ile vazgeçerek kocasını boşanmaya ikna etmektedir. Üçüncü boşanma şekli kaza-i boşanma yani diğer bir deyişle “tefrik” tir. Bu boşanma şeklinde kadın veya erkekten herhangi birinin mahkemeye başvurarak boşanma talep etmesidir. Bu tip boşanmaya eşlerden birinin hastalık, delilik, kocanın nafakayı temin edememesi, gaiplik, kötü muamele ve geçimsizlik gibi fiziksel, ruhsal ve ekonomik haller sebep olmaktadır.¹⁹²⁸

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı’ndaki boşanmalar arasında en sık karşılaşılan boşanma türü muhalaa ve tefriktir. Mesela Lala Bey Mahallesi halkından Ebubekir, hanımı Şerife Ayşe Hatun ile aralarında geçimin kalmadığını ve boşanmak istediğini 8 Temmuz 1723 tarihinde mahkemeye bildirmiştir. Ebubekir zimmetinde olan kırk kuruş mehr-i müccelin otuz dört kuruşunu nakit ve üç kuruş kıymetli üç Musul sarığı ve üç kuruş kıymetli, bir kehribar tespihi Şerife Ayşe Hanım’a vererek boşanmıştır.¹⁹²⁹ Yiğit Ahmet Mahallesi’nden Çubukçu İbrahim oğlu Mehmet, hanımı Fatma ile aralarında geçimsizliğin arttığı bildirerek 13 Temmuz 1723 tarihinde hanımı ile boşanmışlardır. Çubukçu Mehmet, kendi zimmetinde olan yirmi kuruş mehir parasını nakit ödeyemeyeceğini bildirerek bunun yerine toplam yirmi kuruş kıymetli bir taşt, kazan, iki sahan, iki leğen, iki kapak, bir tencere, yastık, yorgan, döşek ve eski bir kilimi mehrinin karşılığı olarak Fatma Hatun’a vermiştir. Fatma Hatun’un teklifi kabul etmesi üzerine mahkeme tarafların boşanmalarına hükmetmiştir.¹⁹³⁰ Hoca Ahmet Mahallesi halkından Rabia adlı hanım 14 Eylül 1723’te mahkemeye gelerek, kocası Veliüddin oğlu Mehmet ile geçimsizlik yaşadığını ve on beş kuruş mehr-i müccelinden vazgeçtiğini ancak iddeti bitene kadar nafakasını almak şartıyla boşanmayı talep etmiştir. Mahkeme şahitlerin huzurunda evliliği sona erdirmiştir.¹⁹³¹

Hasırlı Mahallesi halkından Fatma Hatun kocası Şeyh İbrahim oğlu Halil’den boşanmak istediğini söyleyerek, 14 Kasım 1723 tarihinde mahkemeye başvurmuştur. Fatma Hatun evlerinde dirlik ve düzenin kalmaması sebebiyle kocasının zimmetinde olan elli beş kuruş mehrinden kendi rızası ile vazgeçerek boşanmıştır.¹⁹³² Camiü’n-nebi

¹⁹²⁸ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 36-48; Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, 36; Akgündüz- Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, 421. M. Akif Aydın, “Osmanlı Hukukunda Kazâ-i Boşanma Tefrik”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: V, İstanbul 1986, 1-2.

¹⁹²⁹ DŞS. 313, 61.

¹⁹³⁰ DŞS. 313, 72.

¹⁹³¹ DŞS. 592, 11.

¹⁹³² DŞS. 592, 72.

Mahallesi halkından Nimet adlı hanım kocası Hüseyin oğlu İbrahim ile evlerinde düzenlerinin kalması sebebiyle kocası zimmetinde olan mehrinden feragat ettiğini bildirerek 3 Mart 1733'te boşanmak istemiştir. Mahkeme, Nimet Hanım'ın kocası İbrahim'in durumu kabul etmesiyle boşanmalarına hükmetmiştir.¹⁹³³ Şeyh Said-i Küçük Mahallesi'nden Mirza kızı Rukiye Hanım 1 Kasım 1723 tarihinde kocası Abdullah oğlu Ali Ağa ile aralarında geçim olmadığını beyan ederek boşanmak istemiştir. Rukiye Hanım zimmetindeki elli kuruş mehrini kocası Ali Ağa'ya teslim ettikten sonra kocası, Rukiye Hanım'ı boşamıştır.¹⁹³⁴ XVIII. yüzyılda arşiv vesikalarından tespit edilebildiği üzere Amid Kazâsı'nda evlilik akdinin bitirilmesi hususunda muhalaa tipi boşanmaya dair başka örneklerin de olduğu görülmektedir.¹⁹³⁵

İncelenilen dönemdeki boşanma türlerinden bir diğeri üç talaktır. Bu tür boşanmaya ait arşiv vesikalarına yansıyan az sayıda olay bulunmaktadır. Mesela Ahmet Paşa Mahallesi halkından Ümmülhayr Hanım 19 Mart 1733 tarihinde vekili aracılığı ile mahkemeye başvurmuş, mahkeme tarihinden bir ay önce kocası Hasan Ağa oğlu İsmail ile kavga ettiklerini kavga esnasında kocasının kendisini üç talak ile boşadığını söylemiştir. Mahkeme, kocası İsmail'e iddianın doğru olup olmadığını sormuş, İsmail kavga esnasında hanımını üç talak ile boşadığını kabul etmiştir.¹⁹³⁶

Yukarıda verilen örneklerden görüldüğü üzere kadın ve erkek arasında meydana gelen geçimsizlik veya kavga sebebiyle kişilerin boşanmak için mahkemeyi sıkça kullandıkları anlaşılmaktadır. Devlet eşler arasındaki sorunların çözülemeyeceği kanaatine vardığı ve tarafların beyanı ile evlilik akdinin sona erdirilmesine müsaade etmektedir. Ayrıca yukarıdaki boşanma örneklerinin büyük bir kısmının muhalaa türü boşanmaya ait olması kazâda yaşayan kadınların boşanma olaylarında ilk başvuran taraf olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekmektedir.

Müslümanlar arasında boşanmadan sonraki dönemde yaşanan diğer bir önemli husus iddet¹⁹³⁷ müddetidir. Mahkeme kayıtlarında, Amid Kazâsı'nda yaşayan

¹⁹³³ DŞS. 310, 36.

¹⁹³⁴ DŞS. 592, 53.

¹⁹³⁵ DŞS. 310, 26; DŞS. 592, 64, 73, 93.

¹⁹³⁶ DŞS. 310, 40.

¹⁹³⁷ İddet evliliğin sona ermesinin önemli neticelerinden biridir. Boşanma hangi şekilde olursa olsun kadın yeniden evlenmeden önce çeşitli durumlara göre değişen bir süreyi beklemek zorundadır. İddeti bitmeden evlenen kadınların bu evlilikleri feshedileceğinden bilhassa yeniden evlenmek isteyen kadınlar bu sürenin bittiğini mahkemeye tescil ettirme ve böylece iddeti içerisinde evlendiği yolundaki muhtemel iddiaları

kadınlardan iddet sürelerinin tamamlanması sebebiyle evliliklerine mani olunmaması için kadından aldıkları hüccetler ile ilgili bazı örnekler bulunmaktadır. Mesela Şemsiyan Mahallesi halkından Zülfü adlı kadın 2 Kasım 1723 tarihinde mahkemeye başvurarak, kocası Hasan oğlu Seyyid Ali'nin Şebinkarahisar'da altı sene önce vefat ettiğinden, kendisinin iddeti dolması sebebiyle başkası ile evlenmesine müsaade edilmesini talep etmiştir. Bu duruma İbrahim oğlu Mehmet ve Allahverdi oğlu İsmail adlı şahıslar şahitlik etmişlerdir.¹⁹³⁸ İddet süresinin dolması ve evliliğe müsaade edilmesi ile ilgili başka bir olayda Amid'de Dağ Kapısı dışında bulunan Ayramlar Karyesi sakini İbrahim kızı Ayşe Hanım 31 Temmuz 1724'te mahkemeye başvurmuş, kocası Mustafa'dan üç talak ile boşandığını ve boşanmalarının üzerinden altı ay yedi gün geçtiği söyleyerek yeniden evlenmesi için müsaade edilmesini istemiştir. Mahkeme şahitlerin ifadelerine binaen Ayşe Hanım'ın başka biriyle evlenmesine izin vermiştir.¹⁹³⁹

Vasi ve Kayyum Tayini: Vasilik, kendi malını koruma ve tasarruf etme ehliyetine sahip olmayan veya bu ehliyeti sonradan kısıtlananların kimselerin mallarını korumak ve işletmek için tayin edilen kimsedir.¹⁹⁴⁰ Kayyum (Kayyım) hâkim tarafından kısıtlı, gaip vb. kişiler adına hukuki tasarrufta bulunmak üzere tayin edilenlere denilmektedir.¹⁹⁴¹ Osmanlı Devleti'nde sahipsiz çocuklara büyüünceye kadar mallarını tasarruf etmek ve onlara yevmiye olarak “*nafaka*” ve “*kisve baha*” adıyla tayin edilen parayı sarf etmek üzere kadı veya naib tarafından görevli kılınan vasiler, çocukların vesayet haklarını kullanma yetkisine sahiptirler. Vasilerin, temsil ettikleri çocukların mallarını alıp-satma ve işletme hakkı bulunmaktadır. Ayrıca vasilerin kadı tarafından tespit edilmesi, akıl sağlıklarının düzgün olması ve hür olmaları gerekmektedir.¹⁹⁴²

Vasi olarak tespit edilen kimseler çocuğun anne veya babası ya da birinci dereceden akrabalarından birisinden belirlenmektedir. Bu kimselerin çocuğun hakkını gözetmeleri istenmektedir. Ancak bazen vasi tayin edilen kimselerin usulsüzlükleri de olmaktadır. Amid halkından vefat eden Sofu Süleyman adlı şahsın terekesi çocukları Ömer, Halil ve Refiye Hatun'a intikal etmiştir. Babalarının vefatı sırasında bu çocuklar

önleme ihtiyacını duymuşlardır. Tekrar evlenmek isteyen kadınlar, kadın izin alırken iddetlerinin bittiğini ispat etmek zorundaydılar. İddeti bitmeden evlenenin nikâhı feshedileceği gibi, bu nikâhı kıyanlar da cezalandırılmakta idi. Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 123

¹⁹³⁸ DŞS. 592, 63.

¹⁹³⁹ DŞS. 352, 7.

¹⁹⁴⁰ Ali Bardakoğlu, “Vesayet”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XXXXIII, 66.

¹⁹⁴¹ İsmail Özmel, “Kayyum”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 107.

¹⁹⁴² Bardakoğlu, “Vesayet”, 67.

küçük olduğundan 13 Eylül 1787 tarihinde amcaları vasi tayin edilmiştir. Çocuklar büyüdüklerinde amcalarından miraslarını istediklerinde, amcalarının miras mallarını kendilerine ödemeye yanaşmamasından dolayı şikâyetçi olmuşlardır.¹⁹⁴³

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda vasilik ve kayyum tayini ile ilgili örneklerden bazıları şöyledir. Köprüyapan Mahallesinde vefat eden Hacı Şaban oğlu Hacı Ömer'in kayıp olan oğlu Hüseyin'e babasından ve annesinden intikal eden malları muhafaza etmek için kardeşi Seyyid Mustafa 15 Temmuz 1723 tarihinde kayyum yapılmıştır.¹⁹⁴⁴ Mehmet Paşa Mahallesi halkından vefat eden Ebubekir'in aynı mahallede bulunan evinin satışından oğlu Hüseyin'e isabet eden hissesini almak için 13 Kasım 1723 tarihinde Mustafa adlı şahıs kayyum tayin edilmiştir.¹⁹⁴⁵ Hasır-ı Kebir Mahallesi halkından vefat eden Mehmet Çelebi oğlu Süleymanzade Abdurrahman'ın küçük oğlu Mahmut Çelebi'ye intikal eden malları korumak ve işlerini görmek üzere 10 Haziran 1746'da Abdullah kızı Rukiye Hanım vasi olarak görevlendirilmiştir.¹⁹⁴⁶ Yine Camiünnebi Mahallesi halkından vefat eden İbrahim Bey oğlu Hüseyin Bey'in küçük oğlu İbrahim'e annesi Asiye Hanım 2 Kasım 1746 tarihinde vasi tayin edilmiştir.¹⁹⁴⁷

Nafaka: Sözlük anlamı olarak harcamak, tüketmek anlamlarından türemiş olup, “azık ve ihtiyaçların karşılanması maksadıyla harcanan para vb. maddi değerler” anlamına gelmektedir.¹⁹⁴⁸ İslam devletinde yaşayan Müslüman veya gayrimüslim her baba eğer erkek çocuğu var ise çocuk kendi çalışmaları ile hayatını kazanıncaya kadar kız evladına ise evleninceye kadar nafaka borçludur. Nafaka yiyecek, giyim ve mesken ihtiyaçlarının karşılanmasını kapsamaktadır.¹⁹⁴⁹

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda nafaka ödemeleri ve nafakaların miktarları hakkında fikir sahibi olunabilmektedir. Mahkeme kararıyla takdir edilen nafaka miktarları sayesinde ailenin gündelik hayatta ne kadar para ile geçindiğini de öğrenmek mümkün olmaktadır. XVIII. yüzyılda kazâdaki nafaka miktarları ile ilgili tespit edilebilen örneklerden bazıları şu şekildedir. Çubukçu İbrahim oğlu Mehmet ile karısı Fatma 23 Temmuz 1723'te mahkeme huzurunda boşanmışlardır. Mahkeme Fatma

¹⁹⁴³ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, 152.

¹⁹⁴⁴ DŞS. 313, 63.

¹⁹⁴⁵ DŞS. 592, 77.

¹⁹⁴⁶ DŞS. 313, 93.

¹⁹⁴⁷ DŞS. 313, 112.

¹⁹⁴⁸ Celal Erbay, “Nafaka”, *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 282.

¹⁹⁴⁹ Yaman, *İslâm Aile Hukuku* s. 64; Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, 119.

Hanım'ın iddet süresi dolana kadar eski kocası Çubukçu Mehmet'in günlük sekiz akçe iddet nafakası ödemesine karar vermiştir.¹⁹⁵⁰ Hacı Büzürk Mahallesi halkından Çubukçu Mehmet ile hanımı Fatma 14 Ekim 1723'te boşanmışlardır. Fatma Hanım iddet süresi dâhilinde kullanmak üzere kocasından yedi kuruş nafaka talep etmiştir. Çubukçu Mehmet nafakayı kabul etmiştir.¹⁹⁵¹ Molla Alica Mahallesi halkından Seyyid Hüseyin ve Ümmü Hanım 5 Aralık 1723'de mahkeme huzurunda boşanmışlardır. Mahkeme Seyyid Hüseyin'in eski karısı Ümmü Hanım ve oğlu İbrahim için günlük on beş akçe nafaka belirlemiştir.¹⁹⁵² Çakal Mahallesi halkından Rukiye Hanım 31 Ekim 1723'de mahkemeye başvurarak, kocası Osman Bey'in şehir dışında olması, kendisine ve hademesine nafaka ve kisve baha bırakmamasından dolayı zor durumda kaldıklarını bildirmiştir. Mahkeme isteği uygun bularak Rukiye Hanım'a ve hademesine günlük kırk akçe nafaka ve kisve baha ödenmesine karar kılmıştır.¹⁹⁵³ Kazıktepe Karyesi'nde vefat eden Ali adlı şahsın eniştesi Hüseyin 23 Şubat 1733 tarihinde mahkemeye başvurarak, yanlarında ikâmet eden Ali'nin oğlu Mehmet için nafaka ve kisve baha talep etmişlerdir. Mahkeme Mehmet için günlük altı akçe nafaka ve kisve baha miktarı ödenmesine karar vermiştir.¹⁹⁵⁴ Yine Katır Pınarı Mahallesi halkından Ümmü Hanım 31 Mart 1733 tarihinde mahkemeye başvurarak, velayetinde olan kızı Emetullah için eski kocası Sunullah'tan nafaka talep etmiştir. Mahkeme Sunullah'ın kızı Emetullah Hanım için günlük on beş akçe nafaka ve kisve baha ödemesine hükmetmiştir.¹⁹⁵⁵

Yukarıdaki örneklerden kazâda yaşayan insanların gündelik hayatta ne kadar para ile geçindikleri tespit edilebilmektedir. Verilen örneklerde insanların günlük 6-15 akçe arasında para ile geçindikleri anlaşılmaktadır. Kişilerin kullanıma tahsis edilen nafaka parasından gıda fiyatları bahsinde değinildiği üzere bu paranın ortalama olarak günlük bir okka ete, yarım okka sadeyağa veya dört okka ekmeğe denk geldiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁵⁶

¹⁹⁵⁰ DŞS. 313, 72.

¹⁹⁵¹ DŞS. 592, 48.

¹⁹⁵² DŞS. 592, 84.

¹⁹⁵³ DŞS. 592, 98.

¹⁹⁵⁴ DŞS. 310, 31.

¹⁹⁵⁵ DŞS. 310, 41.

¹⁹⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Hububat ve Gıda Fiyatları Bölümü.

3.2.1.1. Müslüman Ailelerin Çocuk Sayısı ve Cinsiyet Dağılımı

Amid Kazâsı'nda aile nüfusunun ve çocuk sayısının tespitinde tereke kayıtları önemli bir yer tutmaktadır. Bu terekelerin ışığında ailenin ortalama çocuk sayısı ve cinsiyet dağılımları ele alınmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, elde edilen verilerin kesinlik arz etmemesidir. Çünkü tereke kayıtlarında bulunmayan çocuklar (hamilelik hali) veya vefat etmiş olan çocukların da mevcut olabileceğinden ailenin ortalama çocuk sayısı hakkında kesin bir sonuç çıkarmak doğru değildir. Ancak terekelerdeki mevcut çocuk sayısından genel bir fikir edinilebilmektedir.

Bu dönemde, Müslüman ailelere ait 494 tereke kaydı incelenmiştir. Bu aileler içerisinde doksan beş aile çocuksuz, 124 aile bir çocuklu, 119 aile iki çocuklu, yetmiş dört aile üç çocuklu, kırk beş aile dört çocuklu, on altı aile beş çocuklu, on dört aile altı çocuklu, dört aile yedi çocuklu, iki aile sekiz çocuklu ve bir aile dokuz çocukludur.

Tablo 3.2. Tereke Kayıtlarına Göre Müslüman Ailelerin Çocuk Sayıları ve Cinsiyetleri

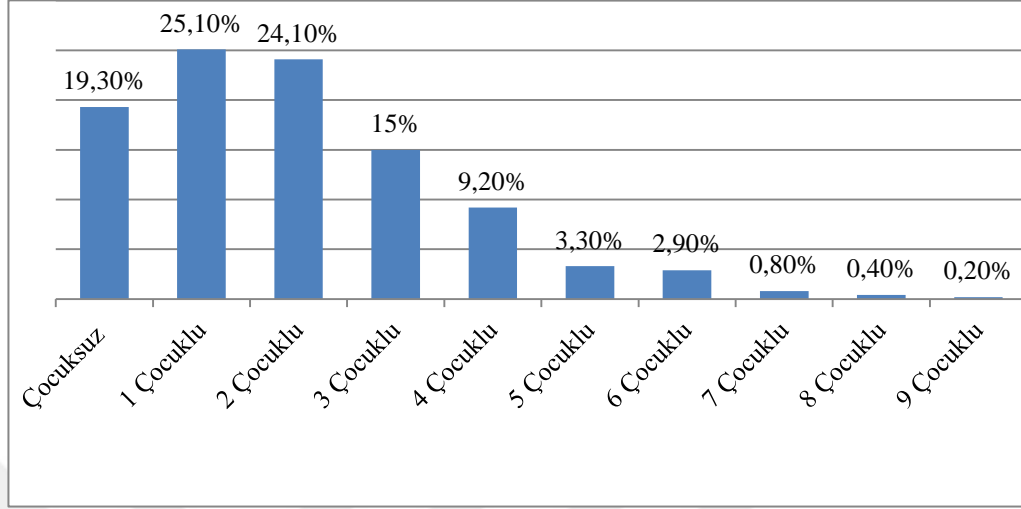
	Aile Sayısı	Kız	Erkek
Çocuksuz	95	---	---
1 Çocuklu	124	59	63
2 Çocuklu	119	116	122
3 Çocuklu	74	102	120
4 Çocuklu	45	85	95
5 Çocuklu	16	37	43
6 Çocuklu	14	40	44
7 Çocuklu	4	10	18
8 Çocuklu	2	9	7
9 Çocuklu	1	4	5
Toplam	494	462	517
		979	

Tablo incelendiğinde tereke kayıtlarına yansıyan toplam 979 çocuk mevcuttur. Bu çocuklardan 462'i kız, 517'si erkektir. Ailelerin ortalama çocuk sayısına bakıldığında 1-3 çocuk arasında yoğunluğun olduğu görülmektedir. Toplam çocuk sayısı aile sayısına¹⁹⁵⁷ bölündüğünde Amid Kazâsı'nda Müslüman ailelerin ortalama çocuk sayısının 1,98 olduğu anlaşılmaktadır.

Ailelerin çocuk sayılarının tüm aileler arasındaki oranına bakıldığında çocuksuz aileler % 19.3, bir çocuklu aileler % 25.1, iki çocuklu aileler % 24.1, üç çocuklu aileler % 15, dört çocuklu aileler % 9.2, beş çocuklu aileler % 3.3, altı çocuklu aileler % 2.9,

¹⁹⁵⁷ Bu oran hesaplanırken çocuksuz olan doksan beş aile de hesaba dahil edilmiştir.

yedi çocuklu aileler % 0.8, sekiz çocuklu aileler % 0.4 ve dokuz çocuklu aileler % 0.2'lik bir orana sahiptirler.

Grafik 3.1. Terekelere Göre Müslüman Ailelerin Çocuk Sayıları ve Oranları

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda birden fazla eşe sahip olan Müslümanlar erkekler değerlendirildiğinde çok çocuğa sahip olmadıkları dikkat çekmektedir. Mesela İlyas oğlu Hacı Osman üç kadınla evli olup, üç çocuğu bulurken¹⁹⁵⁸, Osman oğlu Hüseyin iki kadınla evli ve iki çocuğu bulunmaktadır.¹⁹⁵⁹ Ayrıca iki veya daha fazla kadınla evli olmasına rağmen hiç çocuğu olmayan insanlar da mevcuttur.¹⁹⁶⁰ Mesela İskender Paşa Mahallesi halkından Mehmet oğlu Mustafa üç kadınla evli olmasına rağmen çocuğu bulunmamaktadır.¹⁹⁶¹

3.2.2. Gayrimüslimlerde Ailenin Oluşumu, Dağılımı ve Demografik Yapısı

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler aile hukuku açısından kendi dini hukuklarına tabidirler. Evlilik akdi, boşanma, çeyiz, mehir ve nafaka gibi özel hukuka giren meseleler Osmanlı Devleti'nde dini işlerden sayılmıştır. Bu konularda din adamları kendilerine verilen beratlarla kendi dini kurallarını uygulamakta yetkili kılınmışlardır. Gayrimüslimlerin aile hukuklarına ilişkin meselelerden doğan davaları patrikhanede kurulan heyetlerce görülmekte, uygulamada ise Osmanlı Devleti'nin ilgili

¹⁹⁵⁸ D.Ş.S. 599, 50.

¹⁹⁵⁹ D.Ş.S. 349, 22.

¹⁹⁶⁰ D.Ş.S. 364, 35, D.Ş.S. 359, 27, D.Ş.S. 364, 8

¹⁹⁶¹ D.Ş.S. 364, 59.

memurları görevlidir. Gayrimüslimler, özel aile hukukunu ilgilendiren meselelerinde diledikleri takdirde şeriatı göre hükmedilmek üzere kadıya başvurabilirlerdi. Ayrıca zimmîlerin kadı önünde (mahkemede) evlenip boşanmaları da mümkündür. Evlenen gayrimüslimlerden, Müslümanlardan alınan gerdek resminin yarısı kadar bir ücret alınmıştır.¹⁹⁶²

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda yaşayan gayrimüslimlerin evlilik, mehir, boşanma vasi, kayyum tayini ve nafaka gibi aile hukukuna ilişkin konularla alakalı mahkeme kayıtlarına yansıyan altı dava tespit edilebilmiştir. Bu davalardan ikisi kadı huzurunda evlilik ve biri boşanma ile alakalı olup, diğer üç dava nafaka, vasi ve kayyum tayini ile ilgilidir.

Gayrimüslimlere ait mahkeme kayıtlarına yansıyan iki evlilik kaydında mehr-i müeccel ve mehr-i muaccel uygulamasının var olduğu görülmektedir. Mesela Amid halkından Elo kızı Maryam ile İkob oğlu Ohannis adlı zimmîler 21 Mart 1795'de kadı huzurunda evlenmişlerdir. Nikâh esnasında mehr-i muaccel 200 ve mehr-i müeccel 200 kuruş belirlenmiştir.¹⁹⁶³ Gayrimüslimlerin evlenmelerine dair başka bir örnekte Sara adlı dul kadın ile Maksinis oğlu İkob 22 Aralık 1797'de kadı huzurunda evlenmişlerdir. Sara adlı kadın için nikâh esnasında mehr-i müeccel beş ve mehr-i muaccel beş kuruş olarak belirlenmiştir.¹⁹⁶⁴

Gayrimüslimlerin boşanma olaylarına dair tek kayıt mevcuttur. Şark-i Amid Nahiyesi'ne tabi Kıtırbil-i Zimmî adlı karye halkından Betyon adlı hanım ile kocası Eplo oğlu Tomo ile birlikte mahkemeye başvurmuşlar, evlerinde dirlik ve düzenin kalmadığı ve geçimsizlik yaşadıklarını beyan ederek boşanma talep etmişlerdir. Betyon adlı zimmî kadın kocası zimmetinde bulunan mehrinden kendi isteği ile vazgeçerek 14 Eylül 1723 tarihinde mahkeme huzurunda boşanmışlardır.¹⁹⁶⁵

Müslümanlarda olduğu gibi gayrimüslimlerde de evliliğin bitmesi sonucunda Amid mahkemesi vasilik, kayyum ataması ve nafaka takdiri gibi meseleleri sonuca bağlamaktadır. Mahkeme kayıtları dâhilinde Amid Kazâsı'nda yaşayan gayrimüslim

¹⁹⁶²Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 14; Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, 158-168.

¹⁹⁶³DŞS. 355, 75.

¹⁹⁶⁴DŞS. 313, 4.

¹⁹⁶⁵DŞS. 592, 19.

halkın bu meseleler ile ilgili davaları incelemeye tabi tutulmuştur. Elde edilen verilerden bazıları şöyledir.

Perakende Mehmet Paşa Mahallesi halkından iken vefat eden Tahman oğlu Mardiros'un küçük oğlu Sefer'in işlerini görmek ve mallarını korumak için Sefer'in abisi Melkon 17 Temmuz 1723'de vasi tayin edilmiştir.¹⁹⁶⁶ Yine Marpityun Mahallesi halkından vefat eden Matlob oğlu Yasef'in varisi olan oğlu Kasbar gaip olduğundan kendisine intikal eden mallarını zapt etmek ve işlerini görmek üzere Allahverdi oğlu Iğksan'ın 4 Kasım 1723'de kayyum olarak atanmasına karar verilmiştir.¹⁹⁶⁷

3.2.2.1. Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayısı ve Cinsiyet Dağılımı

Amid Kazâsı'nda yaşayan gayrimüslim ailelerin çocuk sayıları ve cinsiyet dağılımları tereke kayıtlarının incelenmesi neticesinde tespit edilmeye çalışılmıştır. İncelenilen dönemde gayrimüslim 204 ailede toplam 530 çocuk bulunmaktadır. Bu çocuklardan 265'i kız, 265'i erkektir. Gayrimüslimlerde çocukların cinsiyet dağılımında dengeli bir durumun olduğu görülmektedir.

Gayrimüslim ailelerin ortalama çocuk sayısına bakıldığında 1-4 çocuk arasında yoğunluğun olduğu görülmektedir. Toplam çocuk sayısı, aile sayısına¹⁹⁶⁸ bölündüğünde gayrimüslim ailelerin ortalama çocuk sayısının 2.59 olduğu görülmektedir ki bu durum Müslüman ailelerden fazladır.

Gayrimüslim ailelere ait 204 tereke kaydı incelendiğinde tüm aileler içerisinde yirmi dört aile çocuksuz, otuz sekiz aile bir çocuklu, otuz altı aile iki çocuklu, kırk sekiz aile üç çocuklu, yirmi dokuz aile dört çocuklu, on dokuz aile beş çocuklu, dokuz aile altı çocuklu, bir aile on bir çocukludur. Gayrimüslim aileler içerisinde 7-8-9 ve on çocuklu aileye rastlanmamıştır. Gayrimüslim ailelerin ortalama çocuk sayısı ve çocukların cinsiyet dağılımları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

¹⁹⁶⁶ DŞS. 313, 68.

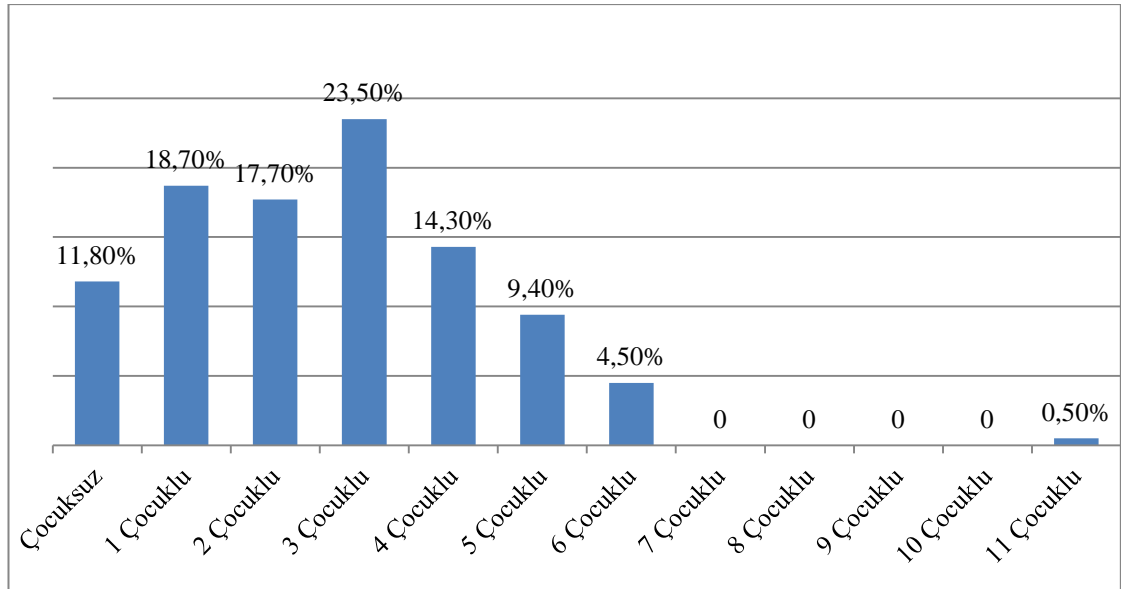
¹⁹⁶⁷ DŞS. 592, 65.

¹⁹⁶⁸ Bu oran hesaplanırken çocuksuz olan yirmi dört aile de hesaba dâhil edilmiştir.

Tablo 3.3. Tereke Kayıtlarına Göre Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayıları ve Cinsiyetleri

	Aile Sayısı	Erkek	Kız
Çocuksuz	24	---	---
1 Çocuklu	38	15	23
2 Çocuklu	36	32	40
3 Çocuklu	48	68	76
4 Çocuklu	29	64	52
5 Çocuklu	19	53	42
6 Çocuklu	9	27	27
7 Çocuklu	---	---	---
8 Çocuklu	---	---	---
9 Çocuklu	---	---	---
10 Çocuklu	---	---	---
11 Çocuklu	1	6	5
Toplam	204	265	265
		530	

İncelenilen 204 gayrimüslim aile içerisinde çocuksuz ailelerin oranı % 11,8, 1 çocuklu aileler % 18,7, iki çocuklu aileler % 17,7, üç çocuklu aileler % 23,5, dört çocuklu aileler % 14,3, beş çocuklu aileler % 9,4, altı çocuklu ailelerin oranı % 4,5'tir. Gayrimüslim aileler içerisinde on bir çocuklu bir aile olup, tüm aileler arasında % 0,5'lik bir orana sahiptir.

Grafik 3.2. Terekelere Göre Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayıları ve Oranları

İncelenilen dönemde Müslüman ve gayrimüslim 698 ailenin toplam çocuk sayısı 1509'dur. Bu sayı toplam aile sayısına bölüldüğünde Amid Kazâsı'ndaki Müslüman ve

gayrimüslim ailelerin ortalama çocuk sayısının 2,16 olduğu görülmektedir. XVIII. yüzyılı kapsayan diğer araştırmalarda Müslüman ve gayrimüslim ailelerin ortalama çocuk sayıları Antep'te 2,93¹⁹⁶⁹, Konya'da 2,87¹⁹⁷⁰, Mardin'de 3,03¹⁹⁷¹, Ankara'da 2,92¹⁹⁷², Kayseri'de 2,94¹⁹⁷³, Adana'da 1,99¹⁹⁷⁴ ve 1752-1756 yılları arasında Antep şehrinde üçtür.¹⁹⁷⁵ XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'na ait 2,16 sayısı örnek verilen diğer Anadolu şehirleri ile mukayese edildiğinde ortalamanın altında bir rakam olarak dikkat çekmektedir.

3.2.3. Amid Kazâsı'nda Çok Eşlilik (Poligami)

Evlilik bütün toplumlarda görülen çok eski bir olgudur. Bazı toplumlarda tek eşle yapılan evlilikler görülürken, bazılarında birden fazla eşle¹⁹⁷⁶ yapılan evliliklere rastlanılmaktadır. İslam dini, toplumdaki sınırsız sayıda yapılan evliliklere sınırlama getirerek ancak dörde kadar evliliğe izin vermiştir. Bu sebeple çeşitli Müslüman toplumlarda dört kadına kadar aynı anda evliliklere rastlanılmıştır.¹⁹⁷⁷

İslamiyet çok eşliliğe, kadınlar arasında adaleti sağlayabilme şartıyla, zaruret halinde müsaade etmiştir. Bu nedenle diğer Müslüman toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da birden fazla kadınla evlilik görülmüştür. Ancak Osmanlı toplumu içerisinde, kişileri çok evliliğe iten sebepler kadını istismar üzerine kurulu gayri ahlaki

¹⁹⁶⁹ Çınar, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu", 164.

¹⁹⁷⁰ Hayri Erten, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, 59.

¹⁹⁷¹ Veysel Gürhan, "XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri", 120.

¹⁹⁷² Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Aile'nin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, LIV (211), TTK Yayınları, Ankara 1990, 958-959.

¹⁹⁷³ Muhittin Tuş, "Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma (1700-1730)" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4, Konya 1999, 160

¹⁹⁷⁴ Saim Yörük, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazâsı (1700-1750)", 262.

¹⁹⁷⁵ Galip Eken, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Antep'te Aile" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6, Konya 2000, 488.

¹⁹⁷⁶ Bu tabir bir erkeğin aynı zamanda birden fazla kadınla (polygamy, taaddüd-i zevcât) hem de bir kadının aynı zamanda birden çok erkekle (polyandry, taaddüd-i evzac) evli olması halini ifade eder. Ancak çoğunlukla dinlerde ve beşeri sistemlerde çok kocalılığın mümkün olmaması ve uygulamaların çok karılılık şeklinde görülmesi sebebiyle çok evlilikten genellikle çok karılılık kastedilmektedir. Kevser Kamil Ali, Salim Ögüt, "Çok Evlilik", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 365.

¹⁹⁷⁷ Ömer Demirel, Adnan Gürbüz, Muhittin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Cilt.1 Ankara 1992, 102. Abdurrahman Kurt, "Dini Kaynakların, Çok Eşliliğe İlişkin Görüşleri ve Osmanlılarda Çok Eşlilik", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt. 8, Sayı: 8, Bursa 1999, 183-214.

gerekçelere dayanmamıştır.¹⁹⁷⁸ Said Öztürk, Osmanlı toplumunda birden fazla kadınla evlenmenin temel sebeplerini şöyle sıralamıştır;¹⁹⁷⁹

- *Nesebin devamlılığını sağlama ve çocuk sahibi olma isteği.*
- *Osmanlı tıbbının muasırlarına göre oldukça gelişmiş olduğunu tıp tarihi araştırmaları göstermekle birlikte çağdaş dünyamızın gelişmiş sağlık sektörünün varlığından yoksun çağlarda ailelerin çocuk sahibi olmalarını engelleyen kadından veya erkekten kaynaklanan hastalık ve rahatsızlıkların önüne de geçildiği söylenemez. Dolayısıyla bu gün kadın veya erkekten kaynaklanan hastalıklara tıbbi müdahaleler yapılarak aileler çocuk sahibi yapılırken Osmanlı döneminde çocuk sahibi olmak isteyen bir erkek bir çıkış yolu olması itibariyle ikinci evliliğe müracaat etmiştir.*
- *Üretimin kol gücüne bağlı olarak yapıldığı dönemlerde fazla nüfusun üretim artışına katkıda bulunacağı düşüncesini de etkileyici faktör olarak görmek gerekir. Özellikle zirai üretim gibi emek yoğun faaliyet alanlarında fazla nüfusa duyulan gereksinim.*
- *Kol gücüne dayanan ekonomik faaliyetlerin fazlalığından dolayı erkek çocuğa sahip olma isteği.*

Osmanlı toplumuna bakıldığında düşünülenin aksine, bu tür evliliklerin yaygın olmadığı görülmektedir. Çok eşlilik konusunda çalışma yapan bazı araştırmacılar Osmanlı Devleti'nin çeşitli şehirlerinde çok eşlilik oranlarını tespit etmişlerdir. Bu oranlara göre 1539-1576 yılları arasında Antep'te % 11,6¹⁹⁸⁰, 1670-1698 yılları arasında Bursa şehrinde çok eşlilik oranı % 8,3¹⁹⁸¹, 1671-1678 yılları arasında Sofya'da % 3,9¹⁹⁸² ve 1670-1700 yılları arasında Balıkesir'de % 11'dir.¹⁹⁸³

¹⁹⁷⁸ Said Öztürk, "Osmanlı'da Çok Evlilik", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 385.

¹⁹⁷⁹ Said Öztürk, "Osmanlı'da Çok Evlilik", 387; Said Öztürk, "Osmanlı Toplumunda Çok Evliliğin Yeri", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V, 408.

¹⁹⁸⁰ İbrahim Etem Çakır, "16. Yüzyılda Ayntab Şehrinde Ailenin Demografik Yapısı (1539-1576)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 9/1, Gaziantep 2010, 8; İbrahim Etem Çakır, *16. Yüzyılda Ayntab Şehri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, 443.

¹⁹⁸¹ Ömer Düzbakar, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 yılları Arasında Bursa Örneği", *OTAM*, 23, Ankara 2008, 88.

¹⁹⁸² İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği", *OTAM*, 31, Ankara 2012, 51.

¹⁹⁸³ İlker Er, "Balıkesirli Tereke Sahipleri Hakkında Sosyo-Kültürel Açından Bazı Değerlendirmeler (1670-1700)", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), Balıkesir 2009, 374.

XVIII. yüzyılda bazı Osmanlı şehirlerinde Müslüman erkeklerin birden fazla kadınla evlilik oranları Antep'te % 16¹⁹⁸⁴, Konya'da % 9,45¹⁹⁸⁵, Kayseri'de % 8,69¹⁹⁸⁶, Ankara'da % 12¹⁹⁸⁷, 1752-1756 yılları arasında Antep'te % 15¹⁹⁸⁸, Adana'da % 11,6¹⁹⁸⁹, Antakya'da % 8,95¹⁹⁹⁰, Mardin'de % 21'dir.¹⁹⁹¹ İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda birden fazla kadınla evli Müslüman erkeklerin oranı % 13,3'tür. Bu değer, örnek verilen Anadolu şehirleri ile mukayese edildiğinde ortalama bir rakam olduğu görülmektedir.

Amid Kazâsı'nda terekesi incelenilen 492 evli erkeğin 322'si Müslümanlara, 170'i gayrimüslim erkeklere aittir. Müslüman erkeklere ait 322 tereke kaydı içerisinde bir kadınla evli erkek sayısı 279, iki kadınla evli erkek sayısı otuz altı, üç kadınla evli erkek sayısı yedidir. Dört kadınla evli Müslüman erkek kaydına rastlanılmamıştır. Gayrimüslim erkeklere ait 170 tereke kaydı içerisinde erkeklerin tamamının bir kadınla evli olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 3.4. 1739-1800 Yılları Arasında Amid Kazâsı'nda Erkeklerin Eş Sayıları

	Müslüman	Gayrimüslim
1 Kadınla Evli Erkek	279	170
2 Kadınla Evli Erkek	36	---
3 Kadınla Evli Erkek	7	---
4 Kadınla Evli Erkek	---	---
Toplam	322	170

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda bir kadınla evli Müslüman erkeklerin oranı % 86,7' dir.¹⁹⁹² İki kadınla evli Müslüman erkeklerin oranı % 11,2 ve üç kadınla evli Müslüman erkeklerin oranı % 2,1'dir.

¹⁹⁸⁴ Çınar, 18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu, 158.

¹⁹⁸⁵ Muhittin Tuş, Sosyal ve Ekonomik Açından Konya, Konya Ticaret Odası Kültür ve Eğitim Yayınları, Konya 2001, 138.

¹⁹⁸⁶ Tuş, Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma (1700-1730), 163.

¹⁹⁸⁷ Demirel, 1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı, 951.

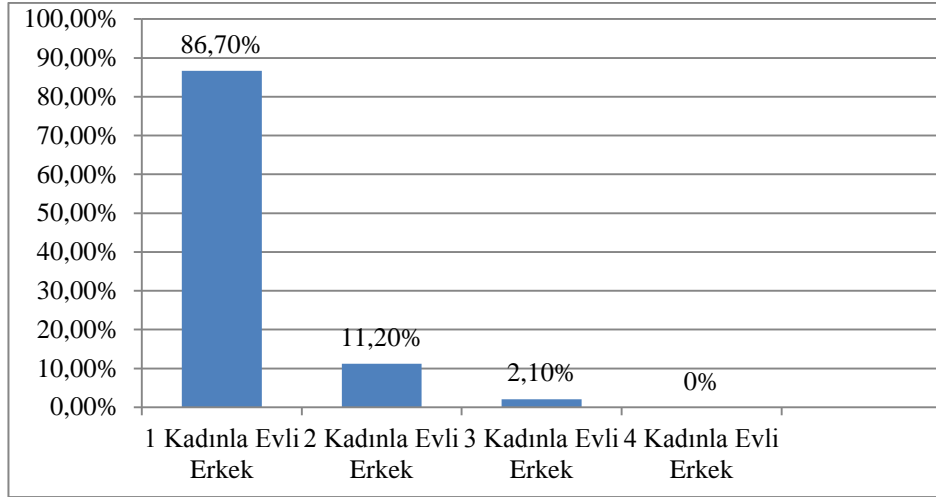
¹⁹⁸⁸ Eken, XVIII. Yüzyıl Ortalarında Antep'te Aile, 485.

¹⁹⁸⁹ Yörük, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazâsı (1700-1750), 256.

¹⁹⁹⁰ Gül, "Antakya'da Ailenin Sosyal ve Ekonomik Yapısı Hakkında Bazı Değerlendirmeler (XVIII. Yüzyıl)", 406.

¹⁹⁹¹ Gürhan, XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri, 117.

¹⁹⁹² Diyarbakır şehrinde 1787-1845 yılları arasında incelenen seksen Müslüman erkek içinde bir kadınla evli erkeklerin oranı % 78.58 olarak tespit edilmiştir. Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır (1790-1840), 277.

Grafik 3.3. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'nda Çok Eşli Müslüman Erkeklerin Oranları

Çok eşlilikte zenginliğin etkisinin olup olmadığı da üzerinde durulması gereken bir konudur. İncelenilen kayıtlarda çok eşli tereke sahiplerinin mal varlıkları üzerinden değerlendirildiğinde ekonomik gücün çok eşlilik üzerinde etkisinin az olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Mesela 26 Mayıs 1741'de vefat eden Abdullah'ın yirmi iki kuruşluk terekesi ve üç hanımı¹⁹⁹³ var iken, 30 Temmuz 1792'de vefat eden Osman adlı şahsın 2336 kuruşluk serveti ve üç hanımı bulunmaktadır.¹⁹⁹⁴ İncelenilen dönemde çok eşli Müslüman erkeklerin sosyal statüleri ve iktisadî durumları aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 3.5. Çok Eşli Müslüman Erkeklerin Sosyal Statüleri ve Mal Varlıkları

Tereke Sahibi	Sosyal Statüsü	Eş Sayısı	Mal Varlığı (Kuruş)
Abdullah oğlu Abdullah ¹⁹⁹⁵	Hafız ve Seyyid	2	378
Abbas oğlu Hacı Ahmet ¹⁹⁹⁶	Hacı ve Ağa	2	820
Ali oğlu Hüseyin ¹⁹⁹⁷	Efendi	2	3297
Hüseyin oğlu Mustafa ¹⁹⁹⁸	---	2	121
Numan oğlu Yusuf ¹⁹⁹⁹	Hacı	2	241
Ömer oğlu Mehmet ²⁰⁰⁰	Hacı	3	342
Seyfullah oğlu Ebubekir ²⁰⁰¹	Efendi	2	39
Şukil oğlu Abdullah ²⁰⁰²	Ağa	2	177

¹⁹⁹³ DŞS. 315, 6.

¹⁹⁹⁴ DŞS. 599, 50.

¹⁹⁹⁵ DŞS. 327, 90.

¹⁹⁹⁶ DŞS. 600, 17.

¹⁹⁹⁷ DŞS. 600, 18.

¹⁹⁹⁸ DŞS. 364, 7.

¹⁹⁹⁹ DŞS. 364, 8.

²⁰⁰⁰ DŞS. 364, 20.

²⁰⁰¹ DŞS. 364, 15.

²⁰⁰² DŞS. 364, 16.

Tablo 3.5. (Devamı)

Şeyhmus oğlu İbrahim ²⁰⁰³	---	2	180
Halit oğlu Mehmet ²⁰⁰⁴	Hacı	2	36
Mustafa oğlu Mehmet ²⁰⁰⁵	---	3	75
Bekir oğlu Hasan ²⁰⁰⁶	Hacı	2	610
Mehmet oğlu Abdullah ²⁰⁰⁷	---	2	57
Hüseyin oğlu Ali ²⁰⁰⁸	---	2	92
Süleyman oğlu Ali ²⁰⁰⁹	---	2	315
Ömer oğlu Hüseyin ²⁰¹⁰	---	2	74
Emin Abbas oğlu Mehmet ²⁰¹¹	Ağa	2	877
Ömer oğlu Süleyman ²⁰¹²	Hacı	2	230
Ebubekir oğlu İbrahim ²⁰¹³	Hacı	2	67
Hüseyin oğlu Arif ²⁰¹⁴	Molla	3	238
Eyüp oğlu Ahmet ²⁰¹⁵	Seyyid ve Hacı	2	994
İbrahim oğlu Ahmet ²⁰¹⁶	---	2	123
Abdullah oğlu Mehmet ²⁰¹⁷	Hacı	3	22
Resul oğlu Süleyman ²⁰¹⁸	---	2	38
Mehmet oğlu Mehmet ²⁰¹⁹	---	2	632
Numan oğlu Mehmet ²⁰²⁰	Molla	2	197
Bekir oğlu Mahmut ²⁰²¹	Seyyid ve Molla	3	309
Süleyman oğlu Ali ²⁰²²	---	2	224
Köse oğlu Mehmet ²⁰²³	---	2	291
İsmail oğlu Ahmet ²⁰²⁴	---	2	133
Mehmet oğlu Hasan ²⁰²⁵	Hacı	2	757
Numan oğlu Abbas ²⁰²⁶	---	2	52
Osman oğlu İlyas ²⁰²⁷	Hacı	3	2336
Rafi oğlu Hasan ²⁰²⁸	---	2	191
Ahmet oğlu Halil ²⁰²⁹	Ağa	2	186

²⁰⁰³ DŞS. 364, 17

²⁰⁰⁴ DŞS. 364, 97.

²⁰⁰⁵ DŞS. 364, 59.

²⁰⁰⁶ DŞS. 364, 41.

²⁰⁰⁷ DŞS. 364, 35.

²⁰⁰⁸ DŞS. 364, 36.

²⁰⁰⁹ DŞS. 364, 38.

²⁰¹⁰ DŞS. 364, 89.

²⁰¹¹ DŞS. 315, 45.

²⁰¹² DŞS. 315, 48.

²⁰¹³ DŞS. 315, 61.

²⁰¹⁴ DŞS. 315, 22.

²⁰¹⁵ DŞS. 315, 19.

²⁰¹⁶ DŞS. 315, 10.

²⁰¹⁷ DŞS. 315, 6.

²⁰¹⁸ DŞS. 315, 31.

²⁰¹⁹ DŞS. 315, 37.

²⁰²⁰ DŞS. 588, 11.

²⁰²¹ DŞS. 588, 105.

²⁰²² DŞS. 363, 20.

²⁰²³ DŞS. 359, 40.

²⁰²⁴ DŞS. 359, 69.

²⁰²⁵ DŞS. 359, 54.

²⁰²⁶ DŞS. 359, 27.

²⁰²⁷ DŞS. 599, 50.

²⁰²⁸ DŞS. 599, 67.

²⁰²⁹ DŞS. 599, 75.

Tablo 3.5. (Devamı)

Ali oğlu Ömer ²⁰³⁰	Ağa	2	484
Muhittin oğlu Mustafa ²⁰³¹	---	2	143
Ahmet oğlu Osman ²⁰³²	---	2	2461
Mehmet oğlu Mahmut ²⁰³³	Hacı	2	428
İsmail oğlu Hasan ²⁰³⁴	Hacı	2	3770
Yusuf oğlu İbrahim ²⁰³⁵	---	2	718
Ali oğlu Yusuf ²⁰³⁶	Hacı	2	231
Hüseyin oğlu Osman ²⁰³⁷	---	2	1146

Tablo incelendiğinde Amid Kazâsı'ndaki çok eşli kırk üç Müslüman erkekte on dokuzunun herhangi bir unvanının bulunmadığı görülmektedir. Beş erkek Ağa unvanına sahipken on dokuz erkek Seyyid, Hacı, Efendi, Molla gibi unvanları taşımaktadırlar. Burada dikkat çeken husus toplum içerisindeki unvan sahibi kimselerin çok eşlilikte belirgin bir şekilde ön plana çıkmayışlarıdır. Çok eşli Müslüman erkeklerin sosyal statülerine bakıldığında çok eşliliğin toplum içindeki sosyal tabakalar ve unvan taşıyan insanlar arasında dengeli bir şekilde dağıldığı görülmektedir. Bu durum çok eşlilik ile sosyal statü ve unvan arasında kesin bir paralellik olmadığını göstermektedir.

Yine tabloda görüldüğü üzere Amid Kazâsı'ndaki çok eşli kırk üç Müslüman erkeğin servetlerinin toplamı 19.637 kuruştur. Bu rakam çok eşli Müslüman erkek sayısına bölüldüğünde çok eşli erkeklerin kişi başına ortalama 561 kuruşluk bir servete sahip oldukları ortaya çıkmaktadır. Yine tablodaki çok eşli kırk üç erkekte sadece beş kişi 1000 kuruş ve üzeri servete sahip iken, yedi erkek 500 kuruş ve üzeri servete sahiptir. Tablodaki çok eşli otuz bir erkeğin 500 kuruşun altında serveti bulunmaktadır. Çok eşli erkeklerin servetlerine ve eş sayılarına bakıldığında servet miktarının çok eşlilikte temel bir belirleyiciliği olmadığı anlaşılmaktadır.²⁰³⁸ Çünkü tabloda verilen servet miktarları 22-3770 kuruş arasına değişmesine rağmen en düşük servete sahip (yirmi iki kuruş) kimsenin üç hanımı var iken, en yüksek servete sahip (3770 kuruş) kimsenin de iki hanımı bulunmaktadır. Tablodaki verilere göre kazâdaki Müslüman

²⁰³⁰ DŞS. 599, 75.

²⁰³¹ DŞS. 599, 80.

²⁰³² DŞS. 599, 6.

²⁰³³ DŞS. 599, 106.

²⁰³⁴ DŞS. 599, 101.

²⁰³⁵ DŞS. 349, 25.

²⁰³⁶ DŞS. 349, 3.

²⁰³⁷ DŞS. 349, 22.

²⁰³⁸ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Terekelere Göre Halkın Refah Durumu Bölümü.

erkekler arasında çok eşlilik için servet miktarlarının temel bir kıstas olmadığı anlaşılmaktadır. Kazâdaki çok eşlilik sayısında çocuk sahibi olma isteği, sosyo-kültürel ve dini inanışlar ile kişisel ve bölgesel geleneklerin ön plana çıkmış olması daha muhtemel görünmektedir.

3.3. TEREKELERE GÖRE HALKIN REFAH DURUMU

Şehir ve bölge tarihi araştırmaları açısından o bölgede yaşayan insanların refah seviyelerinin bilinmesi şüphesiz önemlidir. Elde edilen bilgiler bölgedeki Müslüman ve gayrimüslimlerin servet miktarları hakkında bir fikir edinilmesine imkân sağlamaktadır. Kazâya ait cizye, avarız ve benzeri kayıtlarda halkın fakir, orta halli ve zengin gibi bir ayrımına tabi tutulmamış olması nedeniyle Amid Kazâsı halkının refah seviyesinin tespit edilebilmesi için tereke kayıtlarından faydalanılmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu sebeble Amid Kazâsı'na ait dokuz tereke defterindeki 835 tereke kaydı incelenerek Müslüman ve gayrimüslim halkın refah durumu ve servet dağılımı aşağıda tablo halinde verilmiştir.²⁰³⁹

Tablo 3.6. Tereke Kayıtlarına Göre Amid Kazâsı'nda Halkın Refah Durumu²⁰⁴⁰

TEREKE SAHİPLERİ	SERVET DAĞILIMI						
	1-100 Kuruş Fakir	100-200 Kuruş Düşük Orta halli	200-500 Kuruş Orta Halli	500- 1000 Kuruş Üst Orta Halli	1000- 5000 Kuruş Zengin	5000- 10000 Kuruş Üst Zengin	10000 ve üzeri Çok Zengin
Müslüman Erkek	103	82	115	52	54	3	---
Müslüman Kadın	68	44	48	19	13	---	1
Gayrimüslim Erkek	54	42	47	21	24	---	1
Gayrimüslim Kadın	16	7	11	7	3	---	---
Toplam	241	175	221	99	94	3	2

İncelenilen dönemde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında servet miktarları açısından bariz bir farkın olmadığı görülmektedir. Kişilerin servetleri genel olarak fakir ve zengin aralığında yani 1-5000 kuruş arasında yoğunlaşmaktadır. Üst zengin ve çok

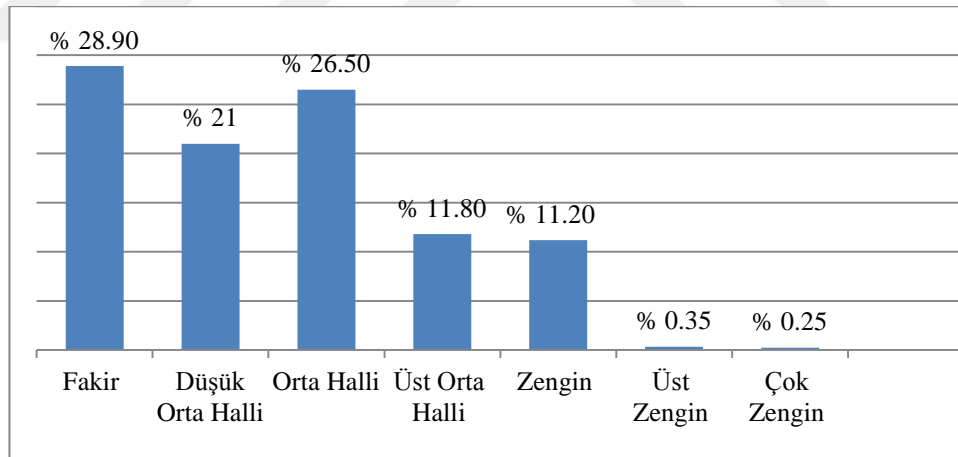
²⁰³⁹ Bu tablo hazırlanırken en yüksek tereke miktarı ile en az tereke miktarı arasında bir oranlama yapılarak altı farklı sınıflandırma yoluna gidilmiştir.

²⁰⁴⁰ Bu tablonun hazırlanmasında; DŞS. 363, DŞS. 315, DŞS. 349, DŞS. 359, DŞS. 599, DŞS. 588, DŞS. 600, DŞS. 364, DŞS. 327 numaralı tereke defterlerinden istifade edilmiştir.

zengin aralıklarında bulunan insan sayısı sadece beş kişidir. Bu rakam tüm terekeler arasında % 0,6'lık bir orana denk gelmektedir.

Halkın servet dağılımında dikkat çeken başka bir husus cinsiyetler arasındaki zenginlik farklarıdır. İncelenilen dönemin genelinde erkeklerin servet miktarları her zaman kadınlardan daha fazla olmuştur. Mesela orta halli Müslüman erkeklerin sayısı orta halli Müslüman kadınların sayısının yaklaşık 2,5 katıdır. Aynı dönemde orta halli gayrimüslim erkeklerin sayısı gayrimüslim kadınlarının sayısının dört katından fazladır. Burada dikkat çeken husus çok zengin statüsünde bulunan iki kişiden birinin Müslüman bir kadın olmasıdır.²⁰⁴¹

XVIII. yüzyılda Amid halkı askeri, reâya veya Müslüman-gayrimüslim ayrımına tabi tutulmadan yalnızca şehirdeki insanların sahip oldukları tereke miktarlarına göre sınıflandırıldığında, terekesi incelenilen 835 kişiden fakir statüsüne giren insanların oranı % 28,9, düşük orta halli olanlar % 21, orta halli olanlar % 26,5, üst orta halli olanlar, % 11,8, zengin olanlar % 11,2, üst zengin olanlar % 0,35 ve çok zengin olanlar % 0,25'lik bir orana sahip oldukları arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.

Grafik 3.4. Tereke Defterlerine Göre Amid Halkının Servet Dağılımı

XVIII. yüzyılda Adana şehrini konu alan bir araştırmada halkın servet dağılımı şöyledir. Fakir grubuna girenler % 17,7, alt orta halli olanlar % 29, üst orta halli olanlar % 13,6'lık bir orana sahiptirler. Zengin grubunda olanlar % 17,3'lük bir orana sahipken,

²⁰⁴¹ İbrahim Şeyh Kızı Hatice Hanımın terekesi 11660 kuruştur. Bu terekenin içerisinde ev, dükkân gibi gayr-ı menkuller ayrıca 1000 kuruş mehr-i müeccel bedeli de bulunmaktadır. *DŞS.* 363, 19.

Üst zengin % 18,8 ve Çok zengin olanların oranı % 3,6'dır.²⁰⁴² Aynı yüzyılda Antep şehrinde halkın % 25,61'i fakir, % 48,93 orta halli, % 11,09'u zengin % 14'ü orta halli zengin ve % 0,32'si çok zengindir.²⁰⁴³ Aynı dönemde Mardin şehrinde halkın % 18,5'i 0-200 kuruş aralığında servete sahipken, % 26'sı 201-400 kuruş, % 11'i 401-600 kuruş, % 18,5'i 601-800 kuruş aralığında, % 26'sı 801 kuruş ve üzerinde bir servete sahiptir.²⁰⁴⁴ XVIII. yüzyılın ilk yarısında Konya'yı temel alan başka bir çalışmada Konya halkının % 24,5 fakir, % 54,9'u orta halli ve % 20,3 'ü zengin statüsündendir.²⁰⁴⁵ Aynı dönemde Kayseri'de halkın % 67,03'ü fakir ve orta halli, % 15,06'sı üst orta halli ve zengin, % 17,91 üst zengin ve çok zengin sınıfındadır.²⁰⁴⁶

İncelenilen dönem içerisinde Amid halkı Adana, Konya, Kayseri, Antep ve Mardin şehirlerindeki halkın iktisadi durumu ile mukayese edildiğinde ortaya şöyle bir durum çıkmaktadır. Amid, fakir nüfusun oransal olarak en fazla olduğu şehirdir. Düşük orta halli ve orta halli kişi sayılarında Antep ve Kayseri şehirleri ile benzer bir istatistiğe sahiptir. Bu veriler Amid'de yaşayan halkın genel iktisadî durumu hakkında fikir yürütülebilmesi açısından önem arz etmektedir.

3.4. GÜNDELİK HAYATTA TÜKETİLEN GIDALAR

Osmanlı toplumunun gündelik hayatta ne tür gıdalarla beslendiği ve bu gıdaların türlerini ve niteliklerini bilmek şüphesiz önemlidir. Çünkü bu gıdaların bilinmesi hem o bölgede yetişen ürünler hakkında fikir sahibi olunmasına, aynı zamanda bölge dışından getirilerek halkın tüketimine sunulan gıda maddelerinin türlerinin öğrenilebilmesine imkân sağlamaktadır.

Mehrdad Kia, Osmanlı'da gündelik yaşamda beslenme ve tüketilen gıdalar hakkında; "*Osmanlı İmparatorluğu'nun hem kırsal, hem de kentsel kesimleri için yemeklerin pişirilmesi, hazırlanması ve yenmesi gündelik hayatın çok önemli bir parçasıdır. Bu temel ihtiyacın çevresinde sosyalleşme, keyif ve siyaset gelenekleri şekillenmiştir. Osmanlı toplumunda zengin aileler gündelik hayatta yumurta, börek,*

²⁰⁴² Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazası (1700-1750)*, 231-232.

²⁰⁴³ Çınar, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, 168.

²⁰⁴⁴ Gürhan, *XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri*, 117.

²⁰⁴⁵ Hayri Erten, *Konya Şerhiye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, 140.

²⁰⁴⁶ Tuş, "*Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma*", 181.

sıcak ve soğuk tereyağlı sebzeler, pirinç, hamur işleri, çorba, et yemekleri, meyveler, beyaz peynir, reçel, kabak, patlıcan, erik, kuş üzümü gibi gıdalar tüketmekteydiler. Yoksul halkın temel tüketim maddelerinin başında ise tahıllar gelmektedir. Anadolu ve Suriye köylerinde bulgur tüketilmekte, Balkanlarda tereyağı, Anadolu ve Arap Eyâletlerinde ise koyun yağı tercih edilirdi. Ayrıca yoksul halk yerel sebzeler, fasulye mercimek, nohut, kabak, turp, soğan, pırasa, tulum peyniri, yoğurt, çavdar ekmeği bazen ise pirinç tüketmektedir. Osmanlı Devleti'nde zengin veya fakir ayrımı olmaksızın kırsal kesimde soğutma olanakları bulunmadığından, pek çok dayanıksız gıda ürünü ancak yerel olarak tüketilirdi. Anadolu ve Balkan köylüleri çeşitli taze ve kuru meyveler yerlerdi. Bu meyveler yerel bahçelerde yetişebilen elma, kiraz, armut incir, üzüm, kayısı, kavun, karpuz, nar ve erikten oluşurdu. Halkın şeker ihtiyacı ise genellikle baldan sağlanmaktaydı” demektedir.²⁰⁴⁷

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda halkın gündelik hayatta tükettiği gıda maddelerinin çeşitleri hakkında tespit edilebilen en önemli kaynak 12 Nisan 1747 tarihli bakkal esnafı ile pazarbaşı arasında yapılan antlaşma kayıdır. Bu antlaşmada bakkal esnafının pazarbaşıya vereceği gıda maddelerinin listesi sıralanmaktadır.²⁰⁴⁸ Amid halkının bakkal esnafından temin ettiği gıda maddeleri aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 3.7. Amid Kazâsı'nda Gündelik Hayatta Tüketilen Gıdalar

Revgan	Asel	Revgan-ı zeyt	Sumak
Pekmez	Akide	Siyah Üzüm	Kırmızı Üzüm
Kişniş	Zeytin	Şam Kayısı	İccâs ²⁰⁴⁹
Fındık	Pestil	Sucuk	Sarımsak
Hurma	Kestane	Kurut	Sirke
Tulum peyniri	Çiriş	Nardenk ²⁰⁵⁰	İncir
Revgan-ı Bezir	Bittîh-ı Kebir ve Sagir ²⁰⁵¹	Ceviz ve Ceviziçi	Erik, Fındıkiçi,
Badem	Koruk	Atik ve Cedid Tomalan	Taze Peynir

Amid Kazâsı'nda halkın tükettiği gıda maddelerinin çeşitleri ve nitelikleri şer'iyeye sicillerinde bulunan diğer muhtelif belgelerden de tespit edilmiştir. Bu gıda maddelerinin bazıları hayvansal iken bazıları bitkisel kökenlidir. Bu gıdalar nan-ı

²⁰⁴⁷ Mehrdad Kia, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, Çev. Özgür Özol, Pozitif Yayınları, İstanbul 2013, 227-238.

²⁰⁴⁸ DŞS. 313, 200

²⁰⁴⁹ Erik. Bazı yerlerde zerdali, armut. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 469.

²⁰⁵⁰ Nar, Erik, Kızılcık, Elma gibi meyvelerden çıkarılan ekşimsi pekmez. Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 945.

²⁰⁵¹ Kavun, Karpuz. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 112.

aziz²⁰⁵², sebze, pirinç, afyon, bulgur, tavuk, nişasta, dakık²⁰⁵³, yağ, bal, et, paça, ciğer ve mumbardır.²⁰⁵⁴ Amid Kazâsı'nda gündelik hayatta tüketilen gıdalara başka bir örnek bakkal esnafının Diyarbekir valisinin kileri için 27 Mayıs 1746 tarihinde vermiş oldukları gıda ürünleridir. Bu maddeler nohut, revgan, pirinç, sebze, tuz, gûşt²⁰⁵⁵ ve ekmektir.²⁰⁵⁶ Ayrıca Amid Kazâsı'nda gıda üzerine faaliyet gösteren helvacı, şirikçi tütüncü, pastacı, balıkçı, buzcu, kahveci gibi esnafın ürettikleri ve sattıkları ürünlerin de gündelik hayatta tüketiminin söz konusu olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

3.5. TEREKELERE GÖRE AMİD KAZÂSÎ'NDA KULLANILAN EŞYALAR

Amid Kazâsı'na ait dokuz tereke²⁰⁵⁷ defterinin incelenmesi neticesinde miras kayıtlarına ulaşılan Müslüman ve gayrimüslim insanların gündelik yaşamlarında kullanmış oldukları eşyalara ve bu eşyaların cinsleri, nitelikleri ve yapıldığı malzemeler hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır.

3.5.1. Ev Eşyaları

Mutfak Eşyaları: Amid Kazâsı'nda gündelik hayatta kullanılan eşyaların başında mutfak eşyaları gelmektedir. Tereke kayıtlarına yansıdığı kadarıyla kullanılan eşyalar çok çeşitli nesnelere meydana gelmekteydi. Bunlar; carut²⁰⁵⁸, bıçak, kaşık, sahan, tencere, taşt (bir çeşit büyük leğen), satır, kazan, sini, leğen, güğüm, tepsi, bakır mangal, kapaklı tencere, süzek, sacayağı, demir sac, tahra, küp, havan, demir havan, tas, kantar, ibrik, billur tas, billur bardak, şiş, bakır ibrik, demir mangal, yeşil bardak, bakraç, tabak, dibek, çanak, el değirmeni, gümüş tistan oluşmaktadır.

Sergi Eşyaları: Sergi eşyaları içinde pamuk, hasır, keçe, tüy, kamış ve kıldan yapılmış çeşitli eşyalar bulunmaktadır. Bu eşyalar, insanların gündelik hayatlarında ne gibi malzemeler kullandıkları hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Bunlar pamuk yorgan, yastık, kadife yastık, yastık yüzü, yorgan yüzü, mitilli yorgan, mitilli

²⁰⁵² Ekmek, Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 944.

²⁰⁵³ Ögütülmüş hububat, un; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 184.

²⁰⁵⁴ DŞS. 313, 62

²⁰⁵⁵ Et, Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 340.

²⁰⁵⁶ DŞS. 313, 95

²⁰⁵⁷ DŞS. 315, DŞS. 349, DŞS. 364, DŞS. 359, DŞS. 600, DŞS. 588, DŞS. 327, DŞS. 599, DŞS. 363.

²⁰⁵⁸ Küçük mangal küreği. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 142.

yastık, kilim, döşek, minder, keçe, çarşaf, hasır, kaput, palas, tüy yastık, perde, halı, seccade, şilte, şilte yüzü, cecim, kırmızı keçe, beyaz çarşaf ve kamış döşektir.

Diğer Eşyalar: Tereke defterlerinde vefat eden insanların bıraktıkları malların cins ve miktarları ayrıntılı şekilde verilmektedir. Bu eşyalar; demir, bakır, kalay, gümüş gibi metallere yapılabildiği gibi cam, ahşap ve deriden de olabilmektedir. Terekelerde en sık rastlanan ve gündelik hayatta kullanılan eşyalardan bazıları şöyledir. Kürek, gülabdan, çuval, dolap, şamdan, tezgâh, balta, kılıç, ağaç beşik, tarak, gümüş tarak, tüfek, hamam takımı, hatb²⁰⁵⁹, toz kil, tambur, sim hatm²⁰⁶⁰, tespih, gaddare²⁰⁶¹, mum, hırdavat, demir tel, sabun, demir iskemle, terazi, at çulu, orak, tuz, hamam kesesi, koku ve misvak, bakır maa kalay şamdan, harar²⁰⁶², tütün tabakası, enfiye²⁰⁶³, peşkir, sütire, ağaç şamdan, meşin, billur kalay gülabdan, sepet, tığ, hamak, gön tuz küpü, halaç, bohça, hurç²⁰⁶⁴, keçe, sandık, tabak, eyer, hamam leğeni, dirgen ve enam-ı şeriftir.²⁰⁶⁵

3.5.2. Kıyafet ve Ziyinet Eşyaları

Kıyafet ve Giyim Eşyaları: Amid Kazâsı'nda kullanılan elbiseler farklı kumaş ve malzemelerden oluşmaktaydı. Sıcak iklimin etkisi ile olsa gerek Amid Kazâsı'nda keten ve pamuklu kumaş ile yapılan elbiseler gündelik hayatta önemli bir yer tutmaktaydı. Bunlar; aba, alaca, dastar, kuşak, kavuk, sarık, don, gömlek, keten gömlek, atlas gömlek²⁰⁶⁶, tülbent, pabuç, kalpak, keten şalvar, kutni kaftan fes, yeşil peştamal, keten çuha peştamal, çarık, keçe kuşak, mebrüm gömlek, çuha, çorap, şal, beyaz fes, kırmızı fes, çuha şalvar, Keşan kuşak, çuha kaftan, hamam peştamalı, ihram, börk, izar²⁰⁶⁷, kutni don²⁰⁶⁸, külah, çakşır, yeşil dastar, kaftan, üsküf, alaca sarık, pamuk kuşak, kırmızı pabuç ve çizme, kaşmir kuşak, kalpak ve peşkir gibi temel giyim kıyafetleridir. Bu kıyafetler içinde pamuk ve ketenden yapılmış eşyalar yoğunluktadır.

²⁰⁵⁹ Yakılmak için kesilip hazırlanmış odun. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 390.

²⁰⁶⁰ Gümüş mühür. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 392.

²⁰⁶¹ Ağır ve her iki yanı keskin bir tür kılıç. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 314.

²⁰⁶² Kıldan dokunmuş büyük çuval.

²⁰⁶³ Kurutulmuş ve toz haline getirilmiş tütün. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 254.

²⁰⁶⁴ Meşinden yapılmış büyük heybe. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 439.

²⁰⁶⁵ Kuran-ı Kerim ayetlerinin toplandığı küçük kitapçık. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 251.

²⁰⁶⁶ Üstü ipekten altı pamuk kumaltan üretilmiş gömlek. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 58.

²⁰⁶⁷ Belden aşağı bağlanan peştamal. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 542.

²⁰⁶⁸ Pamuk don. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 610.

Gündelik hayatta kullanılan diğer bir giysi, çeşitli hayvan postlarından elde edilen kürklerdir. Kürk, tarih öncesi dönemlerde soğuktan ve dış çevrenin etkilerinden korumak amacıyla kullanılırken, insanlığın ve medeniyetin gelişmesine paralel olarak temel ihtiyaçtan çıkarak lüks giyim eşyasına dönüşmüştür.²⁰⁶⁹ Kürk kullanımı zaman içerisinde ihtiyaçtan ziyade süs ve giyim aksesuarına dönüşürken kişilerin toplumsal statülerinin ve zenginliklerinin göstergesi haline gelmiştir.²⁰⁷⁰ İncelenilen dönemde de Amid Kazâsı'nda kürk kullanımının var olduğu görülmektedir. Bölgenin kış aylarında nispeten soğuk olmasına rağmen halkın kürk kullanımının sadece kış aylarında soğuktan korunmak amacıyla mı, yoksa zenginlik ve sosyal statü göstergesi olarak mı kullanıldığı tam olarak tespit edilememiştir. İncelenilen dönemde Müslüman²⁰⁷¹ veya gayrimüslim²⁰⁷² ayrımı olmaksızın halk arasında kürk kullanımının var olduğu ve gündelik hayatta halkın farklı hayvan türlerinden ve değişik malzemelerden üretilmiş kürkleri kullandıkları görülmektedir. Bu kürkler, malzemenin cinsine, kürkün yeni veya eski oluşuna göre farklı fiyatlara sahiptirler.

Tablo 3.8. Tereke Defterlerine Göre Kürk Cinsleri ve Fiyatları (Kuruş)

Cinsi	Fiyat Aralığı (Kuruş)	Cinsi	Fiyat Aralığı (Kuruş)	Cinsi	Fiyat Aralığı (Kuruş)
Sincap	6.5-10	Ferace	53.17 ²⁰⁷³	Zerdava ²⁰⁷⁴	225-396
Kakum(Gelincik)	9.5-45	Vaşak	25-80	Doğan-Şahin	20 ²⁰⁷⁵
Kurt	12.37 ²⁰⁷⁶	Samur	10 ²⁰⁷⁷ -191 ²⁰⁷⁸	Kaftan	57,5 ²⁰⁷⁹
Sansar	5 ²⁰⁸⁰ -160 ²⁰⁸¹	Karsak ²⁰⁸²	21 ²⁰⁸³	Çuka kaplı	7 ²⁰⁸⁴
Gri	8	Mitilli Sansar	6.5 ²⁰⁸⁵	Şallı Sansar	19 ²⁰⁸⁶

²⁰⁶⁹ Filiz Karaca, "Kürk", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 568.

²⁰⁷⁰ Zeki Tekin, "Osmanlılarda Kürk Kullanımı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 644.

²⁰⁷¹ DŞS. 600, 18. Hüseyin Efendi oğlu Ali Efendi'nin terekesi

²⁰⁷² DŞS. 599, 136. Mardros oğlu Ohan'ın terekesi

²⁰⁷³ DŞS. 327, 8.

²⁰⁷⁴ Ağaç Sansarı., Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, (11. Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, 2651.

²⁰⁷⁵ DŞS. 599, 24.

²⁰⁷⁶ DŞS. 588, 20.

²⁰⁷⁷ DŞS. 599, 11.

²⁰⁷⁸ DŞS. 600, 18.

²⁰⁷⁹ DŞS. 359, 27.

²⁰⁸⁰ DŞS. 363, 9.

²⁰⁸¹ DŞS. 600, 18.

²⁰⁸² Köpekgillerden, soluk kahverengi, karnı bölgesi beyaz tüylü, kısa kulaklı, postundan kürk yapılan bir memeli hayvan. Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 1336.

²⁰⁸³ DŞS. 588, 100.

²⁰⁸⁴ DŞS. 599, 42.

²⁰⁸⁵ DŞS. 599, 67.

²⁰⁸⁶ DŞS. 599, 28.

Ziynet Eşyaları: Gündelik hayatta kullanılan ziynet eşyaları altın, gümüş, elmas ve yakuttan yapılmış farklı türdeki eşyalardan meydana gelmektedir. Bunlar altın kolye, altın bilezik, gümüş bilezik, altın zincir, sarı yakut, kırmızı yakut, beyaz yakut, elmaslı altın, gümüş toka, gümüş kemer ve gümüş taraktan oluşmaktaydı.

3.6. DİN DEĞİŞTİRME VAKALARI (İHTİDA)

İhtida kelimesi sözlük anlamı olarak “*doğru yolu bulmak, yol göstermek*” manalarına gelen hüdâ (hedy, hidayet) kökünden türemiş olup “gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak” demektir.²⁰⁸⁷ İslâm literatüründe bir başka dine mensup şahsın, putperest veya dinsiz birinin Müslümanlığı seçmesine ve hayatını ona göre şekillendirmesine ihtidâ denilmektedir.²⁰⁸⁸ İslâmiyeti kabul ederek hidayet bulan kimseye “*mühtedî*” adı verilmektedir.²⁰⁸⁹

Bir insanın dinini değiştirip başka bir dine dâhil olması için onu etkileyen önemli sebeplerin olması gerekmektedir. Bu sebepler, tarih boyunca zamana ve mekâna göre değişiklik göstermiştir. İhtidâ olayında insanların genel olarak ekonomik, siyasal, dini ve sosyal olmak üzere çeşitli faktörlerden etkilendikleri görülmektedir.²⁰⁹⁰ Osmanlı Devleti, tebaası olan gayrimüslimlere din değiştirme hususunda hiçbir baskı ve zorlamada bulunmamıştır. Bir gayrimüslim din değiştirmek istediğinde, kadı huzuruna gelerek kelime-i şahadet getirir, kendisine yeni bir isim verilir ve Müslümanların şahadetleri²⁰⁹¹ ile birlikte mühtedî olurdu.

Amid Kazâsı Müslümanlar ile gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı kozmopolit bir şehirdir. Bu sebeple bir asır boyunca meydana gelen ve kayıtlara yansıyan ihtida olayları, belgeler ışığında incelenmeye tabi tutulmuştur. Bu dönem içerisinde otuz yedi

²⁰⁸⁷ Ali Köse, “İhtida”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 554; Mehmet Şeker, *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ Kavramı ve Mühtediler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, 58-59; Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 342; Alparslan Demir, “Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda İhtida Hareketleri”, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, Sayı 4, Ankara 2009, 200

²⁰⁸⁸ Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, TTK Basımevi, Ankara 1999, 59.

²⁰⁸⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Cilt. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, 607.

²⁰⁹⁰ Kamil Çolak, “İstanbul’da İhtidâ Hareketleri (XVI. Yüzyıl)”, *Osmanlı*, YTY., Ed. Güler Eren, Ankara 2000, IV, 495.

²⁰⁹¹ 27 Ocak 1740’da mahkemeye gelen Rezdomo oğlu Saho kelime-i şahadet getirerek Müslüman olmuş ve Ömer adını almıştır. Müslümanlardan Alemdar Ahmet, İbrahimzade ve İsmail adlı şahıslar da ihtidâ olayına şahadetlik etmişlerdir. *DŞS.* 360, 375.

ihtida vakası tespit edilebilmiştir.²⁰⁹² Bu rakam bir asır boyunca meydana gelen ihtida vakalarını yansıtmamaktadır. Çünkü elde edilebilen verilerin tamamı Amid kazâ merkezine ait olup, karyelerde meydana gelen veya kayıtlara yansımayan ihtida olaylarının da olması muhtemeldir.

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda otuz yedi ihtida vakası bulunmaktadır. Bu vakaların otuz ikisi erkeklere, beşi kadınlara aittir.²⁰⁹³ Din değiştiren bu insanların büyük çoğunluğunu Hıristiyanlar oluştururken, Museviliğe²⁰⁹⁴ inanan insanların da din değiştirdikleri görülmektedir. Bu insanlardan bazıları şahsi²⁰⁹⁵ olarak kadıya müracaat etmiş, bazıları ailece²⁰⁹⁶ din değiştirmek için gelmişlerdir. İncelenilen dönemdeki otuz yedi ihtida vakasının otuz üçünde arşiv belgesinde ihtida tarihi belirtilirken dört vakadaki tarih kaydı belgenin tahrif olmasından dolayı okunamamıştır. Bu dönemde din değiştirdiği tespit edilebilen kimselerin eski dinleri, cinsiyetleri, eski ve yeni isimleri ile ihtida tarihleri aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Tablo 3.9. XVIII. Yüzyılda Amid Kazâsı'nda Din Değiştiren Kimselerin Adları ve Cinsiyetleri²⁰⁹⁷

İhtida Tarihi	Eski Dini	Eski Adı	Yeni Adı	Cinsiyeti
Tarih yok	Hıristiyan	Ohan kızı Maryam	Ayşe	Kadın
Tarih yok	Hıristiyan	Maryam'ın Oğlu Kopon	Mustafa	Erkek
Tarih yok	Hıristiyan	Kerdo	İsmail	Erkek
Tarih yok	Hıristiyan	Mahan oğlu Kirakos	---	Erkek
8 Temmuz 1739	Hıristiyan	Bogos oğlu Ohannes	Mehmet	Erkek
31 Temmuz 1739	Hıristiyan	Ali oğlu Maro	Hüseyin	Erkek
13 Kasım 1739	Hıristiyan	Menas oğlu Sekos	---	Erkek
27 Ocak 1740	Hıristiyan	Rezdomo oğlu Saho	Ömer	Erkek
2 Şubat 1740	Hıristiyan	Koro	Ahmet	Erkek
29 Şubat 1740	Hıristiyan	Mardo oğlu Hacedur	Mustafa	Erkek
26 Mart 1740	Hıristiyan	Kirakos oğlu ...	Ali	Erkek
26 Mart 1740	Hıristiyan	Kirakos oğlu ...	Ali	Erkek
1 Mayıs 1740	Hıristiyan	Ahdan oğlu Bogos	Ahmet	Erkek
19 Mayıs 1740	Hıristiyan	Kureş	Ayşe	Kadın
19 Mayıs 1740	Hıristiyan	Serkis	İsmail	Erkek
16 Haziran 1740	Hıristiyan	Seho oğlu Nehmo	Mehmet	Erkek
16 Haziran 1740	Hıristiyan	Nehmo oğlu Heşman	Mustafa	Erkek

²⁰⁹² Aynı dönemlerde komşu şehir Mardin'de yirmi yedi ihtida vakası bulunmaktadır. Gürhan, *XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri*, 146.

²⁰⁹³ Aynı dönemlerde Mardin şehrinde yirmi yedi ihtida vakası bulunmaktadır. Bu vakaların çoğunluğunu kadınlar oluşturmaktadır. Gürhan, *XVIII. Yüzyılda Mardin Şehri*, 146-147.

²⁰⁹⁴ Yahudi cemaatinden Hayo adlı zimmî meclis-i şer'e gelerek kelime-i şehadet getirip Hasan ismini almış, Hayo'nun oğluna ise Hüseyin ismi verilerek sicile kaydedilmiştir. *DŞŞ.* 576, 1.

²⁰⁹⁵ *DŞŞ.* 355, 65.

²⁰⁹⁶ *DŞŞ.* 576, 1; *DŞŞ.* 360, 1; *DŞŞ.* 360, 375-376.

²⁰⁹⁷ *DŞŞ.* 576, 1; *DŞŞ.* 313, 1; *DŞŞ.* 360, 1; *DŞŞ.* 355, 65; *DŞŞ.* 360, 375-376.

Tablo 3.9. (Devamı)

16 Haziran 1740	Hristiyan	Nehmo oğlu Redomhan	Ahmet	Erkek
16 Haziran 1740	Hristiyan	Azdo oğlu Şanil	Mustafa	Erkek
16 Haziran 1740	Hristiyan	Şanil oğlu Kobo	Mehmet	Erkek
16 Haziran 1740	Hristiyan	Şanil kızı Tohman	Ayşe	Kadın
16 Haziran 1740	Hristiyan	Şanil oğlu ---	Murat	Erkek
24 Haziran 1740	Hristiyan	Salo oğlu Gelas	Mustafa	Erkek
24 Haziran 1740	Hristiyan	Gelas oğlu Kirakos	Mehmet	Erkek
24 Haziran 1740	Hristiyan	Gelas oğlu Mahardo	Ali	Erkek
24 Haziran 1740	Hristiyan	Gelas oğlu Kirkor	Yusuf	Erkek
4 Kasım 1740	Hristiyan	Bogos oğlu Aro	Mehmet	Erkek
4 Kasım 1740	Hristiyan	Menya kızı Kuhir	Fatma	Kadın
15 Şubat 1741	Hristiyan	Terko oğlu Astor	Mehmet	Erkek
3 Şubat 1757	Hristiyan	---	Yusuf	Erkek
15 Şubat 1757	Hristiyan	Esbak	---	Erkek
15 Şubat 1757	Hristiyan	Esbak oğlu Esbak	İsmail	Erkek
15 Şubat 1757	Hristiyan	Esbak'ın Kızı	Ayşe	Kadın
5 Nisan 1757	Yahudi	Hayo	Hasan	Erkek
5 Nisan 1757	Yahudi	Hayo'nun Oğlu	Hüseyin	Erkek
1 Temmuz 1757	Hristiyan	Evdo oğlu Serkes	Yusuf	Erkek
9 Ocak 1794	Hristiyan	Kobo oğlu Öke	Ahmet	Erkek
24 Ekim 1797	Hristiyan	Kirko oğlu Minnas	Mustafa	Erkek

Tablo incelediğinde din değiştirdiği tespit edilen beş kadından dördü Ayşe adını, bir kadın Fatma adını aldığı görülmektedir. Erkekler arasında ise Mustafa, Mehmet, Ahmet, Hüseyin, İsmail ve Hasan isimleri çoğunluktadır. Amid Kazâsı'ndaki otuz yedi mühtedinin yaşları, meslekleri, sosyal statüleri ve ekonomik durumlarına dair arşiv vesikalarında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

3.7. GÜNDELİK HAYATTA MEYDANA GELEN OLAYLAR

3.7.1. Cinayet Vakaları ve Diyet

Amid Kazâsı gibi sosyal-kültürel ve etnik çeşitliliğin fazla olduğu bir bölgede gündelik hayatta farklı türden olayların meydana gelmesi kaçınılmazdır. Bu olaylar içerisinde cinayet, gasp, yaralama, taciz etme gibi adlî olaylar, sicillere ve diğer arşiv kaynaklarına yansdığı ölçüde incelenmeye tabi tutulmuştur. Amid Kazâsı'nda gündelik hayatta meydana gelen olaylar verilen örnekler ile sınırlı olmayıp, mevcut belgeler ışığında genel bir fikir vermesi bakımından önemlidir. Gündelik yaşamda meydana gelen olaylar içerisinde cinayet vakaları önemli bir yer tutmaktadır. Arşiv kayıtlarına yansdığı kadarıyla XVIII. yüzyılda kazâ merkezinde on üç cinayet vakası var iken, kırsalda meydana gelen dört cinayet olayı arşiv belgelerinden tespit edilebilmiştir.

Amid Kazâsı halkından Osman adlı şahıs 13 Temmuz 1742 tarihinde divana şikâyette bulunarak, oğlu Feyzullah'ı zulüm ve eşkıyalık ile meşhur Alemdar Kasım ve Alemdar Mehmet adlı şahısların haksız yere öldürdüklerinden adaletin sağlanmasını talep etmiştir.²⁰⁹⁸ Amid Kazâsı halkından Hasan adlı şahıs, 4 Temmuz 1760 tarihinde divana arz-ı hâl sunarak, babası Hacı Hüseyin adlı şahısın kimseye bir kusuru ve müdahalesi yok iken, İsmail Ağa ve oğlu Hüseyin, Ahmet ve Hasan adlı şahısların babasını haksız yere öldürdüklerini söylemiştir. Adaletin sağlanması ve cinayet olayının araştırılması için mübaşir tayin edilerek haksızlığın giderilmesine çalışılmıştır.²⁰⁹⁹

Cinayet olaylarında cinayeti işleyen tek kişi olabildiği gibi bazen birçok kişinin bir araya gelerek suça iştirak ettiklerine dair kayıtlar da bulunmaktadır. Mesela Amid Kazâsı halkından Seyyid Ahmet 15 Ekim 1794 tarihinde dîvân-ı hümâyûn'a müracaat ederek, babası Hacı Hasan'ın ve amcasının, Alikan ve Sinanlı Aşiretleri eşkıyalarından Mehmet Kethüda, Abdullah, Molla Hasan, Resul oğlu Ali ve Hüseyin adlı şahıslar tarafından haksız şekilde öldürdüklerinden şikâyet etmiştir.²¹⁰⁰ Seyyid Ahmet, babasının cinayetinin aydınlatılmadığı gibi Alikan ve Sinanlı Aşiretleri eşkıyalarından bazı kimselerin kendisine taciz ve tehditlerinin devam ettiğini ve adaletin sağlanmasını istemektedir.²¹⁰¹

Cinayet vakaları sadece kazâ merkezinde olmamaktadır. Karyelerde meydana gelen olaylar da kayıtlara yansıdığı ölçüde değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Mesela Döğerli Aşireti'ne tabi Balaban Oymağı'ndan Murat oğlu Gazi 19 Mayıs 1723'de mahkemeye başvurarak, kız kardeşi Güzel adlı hanımın Amid Kazâsı'na tabi Karacadağ'da bulunan Karacı Kuyusu adlı yerde hayvanlarına su vermek için kuyudan su çektiği esnada Bayki Aşireti'nden Resul oğlu Mehmet tarafından haksız şekilde göğsüne taş ile vurularak yaralandığını ve kız kardeşinin bu yara sebebiyle olay yerinde vefat ettiğini söylemiştir.²¹⁰² Yine Mustafa Paşa Mahallesi halkından Cemşid oğlu Resul adlı şahıs, 7 Aralık 1746 tarihinde eskiden beri düşmanları olan Şark-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Kadıkendi adlı karyeden Hızır ve babası Hasan oğlu Abdi ile Hızır'ın karyedeki bağında kavga ettiği ve kavga esnasında Hızır'ın kürek ile Resul'ün başına

²⁰⁹⁸ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, 2.

²⁰⁹⁹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, 203.

²¹⁰⁰ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 5, 95.

²¹⁰¹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 5, 109.

²¹⁰² DŞS. 313, 56.

vurarak öldürdüğünü iddia etmiştir. Bu sebeple maktul Resul'ün yakınları diyet talep etmişlerdir.²¹⁰³ Yaklaşık 5 ay sonra 9 Nisan 1747 tarihli başka kayıta öldürüldüğünü söyledikleri Resul'ün varislerinin iddialarının yalan olduğunu itiraf etmeleri üzerine davanın düşmesine ve talep edilen diyetin reddine karar verilmiştir.²¹⁰⁴

Cinayet olaylarının neticesinde mağdur tarafın yakınları katilin kendinden veya yakınlarından diyet veya diyet-i kâmile²¹⁰⁵ adı altında para talep etmekteydiler. Mesela Çaruği Mahallesi halkından iken öldürülen İsmail oğlu Mehmet'in varisleri 20 Ocak 1741 tarihinde mahkemeye başvurarak, İsmail oğlu Mehmet'i öldüren Hacı Ömer adlı şahıstan 300 kuruş diyet parası istemişlerdir. Hacı Ömer adlı şahıs 300 kuruşu varislere ödeyerek mahkeme huzurunda anlaşmışlardır.²¹⁰⁶

Cinayet vakalarının neticesinde haksız yere diyet talepleriyle ilgili kayıtlar da bulunmaktadır. Mesela İzzeddin Mahallesi halkından Ayşe adlı hanım 24 Kasım 1746 tarihinde mahkemeye başvurarak, kocası Hacı Kamber oğlu Abdalbaki'nin Süleyman oğlu Hamamcıoğlu Mehmet ve Mustafa oğlu Lülecî İbrahim tarafından haksız yere öldürüldüğünü iddia edip, ölen kocası için adı geçen şahıslardan diyet talep etmiştir. Ancak mahkemede cinayet iddiasında bulunan Ayşe Hanım'ın iddiasını ispat etmesini istemiş ancak Ayşe Hanım iddiasını ispatlayamamıştır.²¹⁰⁷ Cinayet iddiasının ispatı ile ilgili başka bir olayda Alican Mahallesi'nde sakin iken öldürülen Ömer oğlu Musa'nın varisi olan erkek kardeşi 29 Temmuz 1739 tarihinde mahkemeye başvurarak kardeşini Hocoğlu Bekir ve Abdi adlı şahısların öldürdüğü iddia etmiştir. Mahkeme iddianın ispat edilmesini istemiş ancak iddia ispatlanamadığından dava düşmüştür.²¹⁰⁸

Osmanlı hukukunda çok eski zamanlardan beri uygulanmakta olan kasame²¹⁰⁹ müessesesinin Amid Kazâsı'nda meydana gelen adli olaylarda da etkin şekilde

²¹⁰³ DŞS. 313, 130.

²¹⁰⁴ DŞS. 313, 153.

²¹⁰⁵ Öldürülen şahsın nefesine bedel. Katilden veya ailesinden alınan tam diyet olup miktarı maktûle göre değişirdi. Hür olanın diyet-i kâmilesi yüz deve veya iki yüz sığır veya iki bin koyun ya da dengi paradır. Bu da bin dinar, on bin dirhem-i şer'î gümüştür. Esir veya cariye olmayan hür kadının ise yarısı olup, kölenin diyet-i kâmilesi kendi kıymetidir. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 204, Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 215.

²¹⁰⁶ DŞS. 360, 203.

²¹⁰⁷ DŞS. 313, 136.

²¹⁰⁸ DŞS. 360, 328.

²¹⁰⁹ Köy, mahalle, yol veya cami gibi umumi bir yerde yahut özel bir mülk üzerinde katil belirtileri bulunan bir ceset bulunması durumunda maktul veya maktulenin yakınlarının dava etmeleri üzerine söz konusu yerin halkından elli kişiye "vallahî biz onu öldürmedik, katilini de bilmiyoruz" şeklinde yemin ettirilmesi esasına dayanır. Yemin edilmesiyle birlikte öldürülen kişinin diyeti, cesedin bulunduğu yer

uygulandığına dair kayıtlar mevcuttur. Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin izah ve fetva ettiği üzere ²¹¹⁰ gündelik hayatta kasamenin uygulanmasında nasıl bir yol izlendiğine dair bir olayda Ali adlı şahıs, Garb-i Amid Nahiyesi'ne tabi Molla Davut Karyesi'nde 4 Nisan 1754 tarihinde ölü olarak bulunmuş ve “*kimesnenin mülki olmayan yerde cebren katil olup katili ma'lûm olup kasame ve diyeti şer'an karye-i mezbûr ahâlîsine lazım gelmişken*” karye ahalişi Ali'nin kasame diyetini ödemeye muhalefet etmişlerdir.²¹¹¹

Yukarıda verilen farklı türdeki cinayet vakalarının hepsinde devletin ve adliye makamındaki kimselerin meselenin çözülmesi ve adaletin yerini bulması için doğrudan olaya müdahale ettiği ayrıca devletin cinayet vakaları sebebiyle şikâyete gelen kişi veya kişilerin şikâyetlerini dikkate alarak olayların aydınlatılması için azami gayreti sarf ettiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

3.7.2. Yaralama ve Gasp Olayları

Amid Kazâsı'nda ve kırsalında meydana gelen adlî olaylardan bir diğeri de yaralama ve gasp olaylarıdır. Bu olaylar içerisinde bir kişinin yapmış olduğu gasp ve yaralama olayları olabildiği gibi, birden fazla kişinin birleşip gerçekleştirdiği olaylarda mevcuttur. Kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelerek arşiv kayıtlarına yansıyan otuz olay tespit edilebilmiştir.

Kazâ merkezinde meydana gelen yaralama olaylarından bazıları şöyledir. Kılbaş Mahallesi halkından Ali oğlu Halil adlı şahsın oğlu Ömer adlı çocuk Abraham oğlu Tomcan adlı zimmînin yanında 9 Eylül 1723 tarihinde çıraklık ederken, Abraham oğlu Tomcan, Ömer adlı çocuğun sol gözüne vurarak yaralamıştır. Abraham oğlu Tomcan mahkeme esnasında çocuğu terbiye etmek niyetiyle vurduğunu söylemiştir.²¹¹² Kazâ merkezinde meydana gelen 9 Eylül 1723 tarihli başka bir olayda Nalçacı Mahallesi halkından Recep oğlu Hacı Halil adlı şahıs mahkemeye gelerek, Yusuf oğlu Halil

özel mülk ise mülk sahibinin akilesine, umumi bir yer ise köy veya mahalle halkına ödettirilirdi. Aybars Pamir, “İslam ve Osmanlı Hukuku'nda Kasame Müessesesi”, *AÜHFD*, 54(4), Ankara 2005, 343-344.

²¹¹⁰ Mesele: Zeyd bir mağaranın içinde mecruhen maktul bulunup, mağaranın üzerinden şiddetle nida olunduktan karyeye avaz işidilir yerde olsa, mezbûre karye ahalisine diyet lazım olur mu? El-Cevap: Olur. Mesele: Bir kasaba kurbunda Zeyd maktul bulunup katili malum olmayıp, avaz cümle kasabaya işidilir olsa diyeti cümle kasaba ahalisine mi lazım olur. Yoksa ol tarafta olan mahalle ehline mi? El-Cevap: Kurbanın ehline lazım olur. Ertuğrul Düzdağ, *Kanuni Devri Şeyhülislamı Ebussuud Efendi Fetvaları*, Kapı Yayınları İstanbul 2012, 199.

²¹¹¹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 271.

²¹¹² DŞS. 592, 13.

Çelebi'nin elindeki tabancanın patlaması ile dişlerinin ve çene kemiğinin kırıldığını bildirmiştir. Ancak olayın bir kaza neticesinde meydana geldiğini Yusuf oğlu Halil Çelebi ile bir Mushaf-ı Şerif, bir kılıç ve elli kuruş karşılığında sulh ettiklerini beyan etmiştir.²¹¹³ Yine Amid Kazâsı halkından Seyyid Ömer adlı şahıs 20 Temmuz 1764'de dîvân-ı hümâyûn'a şikâyetle bulunarak, kız kardeşi Fatma Hanım'ı, Diyarbekir valisi Veli Paşa'nın kâtibi olan Osman adlı şahsın tüfek ile haksız şekilde yaraladığını bildirerek zulüm ve haksızlığın giderilmesini istemiştir.²¹¹⁴

Karyelerde meydana gelen olaylar da kayıtlara yansıdığı ölçüde incelenmeye tabi tutulmuştur. Karyelerde meydana gelen olaylardan bazıları şu şekildedir. Şark-i Amid Nahiyesi'ne tabi Salat Karyesi halkından Ömer adlı şahıs 28 Temmuz 1724'de mahkemeye başvurarak, İbrahim oğlu Mustafa tarafından başına kılıç ile vurulduğunu, kardeşinin de sol kolundan yaralandığını söyleyerek İbrahim oğlu Mustafa'dan şikâyetçi olmuştur.²¹¹⁵ Karyelerde meydana gelen olaylara başka bir örnekte, Garb-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Hacırüz Karyesi halkından Resul oğlu Seyyid 31 Ekim 1746 tarihinde mahkemeye başvurarak, oğlu Mustafa'nın Ali oğlu Ömer adlı şahıs tarafından kılıç ile boynuna ve sol kulağı üzerine vurularak yaralandığını söyleyerek şikâyetçi olmuştur. Mahkeme şahitlerin ifadelerine binaen Ali oğlu Ömer'i suçlu bulmuştur.²¹¹⁶

Kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelen ve asayiş bozan bir diğer vaka gasptir. Bu olaylar içerisinde para gaspı ile birlikte, farklı mal ve eşya gasplarına da rastlanılmaktadır. Bu olaylar ile ilgili ahkâm-ı şikâyet kayıtlarında oldukça fazla örnek bulunmaktadır. Mesela Amid halkından Seyyid Mehmet adlı şahıs 31 Mayıs 1794 tarihinde dîvân-ı hümâyûn'a müracaat ederek, kendisinin kimseye zararı ve kusuru yok iken Amid Kazâsı halkından Osman ve Muhaciroğlu adlı şahısların haksız şekilde evini bastıklarını, evinde bulunan 500 kuruşluk eşyasını ve bir miktar parasını gasp ettiklerini söyleyerek, gasp edilen mal ve parasının geri alınmasını talep etmiştir.²¹¹⁷ Ticaret amacıyla Amid Kazâsı dışından geçen Karagöz, Semo ve Arbin adlı zimmîler 11 Ekim

²¹¹³ DŞS. 592, 14.

²¹¹⁴ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 58.

²¹¹⁵ DŞS. 352, 9

²¹¹⁶ DŞS. 313, 111

²¹¹⁷ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.5, 55.

1750 tarihinde Amid halkından Veli, Ramazan ve Karaoğlu adlı şahısların eşkıya ile bir olarak kendilerine saldırması sonucu gasp edilmişlerdir.²¹¹⁸

Kazâda cereyan eden gasp olayları sadece mal ve eşyalar ile sınırlı değildir. Bu dönemde kazâda yaşayan kişilerin mülkiyetinde olan hayvanların veya tarladaki mahsullerinin bazı kimseler tarafından hiçbir gerekçe göstermeden gasp edildiğine dair vakalar da bulunmaktadır. Mesela Amid halkından Molla İbrahim ve Süleyman divana müracaat ederek, Amid halkından Ali ve Süleyman adlı şahısların hiçbir hukuki gerekçe göstermeden kendilerine ait 1400 koyunlarını haksız şekilde gasp ettiklerini söyleyip şikâyetçi olmuşlardır. Ali ve Süleyman adlı şahıslar tarafından gasp edilen koyunlarının taraflarına alınması için Diyarbekir valisine ve Amid kadısına hüküm yazılmıştır.²¹¹⁹

Yine Amid sakinlerinden Mehmet adlı şahıs 24 Şubat 1763'de dîvân-ı hümâyûna şikâyette bulunarak, sahibi olduğu at, eşek, öküz ve koyunlarının Yusuf, Ebubekir ve Bali Ömer oğlu Mehmet adlı kimseler tarafından haksız şekilde gasp edildiğini, hayvanlarının kendisine iade edilmesi ve adaletin sağlanmasını istemiştir.²¹²⁰ Amid Kazâsı'ndan Mustafa 24 Ocak 1793'de dîvân-ı hümâyûna müracaat ederek, kendisinin kimseye düşmanlığı ve borcu yok iken Amid halkından Bekir adlı şahıs hiçbir gerekçe göstermeden altmış kuruş kıymetli mahsulünü “*cebren ahz-u kabz gasp ve garet eylediğinden*” mahsulünün kendisine alınmasını istemiştir.²¹²¹

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda meydana gelen yaralama olaylarının bazıları kasten yaralama iken, bazı olaylar kaza sonucu meydana gelen olayları ihtiva etmektedir. Devlet, kasten yaralama olaylarında adaletin sağlanması için azami çaba göstermektedir. Kaza sonucu meydana gelerek kişi veya kişilerin yaralanmalarına sebep olan olaylarda genellikle şahısların kendi aralarında para veya eşya vermek suretiyle barış yolunu tercih ettikleri görülmektedir. Amid Kazâsı'nda meydana gelen gasp olaylarında halkın adaletin tesisi için mahkemeye veya divana başvurduğu gasp edilen mallarını geri almak için ilk olarak hukuki yolları tercih ettikleri arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.

²¹¹⁸ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 195.

²¹¹⁹ BOA. A. DVN. ŞKT. d. 987, 12.

²¹²⁰ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, 305.

²¹²¹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.5, 43.

3.7.3. Eşkîyalık Olayları ve Alınan Tedbirler

Eşkîyalık hareketleri tarih boyunca zor kullanarak, insanların mallarına el koyma, bunu gerçekleştirebilmek için hayatlarına kastetme, onlara maddi ve manevi zararlar vererek bu işi özel bir teşkilât haline getirme eğilimi olarak sürüp gitmiştir. İslam tarihinde “*yol kesen*” anlamına gelen harabe, harami ve kuttau't-tarik tabirleri kullanılırken, Osmanlı Devleti'nde bu işi yapanlara şaki ve bunun çoğulu olarak eşkıya tabiri kullanılmıştır.²¹²²

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak iç güvenlik gün geçtikçe bozulmaya başlamıştır. Özellikle XVII. yüzyılda fetihlerin durma noktasına gelmesi, uzun süre devam eden savaşlar, nüfus artışı, tîmâr sistemi için yeterli arazinin bulunamaması ve yüksek enflasyon devleti derinden sarsmıştır.²¹²³ Devlet, gücünü uzun süren savaşlara ayırdığından içte eşkıyalık ve soygunculuk artmış, sefere giderken kaçanlar ile asker olmamak amacı ile dağlara çıkanlar etraflarına topladıkları işsiz-güçsüz kimselerle asayişin bozulmasına sebep olmuşlardır.²¹²⁴ XVII. yüzyılda mevcut olan ve eşkıyalık hareketlerini tetikleyen sebeplerin ortadan kaldırılamamış olması XVIII. yüzyılda da bu hareketlerin sürmesine neden olmuştur.²¹²⁵

İncelenilen dönemde gerek Diyarbekir Eyâleti'nde gerekse Amid Kazâsı'nda farklı türden eşkıyalık hareketleri olmuştur. Kayıtlara yansıdığı ölçüde bireysel yapılan eşkıyalık vakaları olabildiği gibi, bir çetenin veya aşiretin yaptığı eylemlere de rastlanılmaktadır. Özellikle ahkâm-ı şikâyet defterlerinde bu hadiseler ile ilgili çok sayıda şikâyet kaydı bulunmaktadır.²¹²⁶

²¹²² Mücteba İlgürel, “Osmanlılarda Eşkîyalık Hareketleri”, *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 466-467; Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, 181-194.

²¹²³ Bilgehan Pamuk, “XVII. Asır Başlarında Erzurum ve Havalisinde Eşkîyalık Hareketleri”, *Osmanlıdan Günümüze Eşkîyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2009, 49.

²¹²⁴ Musa Çadırcı “Tanzimatın İlanı Sırasında Anadolu'da İç Güvenlik”, *TAD*, 13(24), Ankara 1980, 45-46; Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1944, 140.

²¹²⁵ Selim Özcan “XVIII. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Eşkîyalık Hareketleri”, *Osmanlı'dan Günümüze Eşkîyalık ve Terör*, Ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Samsun 2009, 85.

²¹²⁶ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, 10; BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, 284; BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, 8; BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, 9; BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 5, 109.

Eşkîyaların kış aylarında barınacak yer ve yiyecek temin edemedikleri için yağma, talan, yol kesme vb. faaliyetlerinin azaldığı görülmektedir. Mesela Diyarbekir, Bağdat, Basra, Şehrîzor Eyâletleri valileri ve kadılarına gönderilen 8 Nisan 1747 tarihli bir fermanla “*mezâlim ve teâddiyatdan husus-ı eşkıya ve haramzadelerin öteden beri mevsim bahar hulûlü ile ağaçlar yapraklanıp eşkıya yaslanacak zamanlar geldikte başıboş levandât eşkıyasından muhafaza olunmak*” şeklinde açıklandığı üzere eşkıyaların bahar aylarında ağaçların yapraklanması nedeniyle saklanacak yer temin edebildikleri ve anarşi olaylarının bu aylarda artış göstereceğinden, halkın can ve mal güvenliğine dikkat edilmesi istenilmektedir.²¹²⁷

Eşkîyalık olaylarının önlenmesi, eşkıya çetelerinin faaliyetlerinin azaltılması ve yakalanan eşkıyaların haklarında gerekli muamelenin yapılması için 28 Mart 1703 tarihinde Diyarbekir mütesellimine gönderilen bir fermanla, Diyarbekir valisi Hasan Paşa'nın Bağdat'ta olması dolayısıyla çevredeki eşkıya ve haramzadelerden halkın korunması ve gerekli her türlü tedbirin alınması emredilmektedir.²¹²⁸

Amid kadısına Diyarbekir Eyâleti'nde vaki ocaklık, hükümet sancak kadılarına ve ayan-ı vilayete gönderilen 8 Nisan 1721 tarihli başka bir fermanla, çevredeki eşkıya ve haramzadelere fırsat verilmeyerek men ve def edilmeleri emredilmektedir.²¹²⁹ Yine 19 Kasım 1732 tarihinde Amid kadısına ve ayan-ı vilayete gönderilen başka bir fermanla “*eşkîya ve haramzadelerin tecessüs ve tefahhusunda ihtimam ve dikkat hudud ve sınırınız dâhilinde her ne mahalde birden ve ikiden eşkıya zuhur ider ise kat'a aman ve zaman verilmeyüb ahz ve ele getirilip müstahak oldukları ceza ve sezâları tertip etmeğle...*” şeklinde eşkıyaların verecekleri her türlü zararın önlenmesi ve yakalananların haklarından gelinip, hak ettikleri cezaların verilmesi istenilmiştir.²¹³⁰ Yine eşkıyalık hareketlerinin önlenmesi için 28 Temmuz 1775 tarihinde Diyarbekir, Sivas ve Musul valilerine gönderilen bir fermanla Sivas'tan Bağdat'a kadar yol üzerinde bulunan bütün kazâ ve nahiyelerde *kapısız levent eşkıyasının* hakkında gelinerek, asayişin temin edilmesi için her türlü tedbirin alınması emredilmektedir.²¹³¹ Eşkîya çeteleri ve kapısız levent halkı ile mücadele için yöneticilere farklı tarihlerde fermanların gönderilmesi ve

²¹²⁷ DŞS. 313, 193.

²¹²⁸ BOA, A. DVN. MHM. d. 114, 121.

²¹²⁹ BOA, A. DVN. MHM. d. 130, 150.

²¹³⁰ DŞS. 313, 49.

²¹³¹ BOA, C. ZB. 1874, 1.

Diyarbakir’de görevli paşaların²¹³² gayretleri sayesinde bölgedeki eşkıyalık vakaları dönem dönem azalma göstermiştir.

XVIII. yüzyılda bölgede yaşanan eşkıyalık olaylarının önemli bir kısmında Amid kırsalında yaşayan konar-göçer aşiret ve cemaatlerin adı geçmektedir. Bu dönem içerisinde eşkıyalık ile isimleri özdeşleşen özellikle üç aşiret ön plana çıkmaktadır. Bunlar Milli Aşireti, Koyunoğulları Aşireti ve Şeyh Hobak Cemaatidir. XVIII. yüzyılın hemen başlarında Milli Aşireti zorbalık ve zulümleri sebebiyle 1711 yılında devlet tarafından Rakka’ya sürülmüş olmasına rağmen²¹³³ Diyarbakir Eyâleti’nde bulunan hükümet beylerine ve diğer sancakbeylerine gönderilen 10 Aralık 1722 tarihli bir fermana göre Milli Aşireti’nin çevrede yaptığı eşkıyalık olaylarının halkı zor duruma düşürdüğünden bu olayların derhal sona erdirilerek gerekli görülenlere hak ettikleri cezaların verilmesi emredilmektedir.²¹³⁴ Milli Aşireti’nin eşkıyalığı ile ilgili 24 Temmuz 1724 tarihli başka bir olayda Amid Kazâsı halkından Seyyid Ahmet adlı şahıs mahkemeye gelerek, Şarki Amid Nahiyesi’ne bağlı Kadıkendi ve Kasımi karyeleri civarında gece ile geçerken bir grup eşkıya tarafından yolunun kesilerek öldürme kastıyla başına vurularak yaralandığını, katır ve bazı eşyalarının da gasp edildiğini bildirmiştir. Bu olayı gerçekleştirenlerin Kadıkendi Karyesi ahalisinden Arakil adlı zimmî ve arkadaşları olduğunu zannettiğini ancak yapılan tetkik sonucunda Arakil’in suçsuz olduğu, bu olayı “*eşkıyalık ve zulüm ile meşhur*” Milli Aşireti adamlarının gerçekleştirdiği tespit edilmiştir.²¹³⁵ Yine Diyarbakir valisine gönderilen 8 Haziran 1758 tarihli başka bir fermanla Milli Aşireti iskanbaşısı Timur’un Diyarbakir kırsalında Türkmen tâifesine sürekli taarruzda ve şekavette bulunduğu ve Türkmenlerin mal ve eşyalarını soyarak, zulüm ve zorbalıkta bulunduğu bu duruma kesinlikle müsaade edilmemesi istenmektedir.²¹³⁶ Şark-i Amid Nahiyesi’ne bağlı Davudi, Böhtükan, Behramki karyeleri halkı 9 Nisan 1767 tarihinde dîvân-ı hümayûna topluca müracaat

²¹³²Diyarbakir valisi Çeteci Abdullah Paşa eşkıya çetelerini yakalayarak haklarından gelmesi ile meşhurdur. Kendisine bu lakap eşkıya çeteleri ile olan başarılı mücadelesinden dolayı verilmiş olup, gösterdiği başarılarından dolayı 1740-1759 yılları arasında beş kez Diyarbakir valiliği görevine atanmıştır. Abdulgani Fahri Bulduk, *Diyarbakır Valileri*, Medrese Yayınları, Ankara 2007, 107-110.

²¹³³Diyarbakir bölgesinde bulunan konar-göçer Milli Aşireti şekavet üzere olduğundan, Rakka’ya sürülmesi kararlaştırılmış ve 1711 yılında buraya iskân edilmişlerdir. Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK Yayınları, Ankara 1997, 136.

²¹³⁴BOA, A. DVN. MHM. d. 131, 20.

²¹³⁵DŞS. 352, 8.

²¹³⁶BOA, A. DVN. MHM. d. 160, 215.

ederek, Milli Aşireti eşkıyalarından Teymürci ve Habur adlı eşkıyaların başka eşkıya gruplarını da yanlarına alarak karyelerini bastıkları, üç katırları ile 6000 kuruş değerinde mal ve eşyalarını gasp ederek kaçtıklarından adaletin sağlanması için Amid kadısına ve Diyarbekir valisine emr-i şerif gönderilmiştir.²¹³⁷ Yukarıda verilen olaylardan anlaşılacağı üzere incelenilen dönemde Milli Aşireti'nin eşkıyalık olayları sebebiyle devlet tarafından 1711 yılında Rakka'ya sürülmesine rağmen geride kalan veya zorunlu iskân emrine uymayan bu aşiret mensuplarının Amid Kazâsı çevresinde zorbalık ve eşkıyalık hareketlerine devam ettikleri görülmektedir.

Amid çevresindeki eşkıyalık olaylarında isimleri anılan konar-göçerler içerisinde Koyunoğulları Aşireti ve Şeyh Hobak Cemaati de bulunmaktadır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında bölgede eşkıyalık olayları görülen bu konar-göçerlerin şekavetleri ile ilgili Diyarbekir valisine gönderilen 3 Temmuz 1714 tarihli bir fermanla Koyunoğulları Aşireti eşkıyasının Divriği ve Diyarbekir arasındaki çok geniş bir alanda şekavet üzere olduğundan, başta Çemişgezek Kazâsı olmak üzere Diyarbekir Eyâleti'nin birçok kazâsında eşkıyalık faaliyetinde bulduklarından, hak ettikleri cezaların verilmesi istenmektedir.²¹³⁸ Amid Kazâsı halkından Hacuk adlı zimmî 20 Eylül 1742'de dîvân-ı hümâyûn'a müracaat ederek, zulüm ve zorbalık ile meşhur Sefer adlı şahsın, Şeyh Hobak Cemaati'nden bazı adamlar ile birleşerek evini bastıkları ve kendisini öldürmek amacıyla saldırdıkları mal ve birçok eşyasını gasp ettiklerinden şikâyetçi olmuştur.²¹³⁹

XVIII. yüzyılda Amid çevresinde yaşayan konar-göçer aşiret ve cemaatlerin dönemin siyasî durumu sebebiyle isyan ve ayaklanmalar başlattıkları ayrıca bu karmaşa esnasında Amid karyelerini yağma ederek, bölge halkına taciz ve taarruzda buldukları da görülmektedir. Diyarbekir valisine gönderilen 4 Mayıs 1733 tarihli bir fermanla, konar-göçer Kürt aşiretlerinin İran harpleri sebebiyle Amid karyelerinde yağma ve talan yapmaya başladıkları, halkın mal ve eşyalarını gasp etmeleri sebebiyle karye halkının “*perakende ve perişan*” durumda olduğu, hatta bu aşiretlerin Amid Kalesi dışına kadar gelip Amid halkına baskı yapmaya başladıklarından, bu duruma derhal son verilerek asayiş ve düzenin tesis edilmesi emredilmiştir.²¹⁴⁰

²¹³⁷ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, 164.

²¹³⁸ BOA, A. DVN. MHM. d. 122, 87.

²¹³⁹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, 7.

²¹⁴⁰ BOA, A. DVN. MHM. d. 139, 186.

İncelenilen dönem içerisinde bölgede yaşanan eşkıyalık ve zorbalık olayları sadece konar-göçerlerin yaptığı eylemlerden ibaret değildir. Bu dönemde bir veya birden fazla kişinin gerçekleştirdiği olaylar ve kendine çıkar sağlamak isteyen kimselerin eşkıya çeteleri ile işbirliği içerisinde girerek yapmış oldukları eşkıyalık olayları da dikkat çekmektedir. Bu olaylar sebebiyle bölgedeki birçok insanın huzur ve güveninin sarsıldığı görülmektedir. Mesela Amid Kazâsı'na tabi Ali Pınarı Karyesi ahalisi dîvâna müracaat ederek, karyelerinde sakin Timur Beşe'nin haksız iddia ve bahaneler öne sürerek halka zulüm ve zorbalık yaptığını söylemişlerdir. Timur Beşe'nin zorbalığının engellenmesi için 6 Mart 1725 tarihinde Diyarbakir valisine ve Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.²¹⁴¹ Amid sakini Hacı Mehmet ve oğlunun kimseyle düşmanlıkları yok iken, 15 Haziran 1750 tarihinde Amid Kazâsı ahalisinden Osman yanına eşkıyadan birkaç kişiyi alarak Hacı Mehmet'in evini basmış, evdeki bazı eşyalara el koyup, Hacı Mehmet'in hanımını Ayşe Hatun'u da kendisine zorla nikâh etmiştir.²¹⁴² Amid halkından İbrahim 31 Ekim 1750'de dîvân-ı hümâyûna müracaat ederek, Amid halkından bazılarının eşkıya çeteleri ile bir olarak evini bastıkları, mal ve eşyalarını gasp edip iki adamını öldürdüklerinden şikâyet etmiştir.²¹⁴³ Amid Kazâsı'na bağlı Ahmetli Karyesi ahalisi 23 Mart 1775'te dîvân-ı hümâyûn'a şikâyette bulunarak, Amid Kazâsı halkından Seyyid Mehmet Efendi'nin eşkıyalar ile bir olarak karyelerini bastığını, 800 kuruş paraları ile çeşitli mal ve eşyalarını gasp ederek zorbalık ettiğinden adaletin sağlanarak gasp edilen para ve mallarının taraflarına tahsil edilmesini istemişlerdir.²¹⁴⁴

Amid Kazâsı ve kırsalında meydana gelen eşkıyalık ve zorbalık olaylarını sadece eşkıyalar, başıboş kimseler veya aşiret mensupları yapmamaktaydı. Yönetici sınıfa mensup kimselerin de halka zulüm ve zorbalık yaptıkları görülmektedir. Mesela Diyarbakir valisine gönderilen 4 Mayıs 1761 tarihli bir fermanda, Çarsacak voyvodası olan Karaçorluoğlu Mustafa eşkıyalık yapmaya başlayarak çevreye zulüm ve şekavet ettiğinden, yakalanarak gerekli görülen cezanın verilmesi istenmiştir. Diyarbakir valisi Feyzullah Paşa marifetiyle yakalanan Karaçorlu Mustafa Amid/Diyarbakir Kalesi'ne

²¹⁴¹ BOA. *DVNS. ŞKT. d.* 105, 59.

²¹⁴² BOA. A. *DVNSAHK. DB.* d.1, 163.

²¹⁴³ BOA. A. *DVNSAHK. DB.* d.1, 196.

²¹⁴⁴ BOA. A. *DVNSAHK. DB.* d.3, 240.

hapsedilerek, tüm mal varlığına devlet tarafından el konulmuştur.²¹⁴⁵ Yine 2 Mayıs 1792 tarihli başka bir olayda Diyarbekir Şafii müftüsü Mahmut yanına ahalden on beş kişiyi alarak, Diyarbekir voyvodası ve mütesellimi olan Şeyhzade İbrahim'i dîvân-ı hümâyûn'a şikâyet etmiştir. Diyarbekir voyvodası Şeyhzade İbrahim, Diyarbekir Eyâleti sancakbeylerinden Abdullah Bey ve Mustafa Bey ile birlikte Amid Kazâsı Hanefî müftüsünün Keraz adlı karyesini basıp, karye ahalisinden on bir kişiyi haksız şekilde katledip, üç yüz kese miktarı akçeleri ile iki yüz koyunlarını gasp ederek zulüm ve katliam yapmışlardır.²¹⁴⁶

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda meydana gelen eşkıyalık olaylarına ekonominin ve toprak yönetiminin giderek bozulması, çeşitli sosyal sorunlar, harplerin kaybedilmesi, devletin güç ve otoritesini giderek kaybetmesi gibi birçok sebep zemin oluşturmuştur. Devlet, bölgede yaşanan eşkıyalık ve zorbalık olaylarını önlemek için azami gayreti sarf etmesine ve eşkıyaların yok edilmesi için bölge idarecilerine sürekli emir ve fermanlar göndermesine rağmen bu olaylar incelenilen dönemde sürüp gitmiştir. Konar-göçerlerin veya eşkıya çetelerinin yaptıkları eylemlerin azaldığı dönemlerde bireysel eşkıyalık olayları ön plan çıkmıştır. Arşiv belgelerinden Amid halkının can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması ve adaletin tesis edilmesi için divana ve mahkemeye şikâyetlerini bildirerek bu olaylara çözüm arayışında bulunduğu devletin de asayişî sağlamak adına gayret ettiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

3.7.4. Taciz ve Müdahaleler

3.7.4.1. Vazifeye Müdahaleler

Gündelik hayatta meydana gelen olaylar içerisinde kişilere veya görevlerine yapılan sebepsiz müdahaleler bulunmaktadır. Kişiler sorunlarına çözüm bulabilmek için dîvân-ı hümâyûna başvuru yapmaktaydılar. Göreve yapılan müdahaleler içerisinde en çok şikâyet edilen husus, vakıf görevlilerine yapılan taciz ve müdahalelerdir.

Bu müdahaleler bazen vakıf mütevellisi tarafından olabileceği gibi bazen de dışarıdan kimselerden kaynaklanabilmekteydi. Mesela Amid halkından Mehmet Emin adlı şahıs divana müracaat ederek, babasının Amid'de vaki Kastal Mescidi'nde günlük

²¹⁴⁵ BOA, C. ML. 27989, 1-3.

²¹⁴⁶ BOA, A. DVN. MHM. d. 186, 91; DŞS. 626, 13.

dört akçe ile imamlık ve bir akçe ile müezzinlik yaptığını söylemiştir. Ancak yine Amid halkından Mahmut adlı şahıs babasının görevine çeşitli bahaneler ile müdahale ettiğini bu durumu Amid kadısı Yusuf'a iletmelerine rağmen çözüm bulunamadığından Mahmut'un müdahalesinin engellenmesini talep etmişlerdir. Meselenin halledilmesi için 25 Ağustos 1720 tarihinde Diyarbekir valisine hüküm gönderilmiştir.²¹⁴⁷ Cami-i Kebir'in günlük 15 akçe vazife ile sermahfil ve müezzini olan Seyyid Hacı Abdalbaki divana müracaat ederek, vakıf mütevellisinin görevine müdahale ettiği ve görevini elinden almak istediğinden şikâyet etmiştir.²¹⁴⁸ Amid'de bulunan Ali Paşa Camisi'nde muallim-i sıbyanlık görevindeki Abdurrahman şikâyette bulunarak elinde berat-ı şerif olmasına rağmen vakıf mütevellisinin ve ferraşının görevine haksız şekilde müdahale edip rahatsız verdiklerinden müdahalenin men edilmesi için dîvân-ı hümâyûna müracaat etmiştir.²¹⁴⁹

Göreve yapılan haksız müdahaleler sadece vakıflar ile sınırlı değildir. Amid halkından Abdullah adlı şahıs, Dağ Kapısı haricinde sığırtmaçlık görevini yaparken, kazâ ahalisinden bazı kimselerin “*biz senin sığırtmaçlığın istemeziz*” diyerek görevine müdahale ve tacizde bulduklarından müdahalenin engellenmesi için Diyarbekir valisine ve Amid monlasına emr-i şerif yazılmıştır.²¹⁵⁰ Yine Çulcu esnafından Yusuf dîvân-ı hümâyûna müracaat ederek, elinde görev beratı olmasına rağmen, bazı kimselerin haksız yere işlerine karışarak müdahale ettiklerinden şikâyet etmiştir.²¹⁵¹

3.7.4.2. Arazi ve Gayrimenkullere Yapılan Müdahaleler

Arazi ve gayrimenkullere yapılan müdahaleler genellikle kişilerin mutasarrıf oldukları bağ, bahçe, arazi, ev, dükkân gibi mülkleri kapsamaktadır. Kişilerin ellerinde beratları veya tapuları olmasına rağmen, dışarıdan bazı kimselerin çeşitli bahaneler öne sürerek taciz ve müdahalelerde bulunmaları bu sorunların ana sebebinin oluşturmaktadır.

Garb-i Amid Nahiyesi'ne tabi Ramori Karyesin'de 1700 akçelik tîmâra sahip Resul divana şikâyette bulunarak, Diyarbekir voyvodası Ahmet'in haksız şekilde tîmârına müdahalede bulunduğunu söylemiştir. Diyarbekir voyvodası ve mütesellimi

²¹⁴⁷ BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 86, 135.

²¹⁴⁸ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2., 115

²¹⁴⁹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, 44.

²¹⁵⁰ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, 7.

²¹⁵¹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, 39.

Ahmet'in haksız müdahalesinin engellenmesi için 26 Mayıs 1703'de tarihinde Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.²¹⁵² Garb-i Amid Nahiyesi'nde 21.411 akçe zeâmete müşterek sahip olan Mehmet Emin, Ali ve Mustafa adlı zaimler de 29 Haziran 1747 tarihinde dîvân-ı hümâyûna müracaat edip, Mustafa adlı bir şahsın gelerek “*sizin zeâmetinizi havass-ı hümâyûna taksim ederim deyü hilâf-ı defter-i hakâni*” müdahale edip mahsul ve vergilerine el koymak istemesinden şikâyet etmişlerdir. Meselenin halledilmesi için defterhanedeki ilgili kayıtlar incelenerek haksızlık giderilmiştir.²¹⁵³ Yine Amid halkından Hacı Ali Ağa, Rum Kapısı haricinde sahibi olduğu arazisine Ahmet adlı şahıs “*sizin mülkünüz Ahmet Ağanın mektebi vakfının akarı imiş sizden alırım*” diyerek haksız gerekçeler ile müdahale ettiğinden, 15 Ekim 1785 tarihinde divana müracaat ederek müdahalenin engellenmesi istemiştir.²¹⁵⁴

Çeşitli bahaneler öne sürerek insanlara huzursuzluk veren kimselerin yaptığı eylemlerden bir diğeri de ev, dükkân gibi yerlerin mülkiyet hakkına muhalefet etmektir. Seyyid Ömer Efendi adlı şahıs Rum Kapısı haricinde bulunan, on altı seneden beri mülkiyetinde olan dükkânına dışarıdan bazı kimselerin sebepsiz müdahalelerinin olduğunu bildirmiştir.²¹⁵⁵ Amid halkından Azizzade Şeyh Abdullah divana müracaat ederek Rum Kapısı'ndaki dükkânına kazâ halkından bazı kimselerin ve Diyarbekir voyvodası tarafından usulsüz şekilde müdahale ve tacizlerinin olduğunu söylemiştir. Dükkânına yapılan müdahale ve tacizin men edilmesi için 19 Eylül 1734 tarihinde Diyarbekir valisine ve Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.²¹⁵⁶ Yine kazâ halkından Fatma Hatun'un kendisine ait olan evi, babası Fatma Hatun'a haber vermeden 30 Eylül 1743 tarihinde başka birine satmıştır. Evi alan şahıs vefat ettiğinden varisleri olan çocukları ev üzerinde hak iddia etmişlerdir. Ancak yapılan tetkik neticesinde evi Fatma Hatun'un kendi izni ile satmadığı tespit edildiğinden müdahalenin men edilmesine karar verilmiştir.²¹⁵⁷

XVIII. yüzyılda Amid kazâ merkezi ve karyelerde gerek vazifeye, gerekse arazi ve gayrimenkulere yapılan müdahalelerin insanlar arasında huzursuzluğa sebep olduğu görülmektedir. İncelenilen dönemde vazifeye müdahaleler içerisinde vakıf çalışanlarının

²¹⁵² BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 39, 174.

²¹⁵³ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, 121.

²¹⁵⁴ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, 125.

²¹⁵⁵ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, 62.

²¹⁵⁶ BOA. A. DVN. ŞKT. d. 1003, 155.

²¹⁵⁷ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, 26.

görevlerine yapılan tacizler ön plana çıkarken, arazi ve gayrimenkullerin mülkiyet hakkına yapılan müdahalelerde tûmâr ve zeâmet topraklarının tasarruf hakkına sahip kimselere yapılan haksız uygulamaların başı çektiği görülmektedir. Devletin, Diyarbekir valisi ve kadısı marifetiyle bu meselelere adaletle çözüm aramakta kişi ve kişilerin mülkiyet ve vazifelerine dışarıdan yapılan haksız taciz ve müdahaleleri engellemek için azami gayreti gösterdiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

3.7.5. Borç, Alacak-Verecek İlişkileri

Gündelik hayat içerisinde sıkça rastlanan meselelerden bir diğeri de borç, alacak-verecek davalarıdır. Amid Kazâsı'nda gündelik hayatta meydana gelen ve şer'îyye sicillerine yansıyan on bir, ahkâm-ı şikâyet defterlerine yansıyan doksan altı dava, şikâyet ve atik şikâyet defterlerine yansıyan beş kayıt tespit edilebilmiştir. Bu davalar genellikle kişiler arasındaki küçük miktarlardaki borçlar ile ilgili olup toplum içindeki geniş kitleleri ilgilendiren borç davası kaydı yoktur. Bu davalarda kişilerin verdikleri borçları istediklerinde borç inkârları²¹⁵⁸ veya borcun ödendiği halde, alacaklının tekrar tekrar para talep etmesi²¹⁵⁹ gibi durumlar oluşturmaktadır. Yine bu davalar ışığında kazâdaki Müslüman ve gayrimüslimlerin birbirlerinden borç alıp verebildikleri de arşiv belgelerinden tespit edilmiştir.

Davalarda kişilerin cihet-i karz²¹⁶⁰, karz-ı şer²¹⁶¹ veya ba-temessük²¹⁶² ile birbirlerine verdikleri nakit paraları almak istediklerinde yaşadıkları sorunlar ön plana çıkmaktadır.²¹⁶³ Borç inkârı ve verdiği parayı alamayan şahısların şikâyetlerinden bazıları şu şekildedir. Amid halkından Ahmet Çelebi adlı şahıs divana müracaat ederek, yine Amid halkından Ömer adlı şahıs zimmetinde 350 kuruş alacak parasının olduğunu söylemiştir. Bu parayı Ömer'den almak için defalarca talepte bulunmasına rağmen alamadığından paranın tarafına alınması için 18 Temmuz 1700 tarihinde dîvân-ı hümâyûndan hüküm gönderilmiştir.²¹⁶⁴ Amid halkından Mehmet adlı şahıs divana

²¹⁵⁸ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, 29.

²¹⁵⁹ DŞS. 626, 57.

²¹⁶⁰ DŞS. 592, 2. Karz: ödünç verme, ödünç alma, ödünç verilen veya alınan şey, borç. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 565.

²¹⁶¹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, 95.

²¹⁶² BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, 29; Temessük: Borç Senedi, Makbuz; Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 1251.

²¹⁶³ BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 74, 132; BOA. DVN. ŞKT. d. 987, 3.

²¹⁶⁴ BOA, A. DVNS. ŞKT. d. 32, 174.

başvurarak, Amid halkından Halil zimmetinde makbuz ile sabit olan 480 kuruşu olduğunu ve bu parayı Halil'den talep ettiğinde Halil'in çeşitli bahaneler öne sürerek bu parayı ödemeye yanaşmadığından paranın Mehmet adlı şahıs tarafına alınması için 8 Mart 1713'de Amid monlasına ve Diyarbekir mütesellimine hüküm gönderilmiştir.²¹⁶⁵ Diyarbekir valisine gönderilen 2 Ağustos 1713 tarihli başka hükümde Diyarbekir'de görev yapan ağalardan birinin Amid halkından Hacı Hasan'a 1.000 kuruş borcu olduğu, Hacı Hasan'ın parayı almak istediğinde çeşitli bahane ve zorbalık ile karşılaştığından, paranın ağadan tahsil edilerek Hacı Hasan adlı kimseye ödenmesi istenmektedir.²¹⁶⁶ Amid halkından Molla Tatar'ın yine kazâ halkından Hasan Ağa zimmetinde alacağı olduğu, Molla Tatar'ın parasını almak istediğinde Hasan Ağa'nın çeşitli bahaneler öne sürerek borcu ödemeye yanaşmadığından 19 Ekim 1781 tarihinde divana müracaat ederek parasının tahsil edilmesini istemiştir.²¹⁶⁷ 2 Ağustos 1789 tarihli başka bir olayda ulemadan Abbas dîvân-ı hümâyûna müracaat ederek, Amid Kazâsı halkından Hacı Salim zimmetinde 4421 kuruş alacağı olmasına rağmen bir türlü alamadığını parayı Hacı Salim'den istediğinde her defasında muhalefet ve bahaneler ile karşılaştığından paranın kendisine tahsil edilmesini istemiştir. Meselenin halledilmesi ve borç paranın Abbas adlı şahsa alınması için Amid monlasına ve Diyarbekir mütesellimine hüküm gönderilmiştir.²¹⁶⁸

Borç olarak alınan paranın tamamen ödenmesine rağmen, alacaklıların tekrar para talep etmesi de sık rastlanan durumlardandır. Mesela Dizdar İsmail Ağa oğlu Feyzullah adlı şahıs 5 Haziran 1792'de mahkemeye başvurarak, "*Mehmet Emin Ağa zimmetinde 750 kuruş alacak hakkım var*" diyerek dava etmiştir. Mehmet Emin Ağa borcun 329 kuruşunu verdiğini kalan 421 kuruşu İsmail Ağa ile gönderdiğini ve borcunu tamamen ödediğini beyan etmiştir. Mahkeme mahalledeki Müslümanlara durumu sorduğunda Mehmet Emin Ağa'nın parayı ödediği ve hiç borcu olmadığını beyan etmişlerdir.²¹⁶⁹ Yine Hacı İzzeddin Mahallesi halkından Yusuf oğlu Mahmut Halil adlı şahıs 27 Mart 1724 tarihinde mahkemeye gelerek, Hasan oğlu Ahmet zimmetinde 120 kuruş alacağı olduğunu ve parasını alamadığını beyan etmiştir. Ahmet

²¹⁶⁵ BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 62, 202.

²¹⁶⁶ BOA, A. DVN. MHM. d. 121, 57.

²¹⁶⁷ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, 33.

²¹⁶⁸ BOA, A. DVN. MHM. d. 191, 21.

²¹⁶⁹ DŞS. 626, 57.

Hasan oğlu Ahmet ise borcunu ödediğini sadece on beş kuruş borcu kaldığını bu parayı vermesi halinde hiç borcu kalmayacağını söylemiştir.²¹⁷⁰

Borç davalarında dikkat çeken başka bir husus borç alan şahısların borçlarını ödememek için şehrin önde gelen kimselerine güvenerek hareket etmeleridir. Mesela Amid halkından İsmail, Hüsameddin Beşe zimmetinde bulunan 655 kuruşunu almak istediğinde Hüsameddin Beşe'nin parayı ödemeye muhalefet ettiğini hatta şehrin önde gelen kimselerine istinaden borcunu ödemediğinden paranın Hüsameddin Beşe'den tahsil edilmesi için hüküm yazılmıştır.²¹⁷¹

Alacak-verecek ilişkilerinde borç sadece nakit para ile sınırlı olmayıp hayvan eşya gibi çeşitli mülklerden olabilmektedir. Mesela Amid halkından Barsum adlı gayrimüslim divana şikâyette bulunarak, babası Serkes'in yine Amid halkından Samak adlı gayrimüslime bir miktar altın, bir gümüş tas, bir yakut yüzük, iki katır ve bir at verdiğini söylemiştir. Ancak Samak'ın ölmesi üzerine mirasını kabz eden kimselerin bu borçları ödemeye yanaşmadığından Samak'ın mirası dâhilinde olan eşya ve hayvanların Barsum'a iade edilmesi için 16 Ocak 1715 tarihinde Amid Kazâsı'na hüküm gönderilmiştir.²¹⁷² Yine Amid halkından Hacı Macit 3 Haziran 1743 tarihinde divana müracaat ederek, Diyarbekir voyvodası Mustafa zimmetinde 7.000 kuruş parası ve dokuz atı bulunduğu ancak Diyarbekir voyvodası Mustafa'nın vefat etmesi üzerine borcun terekesinden ödenmesini istediğinde varislerin borcu ödemek istemediklerinden, 7.000 kuruş parası ve dokuz atının kendisine tahsil edilmesini istemiştir.²¹⁷³

Alacak-verecek meselelerinin çözümlünde uygulanan yöntemlerden bir diğeri de borcun ölen kimsenin terekesinden tahsil edilmesidir. Şeyh Matar Mahallesi'nden Hindi oğlu Çerkes 17 Temmuz 1723 tarihinde mahkemeye gelerek, Kiki Aşireti'nden Ahmet oğlu İbrahim'in zimmetinde alacağı olduğu halde vefat ettiğinden Ahmet oğlu İbrahim'in terekesinden alacağının tahsil edilmesini istemiştir. Müslümanlardan Hacı Yusuf oğlu Sarraf Mahmut Çelebi ve Haydar oğlu Karakeçili Hüseyin'in ifadesi üzerine borcun Ahmet oğlu İbrahim'in terekesinden ödenmesine karar verilmiştir.²¹⁷⁴ Ali Paşa

²¹⁷⁰ DŞS. 352, 7.

²¹⁷¹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, 194.

²¹⁷² BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 67, 127.

²¹⁷³ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, 29.

²¹⁷⁴ "müteveffâ-i mezbûr zimmetinde hayatında yedimden iştirâ ve kabz eylediği bir çift cevahir küpe bahasından yüz seksen guruş hakkım olup hatta müteveffâ-i mezbûr hayatında lede'-ş-şühûd ikrâr ve işhâd

Mahallesi halkından Hacı Ali oğlu Seyyid Ebubekir Ağa adlı şahıs 19 Mart 1733 tarihinde mahkemeye gelerek, Mustafa oğlu Uzun Mehmet Ağa'nın kendisine cihet-i deyn-i şerden²¹⁷⁵ borcu olduğu halde vefat ettiğinden alacağının Uzun Mehmet Ağa'nın terekesinden tahsil edilmesini istemiştir. Müslüman ahaliden Abdullah oğlu Kasım Ağa ve Emir-i Hac oğlu İbrahim Ağa adlı kimselerin şahadetleri ile borç Uzun Mehmet Ağa'nın terekesinden tahsil edilmiştir.²¹⁷⁶

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda yaşanan alacak-verecek olaylarının büyük bir kısmında sorunun borç inkârından ve borcun ödenmemesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Borç para veren kişilerin alacaklarını tahsil etmek istediklerinde önce borçludan borcunu istemekte parayı tahsil edemediği durumlarda ise son çare olarak hukuki yollara başvurdukları görülmektedir. Devlet kişiler arasındaki alacak-verecek anlaşmazlıklarının çözülmesinde Amid kadısı, voyvodası, mütesellimi ve valisine görev vermektedir. Borç para veren şahısların mağdur edilmemesi ve paralarının borçludan tahsil edilebilmesi için gerektiğinde borçlu olarak ölen kimsenin mirasından da borcun tahsil edildiği belgelerden tespit edilmiştir.

3.7.6. Miras Taksimi ve Yaşanan Anlaşmazlıklar

Osmanlı Devleti'nde vefat eden kişinin mirasçılarının istekleri veya devletin mirasçı olması durumunda, kadılık kurumu vefat eden kişinin mal ve nakit varlığını, alacaklarını tespit eder, değerlendirir, borçlarını öder, korumaya alır ve tereke defterine muhasebe kayıt düzenine göre kaydını yapardı. Bu kayıt işlemi yapılırken, bir yanda mal ve nakit varlığının tutar olarak değerine yer verilir, bir yandan da bu varlıkların borçlara, mirasçılara, devlete, kadılık işlemleri ücretlerine düşen kısımları kayıt altına alınırdı. Vefat eden kişinin varsa ticarethanesindeki varlıklarının ve borçlarının tümü bu

edip meblağ-ı mezbûru kable'l- edâ fevt olmağın meblağ-ı mezbûru terekesinden talep ederim suâl olunsun..." DŞS. 313, 69.

²¹⁷⁵ Deyn Sözcüğü master olarak "ödünç almak, ödünç vermek, emir ve itaat altına almak, ceza veya mükâfatla mukabelede bulunmak", isim olarak "ödünç satılan malın bedeli (semen) ve hazırda bulunmayan şey " manalarına gelir. Terim olarak ise "kişinin zimmetinde sabit olan borçları" ifade eder. Mehmet Akif Aydın, "Deyn", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, IX, 266.

²¹⁷⁶ "müteveffâ Uzun Mehmet Ağa zimmetinde yüz otuz guruş hakkım olub meblağ-ı mezbûrdan bir defa otuz guruş ve bir defa dahi yirmi beş guruş ki cem'an elli beş guruşu müteveffâ-yı mezbûrun hayatında yedinden ahz ve kabz edip zimmetinde baki kalan yetmiş beş guruş hakkımı alâ ruûsi'l-eşhâd ikrâr ve eşhâd dahi itmiş iken kable'l-ifa mezbûr Uzun Mehmet Ağa fevt olmağla terekesinden vasiyy-i mezbûrdan talep ederim suâl olunsun..." DŞS. 310, 39.

hesaplamalarda göz önünde tutulurdu.²¹⁷⁷ Şayet vefat eden kimsenin herhangi bir varisi yoksa terekesi beytü'l-mal'a yani devlet hazinesine intikal ederdi.²¹⁷⁸

Miras taksimi sırasında taksimatı yapan kimseye “*bölüştüren, taksim eden*” anlamına gelen kassâm denilmektedir. Kassâmların miras taksimatını yaparken dellal, kâtip, hademe vb. gibi birtakım yardımcıları bulunmaktadır. Miras taksimatından önce ise resm-i kısmet, dellaliye, hamaliye, hüdamiye, ihzariye, teçhiz ve tekfin, katibiye, vb. harçlar kassâm tarafından ölen kimsenin terekesinden düşülmektedir. Terekelerden alınacak harçlar kanunnamelerde de ayrıntılı şekilde belirtilmektedir.²¹⁷⁹

Amid Kazâsı'nda vefat eden kimselerin terekelerinden de harçlar düşüldükten sonra varislerine dağıtılmaktaydı. Mesela Sarraf İskender Mahallesi halkından iken 19 Mayıs 1739 tarihinde vefat eden Mustafa kızı Hatice Hatun'un 169 kuruşluk terekesi, kocası Sadık Beşe ile kızı Refiye ve annesi Ayşe Hanım'a intikal etmiştir. Tereke taksimatından önce kalemiye, ihzariye ve hüdamiye masrafı olarak bir kuruş, dellaliye, katibiye ve hamaliye masrafı olarak iki kuruş, resm-i kısmet dört kuruş olmak üzere toplam yedi kuruş harç alınmış, geriye kalan 162 kuruş varisleri arasında taksim edilmiştir.²¹⁸⁰ Amid'in iç kalesinde 15 Şubat 1759'da vefat eden Ahmet Çavuş'un 2527 akçelik terekesi hanımı Ayşe Hatun'a oğlu Sadullah'a ve annesi Sariye Hanım'a intikal etmiştir. Bu terekenin taksimatından öncede teçhiz ve tekfin ücreti olarak 480 akçe, hamaliye ve katibiye ücreti yirmi dört akçe, kalemiye, hüddamiye, ihzariye ücreti on sekiz akçe, kaydiye on akçe ve resm-i kısmet altmış iki akçe olmak üzere toplam 594 akçe terekeden düşülerek varislere taksim edilmiştir.²¹⁸¹

Terekelerin taksimatında her varis hissesine düşen miktarı almakta ve bu miktar defterlere kayıt edilmektedir. Ancak terekenin taksimi ve hisselerin paylaşılması yeni sorunları da beraberinde getirmektedir. Amid Kazâsı'nda miras taksimi ve hisselerin paylaşılması esnasında veya taksimattan sonra yaşanan sıkıntılara dair çok sayıda şikâyet bulunmaktadır. Bu şikâyetler genel itibariyle, kişilere ailelerinden düşen mal ve mülke başkaları tarafından el konulması, mirasta hakkı olan şahısların hisselerinin tam

²¹⁷⁷ Fatih Coşkun Ertaş, Bülent Şişman, “ XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı'da Tereke Uygulaması ve Muhasebesi-Sosyo-Ekonomik Yapıya ve Miras Hukukuna Etkileri”, *MUFİTAD*, Sayı: 4 İstanbul 2013, 199

²¹⁷⁸ *DŞS.* 349, 13; *DŞS.* 327, 114; *DŞS.* 364, 95; *DŞS.* 315, 36; *DŞS.* 359, 56.

²¹⁷⁹ Sait Öztürk, “Kassâm”, *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XXIV, 579.

²¹⁸⁰ *DŞS.* 363, 15.

²¹⁸¹ *DŞS.* 599, 8.

olarak verilmeyişi veya kişilerin hisselerine düşen miktara kanaat etmeyerek fazladan hisse talep etmelerinden kaynaklanmaktadır. Ölen kimselerin mirasından kişilerin hissesine düşen para, eşya veya gayrimenkullere dışarıdan yapılan müdahaleler çeşitli sorunlara sebep olmaktadır. Mesela Amid halkından Refika Hanım'ın vefatı üzerine kendisinden kalan miras İstanbul'da bulunan varisi Mehmet'e intikal etmiştir. Ancak Mehmet mirası almak istediğinde Amid halkından Mehmet Emin adlı şahıs hiçbir gerekçe göstermeden mirasa el koymuştur. Mehmet haksızlığın giderilmesi ve miras mallarının kendisine geri alınması için 23 Aralık 1757 tarihinde dîvân-ı hümayûn'a başvurmuştur.²¹⁸² Amid halkından Karakız Mehmet Ağa'nın vefatı sebebiyle mirası Ahmet adlı şahsa intikal etmiştir. Ahmet kendisine intikal mirasa Amid halkından Abdurrahman'ın haksız şekilde el koyduğunu söyleyerek 24 Ocak 1764 tarihinde divana şikâyetle bulunmuştur. Ahmet zapt edilen miras mallarını kendisine almak istediğinde Abdurrahman'ın türlü bahaneler öne sürerek miras mallarını vermeye yanaşmadığından haksızlığın giderilmesi için Diyarbekir valisine ve Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.²¹⁸³ Yine Amid halkından Refiye Hanım 22 Temmuz 1780'de divana müracaat ederek, babasının vefatı sebebiyle kendisine intikal eden bir dükkânın olduğu ve kendisinden başka varisin olmamasına rağmen, Amid halkından bazı kimselerin "*senin babandan biz dükkânı almış idik*" diyerek haksız iddialarda buldukları ve kendisine intikal eden dükkânı zapt ettiklerini söylemiştir. Refiye Hanım meselenin halledilmesi ve dükkânın kendisine alınmasını talep etmiştir.²¹⁸⁴

Kişilerin hisselerine düşen mal, eşya veya paraya kanaat etmemesi de gündelik hayatta sorunlara sebep olabilmektedir. Amid halkından Ayşe ve Şerife hanımlar dîvân-ı hümayûn'a müracaat ederek, Ayşe Hanım'ın babası ve Şerife Hanım'ın erkek kardeşi olan Seyyid Ali'nin vefatı sebebiyle mirasın kendilerine intikal ettiğini ve aradan on beş yıl geçtiğini beyan etmişlerdir. Ancak Amid halkından Hatice adlı hanım Seyyid Ali adlı şahıstan kalan miras mallarından hisse istemesi ve sürekli huzursuzluk çıkarması sebebiyle Hatice Hanım'ın haksız istek ve müdahalesinin men edilmesi için 22 Temmuz 1723 tarihinde Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.²¹⁸⁵ Amid halkından Hızır Bey'in vefatı sebebiyle mirası olan bir ev, çocukları Ömer Ağa'ya ve kardeşi Abdullah'a intikal

²¹⁸² BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, 132.

²¹⁸³ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, 33.

²¹⁸⁴ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, 6.

²¹⁸⁵ BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 80, 8.

etmiştir. Ömer Ağa ve Abdullah kendilerine intikal eden evi aralarında hisseli şekilde paylaştıktan sonra Ömer Ağa şehir dışında olduğu bir zamanda hissesinin olduğu evi kardeşi Abdullah başkasına satmıştır. Ömer Ağa Amid Kazâsı'na geri döndüğü ve hissesini talep ettiğinde kardeşinin ödemeye yanaşmamasından dolayı 25 Şubat 1743'de dîvân-ı hümâyûn'a başvurmuş, meselenin halledilmesi için Diyarbekir valisine ve mollasına hüküm yazılmıştır.²¹⁸⁶ Yine Amid Kazâsı halkından Abdülkerim adlı şahıs 1 Şubat 1747'de divana başvurarak, babası Gaffur'dan kendisine ve kardeşleri Ahmet, Mustafa ve Mehmet'e intikal eden ev ve eşyalardan hissesine düşen miktarı almak istediğinde kardeşleri Ahmet ve Mustafa “ *kendü hisselerin zaptına kanaat itmeyüb*” miras evini ve eşyalarını alarak Abdülkerim'in hissesini vermediklerinden, mirastan kendi hissesine düşenin alınması için Diyarbekir valisine ve kadısına hüküm yazılmıştır.²¹⁸⁷ Amid halkından Ümmügülsüm Hanım, babası Hüseyin'in vefatı sebebiyle kendisine ve erkek kardeşi Mehmet'e intikal eden terekeyi, kardeşi Mehmet “ *kendü hisselerin ahzına kanaat itmeyüb bunun hissesin dahi hilaf-ı şer'i şerif fuzuli zapt*” ettiği hissesini almak istediğinde kardeşi Mehmet'in çeşitli bahaneler öne sürerek ödemeye yanaşmadığından erkek kardeşi Mehmet'ten hissesinin alınması için 13 Eylül 1778 tarihinde dîvân-ı hümâyûna müracaat etmiştir.²¹⁸⁸

Görüldüğü üzere incelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda halkın miras taksimi ve ardından yaşanan meseleler konusunda en çok şikâyet ettiği konuların başında kendi hissesine düşen miktara kanaat etmeme veya miras malını zabtetme gelmektedir. Halk diğer meselerlerde olduğu miras konusundaki meselelerde de Amid mahkemesini ve dîvân-ı hümâyûnu sıkça kullanmakta ve bu meselelere çözüm aramaktadır.

3.7.7. Vakıflar ile İlgili Olaylar

Vakıf müessesesinin, insanla beraber mevcut olan karşılıklı dayanışma ve başkasına iyilik yapma duygusunu, hukuki statüye kavuşturan ve ona süreklilik kavramı sağlayan, milletlerin sahip olduğu manevi güç ve değerlerin tanımlanmasına yardımcı tüzel kişiliğe sahip demokratik, sivil bir toplum kuruluşu olduğunu söylemek

²¹⁸⁶ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, 18.

²¹⁸⁷ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, 103.

²¹⁸⁸ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, 329.

mümkündür.²¹⁸⁹ Vakıf müessesesi, Osmanlı medeniyetinin gelişmesinde ve toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında çok önemli roller üstlenmişlerdir. Gündelik hayat içerisinde dini, sosyal, kültürel, eğitim, sağlık vb. alanlarda halkın ihtiyaçlarına cevap veren vakıflar, zaman içerisinde bazı bozulmalara ve yolsuzluklara sahne olmuştur. Özellikle XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî ve sosyo-ekonomik durum vakıfların idaresi ve işleyişine de etki etmiştir. Vakıflarda yaşanan yolsuzluk ve bozulmaların düzeltilmesi için padişahlara birçok kez rapor sunulması hatta vakıfların durumunun yerinde kontrol edilmesi için özel müfettişlerin gönderilerek gerekli tedbirlerin alınması bozulma ve yolsuzlukları engelleyememiştir.²¹⁹⁰

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'ndaki vakıflarda meydana gelen yolsuzluk ve bozulmalara dair farklı türden olaylara rastlanılmaktadır. Bu olaylar içerisinde vakıf parasının veya mallarının zimmete geçirilmesi, vakfiye şartlarına uyulmayarak vakfın zarara uğratılması, vakfa ait olan arazi, dükkân, ev vb. yerlerin zapt edilmesi, vakıfta görevli kişilerin görevlerini yapmaması veya görevlerini aksatması gibi sorunlar ön plana çıkmaktadır.

Amid Kazâsı'ndaki vakıflarda meydana gelen yolsuzlukların başında vakıf malının zapt edilmesi veya vakfa ait mal ve paraların zimmete geçirilmesi gelmektedir. Amid'de vaki Şehit Mehmet Paşa vakfı'nın mütevellisi İbrahim Hanzade İsmail 23 Haziran 1743 tarihinde divana şikâyetinde bulunarak, gelirleri Şehit Mehmet Paşa vakfı'na ait olan ve Hasan Paşa Hanı'nda bulunan vakıf dükkânlarını Amid halkından Ahmet adlı şahıs ve oğullarının zapt ettiğini söylemiştir. Vakıf dükkânlarının zaptının engellenerek vakfa geri alınması için Diyarbekir valisine ve Amid kadısına hüküm yazılmıştır.²¹⁹¹ Amid'de vaki Ablak Mescidi'nin mütevellisi olan Seyyid İsmail 29 Ekim 1780'de dîvân-ı hümayûn'a şikâyetinde bulunarak, mescide ait vakıf değirmenlerini Amid halkından bazı kimselerin zapt ettiğini, değirmenleri geri almak için talepte bulunduğu muhalefet ile karşılaşarak alamadığını bildirmiştir.²¹⁹²

²¹⁸⁹ Nazif Öztürk, "Osmanlı Döneminde Vakıflar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 434; Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV Yayınları, Ankara 1995, 19; Ziya Kazıcı, *İslam Tarihi*, MÜİFVY, Cilt. 10, İstanbul 1995, 426.

²¹⁹⁰ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003, 192-195.

²¹⁹¹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, 29.

²¹⁹² BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, 14.

Bu dönemde vakıf arazilerinin zapt edilmesi gündelik hayatta önemli sorunlara sebep olmaktadır. Mesela Amid'de vaki Zinciriye Medresesi vakfı mütevellisi Seyyid Gaffur 28 Mayıs 1787 tarihinde divana başvurarak, Garb-i Amid Nahiyesi'nde bulunan birkaç karyedeki vakıf arazilerini bazı kimselerin zapt ederek ziraat yaptıklarından zapt edilen vakıf arazilerin vakfa alınmasını istemiştir.²¹⁹³

Yaşanan usulsüzlükler sadece vakfa ait gayrimenkullerin zapt edilmesi ile sınırlı değildir. Vakfa ait paraların zimmete geçirilmesi ile ilgili olaylara da rastlanılmaktadır. Mesela Amid Kazâsı'nda vaki Veli Kethüda Cami'sinin mütevellisi Mustafa adlı şahıs 14 Aralık 1785'de mahkemeye başvurarak, Veli Kethüda Cami vakfı'na ait olan 365 kuruşu Amid halkından İbrahim Efendi'nin el koyarak zimmetine geçirdiğini söylemiş ve İbrahim Efendi'nin zimmetinde olan vakıf parasının vakfa geri alınmasını talep etmiştir.²¹⁹⁴ Vakıf parasının zimmete geçirilmesi ile ilgili başka bir hadisede; Amid'de Dağ Kapısı haricinde bulunan Hacı Mehmet vakfı'nın mütevellisi Seyyid Mehmet Halife 19 Mayıs 1786'da divana müracaat ederek, Hacı Mehmet vakfı'nın senelik kira geliri olan 250 kuruşu Amid halkından İsmail Ağa'nın zapt ederek zimmetine geçirdiğinden vakıf parasının tahsil edilmesini istemiştir.²¹⁹⁵

Amid Kazâsı'ndaki vakıflarda yaşanan yolsuzluklara başka bir örnek vakfiye şartlarına uyulmaması ve bu sebeble vakıfların çeşitli şekillerde zarara uğratılmasıdır. Mesela Amid'de bulunan Hüsrev Paşa Cami vakfı'nın nazırı Seyfullah ve kâtibi Ahmet 23 Şubat 1755'de divana şikâyette bulunarak, vakıf mütevellisinin vakıf paralarını vakfiye şartına göre harcamayarak vakfı zarara uğrattığını bildirmişlerdir. Şikâyet sebebiyle Anadolu muhasebesi defterlerine bakılarak, vakfiye şartlarına göre paranın harcanması ve daha önce sarf edilen paranın mütevelliden tahsil edilmesi için hüküm yazılmıştır.²¹⁹⁶ Vakfiye şartlarına uymayarak vakfın zarara uğratılması ile ilgili Hüsrev Paşa Cami vakfı'nın imamı Hafız Molla Mehmet Halife 21 Ocak 1767'de divana başvurarak, vakfın mütevellisi Hacı İsmail'in vakfa ait emlakları vakfiye şartlarına aykırı şekilde kiraya vermeyip, vakfı zarara uğrattığından müdahale edilmesi için Diyarbekir valisine ve Amid naibine hüküm gönderilmiştir.²¹⁹⁷

²¹⁹³ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, 159.

²¹⁹⁴ DŞS. 352, 62; BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, 129.

²¹⁹⁵ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, 139.

²¹⁹⁶ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 2, 11.

²¹⁹⁷ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, 151.

Vakfiye şartlarına uyulmaması vakıflara olduğu kadar kişilere de çeşitli zararlar verebilmektedir. Vakfiyelerde kişilere veya kurumlara tahsis edilen gelirin verilmemesi gündelik hayatta önemli sorunlara sebep olmuştur. Mesela Amid Kazâsı'na tabi Ali Pınarı Karyesi'nde bulunan ve ismi belirtilmeyen caminin imamının vefat etmesi sebebiyle imamlık görevi Abdi'ye intikal etmiştir. Abdi adlı şahıs bu görevi bir yıldan fazla bir süre yapmasına rağmen camideki imamlık hizmetine karşılık vakıf tarafından kendisine ödenmesi gereken buğdayın vakıf mütevellisi tarafından ödenmediğinden şikâyetçi olmuştur. Vakıf mütevellisinin, Abdi'nin hizmetine karşılık gelen buğdayı ödemesi ve muhalefet etmemesi için Amid kadısına hüküm yazılmıştır.²¹⁹⁸ Yine Amid Kazâsı ahalisinden Seyyid Hacı İdris 29 Ekim 1780'de divana şikâyette bulunarak, Hacı Mustafa adlı şahsın hayatta iken vakfettiği emlakın kira gelirinin bir kısmının vakfiye şartı gereği kendisine tahsis edilmesine rağmen vakıf mütevellisinin kira gelirinden kendi payına düşen miktarı vermediğinden şikâyet etmiştir.²¹⁹⁹ Amid Kazâsı'na tabi Ali Pınarı Karyesi'ndeki bir evin kirası Amid'de bulunan Mehmet Paşa vakfi'nin geliri iken evde kiracı olarak oturan Mehmet adlı şahıs “*bu menzil benim malımdır*” diyerek vakfiyede belirtilmesine rağmen kirayı ödemediğinden, vakıf mütevellisi 12 Nisan 1746 tarihinde vakfa ait kira gelirinin tahsil edilmesi istenmiştir.²²⁰⁰

Vakfiye şartı gereği vakıflarda görevli kimselerin vazifelerini yapmamaları veya vakıftaki görevlerini aksatmaları gündelik hayatta sorunlara yol açmaktadır. Amid'de vaki Hüsrev Paşa Cami vakfi'nin imaretinde günlük iki akçe vazife ile görevli olan Abdülhabib'in görevini yapmadığı hatta vakıftan yeni vazifeler talep ederek vakfi ve imareti zor durumda bıraktığından, vakıf mütevellisi Ahmet'in şikâyeti üzerine durumun düzeltilmesi ve vakfiye şartı gereği Abdülhabib'in görevini yaparak yeni vazife talebiyle müdahalesinin engellenmesi için 2 Mayıs 1764'de Amid naibine hüküm gönderilmiştir.²²⁰¹

Vakfiyelerde belirtilmesine rağmen, vakıfta görevli kimselerin vazifelerinin mütevelliler tarafından kendilerine verilmemesi de sorunlara sebep olmaktadır. Amid'de bulunan Hasan Paşa Cami'nde günlük yirmi akçe vazife ile duagü ve ferraş olan Seyyid

²¹⁹⁸ BOA. A. DVN. ŞKT. d. 1006, 3.

²¹⁹⁹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 4, 13.

²²⁰⁰ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, 83.

²²⁰¹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 3, 52.

Abdüllatif 26 Ekim 1746 tarihinde divana müracaat ederek, vakıftaki görevinin vakıf mütevellisi tarafından verilmediğini söyleyerek şikâyetçi olmuştur.²²⁰²

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere incelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda vakıflar hususunda meydana gelen olaylar çok çeşitlidir. XVIII. yüzyılın siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı vakıfların işleyişine doğrudan veya dolaylı olarak etki etmiş olsa da Amid Kazâsı'nda vakıflar ile ilgili meselelerin neredeyse tamamı insan kaynaklıdır. Vakıf mallarının veya parasının zimmete geçirilmesi, vakıf çalışanlarının ücretlerinin verilmeyişi veya vakıfların çeşitli sebepler ile zarara uğratılmasının arkasında yatan temel sebep insandır. İncelenilen dönemde kazâ merkezi ve karyelerdeki vakıflarda meydana gelen meseleler çok çeşitli olsa da özellikle vakıf paralarının veya gayrimenkullerinin zimmete geçirilmesi ile vakfiye şartlarına uyulmayarak vakıfların zarara uğratılması konusu ön plana çıkmaktadır. Devletin Amid Kazâsı'ndaki vakıflarda meydana gelen her türlü meselenin çözülmesinde Amid/Diyarbakir valisine, kadısına ve naibine görev vererek vakıflarda nizamın sağlanması için hem devlet adamları hem de hukuk adamları vasıtasıyla gayret sart ettiği arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.

3.7.8. Su ve Arazi Meseleleri

Gündelik hayatta meydana gelen olaylardan bir diğeri de su ve arazi anlaşmazlıklarıdır. Bu olayların ana sebepleri kişi veya kişilerin mutasarrıf oldukları su ve arazilerin mülkiyet hakkına dışarıdan yapılan müdahaleler ile bir arazinin veya suyun kişi ya da kişiler arasında paylaşılmasından ileri gelmektedir. Bu olaylar genellikle mahallinde çözülemediğinden dîvân-ı hümayûn'a intikal etmekte ve şikâyetlere çözüm getirmek için ilgili arşiv ve defterlere bakılmaktadır.²²⁰³

Amid Kazâsı ve karyelerde meydana gelen arazi ve su anlaşmazlıkları ile ilgili arşiv kayıtlarına yansıyan elli bir olay tespit edilebilmiştir. Elbette bir asır boyunca meydana gelen olay sayısı, tespit edilebilen sayı ile sınırlı olmayıp konu hakkında genel bir fikir vermesi bakımından önemlidir. Bu dönemde tespit edilebilen elli bir olayın otuz

²²⁰² BOA. A. DVNSAHK. DB. d. 1, 98.

²²⁰³ Gürkan Cevger, *1 Numaralı ve 1155-1158/1742-1745 Tarihli Karaman Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s.1-60)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012, 24.

dördü arazi anlaşmazlıkları, sınır anlaşmazlığı ve arazinin mülkiyet hakkına dışarıdan yapılan müdahalelere, on yedisi su anlaşmazlığına dair olayları ihtiva etmektedir.

Arazi anlaşmazlığına dair davaların büyük bir kısmını, karyelerde meydana gelen olaylar oluşturmaktadır. Bu olaylar içerisinde iki kişi arasında meydana gelen arazi anlaşmazlığına dair kayıtlar olabildiği gibi, iki veya daha çok karye halkının şikâyetleri de bulunmaktadır. Bu olaylara dair örneklerden bazıları şu şekildedir. Karyeler arasında meydana gelen arazi anlaşmazlığına dair 22 Mayıs 1746 tarihli bir olayda Amid Kazâsı'na bağlı Göze Karyesi halkı topluca dîvân-ı hümâyûna müracaat ederek, yine Amid Kazâsı'na bağlı Akran Karyesi halkından bazı kimselerin “ *sizin tarlalarınız bizim karyemiz arazisindedir size zapt itdirmeziz*” diyerek tarlalarını zapt ettiklerinden müdahalenin engellenmesi ve zapt edilen yerlerin Göze Karyesi'ne geri alınması için Diyarbekir valisine ve kadısına emir gönderilmiştir.²²⁰⁴

İncelenilen dönemde arazinin mülkiyet hakkına yapılan müdahaleler kişi veya kişiler arasında soruna sebep olmaktadır. Amid halkından Hüseyin adlı sipahi Şark-i Amid Nahiyesi'nde mutasarrıf olduğu tîmâr toprağını İbrahim adlı sipahinin “ *senin karyen benim mutasarrıf olduğum karyededir zapt ederim*” diyerek zapt etmesinden dolayı 15-25 Ağustos 1749 tarihinde divana başvurarak şikâyetçi olmuştur. Olayın çözülmesi için defterhanede bulunan ilgili defterlere bakılarak, toprağın hala Hüseyin adlı sipahi üzerinde kayıtlı olduğu tespit edildiğinden İbrahim adlı sipahinin müdahalesinin men edilmesine karar verilmiştir.²²⁰⁵ Yine Mehmet adlı sipahinin mutasarrıf olduğu mezrayı Mustafa adlı sipahi “*senin mutasarrıf olduğun mezraa benim zeâmetim mülhakatındadır*” diyerek haksız yere zapt etmiştir. Ancak defterhanede bulunan ilgili defterlere bakılarak mezranın Mehmet adlı sipahi üzerine kayıtlı olduğu tespit edildiğinden Mustafa adlı sipahinin müdahalesinin sona erdirilmesi için 1 Nisan 1756 tarihinde hüküm gönderilmiştir.²²⁰⁶

Gündelik hayatta meydana gelen olaylardan bir diğeri de su anlaşmazlıklarıdır. Ayanlar çağı olarak da bilinen on sekizinci yüzyılda Osmanlı Devleti su kaynaklarını dilediği gibi yönetememiştir. Özellikle merkezi otoritenin gücünün azaldığı ve su kaynakları üzerindeki kontrol ve denetimin daha zayıf olduğu kırsal bölgelerde bu

²²⁰⁴ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 86.

²²⁰⁵ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 164.

²²⁰⁶ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, 55.

kaynaklar ve onlarla beslenen arazilerde bazı yeni güç odakları devreye girmiştir. Bu durum çeşitli hak ihlallerine sebep olması nedeniyle kişi veya kişileri karşı karşıya getirmiştir. Bu sebeple XVIII. yüzyılda Osmanlı mahkemeleri su anlaşmazlığı ile ilgili çeşitli şikâyetçilerin de görüldüğü yerler haline gelmiştir.²²⁰⁷

Amid kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelen su anlaşmazlıklarının ana sebebi kişilerin tasarrufunda olan suların eski yerlerinden çevrilmesi veya ortak kullanılan sulara yapılan çeşitli müdahaleler nedeniyle kişilerin veya kurumların zor durumda kalmalarından kaynaklanmaktadır. İncelenilen dönemde su anlaşmazlığına dair arşiv kayıtlarına yansıyan kazâ merkezinde altı, karyelerde iki olay tespit edilebilmiştir.

XVIII. yüzyılda Amid kazâ merkezindeki su anlaşmazlığına dair meseleler şu şekildedir. Amid’de bulunan Hüsreviye ve Gayblar Mahallesi ahalilerinden Hasan oğlu Molla Mustafa, Osman oğlu Seyyid Mustafa, Mehmet oğlu Ahmet, İbrahim oğlu Seyyid Osman vesair şahıslar 3 Ekim 1723 tarihinde mahkemeye başvurarak Amid’de bulunan Gayblar adlı çeşmenin suyunun Semanzade Mehmet Çelebi adlı şahsın evine fazla şekilde aktığını ve haksızlık olduğunu bildirmişlerdir. Mimarbaşı, suyolcular ve bilirkişi tarafından ayar yapılarak su akışının eski haline getirilmesi sağlanmıştır.²²⁰⁸ Amid halkından Feyzullah adlı şahıs da Rum Kapısı dışında bulunan bahçesini sularken bazı kimselerin haksız şekilde suya müdahale ettiklerini ve kendisinden “*hakk-ı saki*” adı altında para talep ettiklerinden 27 Mart 1743’de divana müracaat ederek şikâyetçi olmuştur.²²⁰⁹ Amid halkından Mehmet adlı şahıs 10 Ocak 1749’da divana şikâyette bulunarak, Ahmet Haşim Mahallesi’nde bulunan evine gelen suyuna yine Amid halkından Hacı İsmail adlı şahsın haksız sebepler ile müdahale ettiğini ve evine gelen suyu “*mecray-i kadimden ihraç idüb*” kendi evine çevirdiğini söyleyerek haksızlığın giderilmesini talep etmiştir. Suyun eski haline döndürülmesi için Diyarbekir valisine ve Amid monlası’na hüküm gönderilmiştir.²²¹⁰ Amid halkından Hacı Mustafa Ağa adlı şahıs, kendi evine gelen suya Amid halkından bazı kimselerin “*ol sudan bir kıt’a ve kendü menzilimize harman etdirirüz*” diyerek müdahale etmelerinden dolayı divana

²²⁰⁷ Zafer Karademir, “Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yaşamında Su: 18.Yüzyıl Eyâlet-i Rum Örneği”, *TİD*, 29(1), İzmir 2014, 190.

²²⁰⁸ *DŞS*. 592, 30.

²²⁰⁹ BOA. A. *DVNSAHK. DB*. d.1, 23.

²²¹⁰ BOA. A. *DVNSAHK. DB*. d.1, 153.

şikâyette bulunmuş ve meselenin çözülmesi için 31 Mart 1756 tarihinde Diyarbekir valisine ve Amid naibine hüküm yazılmıştır.²²¹¹ Amid'de Debbaghane Cami civarında ikâmet eden Hacı Hasan adlı şahıs 13 Aralık 1756'da divana başvurarak, evine gelen Balıklı Suyu adlı suya Feto ve Samas adlı zimmîlerin müdahale ettikleri ve suyu kendi evlerine çevirerek kendisini mağdur ettiklerini söyleyerek müdahalenin engellenmesi istemiştir.²²¹² Yine Hüseyin adlı şahsın bahçesine gelen suyu, Amid halkından Hacı Hamza adlı şahsın kendi bahçesine çevirmesi sebebiyle Hüseyin'i mağdur ettiğinden haksızlığın giderilmesi ve suyun eski yönüne çevrilmesi için 11 Şubat 1775'de hüküm gönderilmiştir.²²¹³

İncelenilen dönem içerisinde Amid Kazâsı karyelerinde meydana gelen su anlaşmazlığına dair olaylar şu şekildedir. Şark-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Göbe Karyesi'nden Amolu, Harak ve bazı gayrimüslimler 27 Mayıs 1750 tarihinde dîvân-ı hümâyûn'a müracaat ederek, karyelerinde ziraat edecek suları olmadığından karyeleri civarında bulunan ve kimsenin mülkü olmayan suyu, kendi karyelerine ve tarlarına çevirdikleri ve kimseye zararları yok iken, bazı kimselerin sularına müdahale ederek karye ahalisine rahatsızlık verdiklerini söylemişler ve kendilerine yapılan müdahalenin engellenmesi için hükm-i hümayun gönderilmesini rica etmişlerdir.²²¹⁴ Amid Kazâsı'nda meydana gelen su anlaşmazlıklarına başka bir örnek iki karye arasında bulunan suyun paylaşılabilmesidir. Garb-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Akımı Karyesi ahalisinden Ahmet ve Mehmet Haşim 4 Aralık 1745'de dîvân-ı hümâyûn'a müracaat ederek, karyelerinin sahibi olduğu Karapınar adlı suya yine Amid Kazâsı'na bağlı Karaviran Karyesi ahalisinin "*ol su tokuz gün tokuz gece sizin ve sekiz gün sekiz gece bizimdür*" diyerek müdahale etmelerinden şikâyetçi olmuşlardır. Yapılan inceleme sonucunda Karaviran Karyesi'nin su ile hiçbir alakası olmadığından, müdahalelerinin engellenmesi için Diyarbekir valisine ve Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.²²¹⁵ Aradan otuz dört sene geçtikten sonra iki karye ahalisi Karapınar adlı suyun paylaşılabilmesi sebebiyle tekrar karşı karşıya gelmişlerdir. Garb-i Amid Nahiyesi'ne tabi Karaviran Karyesi halkı kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri Karapınar adlı suya, Akımı Karyesi halkından bazı kimselerin çevre karyelerden insanlar ile bir olarak suyun yönünü çevirdikleri bu

²²¹¹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, 47.

²²¹² BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, 107.

²²¹³ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 236.

²²¹⁴ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 182, 183

²²¹⁵ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 75.

sebepten dolayı karyedeki değirmenlerine su gitmediğinden zarara uğradıklarını söyleyerek, 17 Nisan 1779 tarihinde dîvân-ı hümayûn'a başvurarak Karacaviran Karyesi halkından şikâyetçi olmuşlardır.²²¹⁶

Yukarıda verilen örneklerden görüldüğü üzere incelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda meydana gelen arazi veya su anlaşmazlıklarının çözülmesi için devletin doğrudan olaya müdahil olduğu anlaşılmaktadır. Amid halkının arazi meselelerinin çözümü için dîvân-ı hümayûn'a başvurduğu ve devletin bu meselelere çözüm getirirken genellikle defterhanede bulunan ilgili defterlere bakarak sorunun halledilmesine çalıştığı anlaşılmaktadır. Yine bu dönemde Amid kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelen su anlaşmazlıkları genellikle suyun yönünün çevrilmesi sebebiyle kişilerin mağdur olması gibi ferdi olaylardan olabildiği gibi nadir de olsa karyeler arasında cereyan eden geniş çaplı meselelerin de olduğu görülmektedir.

3.7.9. Vergiler ile İlgili Usulsüzlükler

3.7.9.1. Halkın Şikâyetleri

XVIII. yüzyılda Amid kazâ merkezi ve karyelerde yönetici sınıfın vergiler hususunda halka keyfi tutum ve davranışları bulunmaktadır. Vergilerin toplanması esnasında yönetici zümrenin usulsüz vergi talepleri karşısında zor durumda kalan halk, haksızlığın giderilmesi için mahkemelere veya dîvân-ı hümayûn'a başvurmaktadır. Bu şikâyetlerin sebepleri yöneticilerin usulsüz vergi talepleri, halkın vergisini vermesine rağmen yönetici sınıfın tahsil ettiği vergiye kanaat etmeyerek halktan fazla vergi almak istemesi ve karye ya da mahalle halkının verginin ödenmesi esnasında kendi aralarında yaşadıkları hadiselerdir.

İncelenilen dönemde kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelen haksız vergi talepleri ile ilgili hadiselerden bazıları şöyledir. Amid'de yaşayan gayrimüslim halk topluca dîvân-ı hümayûn'a müracaat edip, ödemeleri gereken ispenç vergilerini zabitlerine tamamen ödemelerine rağmen, zabitlerinin kanaat etmeyerek haksız şekilde iki kuruş ayrıca sarrafiye namıyla yirmişer akçe fazladan vergi talep ettiğinden şikâyetçi olmuşlardır. Zabitlerinin haksız vergi talebinin men edilmesi için 3 Kasım 1719 tarihinde

²²¹⁶ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 347.

Diyarbakir valisine ve kadısına hüküm yazılmıştır.²²¹⁷ Yine Amid Kazâsı kırsalında yaşayan konar-göçer Hoyri Aşireti sakinleri de vergilerini oturdukları yerin zabıtine vermelerine rağmen Amid halkından ve erbab-ı tîmârdan Zeki ve Osman adlı kimselerin çeşitli bahaneler öne sürerek 100 kuruş fazladan vergi aldıklarını söyleyerek şikâyetçi olmuşlardır. Hoyri Aşireti'nden vergi talebinin men edilmesi ve adaletin sağlanması için 26 Mart 1725'de Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.²²¹⁸ Garb-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Zirsolna Karyesi halkı 3 Ağustos 1742 tarihinde dîvân-ı hümâyûn'a başvurarak, öşür vesair vergilerini karyelerinin zabıtine tamamen ödemelerine rağmen karye zabıtinin kanaat etmeyerek yeniden öşür istemesi ve karye halkına çeşitli zulümler yapmasından şikâyet etmişlerdir.²²¹⁹ Yine tüccar tâifesinden Molla Bekir ve bazı tacirler bac vergilerini vermelerine rağmen kendilerinden tekrar bac vergisi talep edildiğini söyleyerek 15 Nisan 1743 tarihinde dîvân-ı hümâyûn'a şikâyette bulunmuşlardır.²²²⁰ Bac vergisinin haksız talebiyle ilgili 25 Mayıs 1743 tarihli başka bir hadisede Amid halkından Mustafa, Eğil Sancağı'nda bulunan üzüm bağından elde ettiği mahsulünün öşrünü zabitlerine ödemiş geri kalan üzüm ve pekmezini Amid Kazâsı'na getirirken kale kapısında kendisinden bac vergisi talep edildiğini söyleyerek haksızlığın giderilmesini istemiştir.²²²¹ Amid Kazâsı'na tabi ismi belirtilmeyen karye halkından ve Döğerli Cemaati'nden Ramazan oğlu Hasan, Hüseyin oğlu Hüseyin, Seyyid oğlu Mehmet ve Hasan oğlu Mustafa ve karyelerindeki bazı zimmîler vergilerini karyeleri zabıtine vermelerine rağmen, zabitlerinin aldığı vergiye kanaat etmeyerek fazladan vergi istediğinden şikâyet etmişlerdir. Fazladan vergi isteğinin engellenmesi ve meselenin halledilmesi için 2 Nisan 1746'da hüküm gönderilmiştir.²²²² Yine Amid halkından Osman ve Seyyid İbrahim adlı şahıslar da 15 Nisan 1763 tarihinde divana müracaat ederek, tarlalarından elde ettikleri mahsullerinin öşrünü sipahilerine

²²¹⁷ BOA. DVNS. ŞKT. d. 83, 182.

²²¹⁸ BOA. DVNS. ŞKT. d. 105, 126.

²²¹⁹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 1.

²²²⁰ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 28.

²²²¹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 30.

²²²² “karye-i mezkûrun defterinden mukayyed râiyyet ve râiyyet oğullarından olub üzerlerine edâsı lazım gelen hukuk ve rûsumatları kanun ve defter mucibince virmeğe rızaları olub ziyade talebiyle teâddî ve rencide olunmaları icap etmez iken karyeleri zabiti olanlar kanun ve defter mucibince almağa kanaat itmeyüb kanun ve defter ziyade mütâlebesiyle teâddî ve tecavüz ve rencide itmekten hâli oldukları” BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 84.

verdiklerini ancak sipahileri olan Hacı Hasan'ın kanaat etmeyerek kendilerinden tekrar tekrar öşür talep ettiğini söylemişlerdir.²²²³

Haksız vergi talebi ile ilgili diğer bir mesele vergiden muaf kimselerden vergi talep edilmesidir. Bu şikâyetlerin başında bazı vergilerden muaf olan seyyidlerden resm-i râiyyet²²²⁴, ağdet-i ağnam²²²⁵, tekâlif-i şakka²²²⁶, vb. vergilerin talep edilmesi veya avarız vergisi ödemek zorunda olmayan kimselerden vergi istenmesi gelmektedir. Amid halkından Ağya adlı gayrimüslim cizye vergisini ödemediği ve üzerinde kayıtlı emlak ve arazi olmaması bu sebeple avarız vergisinden muaf olmasına rağmen kazâ ahalisinden bazı kimselerin vergi miktarını azaltmak için “*bizimle birlikte hisse ver*” diyerek rahatsızlık verdiklerini söyleyerek dîvân-ı hümâyûn'a başvurmuştur. Meselenin halledilmesi için 24 Nisan 1724 tarihinde Amid kadısına ve Diyarbekir mütesellimine hüküm yazılmıştır.²²²⁷ Amid Kazâsı'na bağlı Ali Pınarı Karyesi halkından Muhammed ve Ömer 31 Ağustos 1744 tarihinde divana müracaat ederek, emlak ve arazileri olmamasına rağmen karye halkının “*bizimle birlikte avarız vergisine ortak olun*” diyerek rahatsızlık verdiklerinden şikâyet etmişlerdir.²²²⁸ Amid halkından Ahmet, Mahmut, Abdi ve Sinan kendilerinden haksız şekilde resm-i râiyyet vergisi alınmak istendiğini söyleyerek şikâyetçi olmuşlardır. Meselenin halledilmesi ve haksız vergi talebinin men edilmesi için 10 Şubat 1747 tarihinde hüküm gönderilmiştir.²²²⁹ Şark-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Hamon Karyesi'nin gayrimüslim halkından bazı kimseler 4 Mart 1755 tarihinde şikâyete gelerek, kendilerinden Hacı Bekir adlı sipahinin haksız şekilde resm-i râiyyet talep ettiğini bildirmişlerdir.²²³⁰ Amid halkından Yusuf, Ali ve Osman adlı şahıslar emlak ve arazileri olmadığı ve kendilerinden avarız vergisi almak icap etmez iken ahaliden bazı kimselerin kendilerinden avarız hissesi istediklerini söylemişlerdir. Haksız vergi talebinin engellenmesi için 14 Mayıs 1783 tarihinde Amid

²²²³ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 7.

²²²⁴ BOA. A. DVNSAHK. DB.d.1, 84; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, 64; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 119, 236, 237, 242, 271, 310, 311, 319, 319, 365; BOA. A. DVNSAHK. DB.d.4, 66, 67; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.5, 5, 8.

²²²⁵ BOA. A. DVNSAHK. DB.d.1, 104, 232; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, 220/4., A. DVNSAHK. DB. d.3, 222, 243, 266; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.4, 19; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.5, 27.

²²²⁶ BOA. A. DVNSAHK. DB.d. 3, 20, 131, 289, 311, 391; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.4, 66.

²²²⁷ BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 100, 230.

²²²⁸ “*zapt ve tasarruflarında hâne-i avarıza bağlı kadîm-i reâya emlak ve yerleri olmayub tekâlif talebiyle rencide ve remîde olmaları icap etmez iken...*” BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 54.

²²²⁹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 104.

²²³⁰ “*Hamon nâm karye ahalisinden malûmu'l-esâmi kimesneler gelüb bunlar kimesnenin defterinde mukayyed râiyyet ve râiyyet oğullarından olmayub resm-i râiyyet mütâlebesiyle teâddî olunmak icab itmez iken...*”, BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, 23.

monlasına hüküm yazılmıştır.²²³¹ Yine Amid halkından Ahmet ve İsmail adlı şahıslar 20 Haziran 1784 tarihinde dîvân-ı hümâyûn'a müracaat ederek, kendilerinin Amid Kazâsı'na bağlı Şarabi Karyesi halkından olmadıkları halde, karyenin sipahileri olan Numan ve Mustafa'nın “*siz bizim râiyyetimizsiniz sizden resm-i râiyyet alırım*” diyerek usulsüz vergi talep etmelerinden şikâyet etmişlerdir.²²³² Vergiden muaf zümrelerden vergi talepleri ile ilgili 29 Haziran 1756 tarihli bir hadisede Amid halkından Ali oğlu Seyyid Hüseyin, Ali oğlu Seyyid Hızır, Seyyid Aslan oğlu Seyyid Mustafa, Ali oğlu Seyyid Hüseyin, Ali oğlu Seyyid Ömer Abdi oğlu Seyyid Beşir, Ömer oğlu Seyyid Mehmet, Ali oğlu Seyyid Nebi vs. şahıslar kendilerinden resm-i râiyyet talep edilmemesi gerekirken zaimleri tarafından resm-i râiyyet talebiyle rahatsız edildiklerini söylemişlerdir.²²³³ Amid Kazâsı'na bağlı Andırız Karyesi halkından Seyyid Mehmet ve Seyyid Mustafa adlı seyyidler kendileri için besledikleri yüz elli adet koyunlarından ağdet-i ağnam vergisi almak usulsüz olmasına rağmen, vergi tahsildarlarının ağdet-i ağnam istedikleri hatta yetinmeyerek tekâlif-i şakka adı altında başka vergiler de talep ettiklerinden şikâyet etmişlerdir. Usulsüz vergi talebinin men edilmesi için 25 Ekim 1765'de hüküm gönderilmiştir.²²³⁴ Amid Kazâsı halkından Seyyid Bekir 22 Ocak 1775'de dîvân-ı hümâyûn'a başvurarak, zaimleri olan Osman Beşe'nin “*sen benim mutasarrıf olduğum hass-ı karyelerinden (...) karyesinin reâyasındansın senden resm-i râiyyet alırım*” diyerek kendisinden kanuna aykırı şekilde vergi talep edildiğini söylemiştir.²²³⁵ Amid Kazâsı'ndaki seyyidlerden Seyyid Süleyman, Seyyid Bekir, Seyyid Nebi, Seyyid Mehmet, Seyyid Hasan, Seyyid Musa, Seyyid Hüseyin vesair kimseler üzerlerine edası lazım gelen imdad-ı hazeriye, avarız vesair vergilerini ödedikleri halde, Amid Kazâsı yöneticileri taraflarından resm-i râiyyet ve tekâlif-i şakka talebiyle rahatsız edildiklerini söylemişlerdir. Meselenin halledilmesi ve usulsüz vergi talebinin derhal men edilmesi için Amid kadısına 20 Haziran 1784 tarihinde hüküm gönderilmiştir.²²³⁶ Amid halkından Seyyid Mustafa, Seyyid Abdulgaffar ve yeğenleri

²²³¹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.4, 69.

²²³² BOA. A. DVNSAHK. DB. d.4, 92.

²²³³ “*vesair kimesneler sahih-i sâdât-ı kîramdan olub isbat-ı sahih eyledikleri mübaşirlerin İstanbul nükebâsından ma'mûle hüccet ve temessükleri olduğundan ma'adâ mahallinden dahi yedlerine üç kı'ta hüccet-i şer'îyyeleri olub sahih-i isbat sâdât-ı kîramdan rüsum-u râiyyet ve bila emr-i şerif tekâlif-i şakka itibariyle yedlerinde olan hüccet-i şer'îyye ve meşruiyetlerine mugayir hilâf-ı kanun rüsum-ı râiyyet talebi ile...*”, BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 64.

²²³⁴ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 188.

²²³⁵ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 236.

²²³⁶ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.4, 66.

Seyyid Hasan şahısların, kendileri için besledikleri yüz ellişer adet koyunlarından ağdet-i ağnam vergisi almak kanunsuz iken, vergi tahsildarları tarafından kendileri için besledikleri koyunlardan ağdet-i ağnam vergisi talebiyle rahatsız edildikleri söyleyerek şikâyetçi olmuşlardır. Müdahalenin engellenmesi ve haksız vergi talebinin reddedilmesi için 13 Nisan 1792 tarihinde Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.²²³⁷ Kazâda ikâmet eden seyyidlerden usulsüz vergi talepleri ile ilgili başka bir olayda Amid halkından Seyyid Mehmet, Seyyid Hüseyin, Seyyid Hızır, Seyyid Ahmet, Seyyid Halit adlı kimselerin Amid Kazâsı toprağında emlak ve arazileri olmadığı ve kendilerinden avarız vergisi alınması kanuna aykırı olmasına rağmen, kazâ ahalisinden bazı kimseler tarafından “ *siz dahi bizimle maan hisse virün*” diyerek rahatsız edildikleri, ayrıca yöneticiler tarafından da kanunsuz şekilde tekâlif-i şakka ve kazâ zabiti tarafından ise resm-i râiyyet talebiyle rahatsız edildiklerini söyleyerek divana başvurmuşlardır. Meselenin halledilmesi için 9 Ağustos 1793 tarihinde Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.²²³⁸

Amid kazâ merkezi ve karyelerdeki halkın vergiler hususunda en çok şikâyet ettiği meselelerden bir diğeri de halktan usulsüz şekilde toplanan tekâlif-i şakka²²³⁹ vergisidir. Osmanlı Devleti’nde örfi vergiler esas itibarıyla geçici ve olağandışı durumlarda, savaşlar ve iç sorunların çözülmesi için konulmuş bir vergi grubudur. Ancak bu vergilerin daha sonra “*tekâlif kavaidine*” aykırı olarak halka yükletilmesi ile birlikte bu vergiler “*şakka*” olarak anlam bulmuştur. XVIII. yüzyılda bu çeşit vergilerin sayılarının artmasında devlet idaresinin zayıflaması ve paranın dönemin ekonomik göstergelerine bağlı olarak değer kaybetmesi de etkili olmuştur.²²⁴⁰ Bu vergi toplanılırken belli bir hukuksal dayanağın ve kaidenin olmamasından dolayı, bu tip vergilerde hak ve adalet anlayışının dikkate alınması söz konusu olmamaktadır.²²⁴¹ Osmanlı Devleti’nin bu tür vergilerin alınmasını gayrimeşru sayarak yasadışı ilan etmesi hatta bu vergileri alanları cezalandırması ve halkın şikâyetlerinin sıkı takibatına

²²³⁷ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.5, 8.

²²³⁸ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.5, 60, 61, 69, 70.

²²³⁹ Kanunnamelerde öngörülmediği ve defterlerde bulunmadığı halde ehl-i örf denilen ve devlet hizmeti yürüten görevlilerce halktan çeşitli adlar altında toplanan vergidir. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 675; Pakalın, *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, III, 439.

²²⁴⁰ Levent Küçük, “Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdaredeki Rolü”, (*Yayımlanmamış Doktora Tezi*), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, 33-34.

²²⁴¹ Kazıcı, *Osmanlılarda Örfi Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfi Hukuk*, 290-291.

rağmen, vergi isteyenlerin güç ve otorite sahibi kimseler olması sebebiyle istenilen başarı bir türlü sağlanamamıştır.²²⁴²

İncelenilen dönemde Amid kazâ merkezi ve karyelerde halktan tekâlif-i şakka vergisinin tahsil edilmek istenmesi sebebiyle halk ile yöneticiler arasında yaşanan sorunlara dair birçok şikâyet örneği bulunmaktadır.²²⁴³ Amid’de bulunan Mustafa Paşa Camisi’nin neccarı Melkon 3 Ağustos 1742 tarihinde divana müracaat ederek, ödemesi gereken imdad-ı hazeriye, imdad-ı seferiye ve avarız vergisinden hissesine düşen vergilerini tamamen ödediği halde yöneticiler tarafından “*tekâlif-i şakka*” adı altında tekrar vergi istendiğini söyleyerek şikâyette bulunmuştur.²²⁴⁴ Yine Amid halkından Ayos 30 Eylül 1742 tarihinde dîvân-ı hümâyûn’a başvurarak, ödemesi gereken vergilerini tamamen ödediği halde kendisinden yöneticiler tarafından tekâlif-i şakka adı altında vergi istenildiği söylemiştir.²²⁴⁵ Şark-i Amid Nahiyesi’ne tabi Taraklı, Göble ve Tel-gazi karyelerinin halkı dîvân-ı hümâyûn’a müracaatta bulunarak, ödemeleri gereken tüm vergilerini ödemelerine rağmen, yöneticiler tarafından “*tekâlif-i şakka*” namıyla vergi istenildiğini söyleyerek haksızlığın giderilmesini istemişlerdir. Haksızlığın giderilmesi için 16 Nisan 1751 tarihinde Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.²²⁴⁶ Amid halkından Seyyid Mehmet, Seyyid Mustafa, Seyyid Bektaş vesair kimseler divana başvurarak, imdad-ı seferiye, imdad-ı hazeriye ve avarız vergilerinden hisselerine düşeni tamamen ödemelerine rağmen, yöneticiler tarafından tekâlif-i şakka namıyla vergi istendiğinden şikâyetçi olmuşlardır. Meselenin halledilmesi ve usulsüz vergi taleplerinin reddedilmesi için 18 Temmuz 1767 tarihinde Amid kadısına hüküm yazılmıştır.²²⁴⁷

İncelenilen dönemde halktan usulsüz şekilde tahsil edilmek istenen tekâlif-i şakka vergisinin hangi adlar adı altında istendiğinde dair 23 Mart 1769 tarihli bir olayda Garb-ı Amid Nahiyesi’ne tabi Çaruği Karyesi halkı, yöneticiler tarafından tekâlif-i şakka namıyla kendilerinden çeşitli vergiler istenildiğinden bu sebeple karyelerinin “*halinin harap*” halkın durumunun ise “*perakende ve perişan*” olduğunu söyleyerek

²²⁴² Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, 675-676.

²²⁴³ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 2, 3, 6, 94, 151, 207; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 172; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.4, 55, DŞS. 348, 29.

²²⁴⁴ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 2.

²²⁴⁵ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 6.

²²⁴⁶ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 207.

²²⁴⁷ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 172.

divana şikâyetinde bulunmuşlardır. Halktan tekâlif-i şakka vergisinin alınmaması için Diyarbekir valisine ve Amid kadısına emir gönderilmiştir.²²⁴⁸ Yine Amid Kazâsı'na bağlı Şeyh Höbek, Tezvek, Dergâh, Süleyman karyeleri halkı 26 Ocak 1782 tarihinde dîvân-ı hümâyûn'a müracaat ederek, vergilerini tamamen ödemelerine rağmen, yöneticiler tarafından tekâlif-i şakka namıyla vergi istendiğini bu sebeple karye halkının zor durumda kaldığını söylemişlerdir.²²⁴⁹

Vergiler hususunda arşiv vesikalarına yansıyan şikâyet örneklerinden görüleceği üzere XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nda halkın en çok şikâyet ettiği konuların başında fazladan vergi talepleri ve vergiden muaf zümrelerden usulsüz vergi taleplerinin olduğu anlaşılmaktadır. Amid halkının fazladan vergiler hususundaki şikâyetlerinin başında telakif-i şakka, ispenç, öşr ve bac vergileri ön plan çıkarken, vergiden muaf zümrelerin şikâyetlerinin temel sebebini bu kimselerden alınmak istenen resm-i râiyyet, avarız, ağdet-i ağnam ve tekâlif-i şakka vergileri oluşturmaktadır. XVIII. yüzyılda ekonomik, siyasi, sosyal alanlarda yaşanan olumsuzlukların özellikle vergiler hususunda halk üzerinden yeni arayışlara yol açtığı, yönetici zümrenin hiçbir hukuki dayanağı olmayan tekâlif-i şakka vergisi adı altında ekonomik düzenin bozulduğu bu dönemde kendilerine ekonomik çıkar sağlamaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyıla ait arşiv vesikalarından Amid halkının gerek kendilerinden alınmak istenen fazladan vergi talepleri, gerekse vergiden muafiyeti bulunan kimselerden usulsüz vergi istenmesi hususunda dîvân-ı hümâyûn'u sıkça ziyaret ettikleri görülmektedir. Devletin, imparatorluğun her bölgesinde olduğu gibi Amid Kazâsı'nda da halkın bu türden şikâyetlerini dikkate aldığı ve bu meselelere azami ölçüde adaletle çözüm aramaya çalıştığı mevcut arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.

3.7.9.2. Yöneticilerin Şikâyetleri

Amid Kazâsı ve kırsalında vergiler ile ilgili anlaşmazlıklar sadece yönetici sınıfın usulsüz veya fazladan vergi taleplerinden kaynaklanmamıştır. Halkın vergilerin

²²⁴⁸ “Emr-i âli-şânımla vârid olan tekâlîfe dahi edâda kusurları yoğken bilâ-fermân tekâlîf-i şakka namıyla mübaşiriye ve çayur akçesi vesair bahane ile ehl-i örf tarafından rencide ve teâddî eyledüklerinden karye-i mezbûrun hali harab ve reâyaları perakende ve perişan olduklarından mal-ı mirilerinden girü noksan bir nesne malları olmamalarıyla ol emr-i şerîfim ile vârid olan tekâlîfi edâ eyledüklerinden sonra bilâ-fermân tekâlîf-i şakka namıyla gedük akçesi, gedük çayır ve kervan akçesi vesair mezâlim ile ehl-i örf tarafından rencide ve remîde itdirilmeyüb...”, DŞS. 348, 29.

²²⁴⁹ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.4, 55.

ödenmesi esnasında başvurduğu çeşitli usulsüzlükler de yönetici sınıfı iktisadi anlamda zor durumda bırakmıştır.²²⁵⁰

Amid Kazâsı'na tabi Yaraş, Hönek ve Şavinler karyeleri zabiti olan Ahmet Alemdar dîvân-ı hümâyûn'a müracaat ederek, kendi tasarrufunda bulunan karyelerin halkının öşür vesair vergileri ödemeye yanaşmadıklarını söyleyerek şikayetçi olmuştur. Verginin halktan tahsil edilmesi ve halkın muhalefet etmemesi için 31 Eylül 1741 tarihinde Diyarbakir valisine hüküm yazılmıştır.²²⁵¹ Yine Garb-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Selimi Mezraası'nda senelik altı bin akçe tîmâra sahip olan Yusuf adlı sipahi, sahibi olduğu yerlerden hâsıl olan beşte bir öşürleri halktan almak istediğinde, bazı kimselerin öşürlerini ödemeye yanaşmadıkları ve çeşitli bahane ürettiklerini söyleyerek 9 Nisan 1749 tarihinde dîvân-ı hümâyûn'a başvurarak şikâyetçi olmuştur.²²⁵² Şark-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Kıtırbil-i Süfla Karyesi'nde senelik on iki bin beş yüz yedi akçe tîmâra müşterek sahip olan Abdullah, Hasan, İbrahim, Hüseyin adlı sipahiler dîvân-ı hümâyûn'a müracaat ederek, sahibi oldukları karyenin gayrimüslim halkından Ebrak oğlu Yakob, Samashatir oğlu Beşan, Hacıros'un oğulları Estefo ve Perovişmas, Görgis, Masarlo oğlu Eydo ve Yarsum adlı gayrimüslimlerin ödemeleri gereken öşür ve ispenç vergilerini ödemeye yanaşmadıklarından sipahiler öşür ve ispenç vergilerinin taraflarına alınmasını istemişlerdir. Meselenin halledilmesi için 22 Mart 1756'da Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.²²⁵³ Amid halkından Ali adlı sipahi sahibi olduğu bağlardan elde edilen üzümlerden öşür almak istediğinde halktan bazı kimselerin “*ol bağ ve esbabların ashabi bizim mülklerimizdir bağlarımızın üzümlerinden öşr-i malların resm ve kadîm-i esbablarımızın dahi defter-i hakâni mucibince resm virmeziz*” diyerek vergi vermeye muhalefet etmelerinden dolayı 6 Ağustos 1757'de dîvân-ı hümâyûn'a müracaat ederek

²²⁵⁰ BOA. A. DVNSAHK.DB.d.1, 158; BOA. A. DVNSAHK. DB.d.2, 32, 44, 45, 57, 61, 93, 114; BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 32, 60, 95, 113, 293, 333, 383.

²²⁵¹ “*karye-i mezbûr reâyalarının üzerlerine edâsı lazım gelen aşar-ı şer'iyye vesair hukuk ve rüsumatları kanun ve defter mucibince talep eyledikte ashab-ı ağraz ve mütegalibeden bazı kimesneler kendü hallerinde olmadıklarından naşi... ve kanun ve defter mucibince ahz u kabzına muhalefet ve ziyade gadr ve teâddiden hali oldukları...*”, BOA. A. DVN. ŞKT. d. 1007, 29.

²²⁵² BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 158.

²²⁵³ “*Zimmî râiyyet ve râiyyet oğullarından üzerlerine edâsı lazım gelen resm-i ispençleriyle karye-i mezbûre toprağında zirâatlarıyla hâsıl eyledikleri terekelerinden dîvân tarafına ait olan beşte bir öşürlerini talep ve almak murad eylediklerinde mesfûrlar birbirleriyle yekdil ve mücerred ve yine karye-i mezbûre zimmî reâyalarından debbağ tâifesinden bazı âdemlerine bazı zimmîlere istinaden üzerlerine edâsı lazım gelen resm-i ispençlerin ve zirâatlarıyla hâsıl eyledikleri terekeleri öşürlerinden dîvân tarafına ait olan beşte bir öşürlerini virmeğe taâllül ve muhalefet ve tîmârları mahsulünü küll-i gadr eylediklerin bildirüb...*” BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 44, 61.

şikâyetçi olmuştur.²²⁵⁴ Garb-i Amid Nahiyesi'nde Balomur ma'a mezra-i Karahan adlı karyede senelik iki bin iki yüz elli iki akçe tîmâra sahip Ali, halkın otlak vergilerini ödemek istemediklerinden şikâyette bulunmuştur. Defterhane-i amirede bulunan icmal, mufassal ve ruznamçe defterlerine bakılarak Karahan Karyesi'nin Ali sipahi tasarrufunda olduğu ve halkın vergilerini ödemesi gerektiğinden, meselenin halledilmesi için 15 Ocak 1764'de Amid naibine hüküm gönderilmiştir.²²⁵⁵ Şark-i Amid Nahiyesi'ne tabi İshaklı Karyesi'nde sipahi olan Ahmet 1765 yılına ait olan mahsul ve vergilerini karye ahalisinden tahsil edemediğini ve bu sebeple zor durumda kaldığını söylemiştir. Karye ahalisinin zimmetinde olan verginin Ahmet'e tahsil edilmesi ve ahalinin muhalefet etmemesi için 29 Temmuz 1765'te Amid kadısına hükm-ü hümâyûn yazılmıştır.²²⁵⁶ Garb-i Amid Nahiyesi'ne tabi Taş ma'a Mezraa-i Balalur(?) adlı karyede otuz sekiz bin yedi yüz altmış bir akçe zeâmete sahip Abdullah adlı zaim 30 Ocak 1777 tarihinde dîvân-ı hümâyûn'a şikâyette bulunarak, 1776 ve 1777 yıllarına ait olan mahsul ve vergilerini almak istediğinde, karye halkının dışarıdan bazı kimseler ile bir olarak ödemeye yanaşmadıklarından, mahsulat ve diğer vergilerinin kendisine alınmasını istemiştir.²²⁵⁷ Yine Garb-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Balamur Karyesi'nde senelik iki bin iki yüz elli iki akçe tîmâra sahip olan Abdullah, karye halkından 1/5 öşrünü tahsil etmek istediğinde karye halkından bazılarının "*beşte bir öşr virmeyüz yirmide bir öşr virirüz*" diyerek kanuna aykırı şekilde davrandıklarından, öşrün Abdullah'a alınması ve karye halkının muhalefet ettirilmemesi için 6 Mart 1780 tarihinde Amid kadısına hüküm gönderilmiştir.²²⁵⁸

Görüldüğü üzere XVIII. yüzyılda yönetici sınıfın vergiler hususunda en sık şikâyet ettiği meseleler halkın vergi vermeye yanaşmaması veya vergiyi eksik ödemek istemesi gelmektedir. İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'ndaki yönetici zümre arasında vergiler hususunda başı çeken kesim tîmâr ve zeâmet sahipleridir. Dirlik sahipleri tasarrufları altındaki topraklardan elde ettikleri ürünlerden öşür almak istediklerinde halk tarafından muhalefete uğramakta bu durum dirlik sahiplerinin ekonomik durumunu bozarak halk ile dirlik sahipleri arasında önemli meselelere yol açmaktadır. XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'ndaki yöneticilerin vergiler hususunda halk ile yaşadığı

²²⁵⁴ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, 114.

²²⁵⁵ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 32.

²²⁵⁶ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 113.

²²⁵⁷ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 293.

²²⁵⁸ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.3, 383.

meselelerin tamamı karyelerde meydana gelmekte ve bu meselelerin genellikle öşür vergisi kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde devletin, halktan usulsüz veya fazladan vergi taleplerinde olduğu gibi dirlik sahiplerinin de haklarını korumak için önemli rol üstlendiği görülmektedir.

3.7.10. Diğer Olaylar

XVIII. yüzyılda Amid kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelen farklı türden olaylar mevcuttur. Bu olaylar içerisinde hırsızlık, kavga ve çekişme, mahalleden ihraç, halkın bağlı bulunduğu araziye terk etmesi sebebiyle toprak üzerinde mülkiyet hakkına sahip kimselerin zor durumda kalması veya sipahilerin halkı mukim oldukları yerden kaldırarak başka bir yere nakil ve iskân etmeye zorlaması gibi olaylardır.

Osmanlı Devleti'nde halkın bağlı bulunduğu toprağını terk etmesi yasaktır. Sipahi, toprağını terk eden halkı takip etme ve toprağına geri getirme hakkına sahip olmasına rağmen, toprağın terk edilmesinin üzerinden on yıl geçmişse, artık toprağına bağlılığı sona erer ve halkın geri getirilmesi gerekmezdi. Şehirde on yıl yaşayan halk artık şehir halkından sayılarak tahrir defterlerine kaydedilmezdi.²²⁵⁹ Ancak halkın bağlı bulunduğu tîmârını terk etmesi sipahinin gelirinin azalmasına dolayısıyla askeri mükellefiyetlerini yerine getirememesine yol açmakta, bu durum dolaylı yoldan devleti zarara uğratmaktadır.²²⁶⁰

Halkın defterde kayıtlı toprağından kalkarak başka bir bölgeye ziraat veya başka bir uğraş için göç etmesi toprak denetçisi durumundaki kişilerin sıkça şikâyet ettiği konulardan biridir. Aynı zamanda göç eden kişi veya kişilerin eski yerlerine kanuna aykırı şekilde tekrar iskân edilmek istenmesi de sıkça karşılaşılan bir durumdur. Amid kazâ merkezi ve karyelerde bu şikâyetler ile ilgili birçok örnek bulunmaktadır. Mesela Amid Kazâsı'na tabi Ekrek Karyesi'nin zimmî halkı kırk sene önce Amid Kazâsı'na göç etmelerine rağmen, karyelerinin sipahileri olan Bayram, Hüseyin, Ali ve Mehmet'in kendilerini tekrar eski karyelerine nakil ve iskân etmek için rahatsızlık verdiklerini

²²⁵⁹ Durmuş Volkan Karaboğâ, "Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nde Tarım", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2010, 14.

²²⁶⁰ Gül Akyılmaz "Osmanlı Devleti'nde Reâya Kavramı ve Devlet-Reâya İlişkileri", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, IV, 42; Gül Akyılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf- Reâya Ayrımı", *GÜHFD*, 8(1-2), Ankara 2004, 1-20.

söyleyerek 10 Haziran 1746 tarihinde dîvân-ı hümâyûn'a başvurmuşlardır.²²⁶¹ Yine Şark-i Amid Nahiyesi'ne tabi Satıkendi Karyesi'nin Müslüman ve gayrimüslim halkı da kendilerinin on sene önce Amid kazâ merkezine göç ettiklerini ancak eski karyeleri olan Satıkendi Karyesi sipahilerinin“ *sizi kadîm-i karyeye iskân nakl ve kaldurmak lazımdur*” diyerek haksız müdahale ettiğini söylemişlerdir. Sipahilerin kanuna aykırı taleplerinin men edilmesi için 29 Aralık 1750 tarihinde Diyarbekir valisine ve Amid monlasına hüküm gönderilmiştir.²²⁶²

Gündelik hayat içerisinde halkın kanuna aykırı şekilde nakil ve iskân ettirilmek istenmesi halk ve sipahiler arasında sorunlara sebep olduğu gibi, halkın bağlı olduğu toprağı izinsiz terk etmesi de toprak denetçisi durumundaki sipahileri zor durumda bırakmakta ve gündelik hayatta çeşitli sorunlara neden olmaktadır. Mesela Şark-i Amid Nahiyesi'ne bağlı Kıtırbil-i Süfla Karyesi'nde senelik on iki bin yetmiş yedi akçe tîmâra müşterek sahip olan Ebubekir, Hasan, Hüseyin ve İbrahim adlı sipahiler mutasarrıf oldukları karyenin gayrimüslim halkının izinsiz şekilde başka yere göç ettiklerinden, gayrimüslim halkın eski karyelerine nakledilmelerini talep etmişlerdir. Sipahilerin isteklerinin karşılanması ve yerlerini terk eden halkın eski yerlerine nakledilmesi için 16 Kasım 1755 tarihinde Amid kadısına hüküm yazılmıştır.²²⁶³ Yine Şark-i Amid Nahiyesi'ne tabi Teymürhan Karyesi sipahisi Abdullah, karye halkından bazı kimselerin karyelerini izinsiz terk ettiklerini bu sebeple vergi alamadığından zarara uğradığını söyleyerek dîvân-ı hümâyûn'a şikâyette bulunmuştur. Karyelerini terk eden halkın eski yerlerine tekrar nakil edilmesini istemiştir. Sipahinin şikâyeti sebebiyle yerlerini terk eden halkın eski yerlerine nakil ve iskân ettirilmeleri için 10 Nisan 1756'da Amid kadısına hüküm yazılmıştır.²²⁶⁴ Beşir ve Osman adlı sipahiler 19 Aralık 1760 tarihinde divana müracaat ederek, sahibi oldukları yerlerin halkından bazılarının başka yere göç

²²⁶¹ “*Ekrek nâm karyenin defterinden mukayyet râiyyet ve râiyyet oğullarından iken bundan akdem karye-i mezbûreden kalkub varub kırk seneden müteceviz Amid kazâsında sakin ve üzerlerine edâsı lazım gelen resm-i ispençleri kanun ve defter mucibince karye-i mezbûre sipahilerine edâ idüb kanuna müteallik on sene bir yerde sakin olan reâyayı kaldurmak teklifi ile teâddî ve rencide olunmak icab itmez iken...*” BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 87.

²²⁶² BOA. A. DVNSAHK. DB. d.1, 199.

²²⁶³ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, 44.

²²⁶⁴ BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, 54.

ettikleri, halkı eski yerlerine tekrar nakil ve iskân etmek istediklerinde halk tarafından çeşitli bahane ve muhalefet ile karşılaştıklarını söyleyerek şikâyetçi olmuşlardır.²²⁶⁵

Görüldüğü üzere incelenilen dönemde halkın izinsiz şekilde toprağını terk etmesi veya yöneticilerin kanuna aykırı şekilde halkı mukim oldukları yerden başka yere zorla nakletmek istemesinin yöneticiler ile halk arasında gündelik hayatta önemli sorunlara sebep olduğu anlaşılmaktadır. Amid karyelerinden güvenlik, ekonomik, vb. sebepler ile kazâ merkezine yerleşen insanlar karyelerdeki sipahilerin vergi kaybetmesine sebep olmakta bu durum kırsaldaki sipahileri ekonomik yönden olumsuz etkilemektedir. Sipahilerin kanuna aykırı nakil taleplerinin de uzun süre önce Amid kazâ merkezine yerleşmiş olan halkı zor duruma soktuğu görülmektedir. Arşiv vesikalarından devletin, Amid kazâ merkezi ve karyelerinde usulsüz nakil talepleri ile halkın toprağını izinsiz terk etmesine müsaade etmediği yönetici veya halk ayrımı yapmadan bu türlü şikâyetlere adaletle çözüm aradığı anlaşılmaktadır.

Amid Kazâsı ve kırsalında gündelik hayatta meydana gelen olaylardan bir diğeri de toplumsal düzeni bozucu hareketlerdir. Bir asır boyunca kazâ merkezi ve karyelerde meydana gelmiş iki hırsızlık vakası, üç mahalleden ihraç vakası tespit edilebilmiştir. Kamu düzenini bozan bu eylemler, elbette ki verilen örnekler ile sınırlı olmayıp, mevcut belgeler dâhilinde fikir edinilmesi açısından önemlidir.

Gündelik hayat içerisinde Osmanlı yöneticilerinin üzerinde önemle durduğu konuların başında, genel güvenliğin sağlanması gelmektedir. Bu sebeple Osmanlı'da en küçük idarî birim olan mahalle veya karye sakinleri arasında ortak sorumluluk bilincinin oluşturulması önem arz etmiştir. Şehir içi güvenlik söz konusu olduğunda, bunu sağlamak amacı ile alınan önlemlerin başında, mahallelerde veya karyelerde ikâmet edenlerin birbirlerine karşılıklı olarak kefil tutulmaları hususu olmuştur. Bunun doğal bir sonucu olarak toplum içinde sosyal kontrol mekanizması gelişmiştir.²²⁶⁶ Bu sebeple insanların toplu halde yaşadığı mahalle ve karyelerde toplumsal düzeni bozucu olumsuz hareketlere müsaade edilmemiş, bu hareketleri yapanlar mahalleden ihraç edilmişlerdir.

²²⁶⁵ “Deftêrlü reâyaların bazuların mahallerinden kaldırılıb kadîm-i karyelerine nakl ve iskân murad eylediklerin hilâf-ı kanun ve defter taâllül ve muhalefet ve ol-veçhile mukataa-i mezbûr mahsulüne küll-i gadr...” BOA. A. DVNSAHK. DB. d.2, 222.

²²⁶⁶ Özen Tok, *Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 18, Kayseri 2005, 156.

Amid Kazâsı'nda arşiv vesikalarına yansıyan üç mahalleden ihraç vakası tespit edilebilmiştir. Mesela Mehmet Paşa Mahallesi halkından Mehmet Ağa oğlu İsmail Efendi 4 Eylül 1723'de mahkemeye başvurarak, mahallelerinde ikâmet eden Halil adlı şahsın içki içip sarhoş bir şekilde evinin önünde ve sokakta bağırıp çağırdığını ve mahalle ahalisini taciz ettiğinden mahalleden gönderilmesini talep etmiştir. Mahkeme Halil adlı şahsa hakkındaki iddiaları sormuş, Halil kendisine yöneltilen iddiaları reddetmesine rağmen, mahalle halkının ifadeleriyle mahalleden ihraç edilmiştir.²²⁶⁷ Gayblar Mahallesi halkından İbrahim oğlu Mustafa, Ali oğlu Mehmet, Mustafa oğlu Ebubekir adlı şahıslar 13 Ekim 1723 tarihinde mahkemeye başvurarak, mahallelerinde yaşayan Fatma Hanım'ın evine yabancı erkekleri aldığı, bu sebeple mahalle halkının rahatsız olduğunu söylemişlerdir. Mahkeme, mahalle imamı Ahmet Efendi ve halkın ifadelerine binaen Fatma Hanım'ın mahalleden gönderilmesine hükmetmiştir.²²⁶⁸ Bu olayda halkın mahkemedeki ifadesinin güvenilirliğini artırmak amacıyla mahalle imamı Ahmet Efendi'nin de şahitlik ederek ifade vermesi ilginçtir. Mahalleden ihraç ile ilgili başka bir hadisede Kubad Bey Mahallesi halkından Mustafa evine uygunsuz kadınları getirdiğinden, Mustafa'nın hanımı Emine Hatun ve mahalle halkından bazı kimselerin şikâyeti üzerine 19 Mayıs 1739 tarihinde yapılan mahkeme neticesinde Mustafa'nın mahalleden ihraç edilmesine karar verilmiştir.²²⁶⁹

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Amid Kazâsı'nda meydana gelen üç mahalleden ihraç olayının ikisi eve yabancı kadın veya erkeklerin alınması sebebiyle halkın rahatsız olmasından kaynaklanırken, bir olayda sarhoşluk ve gürültü çıkarılması nedeniyle mahalle halkının bu durumdan rahatsızlığından ileri gelmiştir. Mahalleden ihraç kararlarında halkın toplu şekilde ifadelerine binaen Amid mahkemesinin olayı derhal sonuca bağlaması dikkat çekmektedir.

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nda toplumsal düzeni bozan diğer bir eylem hırsızlıktır. İncelenilen dönemde arşiv vesikalarına yansıyan iki hırsızlık vakası tespit edilebilmiştir. Küçük Kinisa Mahallesi'nden Aron ve Osib adlı gayrimüslimler 3 Aralık

²²⁶⁷ “Mezbûr Halil fesekadan olub şürb-i hamr idüb menziline ve kapısı kurbunda vâki sokak başında leylen ve neharen türkü çağırıp mürûr ve ubür iden ibâdullahın ehl-ü iyâline evza ve taarruz eylediği...” DŞS. 592, 6.

²²⁶⁸ “Mezbûr Mustafa ve Mehmet ve Ebubekir her biri kendi ırzlarıyla mukayyed olub husus-u mezbûr iş bu mezbûruna isnad ve mahz-ı iftira olduğunu ve müdde'îye-i mezbûre fatıma daima na-mahrem olan kimesneleri kendi menziline getirüb bu makule ef'al ile muttasıfa olub mezbûr fatımanın ef'al ve ahvâlinde hoşnud ve razılar değilleriz mahalle-i mezbûreden ihraç olunsun...” DŞS. 592, 48.

²²⁶⁹ DŞS. 360, 346

1740'da mahkemeye başvurarak, İvaz ve Kamo adlı şahısların gece vakti Osib'in evine girerek küplerini kırdıkları, Aron'un evinden iki halı ve bir bohça çaldıklarından çalınan malların geri alınması ve adaletin sağlanmasını talep etmişlerdir.²²⁷⁰ Yine Şark-i Amid Nahiyesi'ne tabi Akviran Karyesi'nden Hacı Mahmut oğlu Seyyid Ömer 26 Şubat 1747 tarihinde mahkemeye başvurarak, Hani Kazâsi'na tabi Hamenek(?) adlı karyeden Hacı Osman oğlu Mehmet, Serkü oğlu Ogo ve kardeşi Erkü adlı şahısların gece vakti evinin duvarını delerek 442 kuruşluk eşya ve nakit parasını çaldıklarını söyleyerek şikâyetçi olmuştur. Mahkeme esnasında karye ahalisinden bazı kimselerin ifadeleri ile Erkü, Ogo ve Hacı Osman oğlu Mehmet suçlarını kabul etmişlerdir.²²⁷¹

İncelenilen dönemde arşiv vesikalarına yansıyan iki hırsızlık olayının biri kazâ merkezinde diğeri karyede meydana gelmiştir. Bu olayların sayısının az oluşu konu hakkında genel bir değerlendirme yapılmasını güçleştirmektedir. Ancak mahkemeye yansıyan her iki olayda da devletin adaletin sağlanması için çaba sarf ettiği ve hırsızlık olaylarının aydınlatılabilmesi için gerektiğinde bölge halkının ifadelerine başvurduğu görülmektedir.

3.8. DOĞAL AFETLER VE SALGIN HASTALIKLAR

Doğal afetler ve salgın hastalıklar, tarih boyunca birçok medeniyeti derinden etkilemiştir. Bu olaylar, meydana geldiği coğrafyalarda yaşayan insanların nüfuslarını, iktisadî ve sosyal yapılarını değiştirerek önemli sonuçlara sebep olmuşlardır. Doğal afetler içerisinde sayılan deprem, yangın, sel baskınları gibi afetlerin yanında, kıtlık, kuraklık, çekirge istilası ve salgın hastalıklar gibi etmenler de bulunmaktadır.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında muhtemelen tüm dünyayı etkileyen bir iklim olayı Osmanlı İmparatorluğu'nu da derinden etkilemiş, aşırı kuraklık ve kıtlıklar halkı zor durumda bırakmıştır. Bölge genelinde yaşanan tarımsal kıtlıkların çoğu kurak geçen yıllarda yaşanmış, özellikle bu afetin yıkıcı etkisi daha sonraki yıllarda İstanbul'u da içine alarak tüm Anadolu coğrafyasına yayılmıştır.²²⁷²

²²⁷⁰ DŞS. 360, 356.

²²⁷¹ DŞS. 313, 129.

²²⁷² Mesut Aydınar, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakir'de Büyük Kıtlık", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kerstin Tomenendal, Bahaeddin Yediyıldız, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Cilt. 1, Ankara 2008, 275-276.

İncelenilen dönemde Diyarbekir ve çevresini etkileyen doğal afetlerin başında kuraklık, kıtlık ve çekirge istilası gelmektedir. Bölgede meydana gelen kıtlığa sıcak ve yağışsız havaların etkisi büyük olduğu düşünülmektedir. Ayrıca kuraklığın ardından 1757 yılında Diyarbekir ve çevresini kasıp kavuran çekirge istilası sonucunda bölgedeki ekili alanlar büyük zarar görmüş, bu durum Diyarbekir ve çevresinde şiddetli bir kıtlığa ve yoksulluğa sebep olmuştur.²²⁷³ Diyarbekir ve çevresinde meydana gelen bu kıtlık, yaklaşık üç yıl kadar sürmüş ve bölge halkını perişan etmiştir.²²⁷⁴ Nitekim dönemin tarihçilerinden Fındıklılı Süleyman Efendi, bölgede yaşanan kuraklık ve kıtlığın boyutları hakkında “*Diyarbekirdeki kâht-ı müfrit (aşırı kuraklık) ziyade olmağla cû’dan (açlık) katî çok nâs(insan) telef olmuştur*” demektedir.²²⁷⁵

XVIII. yüzyılda bölgede meydana gelen kıtlık, Amid Kazâsı’nın iktisadî ve demografik yapısını bozmuştur. Açlık ve kuraklık sebebiyle kazâyı terk eden insanlar sağa sola dağılmışlardır. Nitekim Halep’te bulunan Fransız Konsolosu’nun yazmış olduğu 1 Eylül 1757 tarihli bir mektupta “*Musul, Diyarbekir ve Urfa’da kıtlık vardır. Bu şehirde yaşayanların çoğunluğu şehirlerini terk ettiler ve sağa sola dağıldılar. Büyük bir bölümü bir ay önce buradan (Halep) geçti. Anne ve babalar neredeyse bütün çocuklarını özellikle de kızları iki, bir veya yarım kuruştan daha düşük fiyatlara sattılar. Bugüne kadar asla böyle bir perişanlık görülmedi.*”²²⁷⁶ şeklinde bahsetmekte ve kıtlığın bölgede meydana getirdiği durumun vahametini gözler önüne sermektedir. Görüldüğü üzere kazâdan yapılan göçler demografik yapıyı derinden etkilemiştir. Mesela 1766 yılında Amid Kazâsı’nı ziyaret eden Alman seyyah Carsten Niebuhr, yaklaşık dokuz yıl önce (1757’de) şehirdeki kıtlığın ve ardından gelen veba salgınının şehir nüfusunu oldukça azalttığını, afet öncesi yüz bine yaklaşan nüfusun yirmi bin civarına indiğini söylemektedir.²²⁷⁷

Bölgede yaşanan kıtlık sebebiyle Amid/Diyarbekir şehrinden çevreye dağılan halkın tekrar eski yerlerine iskân edilmesi için bazı çalışmalar yapılmıştır. Diyarbekir

²²⁷³ William Eton, *19.Yüzyılın Başlarında Osmanlı İmparatorluğu*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, 172.

²²⁷⁴ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, 11., Bruce McGowan, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2, Ed. Halil İnalçık- Donald Quataert, Eren Yayınları İstanbul 2004, 775

²²⁷⁵ Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, *Mür’i’t-Tevârih*, Cilt.2, Yayına Hazırlayan: Münir Aktepe, İstanbul 1978, 24-26.

²²⁷⁶ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, 11.

²²⁷⁷ Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und den Umliegenden Landern*, Kopenhag 1778, 402.

valisi Numan Paşa'ya, Diyarbekir kadısına ve voyvodasına gönderilen 19 Mart 1759 tarihli bir fermanla iki üç seneden beri devam eden kıtlık sebebiyle halkın büyük bir kısmının çevreye dağıldığı, geride kalanların yoksulluk ve sefalet içinde bulunduğunu, çevreye dağılan halkın tekrar eski yerlerine nakledilmesi için Diyarbekir valisi Numan Paşa'nın gösterdiği gayretin takdir edildiği belirtilmektedir. Ayrıca şehirdeki diğer görevlilerin de bu hususta Diyarbekir valisine yardımcı olmaları istenmektedir.²²⁷⁸

Kıtlık sebebiyle halktan alınan çeşitli vergilerin toplanmasında bazı sıkıntılar baş göstermiştir. Mesela Diyarbekir voyvodası Ahmet Ağa'ya gönderilen 18 Haziran 1760 tarihli bir fermanla geçen senelerde meydana gelen kıtlık sebebiyle cizye ihalesinin gerçekleştirilemediği, bu sebeple vergi toplanması görevine Diyarbekir voyvodasının emaneten devam etmesi istenmektedir.²²⁷⁹

Amid Kazâsı, kıtlık döneminde avarız ve nüzûl vergileri ile ilgili dikkat çekici bir noktaya sahiptir. Mesela kıtlığın baş gösterdiği 1756-1760 yılları arasında kazâdan toplanan avarız ve nüzûl miktarında ve hane sayılarında herhangi artış veya azalış olmadığı görülmektedir. Kazânın 1756²²⁸⁰-1760²²⁸¹ yılları arasında 732,5 olan avarız ve nüzûlhane sayısında bir değişiklik olmadığı gibi kazâdan bu vergilerin kıtlık döneminde de düzenli şekilde tahsil edildiği görülmektedir.²²⁸² Burada dikkat çeken husus kazâ genelinden başka yerlere insanların göç etmesine rağmen geride kalan insanlardan bu vergilerin düzenli şekilde tahsil edilmiş olmasıdır.

Diyarbekir ve çevresinde yaşanan kıtlığın insanlar üzerindeki başka bir etkisi şüphesiz gıda fiyatları üzerinde olmuştur. Kıtlık döneminde Amid Kazâsı'nda gıda fiyatlarının sürekli artış gösterdiği tespit edilmiştir. Mesela kıtlığın başladığı 1756 yılında Amid Kazâsı'nda bir İstanbul kilesi buğdayın fiyatı 300 akçe iken²²⁸³, 1759 yılına gelindiğinde bir İstanbul kilesi buğdayın fiyatı 540 akçeye²²⁸⁴ kadar yükselmiştir. Bu rakamlar Amid Kazâsı'nda buğday fiyatlarının üç yıl içerisinde yaklaşık olarak iki kat arttığını göstermektedir. Yine arpa fiyatlarında da yıllar içerisinde belirgin bir artış olduğu görülmektedir. 1746 yılında Amid Kazâsı'nda bir İstanbul kilesi arpanın fiyatı

²²⁷⁸ BOA, C. DH. 910, 1.

²²⁷⁹ BOA. C. ML. 1262, 1.

²²⁸⁰ BOA, MAD. 3980, 163. Hane sayısı 732,5.

²²⁸¹ BOA. MAD. 3973, 165. Hane sayısı 732,5.

²²⁸² Ayrıntılı bilgi için; Bkz. Vergiler Bölümü.

²²⁸³ DŞS. 349, 7.

²²⁸⁴ DŞS. 599, 47.

otuz akçe iken²²⁸⁵ 1759 yılında bir İstanbul kilesi arpa 210 akçe²²⁸⁶ fiyata sahiptir. Bu rakamlara göre arpa fiyatlarının 1746-1759 yılları arasındaki on üç yıllık süre zarfında yaklaşık yedi kat yükseldiği anlaşılmaktadır.

Toplumların ekonomik ve demografik yapısını şekillendiren diğer bir husus geniş coğrafyaları etkisi altına alan salgın hastalıklardır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da olduğu gibi, Osmanlı coğrafyasının geniş bir alanında da veba salgınları görülmekteydi. Osmanlı Devleti’nin büyük bir kısmına yayılan bu salgın, 1760-1762 yıllarında Diyarbakir Eyâleti’nde de görülmüş²²⁸⁷ eyâlet genelindeki şiddetli veba salgınının yıkıcı etkisi Amid Kazâsı’nda fazlasıyla hissedilmiştir.

Amid Kazâsı ve çevresinde görülen kıtlığın hemen arkasından şiddetli bir veba salgınının meydana gelmesi tesadüf değildir. Çünkü kıtlık sebebiyle bölgede yiyecek sıkıntısının yaşanması, halkın önemli bir kısmının az veya çok yetersiz beslenmesine neden olmaktadır. İnsanların yetersiz beslenmesi kişilerin bedenlerini zayıflatmakta bu durum sebebiyle zayıf düşen insanlar dışarıdan gelebilecek mikrobik tehditlere ve salgınlara daha açık hale gelmektedirler.²²⁸⁸

XVIII. yüzyılın ortalarında (1756-1760) bölgede yaşanan kıtlığı takip eden veba salgınında şehirde birçok insan hayatını kaybetmiştir. William Eton kıtlık ve veba salgınından önce Amid Kazâsı’nda yaklaşık 400.000 kişinin yaşadığını kıtlık ve salgın hastalıklardan sonra bu sayının 50.000’e kadar düştüğünü, veba salgınında çevre karyelerde ölen insanların yanı sıra Amid halkından 300.000 kişinin öldüğünü ve veba salgınının bu bölgeyi her otuz-kırk yılda bir düzenli şekilde ziyaret ettiğini söylemektedir.²²⁸⁹ 1760 yılında yaşanan veba salgınının Amid Kazâsı’na geliş güzergâhı ve eyâlet geneline dağılımı aşağıdaki çizimde gösterilmiştir.

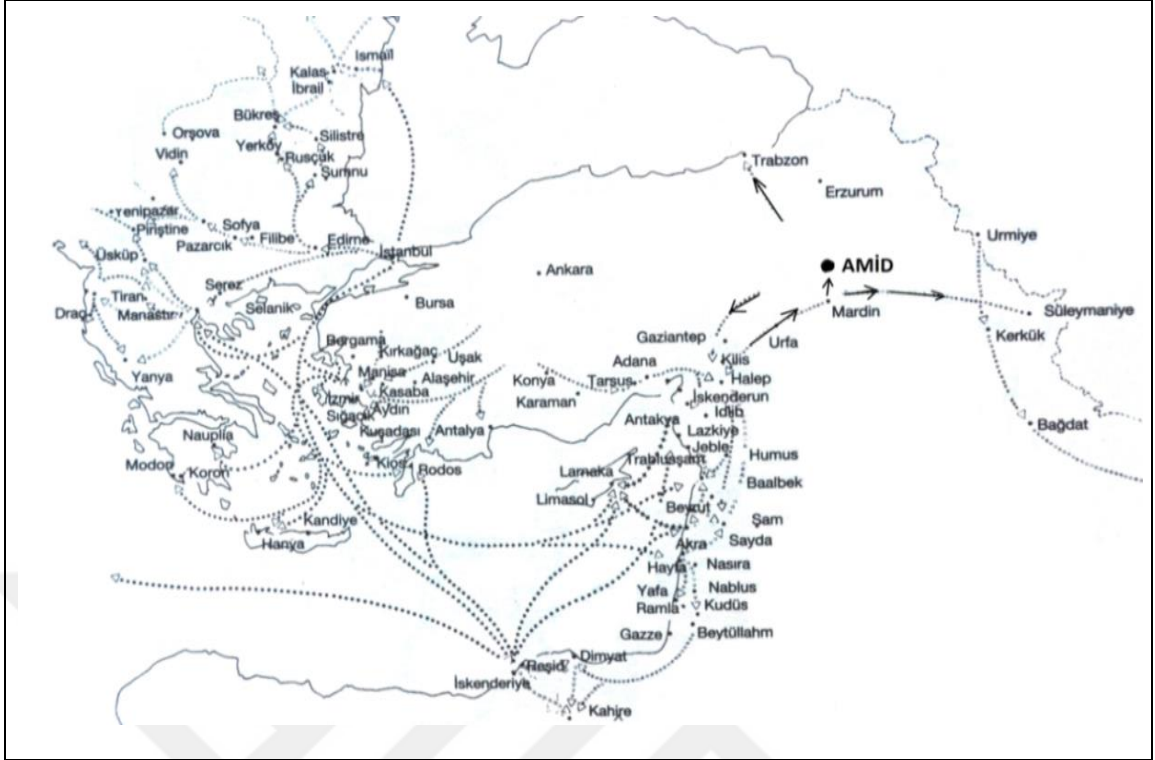
²²⁸⁵ DŞS. 313, 105.

²²⁸⁶ DŞS. 599, 47.

²²⁸⁷ 1762 yılında meydana gelen ve “Büyük Ölet” denilen veba salgınında Diyarbakir Eyâleti’nde toplam 50.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 110

²²⁸⁸ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, 13-14.

²²⁸⁹ Eton, *19. Yüzyılın Başında Osmanlı İmparatorluğu*, 173. Eton’un verdiği insan sayısı abartılı rakamlar olarak dikkat çekmektedir. Çünkü 1766 yılında şehri ziyaret eden Alman seyyah Niebuhr kıtlık ve vebadan önce şehir nüfusunun yaklaşık 100.000 olduğunu, bu olaylardan sonra nüfusun 16-20.000 civarında olduğunu söylemektedir.

Çizim 3.1. XVIII. Yüzyılda Veba Salgınlarının Anadolu'da Yayılması²²⁹⁰

Yukarıdaki harita incelendiğinde Diyarbekir Eyâleti'nde ve Amid Kazâsı'nda görülen veba salgınının bu bölgeye Halep-Kilis-Urfa-Mardin taraflarından geldiği görülmektedir. Bu hastalığın XVIII. yüzyılda Amid ve Halep şehirleri arasındaki ticari yoğunluktan dolayı, tüccarlar tarafından bölgeye taşınmış olması kuvvetle muhtemeldir. Yine haritada görüldüğü üzere veba salgınının Amid Kazâsı'ndan Irak taraflarına ve kuzeyde Erzurum Eyâleti'ne de yayıldığı anlaşılmaktadır.

XVIII. yüzyılda bölgede yaşanan kıtlık ve ardından gelen şiddetli veba salgını gerek Diyarbekir Eyâleti'nde, gerekse Amid Kazâsı'nda birçok insanın yaşamına mal olmuştur. Kıtlık ve veba salgını sebebiyle gıda fiyatlarında yaşanan artışlar insanların yetersiz beslenmesine sebep olmuştur. Açlık ve hastalık sebebiyle bölgeyi terk eden insanlar nedeniyle Diyarbekir Eyâleti'nin ve Amid Kazâsı'nın demografik ve ekonomik yapısında önemli bozulmaların yaşandığı arşiv belgelerinin tetkikinden anlaşılmaktadır.

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın sosyo-kültürel ve gündelik yaşamı genel hatları ile değerlendirildiğinde şu sonuçlara ulaşılmaktadır.

²²⁹⁰ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 257.

Amid Kazâsı Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte huzur içinde yaşadıkları kozmopolit bir yerdir. Kazâda nüfusun yaklaşık % 40'ını oluşturan gayrimüslimler şehirde birçok meslek dalında hizmet vermekteydiler. Müslümanlar ile ticaret yapmakta ve birbirleriyle borç para alışverişinde bulunabilmekteydiler. Yine kazâ nüfusunun büyük kesimini oluşturan Müslümanlar da birçok meslek dalında çalışmaktaydı. Müslüman nüfus içindeki peygamber soyundan gelen seyyid ve şeriflerin ise kazâdaki nakibül-eşraf kaymakamı aracılığıyla her türlü iktisadi ve hukuki imtiyazlarını korudukları anlaşılmaktadır.

İncelenilen dönemde ailenin oluşum ve dağılma süreci arşiv belgelerinden tespit edilmiş, kazâda gerçekleşen evliliklerde nadir de olsa başlık parası uygulamasının olduğu görülmüştür. Bu dönemde Müslüman ve gayrimüslim ailelerin ortalama çocuk sayısının 2,16 olduğu bu rakamın diğer Anadolu şehirleri ile mukayese edildiğinde Amid Kazâsı'nın genel ortalamasının altında çocuk sayısına sahip olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca ailenin demograik yapısı içerisinde değerlendirilen çok eşlilik konusu da incelenmiş buna göre kazâdaki çok eşli Müslüman erkeklerin oranının % 13,2 olduğu görülmüştür ki bu oran diğer Anadolu şehirleri ile mukayese edildiğinde genel ortalamalar civarındadır.

XVIII. yüzyıla ait tereke kayıtlarına göre halkın % 76'sının fakir ve orta halli sınıfına girdiği görülmüştür ki bu durum oransal olarak diğer Anadolu şehirlerinden fazladır. Yine kazâda halkın gündelik hayatta bitkisel ve hayvansal ürünleri tükettikleri görülürken giyim eşyası olarak pamuklu ve ketenden imal edilmiş kumaşları tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

Kazâdaki gayrimüslim topluluk içerisinde zaman zaman İslamiyeti seçen insanların olduğu görülmektedir. Bu dönemdetespit edilen ihtida vakalarının büyük bir kısmı Hristiyan erkeklere ait iken Musevi inancına sahip kimselerin de din değiştirdiğine dair kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlardan ihtida eden kimselerin meslekleri, sosyal statüleri, gelir seviyeleri gibi verilere ulaşılamıştır.

İncelenilen dönemde kazâda meydana gelen cinayet, gasp, darb, eşkıyalık, tacizler, borç ilişkisi, miras meseleleri, vakıflarda yaşanan sorunlar, vergiler ile ilgili yaşanan anlaşmazlıklar ve su-arazi meselelerine dair olaylarda Amid halkı öncelikle mahkemeye başvurmakta ardından da divana müracaat ederek meselelere hukuki yollar

ile çözüm aramaya çalışmaktadır. Devletin, yönetici veya halk ayırımı yapmaksızın kazâ genelinde adaleti sağlanmaya çalıştığı ve gelen şikayetlere olabildiğince çabuk ve makul çözümler üretmeye uğraştığı arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.

Kazâda yaşanan kıtlık ve salgın hastalıkların gerek kazâ nüfusunu, gerekse kazânın iktisadi yapısını ciddi şekilde etkilediği görülmüştür. Özellikle yüzyılın ortalarında yaşanan kıtlık ve ardından gelen veba salgını toplu ölümlere yol açması ayrıca bölgeden başka şehirlere göçlerin yaşanması nedeniyle kazânın demografik yapısının bozulduğu ve yine bu dönemde yaşanan kıtlık sebebiyle gıda fiyatlarında 3-7 arasında ciddi dalgalanmaların yaşandığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ

“XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Kazâsı” adlı bu çalışmada, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Kadastro Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi’nde bulunan Amid Kazâsı’na ait arşiv kayıtlarının ve tetkik eserlerin incelenmesi neticesinde kazânın ve bölgenin fizikî, idarî, ekonomik, sosyo-kültürel ve demografik yapısı izah edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma neticesinde elde edilen tüm veriler değerlendirildiğinde şu sonuçlara ulaşılmaktadır.

Amid çok eski dönemlerden itibaren bulunduğu coğrafi konum nedeniyle gerek ekonomik, gerekse siyasî öneme sahip şehirlerdendir. Osmanlı fethiyle birlikte eyâlet merkezi olan bu şehir, idarî taksimatta Amid Sancağı’nın “*merkez kazâsı*” olarak teşkilâtlandırılmıştır. İncelenilen dönemde Amid Kazâsı idarî taksimat olarak “Şark-i Amid ve Garb-i Amid” olmak üzere iki nahiyeden meydana geldiği görülmektedir.

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı’nın fizikî yapısının temelini, şehir ile özdeşleşen surlar oluşturmaktadır. Bu surlar sadece savunma amaçlı değil aynı zamanda şehir hapishanesi, gıda ambarı ve askeri cephanelik olarak ta kullanılmaktadır. Kazâ merkezindeki diğer fizikî binalar dini temelli yapılardır. Arşiv vesikalarından bu dönemde kazâ merkezinde ibadete açık olduğu tespit edilebilen yirmi sekiz cami, elli üç mescit ve beş kilise bulunurken, yine araştırma dilimi içerisinde kazâda sosyal ve iktisadî temelli fizikî yapılardan on iki hamam, sekiz han, bir köprü, on bir çarşı, üç tekke ve dokuz türbenin varlığı söz konusudur. XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı’nın eğitim ve öğretim faaliyetlerinde önemli merkezlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde faal olduğunu tespit edilebilen on beş medrese, iki darü’l-kurra, bir buk‘a ve bir mektep bulunmakta olup, bu kurumların kendi adlarına kurulmuş olan vakıflar aracılığıyla finanse edilerek eğitim ve öğretime devam ettikleri görülmektedir.

Kazânın bu dönemde merkezi otoritenin temsilcisi durumundaki ehl-i örf ve ehl-i şer‘e tabi kişilerin kazâdaki idarî, hukukî, ekonomik ve siyasî önemli görevleri yerine getirdikleri ve bu kimselerin gerek kazâ, gerekse eyâlet yönetiminde önemli hizmetlerinin olduğu arşiv belgelerinden tespit edilmiştir.

Amid Kazâsı’nın mahalleleri ve bu mahallelerin zaman içerisindeki değişimleri incelenmiştir. Buna göre kazâda Müslümanlara ait mahalleler, gayrimüslimlere ait mahalleler olduğu gibi Müslüman ve gayrimüslimlerin karışık halde yaşadığı

mahallelerin de mevcut olduğu görülmektedir. Bu dönemde tamamı kazâ merkezinde olmak üzere vergi kayıtlarında 88-99 arasında mahallenin mevcudiyeti söz konusudur. Bu mahallelerin haricinde vergi kayıtlarında bahsi geçmeyen elli iki mahalle ile birlikte incelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda toplam 150 mahalle olduğu arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın karyelerinin sayısı vergi tevzi kayıtlarına göre 154-271 arasında değişmekteydi. Bu değişimin sebebi vergi tevzi kayıtlarına bazı karyelerin kayıt edilmemesi veya bazı karyelerin salgın hastalık, göç gibi durumlar sebebiyle ortadan kalkmasından kaynaklanmaktaydı. Bu dönemde vergi kayıtlarına yansımadağı halde Amid Kazâsı'na tabi altmış bir karye daha bulunmakta olup, bu karyelerin yirmi beşi Garb-i Amid Nahiyesi'ne, yirmi beşi Şark-i Amid Nahiyesi'ne ve on birinin doğrudan Amid Kazâsı'na bağlı olduğu görülmektedir. İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nın önemli sayıda karyeye ev sahipliği yaptığı farklı arşiv vesikalarından tespit edilmiştir.

İncelenilen dönemde kazâ merkezinin tahmini nüfusunun 31.000--43.000 arasında değiştiği tespit edilmiştir. Karyelerde yaşayan insan sayısının 14.758-19.500 yine konar-göçerlerin nüfusunun 3938-5450 kişi arasında olduğu anlaşılmaktadır. Bu rakama vergiye tabi olmayan valinin kapı halkı, ehl-i örf ve ehl-i şer'e mensup kimselerin nüfusu da eklendiğinde kazânın toplam nüfusunun 51.500--69.700 arasında bir rakama denk geldiği görülmektedir. Bu nüfusun içerisinde gayrimüslimler 1733 yılında toplam nüfusun 2/5'ini oluştururken, 1800 yılına gelindiğinde kazâdaki gayrimüslimlerin nüfusunun toplam nüfusa oranının 1/5'e düştüğü belgelerden tespit edilmiştir. Kazâ genelindeki gayrimüslim nüfusun incelenilen dönem içerisinde yaklaşık %50 oranında azalmasına bölgede yaşanan kıtlık, veba salgınları ve göçlerin etkisi olmuş olmalıdır.

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı ve karyelerde yaşayan farklı aşiret ve cemaatlerin var olduğu görülmektedir. Bu aşiret ve cemaatlerin bir kısmı vergi ünitesine tabi iken bazı aşiret ve cemaatlerin kazâyâ tevzi edilen vergi kayıtlarında isimlerinin geçmediği anlaşılmaktadır. İncelenilen dönemde Amid Kazâsı çevresinde ikâmet eden aşiret ve cemaatlerin gerek eşkıyalık, gerekse kamu düzenini bozucu eylemlerde buldukları bu sebeple Diyarbekir valilerine konar-göçer aşiret ve cemaatlerin gerçekleştirdikleri

eylemler sebebiyle çok sayıda emrin gönderildiği arşiv vesikalarında görülmektedir. Ayrıca XVIII. yüzyılda Amid kırsalında otuz beş ayrı aşiret ve cemaatin ikâmet ettiği arşiv vesikaları dâhilinde tespit edilmiştir.

Amid Kazâsı'nda halktan toplanan vergilerin büyük bir kısmını örfi vergiler oluşturmaktaydı. Bu dönemde başta avarız ve nüzûl olmak üzere dokuz farklı örfi verginin halktan tahsil edildiği tespit edilmiştir. Yine bu dönemde halktan toplanan şer'î vergilerin sayısı üçtür. Bu vergilerin başında öşür vergisi gelmekte ve halktan 1/5 oranında alınmaktaydı. Ayrıca bu dönemde vali, elçi ve diğer devlet görevlileri için yapılan masraf ve harcamaların Amid halkı üzerine bindirildiği anlaşılmaktadır. Amid Kazâsı'ndan toplanan gerek örfi vergilerde, gerekse çeşitli masraflarda en fazla para ödeyen kazânın daima Amid olduğu görülmektedir. Bu durum kazânın ekonomik ve demografik büyüklüğünün göstergesidir.

XVIII. yüzyılda Amid gümrüğünün çok aktif olduğu anlaşılmaktadır. Diyarbekir voyvodaliğine bağlı olarak işletilen bu gümrük, voyvodalara bağlı gümrük eminleri marifeti ile işletilmekte ve denetlenmektedir. Bu dönemde Amid gümrüğünden gerek ithalat, gerekse ihracat vergileri alınırken transit geçen mallar için de ücret alındığı anlaşılmaktadır. Amid gümrük emininin bu dönemde karşılaştıkları en önemli sorun özellikle uzak diyarlardan İstanbul'a getirilen mallardan Amid gümrüğünde alınacak ücretler ve vergiler sebebiyle tüccarlar ile yaşadıkları sıkıntılardır. XVIII. yüzyılda Amid gümrüğünün gerek alınan vergi oranları ve çeşitleri bakımından imparatorluğun önemli gümrük merkezlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Amid Kazâsı tarih içinde birçok meslek ve sanat dalının merkezi konumundaydı. XVIII. yüzyılda şehirde hizmet veren 118 meslek dalı bulunmaktadır. Bu esnaflar içerisinde on bir esnaf grubu deri işleri, yirmi bir esnaf grubu ahşap, metal ve cam mamulleri üretimi ve satımı, yirmi beş esnaf grubu dokuma ve giyim işi, yirmi altı esnaf grubu gıda sektörü, dört esnaf grubu inşaat ve tamirat işleri, altı esnaf grubu taşımacılık ve ulaşımda, altı esnaf grubu temizlik ve sağlık sektöründe ve on dokuz esnaf grubu diğer sektörlerde hizmet vermekteydiler. Bu esnaflar içerisinde Müslüman ve gayrimüslimler aynı iş kolunda birlikte çalışabilmekte hatta kendi çocuklarını da birbirlerinin yanına çırak olarak gönderebilmekteydiler. Şehirde varlığı tespit edilen 118 meslek dalı içerisinde otuz dokuz esnaf grubu ekonomik durumu en iyi esnaflar olup, bu

esnaflar kazâ merkezine tevzi edilen vergi ve masrafların ödenmesinde en çok yükü çeken kimseler olarak ön plana çıkmışlardır.

Amid Kazâsı'ndaki gayrimenkul, hububat, hayvan ve köle fiyatlarını sicillerden veya tereke kayıtlarından çıkarmak mümkün olmuştur. Şehirde satılan gayrimenkullerin cinsine büyüklüğüne ve mevkisine göre farklı fiyatlara alıcı bulduğu görülürken aynı durum köle ve hayvan fiyatları için de geçerli olmaktadır. Bu dönemde satışı gerçekleştirilen köle, cariye ve hayvanların yaşı ve görünümünün, köle ve hayvan fiyatlarının tespit edilmesinde önemli rol oynadığı görülmektedir. Ayrıca kazâda çeşitli dönemlerde özellikle hububat fiyatlarında ciddi dalgalanmaların olduğu anlaşılmaktadır. İncelenilen dönemde buğday ve arpa fiyatlarının 3-7 kat arasında arttığı bu duruma imparatorluğun genelindeki enflasyonun haricinde bölgede yaşanan kıtlığın ciddi anlamda etkisinin olduğu görülmektedir.

XVIII. yüzyılda tîmâr sisteminin tüm imparatorlukta olduğu gibi Amid Kazâsı'nda giderek bozulmaya yüz tuttuğu anlaşılmaktadır. Kazâyâ tabi karyelerde tîmâr ve zeâmetlere olan ilginin azaldığı, ayrıca bu dönemde tîmâr ve zeâmet erbabının toprak tasarruf hakkı sebebiyle sürekli karşı karşıya geldikleri görülmektedir. Bu dönemde kazâdaki toprakların büyük kısmı tîmâr olarak işletilirken, az bir kısmının zeâmet olarak verildiği, padişah haslarının ise malikâne şeklinde işletildiği arşiv vesikalarından tespit edilmiştir.

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nın önemli bir tarım ve üretim merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Kazâda başta hububat ürünleri olmak üzere çeşitli meyve ve sebzeler üretilmekte, hayvancılıkta özellikle küçükbaş hayvan yetiştiriciliği dikkat çekmektedir. Amid Kazâsı önemli ticaret yolları üzerinde bulunması sebebiyle, şehirde üretilen çeşitli mallar Halep ve Bağdat taraflarına satılmaktadır. Bağdat'a yapılan askeri ve ticari nakliyatta Dicle Nehri'ndeki kelek sandallarının kullanıldığı, Halep şehrine gönderilen malların ise kervanlar ve mekkâreler aracılığı ile yerlerine ulaştırıldığı tespit edilmiştir.

Amid Kazâsı'nın incelenilen dönemde, devletin önemli cephane, gıda ve asker depolarından birisi olduğu anlaşılmaktadır. Amid Kazâsı'nın, nahiyeleri ile birlikte yapılacak askeri seferler için gerek asker, gerekse cephane ve savaş araç gereçlerinin tedarik edilmesinde önemli bir merkez olduğu belgelerden tespit edilmiştir. İncelenilen

dönemde, Osmanlı Devleti'nin özellikle doğuda İran harpleri sebebiyle Amid Kazâsı ve çevresinden çok miktarda malzeme, cephane ve asker temin ettiği arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.

İncelenilen dönemde Amid Kazâsı'nda toplumu oluşturan iki ana etmenin olduğu görülmektedir. Bunlar Müslümanlar ve gayrimüslimlerdir. Gayrimüslimlerin kazâ merkezi ve karyelerde özgürce yaşadıkları vergilerini ödedikleri müddetçe her türlü meslek ve sanat kolunda çalıştıkları anlaşılmaktadır. Kazâdaki Müslümanların da çeşitli iş ve meslek kollarında faaliyet gösterdikleri ayrıca Müslümanlar içerisindeki seyyid ve şeriflerin kendi aralarında veya çevre ile olan meselelerinde Amid'de bulunan nakibü'l-eşraf kaymakamı aracılığı ile sosyal ve ekonomik her türlü ayrıcalıklarını muhafaza ettikleri görülmektedir.

Amid Kazâsı'ndaki Müslüman ve gayrimüslim ailelerin demografik yapısı birbirlerine benzer durumda idi. Her iki kesimde de ortalama 2-3 çocuk bulunduğu anne ve baba ile birlikte bir evde ortalama beş kişinin yaşadığı arşiv vesikalarından tespit edilmiştir. Kazâda meydana gelen evliliklerde başlık parası uygulamasının nadir olsa da görüldüğü, evlilik sırasında ve sonrasında Müslüman ve gayrimüslim ayrımı olmaksızın toplumda mehir uygulamasının etkin şekilde var olduğu anlaşılmaktadır. İncelenilen dönemde kazâdaki gayrimüslimlerin kendi dini inanışlarına göre evlenebildikleri gibi istediklerinde kadı huzurunda İslam hukukuna göre evlenip boşanabildikleri de görülmektedir. Bu dönemde kazâdaki Müslüman erkeklerin bilinenin aksine genelde bir kadınla evli oldukları, gayrimüslim erkeklerin ise istisnasız tek kadınla evli oldukları anlaşılmaktadır. Kazâdaki çok eşlilik sayısı aynı dönemlerdeki başka Osmanlı şehirleri mukayese edildiğinde Amid Kazâsı'nın genel ortalamalarda çok eşlilik sayısına sahip olduğu arşiv belgelerinden tespit edilmiştir.

Kazâda yaşayan insanların terekelerine bakıldığında nüfusun büyük bir kısmının fakir ve orta hallilerden oluştuğu görülmektedir. Zengin nüfusa giren kimselerin ise toplumun az bir kesimi kapsadığı anlaşılmaktadır. Kazânın refah durumu diğer Anadolu şehirleri ile mukayese edildiğinde fakir ve orta halli nüfusun en yoğun olduğu şehrin Amid Kazâsı olduğu görülmektedir. İncelenilen dönemde kazâdaki insanların gündelik hayatta genellikle bitkisel ve hayvansal ürünler ile beslendikleri, gündelik hayatlarında genellikle pamuklu ve keten kumaşlardan yapılmış giyim eşyalarını tercih ettikleri arşiv

belgelerinden anlaşılmaktadır. Ayrıca kazâda kürk kullanımının çok yaygın olmasa da mevcut olduğu kürk kullanımının Müslüman veya gayrimüslim ayrımı olmaksızın toplumun tüm kesiminde bulunduğu anlaşılmaktadır.

XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nda meydana gelen din değiştirme vakalarının sayısının otuz yedi olduğu tespit edilmiştir. Din değiştiren bu insanların otuz ikisi erkek, beşi kadındır. Bu dönemde kazâda din değiştirdiği tespit edilen insanların büyük bir kısmınının Hıristiyanlardan, az bir kesiminin Yahudilerden oluştuğu görülmektedir.

Amid Kazâsı ve çevresinde gündelik hayatta gasp, darp, cinayet, hırsızlık, fuzuli müdahale, alacak-verecek meseleleri, su-arazi anlaşmazlıkları, vakıflarda meydana gelen usulsüzlükler ve haksız vergi talepleri gibi birçok hadisenin meydana geldiği arşiv vesikalarından tespit edilmiştir. Bu tür olaylarda Amid halkının hakkını arayabilmek için Amid kadısına başvurduğu veya gerektiğinde dîvân-ı hümayûn'a arz-ı hal sunduğu görülmektedir. İncelenilen dönemde Amid Kazâsı ve çevresinde eşkıyalık vakalarının arttığı bu sebeple kazâ merkezi ve karyelerde yaşayan insanların bireysel veya toplu yapılan eşkıyalık hareketleri sebebiyle zor durumda kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu dönemde devletin, eşkıyaları ve zorbaları bertaraf edebilmek için büyük çaba sarf ettiği ve bu sebeple merkezden Diyarbakir'deki yöneticilere sık sık fermanlar gönderildiği tespit edilmiştir.

XVIII. yüzyılda bölgede yaşanan doğal afet ve salgın hastalıkların gerek eyâlet genelinde, gerekse Amid Kazâsı'nda derin izler bıraktığı görülmektedir. Bölgede yaşanan kıtlık ve ardından gelen şiddetli veba salgını bölgede yaşayan birçok insanın yaşamına mal olmuş, bu durum Amid Kazâsı'nın ve Diyarbakir Eyâleti'nin demografik ve ekonomik yapısının ciddi şekilde bozulmasına neden olmuştur. Kıtlık ve veba salgını sebebiyle gıda fiyatlarında önemli artışların yaşanması insanların yetersiz beslenmesine sebep olmuş, açlık ve salgın hastalıklar sebebiyle insanlar bölgeyi terk etmişlerdir.

Sonuç olarak; Diyarbakir şer'iyeye sicilleri, ahkâm defterleri, tapu defterleri, şikâyet defterleri, mevkufat, cizye, cebelü ve vakıf defterleri, Cevdet, Ali Emiri ve İbnülemin fonlarındaki farklı arşiv vesikaları ile çeşitli tetkik eserlerin incelenmesi neticesinde hazırlanan bu çalışmada, XVIII. yüzyılda Amid Kazâsı'nın sosyo-kültürel, ekonomik, fizikî, idarî ve demografik yapısı ortaya konulmaya çalışılmış, böylece gerek Amid Kazâsı'na, gerekse bölge tarihine bir nebze katkı sağlanması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Milli Kütüphane

Diyarbakir Şer‘iyye Sicilleri (DŞS)

310, 313, 267, 576, 348, 352, 355, 360, 626, 631, 315, 349, 364, 327, 359, 363, 588, 599, 600, 592.

1.2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âsafi, Diyarbakir Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri (A. DVNSAHK. DB. d.)

1, 2, 3, 4, 5.

Bâb-ı Âsafi, Atik Şikâyet Defterleri (A.DVNS. ŞKT. d.)

32, 39, 62, 67, 74, 80, 83, 86, 100, 105.

Bâb-ı Âsafi, Şikâyet Kalemi Defterleri (A. DVN. ŞKT. d.)

987, 1003, 1006, 1007.

Bâb-ı Âsafi, Nişan-Tahvil Kalemi Defterleri (A. NŞT. d.)

1383, 1391, 1392, 1400, 1404, 1421, 1424.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)

2501, 3872, 3817, 3158, 3980, 6426, 3973, 3436, 3968, 2797, 3875, 2990, 7643, 2415, 3170, 3879, 3872, 3817, 3029, 3158, 2436, 3036, 9909, 10012, 19555.

Bâb-ı Defteri, Mevkufat Kalemi Defterleri (D. MKF. d.)

27849, 28414, 28635, 28267, 29812, 30019, 30799, 30853, 28198, 20532, 28459, 28505, 30039.

Baş Muhasebe Cebelü Bedeliyesi Defterleri (D. BŞM. CBL. d)

17731, 17685, 17785, 17706, 17800, 17812, 17851, 17968, 17941, 18003, 17989.

Cizye Muhasebesi Defterleri (D. CMHD. d.)

26705, 26782, 26898, 26839, 26882, 27415, 26965, 27000, 27007, 27016.

Ali Emiri Tasnifi (A.E)

Sultan 1. Mahmut: 13580, 13660, 13777, 7562, 6635.

Sultan 3. Ahmet: 2356, 4204, 10450, 19222.

Sultan 3. Osman: 2746, 711, 804, 830, 1381, 1656, 1995.

Sultan 3. Mustafa: 242, 1701, 1284, 1852, 1982, 8268, 3576, 4803.

Cevdet Tasnifi (C.)

Maliye: 19305, 21148, 13124, 1262, 30086, 10566, 27385, 26940, 27989, 12131, 3094.

Tîmâr: 1055, 3362, 8431, 8568, 226.

Askeriye: 14172, 51924, 43644, 25565, 19985.

Adlîye: 5215, 5081, 5107, 5250, 6025, 4663, 4112, 6062, 1943, 4754, 5674, 5221.

Maarif: 17, 120, 1236, 2333, 7267, 6231, 3704, 6014, 3565, 3433, 6399, 9050, 3536, 8435, 8598, 3646, 9048, 8855, 5684, 8915, 8539, 6104, 8866, 7423, 8347, 2841, 1762, 8985, 8946, 1131, 2650, 8080, 6814, 5954, 1994, 2354, 2446, 7371, 2329, 3088, 5582, 2611, 6445, 3610, 4231, 3627, 9075, 6285, 1462, 2083.

Evkaf: 17733, 26036, 26508, 28505, 20842, 5173, 31913, 11985, 12033, 31434, 20167, 24456, 30158, 30154, 20587, 27588, 26326, 25600, 11955, 26213, 26723, 2694, 22765, 17366, 12516, 22579, 2557, 11924, 12464, 30460, 31012, 31466, 26283, 17147, 23678, 31240, 28800, 22680, 20174, 25765, 2078, 9686, 24253, 22541, 10389, 10390, 24389, 8452, 25087, 27946, 2147, 28708, 13251, 1946, 8980, 30240, 5599, 6784, 6818, 9247, 9251, 9252, 9349, 9597, 12801, 13024, 13167, 21793, 23246, 23520, 24389, 31141, 846, 177, 202.

Dâhiliye: 910.

Zabtiye: 19, 816, 1806, 1874.

İbnülemin Tasnifi (İ.E)

Askeriye: 4103, 4799, 4776, 7842, 7843, 4928, 8003, 6630, 8031, 7602, 7703, 5586, 6524, 7476, 7621, 7329, 7523, 6578.

Evkaf: 3083, 3208, 5281, 5572, 7578, 7577, 5578, 5581, 7602, 5674, 6963, 6966, 5781, 5831, 5878, 5830, 6973, 6988, 5230, 6996, 6040, 6192, 6043, 4066, 4345, 4386, 4429, 4763, 5101, 6839.

Adlîye: 257, 680, 266, 581.

Maliye: 10746, 10862, 10929, 11525, 11563, 10261, 11594, 6050, 10055, 10135, 10197, 10219, 11536, 6559.

Dâhiliye: 2465, 1934, 1962.

Tevcihat: 1010, 2290, 2445, 1459, 2252, 2462.

Bâb-ı Âsafî, Ruus Kalemi Defterleri (A. RSK. d.)

1560, 1569, 1577, 1597, 1608, 1618.

Kamil Kepeci, Ruus Defterleri (KK. RS. d.)

261/16, 261/m, 261/01, 261/11.

Bâb-ı Defteri, Baş Muhasebe ve Anadolu Muhasebesi Kalemî Defterleri (D. AMH. d.)

24793, 24934, 24962.

Bâb-ı Âsafî, Mühimme Defterleri (A. DVN. MHM. d)

111, 114, 115, 116, 119, 121, 122, 123, 130, 131, 132, 133, 135, 139, 147, 160, 163, 173, 186, 190, 191.

Tapu Tahrir Defterleri (TT. d.)

939.

1.3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi**Hurufat Defterleri (VGMA. HRF. d.)**

1056, 1057, 1058, 1059, 1060, 1061, 1065, 1067, 1068, 1072.

Vakıf Muhasebe Defterleri (VGMA. EV. MH. d.)

141.

Vakıf Zimmet Defterleri (VGMA. EV. ZMT. d.)

42

Vakıf Defterleri (VGMA. VD.)

240, 259.

1.4. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM. KK. TT. d.)

387, 404.

1.5. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS. MA. d.)

10064.

2. Araştırma- İnceleme Eserleri

Acun, Fatma, “16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler”, *1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000 Ankara)*, Neyir Matbaacılık, Ankara 2001, 201-218.

Açikel, Ali-Sağırılı, Abdurrahman, “Tokat Şer‘iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840)”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı: 41, İstanbul 2005, 96-145.

- Ade, Mafalda, "Diyarbakir in the late Ottoman Period from the Perspective of Foreign Merchants in Aleppo" *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ed. Bahattin Yediyıldız- Kerstin Tomanendal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Cilt: 1, Ankara 2008, 211-221.
- Afyoncu, Erhan, "Zeâmet", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XLIV, 162-164.
- Ahıskalı, Recep, "Muhzır", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXI, 85-86.
- Aka, İsmail, "Timurlular", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLI, 177-180.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, YKY. İstanbul 2010.
- , "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *TAD*, 4(6), Ankara 1963, 201-247.
- Akdemir, Sadık, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Isparta*, Isparta Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Isparta 2008.
- Akgündüz, Ahmet, "Başlık", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, V, 131-133.
- Akgündüz, Ahmet- Öztürk, Said, *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- Akgündüz Ahmet- Cin, Halil, *Türk Hukuk Tarihi*, OSAV, İstanbul 2011.
- Akyılmaz, Gül, "Osmanlı ve Aile Hukukunda Kadın", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 365-374.
- , "Osmanlı Devleti'nde Reâya Kavramı ve Devlet-Reâya İlişkileri", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, IV, 40-51.
- , "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf- Reâya Ayrımı", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(1-2), Ankara 2004, 1-24.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, (8. Baskı), Alfa Yayınları, İstanbul 2001.
- Al-Qattan, Najwa, "Osmanlı Mahkemesinin İçinde: Devlet ve Dinin Kesişiminde Bölgesel Hukuk", *Erken Modern Osmanlılar*, (Ed. Virginia Aksan-Daniel Goffman), Timaş Yayınları, İstanbul 2011, 269-285.
- Alptekin, Coşkun, "Artuklular", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, III, 415-418.

- Andreasyan, Hrand Der, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)*, Everest Yayınları, İstanbul 2013.
- Arendoks, C. Van, "Şerif", *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1979, XI, 435-442.
- Armağan, Servet, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, (6. Baskı), Ankara 2006.
- Armağan, Latif, "Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçerler", *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), YTY, Ankara 1999, IV, 142-151.
- Aslan, Nasi, *İslam Yargılama Hukukunda "Şuhûdü'l-Hâl" Jüri Osmanlı Devri Uygulaması*, Beyan Yayınları, İstanbul 1999.
- Atan, Ahmet, "Tarihi Estetik Değerleriyle Diyarbakır Surları", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 237-247.
- Atar, Fahrettin, "Nikâh", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 112-117.
- , "Kadı", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 66-69.
- Aydın, Bilgin- Günalan, Rıfat, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve Defter Sistemi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008.
- Aydın, Mehmet Akif- Hamidullah, Muhammed, "Köle", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 237-246.
- , "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekâmülü", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1992, II, 437-438.
- , *İslâm ve Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1985.
- , "Deyn", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, IX, 266-268.
- , "Mehir", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 389-390.
- , "Osmanlı Hukukunda Kazâ-i Boşanma Tefrik", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: V, İstanbul 1986, 1-12.

- Aydın, Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilâtı Kuruluş ve Genişleme Devri (1536-1566)*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- Aydiner, Mesut, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır’de Büyük Kıtık”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kerstin Tomanendal, Bahaeddin Yediyıldız, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Cilt: 1, Ankara 2008, 275-287.
- Ayn-i Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman Der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280.
- Azimli, Mehmet, *Diyarbakır ve Çevresinin Müslümanlaşma Süreci*, Çizgi Kitabevi, Konya 2010.
- Balin, Remzi, *Diyarbakır*, (3. Baskı), Balkanoğlu Matbaacılık, Diyarbakır 1972.
- Bardakoğlu, Ali, “Vesayet”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XLIII, 66-70.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Avarız”, *İA*, MEB. Yayınları, İstanbul 1979, II, 13-19.
- , “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 10, İstanbul 1951, 1-25.
- , “H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 15, İstanbul 1953, 306-307.
- Barkey, Karen, *Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi*, (Çev.: Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- Baş, Gülsen, *Diyarbakır’daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van 2006.
- Başar, Fahmeddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, TTK Basımevi, Ankara 1997.
- Başarır, Özlem, *XVIII. Yüzyılda Malikâne Uygulaması ve Diyarbakır Voyvodalığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2009.
- Batmaz, Eftal Şükrü, “Osmanlı Devletinde Kale Teşlikatına Genel Bir Bakış”, *OTAM*, Sayı: 7, Ankara 1996, 1-10.

- Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.
- Bayram, Selahattin, “ Osmanlı Devleti’nde Ekonomik Hayatın Yerel Unsurları: Ahilik Teşkilâtı ve Esnaf Loncaları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 21, İstanbul 2012, 81-115.
- Baysun, Cavit, “Naib”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1964, IX, 50-52.
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Cilt: 1-3, Ankara 1997.
- , *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, Şehir Matbaası, İstanbul 1963.
- , *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, Şehir Matbaası, İstanbul 1963.
- , *Kültürümüzde Diyarbakır*, San Matbaası, Ankara 1992.
- Bizbirlik, Alpay, *16. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği’nde Vakıflar*, TTK Yayınları, Ankara 2002.
- Boran, Ali, “Diyarbakır Kalesi”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2011, 77-123.
- Boran, Ali - Erdal, Zekai, “Diyarbakır’da Osmanlı Dönemi Cami ve Mescitleri”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2011, 257-319.
- Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1996.
- Bozkurt, Nebi, “Medrese”, *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 323-327.
- Bruinessen, Martin van-Boeschoten, Hendrik, *Evliya Çelebi Diyarbakır’de*, (Çev.: Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Bulduk, Abdulgani, *El-Cezîre’nin Muhtasar Tarihi*, (Haz.: Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik), Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.
- , *Diyarbakır Valileri*, Medrese Yayınları, Ankara 2007.

- Cevger, Gürkan, *1 Numaralı ve 1155-1158/1742-1745 Tarihli Karaman Ahkâm Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (s.1-60)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2012.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, Alan Yayınları, İstanbul 1986.
- Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1974.
- , *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1976.
- , *Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1987.
- Çadırcı, Musa, “Tanzimatın İlanı Sırasında Anadolu’da İç Güvenlik”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 13(24), Ankara 1980, 45-58.
- , *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (3. Baskı), TTK Yayınları, Ankara 2013.
- Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reâyadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi DTCCFD*, 5(5), Ankara 1947, 483-511.
- İbrahim Etem Çakır, “Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği”, *OTAM*, Sayı: 31, Ankara 2012, 42-60.
- , “Sofya Şehrinde Kadın Giyim Kuşam Kültürü: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısı”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 56, Erzurum 2016, 1365-1386.
- , “16. Yüzyılda Ayntab Şehrinde Ailenin Demografik Yapısı (1539-1576)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 9/1, Gaziantep 2010, 1-17.
- , *16. Yüzyılda Ayntâb Şehri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- Çelebi, İlyas, “Osmanlı Medreselerinin Kuruluşu, Yükseliş ve Çöküş Nedenleri”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), YTY., Ankara 1999, V, 168-174.

- Çelik, Şenol, “Orducu”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 370-373.
- , “Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orducuları”, *Eski Çağdan Modern Çağa Ordular*, Editör. Feridun Emecen, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, 355-387.
- Çelik, Yılmaz, *Diyarbakir Surlarında Hayvan Figürleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Diyarbakir 2008.
- Çetin, Cemal-Sak İzzet, “XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 16, Konya 2004, 179-221.
- Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- Çetintaş, Sedat, “Diyarbakir Kalesi”, *Kara-Amid Dergisi*, Isıl Matbaası, 2(8), İstanbul 1972, 87-88.
- Çevik, Adnan, “Selçuklu Fütühatının Ardından Diyarbakir ve Yöresinde Kurulan Türkmen Beylikleri”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakir Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakir Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 137-153.
- Çınar, Hüseyin, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehrinin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2000.
- Çiftçi, Cafer, “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzi Edilen Şehir Masrafları” *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 6, Bursa 2004, 67-86.
- Çolak, Kamil, “İstanbul’da İhtidâ Hareketleri (XVI. Yüzyıl)”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, IV, 495-505.
- Demir, Alparslan, “Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda İhtida Hareketleri”, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, Sayı: 4, Ankara 2009, 199-205.
- Demirağ, Yelda, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları”, *OTAM*, Sayı: 13, Ankara 2002, 15-33.

- Demirci, Süleyman, “Diyarbakır Eyâleti’nde Olağanüstü Vergi Uygulamalarına Dair Gözlemler 1645-1700” *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Cilt: 2, (Ed. Kerstin Tomanendal, Bahattin Yediyıldız), Diyarbakır Valiliği Yayınları, Ankara 2008, 363-387.
- Demirel, Ömer, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı” *Belleten*, LIV(211), TTK Yayınları, Ankara 1990, 945-961.
- Demirel, Ömer, Gürbüz, Adnan, Tuş, Muhittin “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Cilt.1, Ankara 1992, 102-109.
- Demirtaş, Ayşe, *İslam Fethine Kadar Diyarbakır*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2007.
- Demiryürek, Mehmet, “Kıbrıs Şer’iyye Sicillerine Göre Niza-ı Cedit Islahatı ve Kıbrıs”, *Kebikeç*, Sayı: 29, Yıl. 2010, 73-117.
- Deny, Jean, “Sancak”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1970, X, 186-189.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2010.
- Dıvrak, Uysal, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çankırı Kazâsı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012.
- Dolapönü, Mar Fileksinos Hanna, “Hıristiyanlığın Amid (Diyarbakır’e) Yayılışı”, *Kara Amid Dergisi*, Sayı: 2-4, Işıl Matbaası, İstanbul 1960, 347-350.
- Durhan, İbrahim, *Yapısı ve İşleyişi İtibariyle Osmanlı Yargı Örgütü ve Tanzimat Dönemindeki Gelişmeler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999.
- Durmuş, Efe, “XII. Yüzyılda Diyarbakır’da Bir Türk Beyliği: İnaloğulları”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 217-225.
- Düzbakar, Ömer, “Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği”, *OTAM*, Sayı: 23, Ankara 2008, 85-100.

- Düzdağ, Ertuğrul, *Kanuni Devri Şeyhülislamı Ebussuud Efendi Fetvaları*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.
- Erçelebi, Erbuğ, *190 Numaralı Nühimme Defterinini Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2012.
- Eken, Galip, “XVIII. Yüzyıl Ortalarında Antep’te Aile”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 6, Konya 2000, 109-121.
- Ekinci, Yusuf, *Ahilik*, Sistem Yayıncılık, Ankara 2011.
- Emecen, Feridun, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- , *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, Timaş Yayınları, (2. Baskı), İstanbul 2011.
- , *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları I*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.
- Engin, Nihat, “Osmanlı’larda Kölelik”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 246-248.
- Er, İlker, “Balıkesirli Tereke Sahipleri Hakkında Sosyo-Kültürel Açından Bazı Değerlendirmeler (1670-1700)”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), Balıkesir 2009, 368-376.
- Erbay, Celal, “Nafaka”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 282-285.
- Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrindeki “Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları IV*, (Editör: Healt Lowry, Nejat Göyünç, Halil İncılık), Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- , *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, (2. Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2012.
- , “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler”, *XVIII. TTK Kongresine Sunulan Bildiriler*, Ankara 1981, 1265-1274.
- Erginbaş, Doğan, *Diyarbakır Evleri*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1953.

- Erim, Neşe, *XVIII. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1984.
- Erkal, Mehmet, “Cizye”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 42-45.
- Erpolat, Mehmet Salih, “Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği”, *SBAR*, Sayı: 4, Diyarbakır 2004, 189-204.
- Ertaş, Fatih Coşkun ve Şişman, Bülent, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı’da Tereke Uygulaması ve Muhasebesi-Sosyo-Ekonomik Yapıya ve Miras Hukukuna Etkileri”, *MUFİTAD*, Sayı: 4, İstanbul 2013, 197-222.
- Erten, Hayri, *Konya Şer’iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, (3. Baskı), TTK Yayınları, Ankara 1992.
- Eton, William, *19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı İmparatorluğu*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt: 4, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.
- Evren, Burçak, *Osmanlı’da Esnaf ve Örgütleri*, Ray Sigorta Yayınları, İstanbul 1997.
- Eyice, Semavi, Uzun Mustafa ve Albayrak, Nurettin, “Hamam, Tarih-Mimari-Kültür-Edebiyat”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XV, 402-433.
- Faroghi, Suraiya, *Osmanlı Zanaatkârları*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin, “Osmanlı’da Kadılık Kurumu ve Yargının Bağımsızlığı”, *Osmanlı*, YTY, Ankara 1999, VI, 453-465.
- Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, *Mür’i’t-Tevârih*, Cilt: 2, Yayına Hazırlayan: Münir Aktepe, İstanbul 1978.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, (8. Baskı), Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.
- Genç, Serdar, *Lale Devrinde Savaş*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

- Göyünç, Nejat, “Hane Deyimi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı: 32, İstanbul 1979, 331-348.
- , “Diyarbakir”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, IX, 464-469.
- , *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- , “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 7, Menteş Matbaası, İstanbul 1968, 76-80.
- , “Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı: 23, İstanbul 1969, 25-34.
- , “Osmanlı Devleti’nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat’a Kadar)”, *Osmanlı*, YTY, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, VI, 77-86.
- Güçer, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, Sermet Matbaası, İstanbul 1964.
- Gül, Abdülkadir, *Antakya Kazâsı’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1709-1806)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Erzurum 2008.
- Gül, Muammer, “İlhanlılar Döneminde Diyarbakir”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakir Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakir Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 193-209.
- Güler, İbrahim, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), Muğla 2000, 121-155.
- Güler, Ali, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan “Kilise Defterlerinin Kaynak Olarak Önemi”, *OTAM*, Sayı: 9, Ankara 1998, 155-175.
- Güldoğan, Vedat, *Diyarbakir Tarihi*, Kripto Yayınları, Ankara 2011.
- Günay, Vehbi, “Yerel Kayıtlar Işığında XVIII. Yüzyıl Sonlarında İzmir” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 25(1), İzmir 2010, 253-268.
- Gündüz, Tufan , “Safeviler”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, XXXV, 451-457.

- Güneş, Mehmet, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Menzil Teşkilâtı ve Karahisar-ı Sahib Menzilleri”, *Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(3), Afyon 2008, 36-63.
- Günkut, Bedri, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1936.
- Gürhan, Veysel, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Mardin Şehri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- Halaçoğlu, Yusuf, “Menzil”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 159-161.
- , “Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul 1981, 123-132.
- , *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- , *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2014.
- , *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Haig, T. W., ”Seyyid”, *İA*, MEB. Basımevi, İstanbul 1977, VI, 543.
- Heyd, Wilhelm, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (Çev.: Enver Ziya Karal), TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı*, (Çev.: Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- İbnü’l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992.
- İlgürel, Mücteba, “Osmanlılarda Eşkîyalık Hareketleri”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XI, 466-469.
- , “Yeniçeriler”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1986, XIII, 385-395.
- İlhan, Mehdi, *Amid (Diyarbakır)*, TTK Yayınları Ankara 2000.
- , “Osmanlı Dönemi Diyarbakır’ı Üzerine Yapılan Araştırma ve Yayınlar”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Bahaeddin

Yediyıldız-Kerstin Tomenandal, Cilt. 1, Pozitif Matbaacılık, Ankara 2008, 49-75.

İlhan, Fatih, *Şerhiyye Sicillerine Göre XVI. Yüzyılda Halep'te Fiyatlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis 2013.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ(1300-1600)*, (Çev.: Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

-----, *Osmanlılar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

-----, *Türkiye Tekstil Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

-----, *Osmanlı İdare ve Ekonomik Tarihi*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.

-----, "Cizye", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 45-48.

-----, "Tîmâr", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XXXXI, 168-173.

-----, "Örf", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1964, IX, 480.

-----, "Eyâlet", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, XI, 548-550.

-----, "Mahkeme", *İA*, MEB. Basımevi, İstanbul 1979, VII, 146-151.

-----, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, (3. Baskı), Eren Yayıncılık, İstanbul 2009.

-----, "Râiyyet Rûsumu", *Belleten*, C. 23, TTK Yayınları, Ankara 1959, 575-610.

-----, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.

-----, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, 16. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.

İpşirli, Mehmet, "Avarız Vakfı", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, IV, 109.

-----, "Buk'a", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, VI, 386-387.

-----, "Beylerbeyi", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, 69-74.

- , "Ehl-i Örf", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, X, 519-520.
- , "Naib", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 312-313.
- İşbilir, Ömer, "Nüzûl", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 311-312.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev.: Nilüfer Epçeli), Cilt: 2, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.
- Kafalı, Mustafa, "Timur", *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1979, XII/I, 336-346.
- Kal'a, Ahmet, "Esnaf", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XI, 423-430.
- Kallek, Cengiz, "Okka", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 338-339.
- , "Kile", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 568-571.
- , "Batman", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, V, 199-200.
- , "Kantar", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 317-320.
- Kantemir, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, II.
- Kara, Mustafa, "Tekke", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, XXXX, 368-370.
- Karaboğa, Durmuş Volkan, *Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nde Tarım*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2010.
- Karaca, Filiz, "Kürk", *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, XXVI, 568-570.
- Karaca, Nursel, "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Medreseleri", *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2011, 371-389.
- , *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2010.

- Karademir, Zafer, “Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yaşamında Su: 18. Yüzyıl Eyâlet-i Rum Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29(1), İzmir 2014, 189-211.
- Karagöz, Mehmet, “Osmanlıda Şehir ve Şehirli Mekân-İnsan-Beşeri Münasebetler (XV-XVIII Yüzyıl)”, *Osmanlı*, YTY, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, IV, 103-109.
- Karahasanoğlu, Selim, *Kadı ve Günlüğü*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Karakaş, Deniz, *Diyarbakır Gezi Rehberi*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Karaman, Deniz, “Şer’iyye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Ankara Damga Mukataası”, *Bilig*, Sayı: 32, Kış/2005, 179-221.
- Karamursal, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- Karataş, Yakup- Uğuz, Sacit, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönem İç Gümrük Rejimi ve Bunun Taşradaki Yansımaları: Erzurum Örneği”, *History Studies: International Journal of History*, 4(2), Temmuz 2012, 214-225.
- Kazıcı, Ziya, “Osmanlılarda Örfi Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfi Hukuk”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, İstanbul 1986, 285-310.
- , *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014.
- , *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2003.
- , *İslam Tarihi*, MÜİFVY, İstanbul 1995, X.
- , “Osmanlı Eğitim ve Öğretim Sisteminde Genel Medreseler”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), YTY, Ankara 1999, V, 161-167.
- , “Alay”, *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, II, 347-348.
- Keleş, Bahattin, “Selçuklu Mervaoğulları İlişkisi ve diyarbekir Bölgesinin Selçuklu Hâkimiyetine Alınması”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 209-217.
- Kılıç, Rüya, *Osmanlı’da Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

- Kılıç, Remzi, “Yavuz Sultan Selim Devri (1512-1520) Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Osmanlı Hâkimiyeti”, *SBArD*, Sayı: 21, Diyarbakir 2013, 1-17.
- , “Diyarbakir ve Güneydoğu Anadolu’nun Osmanlı Devleti’ne Katılması (1515-1517) ve Sonuçları”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakir Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakir Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 575-591.
- Kılıç, Orhan, “ XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Eyâlet ve Sancak Teşkilâtlanması,” *Osmanlı*, YTY., (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, VI, 89-107.
- , *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı*, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997.
- , “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, Sayı: 10, Ankara 1999, 119-137.
- , “Yurtluk”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XXXXIII, 614-615.
- Kırca, Ersin, “168 Numaralı Mühimme Defteri (s. 1-200), (1183-1185/1769-1771), *Transkripsiyon ve Değerlendirme*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Kırzioğlu, Fahrettin, “Şehrimizin Eski Adı “Amid”, Kara-Amid” ve Bu Unvanla Çıkan Eser ve Dergiler”, *Kara-Amid Dergisi*, 1(1), Isıl Matbaası, İstanbul 1956, 241-244.
- Kia, Mehrdad, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Gündelik Hayat*, (Çev.: Özgür Özol), Pozitif Yayınları, İstanbul 2013.
- Konyar, Basri, *Diyarbakir Tarihi*, Cilt.1 Ulus Basımevi, Ankara 1936.
- Korkusuz, Şefik, *Cumhuriyet Öncesi Diyarbakir’de Maârif*, Kilim Matbaacılık, İstanbul 2009.
- , *Diyarbakir*, Toprak Kitap Yayınları, İstanbul 2014.
- , *Yazma Eserlerde Diyarbakir Kenti*, Toprak Kitap Yayınları, İstanbul 2014.
- , *Seyahatnamelerde Diyarbakir*, Kent Yayınları, İstanbul 2003.

- Köprülü, M. Fuat, “Bâc”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1979, II, 187-190.
- , “Artukoğulları”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1978, I, 615-618.
- Köse, Ali, “İhtida”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 554-558.
- Kramers, J. H., Mahalle”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1979, VII, 144.
- Krenkow, F. “Kâtip”, *İA*, MEB. Basımevi, İstanbul 1980, X, 431-432.
- Kunt, Metin, *Sancaktan Eyâlete*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- Kurt, Yılmaz, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyâleti’nde Sanayi ve Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 5, İzmir 1990, 191-200.
- Kurt, Abdurrahman, “Dini Kaynakların, Çok Eşliliğe İlişkin Görüşleri ve Osmanlılarda Çok Eşlilik”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(8), Bursa 1999, 183-214.
- Kurtaran, Uğur, “Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik”, *Turkish Studies*, Cilt.7/4, Ankara 2012, 2269-2286.
- Kutlay, Şafak, *Diyarbakır İli Köprüleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara 2012.
- Küçük, Cevdet, “Tanzimatın İlk Yıllarında Erzurum’un Cizye Geliri ve Reâya Nüfusu” *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı: 31, İstanbul 1977, 199-234.
- Küçük, Levent, *Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdaredeki Rolü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Seyyid”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVII, 40-43.
- Kürkçüoğlu, Cihat, “Serdâb”, *DİA*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 550-551.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı Devleti Tarihi II*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), Zaman Yayınları, İstanbul 1999.

- , “Osmanlılarda Gümrük”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 263-268.
- , “Osmanlı’larda Narh”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 390-391.
- Lord Kinros, *Kutsal Anadolu Toprakları*, Nokta Yayınları, İstanbul 2005.
- Mardin, Ebül’ula, “Beytül-mâl”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1979, II, 591-593.
- , “Kadı”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1977, VI, 42-46.
- , “Fetva”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1977, IV, 582-584.
- Mcgowan, Bruce, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Cilt.2, Ed. Halil İncılık-Donald Quataert, Eren Yayınları, İstanbul 2004.
- Martal, Abdullah, “Suyolcu”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, 1-2.
- Nasuh, Matrakçı, *Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn*, Haz. Hüseyin Yurdaydın, TTK Basımevi, Ankara 1976.
- Merçil, Erdoğan, “Büveyhiler”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, VI, 496-500.
- , *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, (4. Baskı), TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Niebuhr, Carsten, *Reisebeschreibung Nach Arabien und den Umliegenden Landern*, Kopenhag 1778.
- Oğuzoğlu, Yusuf, “Dizdar”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, IX, 480-481.
- Orhonlu, Cengiz, “Şehir Mimarları”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 528-539.
- , *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilâtı*, Eren Yayınları, İstanbul 1990.
- , *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.
- Orhonlu, Cengiz-Göyünç, Nejat, “Has”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1997, XVI, 268-270.

Orman, İsmail, "Türbe", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XXXXI, 464-466.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

-----, "Osmanlı Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1992, 109-110.

-----, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2000.

Öğüt, Salim-Kamil Ali, Kevser, "Çok Evlilik", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VIII, 365-369.

Önkal, Ahmet-Bozkurt, Nebi, "Cami-Dini ve Sosyokültürel Tarihi", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 46-56.

Özcan, Selim, "XVIII. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nda Eşkıyalık Hareketleri", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, (Ed. Osman Köse), Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Samsun 2009, 85-91.

Özcan, Tahsin, "Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi", *Marife Dergisi*, Sayı: 1, Yıl: 1, Konya 2001, 129-151.

Özcoşar, İbrahim, "Osmanlı Mahkemelerinde Muhzır Kavramı", *SBArD*, Sayı:4, Diyarbakır 2004, 235-241.

Özdemir, Rıfat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, TTK. Basımevi, Ankara 1998.

Özel, Ahmet, "Gayri Müslim", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 1996, XIII, 418-426.

Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Menzilhane Sorunu", *Ankara Üniversitesi DTCTFD*, Cilt. 28, Ankara 1974, 339-368.

-----, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

-----, "Mütesellim", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 203-204.

Özmel, İsmail, "Kayyum", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 10-108.

Öztuna Yılmaz, *Osmanlı Devleti Tarihi II (Medeniyet Tarihi)*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004.

-----, *Osmanlı Devleti Tarihi I*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2004.

- Öztürk, Temel, *İki Savaş Döneminde Trabzon (1680-1690/1723-1746)*,
(Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü, İstanbul 2004.
- , "Osmanlılarda Narh Sistemi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara
2002, X, 861-871.
- Öztürk, Said, "Osmanlı'da Çok Evlilik", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002,
X, 375-384.
- , "Osmanlı Toplumunda Çok Evliliğin Yeri", *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren),
Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V, 407-410.
- , "Kassâm", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XXIV, 579-582.
- Öztürk, Nazif, "Osmanlı Döneminde Vakıflar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları,
Ankara 2002, X, 433-446.
- , *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, TDV Yayınları,
Ankara 1995.
- Özvar, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul
2003.
- , "Voyvoda", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, XXXXIII, 129-131.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: 1-3, Milli
Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- Pamir, Aybars, "İslâm ve Osmanlı Hukuku'nda Kasame Müessesesi", *Ankara
Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 54(4), Ankara 2005, 343-358.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt: 2, (Ed.
Halil İncalcık- Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları,
5. Baskı, İstanbul 2012.
- , *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (3. Baskı), İş Bankası Kültür
Yayınları, İstanbul 2010.

- Pamuk, Bilgehan, “XVII. Asır Başlarında Erzurum ve Havalisinde Eşkîyalık Hareketleri”, *Osmanlıdan Günümüze Eşkîyalık ve Terör*, (Ed. Osman Köse), Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2009, 49-64.
- , “Osmanlı-Safevi İlişkilerinin İlk Dönemlerinde Amid (1514-1515 Yıllarında Amid Kuşatması)”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, (Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal), Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 599-611.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- Parla, Canan, “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır”, Kente Hâkim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu*, (Ed. Kenan Ziya Taş-Ahmet Kankal), Diyarbakır 2004, 247-285.
- Pitcher, Donald Edgar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, (3. Baskı), (Çev.: Bahar Tırnakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Pursgtal, Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt. 2, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1992.
- Sahillioğlu, Halil, “Avarız”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, IV, 108-109.
- , “Zeâmet”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, XIII, 477-479.
- , “Akçe”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, 224-227.
- Sami, Şemseddin, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010.
- Sarıcık, Murat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakibül Eşraflık Müessesesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003.
- , “Osmanlı Devleti'nde Nakibü'l-Eşraflık Kurumu”, *Türkler*, YTY, (Ed. Güler Eren), Ankara 2004, X, 385-393.
- Savaş, Saim, “Fetva ve Şeriyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması”, *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1992, 522-524.
- Serdar, Törehan, *Mevlana Hakimüddin İdris Bitlisi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2008.

- Sertoğlu, Mithat, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- , *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.
- Sevin, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- , "Diyarbakir'in Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Katılışı", *Kara-Amid Dergisi*, 1(1), Isıl Matbaası, İstanbul 1956, 245-251.
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- Solak, İbrahim, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı", *Osmanlı Teşkilât Tarihi El Kitabı*, Ed.Tufan Gündüz, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Sözen, Metin, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, İstanbul 1971.
- Sözer, Ahmet Necdet, "Diyarbakir Havzası", *Kara-Amid Dergisi*, 2(5), İş Matbaacılık, Ankara 1969, 9-11.
- Sümer, Faruk, "Akkoyunlular", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, 270-274.
- , "Karakoyunlular", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIV, 434-438.
- Şahin İlhan, "Tîmâr Sistemi Hakkında Bir Risale", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı: 30, İstanbul 1979, 905-935.
- Şeker, Mehmet, *Osmanlı Belgelerinde İhtida Kavramı ve Mühtediler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.
- Şimşek, Mehmet, *Amid'den Diyarbakir'e Eğitim Tarihi*, Kent Yayınları, İstanbul 2006.
- Tabakoğlu, Ahmet, *İktisat Tarihi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.
- , *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.
- , "İmdâdiye", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXII, 221-222.
- Taner, Ergin, *Osmanlı Esnafı Ticari ve Sosyal Hayat*, Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Kredi ve Kefalet Kooperatifleri Birlikleri Yayınları, Ankara 2009.

- Tansel, Selahattin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmet'in Siyasî ve Askeri Faaliyeti*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Taş, Kenan Ziya, *Tarih Işığında Güneydoğu ve Diyarbakır*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.
- Tavernier, Jean Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, (Çev.: Teoman Tunçdoğan), (Ed. Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- Tekin, Zeki, "Osmanlılarda Kürk Kullanımı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, X, 644-649.
- Tekin, Adil, *Fotoğraflarla Diyarbakır*, Modern Ofset Matbaası, İstanbul 1967.
- Tok, Özen, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü" (XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği), *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:18, Kayseri 2005, 155-173.
- Tokmakçioğlu, Erdoğan, *Kentlerimizin Adı Nereden Geliyor*, İsim Yayınları, Ankara 2011.
- Top, Mehmet-Koç, Erkan, "Diyarbakır'daki Osmanlı Öncesi Cami ve Mescitleri", *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2011, 227-257.
- Toraman, Leyla, *128 Numaralı ve 1717-1718 Tarihli Mühimme Defteri (Transkripsiyon, Değerlendirme, Dizin)*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005.
- Toynbee, Arnold, "Tarihte Diyarbakır", *Kara-Amid Dergisi*, 2(6-7), İş Matbaacılık, Ankara 1970, 121-124.
- Tufantöz, Abdurrahim, "Mervaniler", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2004, XXIX, 230-232.
- Tuncer, Orhan Cezmi, *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 1996.
- , *Diyarbakır Kiliseleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2002.

- , *Diyarbakır Evleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 1999.
- Tuncel, Metin, “Diyarbakır- Bugünkü Diyarbakır”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, IX, 469-472.
- Turan, Şerafettin, “Mimarbaşı”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2005, XXX, 90-91.
- , “Osmanlı Teşkilâtında Hassa Mimarları”, *TAD*, 1(1), Ankara 1963, 159-200.
- , “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmpratorluğu’nun İdari Taksimatı, H.1040/M. 1631-1632 Tarihli Bir Taksimat Defteri”, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Yayın No.26, Erzurum 1963, 210-227.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- , *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Tursun Bey, *Tarih-i Ebu’l-Feth*, Haz. Ahmet Tezbaşar, Kervan Kitapçılık, İstanbul.
- Tuş, Muhittin, “Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma (1700-1750)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:4, Konya 1999, 157-188.
- , *Sosyal ve Ekonomik Açısından Konya*, Konya Ticaret Odası Kültür ve Eğitim Yayınları, Konya 2001.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, (11. Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Türkay, Cevdet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, (3. Baskı), İşaret Yayınları, İstanbul 2012.
- Uluçay, Çağatay, *XVII. Asırda Saruhan’da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1944.
- Unan, Fahri, “Osmanlılarda Medrese Eğitimi”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V, 149-161.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Cilt.3/2, Ankara 2010.
- , *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Cilt. 4/1, Ankara 2010.
- , “Alay”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1978, I, 293-294.

- , *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, TTK Yayınları, Cilt. 2, Ankara 1988.
- , *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, TTK Yayınları, Cilt.1, Ankara 1988.
- , *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK. Basımevi, Ankara 1988.
- , *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, (6. Baskı), TTK Yayınları, Ankara 2011.
- , *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Cilt. 2, Ankara 2006.
- Üçok, Coşkun, “Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tîmârlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(4), Ankara 1944, 525-551.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2011.
- , *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, (10. Baskı), Fakülte Kitabevi, Isparta 2013.
- , *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2012.
- , “Diyarbakır’de Osmanlı Hâkimiyetinin ve Diyarbakır Beylerbeyliğinin Kurulması”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 567-575.
- , *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008.
- , “ Osmanlı Devleti’nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilâtı”, *Osmanlı*, YTY, (Ed. Güler Eren), Ankara 1999, VI, 111-121.
- Ünal, Sıddık, “Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 169-189.
- Welch, Anthony, “Ambrosio Bembo’s Travels Through The Ottoman Empire”, *Osmanlılar ve Avrupa: Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim (The Ottomans and Europe: Travel, Encounter and Interaction)*, Ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.

- Yaman, Ahmet, *İslâm Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2015.
- Yavuz, Aysıl Tükel, “Osmanlı Döneminde Diyarbakır Hanları”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, Ed. İrfan Yıldız, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır 2011, 141-185.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003.
- Yereli, Ahmet Burçin, “İslam Vergi Hukukunda Dış Ticaret Vergileri ve Osmanlı Devleti’nde Gümrük Vergisi Uygulaması”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), İzmir 1994, 79-104.
- Yeşilbaş, Evindar, *Diyarbakır’da Su Mimarisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007.
- Yıldız, Hatip, *Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakır Vilayeti’nde Eğitim (1870-1920)*, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- , “Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyâleti Valileri (1516-1838), *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), Elazığ 2000, 234-287.
- , “XIX. Yüzyılda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Nüfus Hareketleri”, *Tüm Yönleriyle Diyarbakır 2. Sempozyumu*, Efil Yayınevi, Ankara 2011, 29-69.
- , “Diyarbakır Eyâleti’nin Yeniden Teşkilâtlandırılması (1848-1864), (Ed. Güler Eren), *Osmanlı*, YTY, Ankara 1999, VI, 221-235.
- , “ XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyâleti’nin İdari Yapısı ve İdari Teşkilâtlanması”, *TAD*, 18(29), Ankara 1996, 217-232.
- Yınanç, Mükremin Halil, “Diyarbakır”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1977, III, 601-626.
- Yörük, Saim, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazâsı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2011.
- Yücel, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantrilizasyon (Âdem-i Merkeziyet) Dair Gözlemler”, *Bellekten*, C. 38.(152), TTK Yayınları, Ankara 1974, 657-708.

Yücel Yaşar - Sevim, Ali, *Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih Yavuz Kanuni*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Zambaur, E.V, “Kuruş”, *İA*, MEB Basımevi, İstanbul 1977, VI, 1025-1026.

Zilfi, Madeline, “Osmanlı’da Kölelik ve Erken Modern Zamanda Kadın Köleler”, *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V, 474-478.

EKLER

EK 1. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Valileri²²⁹¹

Valinin Adı	Görev Yılı
Bıyıklı Mehmet Paşa	1699-1700 1 Yıl 9 Ay
Topal Yusuf Paşa	1701-1702 2 Yıl
İbrahim Paşa	1702-1703 6 Ay-I.Valiliği
Hasan Paşa	1702-1703 2 Ay-I.Valiliği
Çelebi Yusuf Paşa	1703 10 Gün-II.Valiliği
Hasan Paşa	1703-1704 1 Yıl 2 Ay-II.Valiliği
Palabıyık Yusuf Paşa	1705-1706 1 Yıl
İbrahim Paşa	1706-1707 1 Yıl-II.Valiliği
Receb Paşa	1707-1708 3 Yıl-I.Valiliği-Köşk Yap.
Maktulzade Ali Paşa	1710 3 Yıl
Şehla İbrahim Paşa	1713 2 Yıl
Kara Mustafa Paşa	1715 1 Yıl Receb Paşa 1716 2 Yıl-II.Valiliği
Köprülüzâde Abdullah Paşa	1718 2 Yıl 6 Ay-Dâru'l-kurrâ Yaptırmıştır
Küçük Osman Paşa	1719-1720 8 Ay
Arif Ahmed Paşa	1720 5 Yıl
Receb Paşa	1724-1725 1 Yıl-III.Valiliği
Silahdar Memed Paşa	1725-1726 1 Yıl-I.Valiliği
Kürd İbrahim Paşa	1726-1727 2 Yıl
Hacı Mustafa Paşa	1728-1729 1 Yıl
Hekimbaşızâde Ali Paşa	1729-1730 1 Yıl
Kara Mustafa Paşa	1730-1731 2 Yıl-I.Valiliği
Silahdar Mehmed Paşa	1732-1733 1 Yıl-II.Valiliği
Kara Mustafa Paşa	1733-1734 1 Yıl-II.Valiliği
Gürcü İsmail Paşa	1734-1735 9 Ay
Sarı Mustafa Paşa	1734-1735 6 Ay
Silahdar Fırarî Mustafa Paşa	1735-1736 1 Yıl
Genç Ali Paşa	1736-1737 2 Ay
Silahdar Mehmed Paşa	1736-1737 1 Yıl-III.Valiliği
Abdi Paşazade Ali Paşa	1737-1738 3 Ay-I.Valiliği
Tuz Mehmed Paşa	1738-1739 1 Yıl
Mehmed Memiş Paşa	1739-1740 7 Ay
Çeteci Abdullah Paşa	1740-1741 1 Yıl-I.Valiliği
Kethüda Hüseyin Paşa	1741-1742 1 Yıl
Güleç Ali Paşa	1742 6 Ay
Abdipaşazâde Ali Paşa	1742-1743 1 Yıl 7 Ay-II.Valiliği
Kazıkçı Hüseyin Paşa	1744 5 Ay

²²⁹¹ İbrahim Yılmazçelik, “Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakir Eyâleti Valileri (1516-1838)”, *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), Elazığ 2000, 247-250.

EK.1 (Devamı)

Çeteci Abdullah Paşa	1744-1745 1 Yıl 10 Ay-II.Valiliği
Puladzâde Çelik Mehmed Paşa	1746 9 Ay
Ahmed Paşa	1747 5 Ay
Sadr-ı Esbak Hasan Paşa	1747-1748 10 Ay
Yahya Paşa	1748 1 Yıl
Çeteci Abdullah Paşa	1749 1 Yıl 6 Ay-III.Valiliği
İbrahim Paşa	1750-1751 9 Ay-I.Valiliği
Çeteci Abdullah Paşa	1751-1752 1 Yıl 6 Ay-IV.Valiliği
Şehsuvarzade Mustafa Paşa	1752-1753 1 Yıl
İbrahim Paşa	1753-1754 1 Yıl-II.Valiliği
(Diğer) İbrahim Paşa	1754-1755 2 Yıl 6 Ay
Abdullah Paşa	1757-1758 1 Yıl-I.Valiliği
Numan Paşa	1758-1759 1 Yıl
Abdullah Paşa	1759 6 Ay-II.Valiliği
Çeteci Abdullah Paşa	1759 8 Ay-V.Valiliği
Feyzullah Paşa	1760-1761 1 Yıl
Ağazâde Mustafa Paşa	1761-1762 2 Yıl
Sarı Abdurrahman Paşa	1763-1764 3 Yıl-Kütüphane Yaptırmıştır.
Ali Paşa	1766-1767 1 Yıl
Hüseyin Paşa	1767-1768 1 Yıl
Abdülcelilzâde Emin Paşa	1768-1769 2 Yıl
Bostancı Ahmed Paşa	1770-1771 1 Yıl
Ali Paşa	1771 6 Ay
Hazinedar Ali Paşa	1771 1 Yıl 5 Ay
Osman Paşa	1773 6 Ay
Ispanakçı Mustafa Paşa	1773 6 Ay
Abdullah Paşa	1774 2 Yıl-I.Valiliği
Abdi Paşa	1776 6 Ay
Hazinedar Ali Paşa	1776 6 Ay
Abdullah Paşa	1777 1 Yıl-II.Valiliği
Kemahlı Halil Paşa	1778 1 Ay
Ahmed İzzed Paşa	1779 6 Ay
Osmanpaşazâde Mehmed Paşa	1779 7 Ay
Hasan Paşa	1780 6 Ay
Mehmed Paşa	1780 6 Ay
Osman Paşa	1780-1781 4 Ay
Kiki Abdi Paşa	1781-1784 2 Yıl-I.Valiliği
Nasuh Paşa	1784-1784 8 Ay
Azim-zade Abdullah Paşa	1784-1785 5 Ay-I.Valiliği
Miktad Paşa	1785-1786 5 Ay
Kiki Abdi Paşa	1786-1786 5 Ay-II.Valiliği
Yeğen Hacı Mehmed Paşa	1786-1786 2 Ay
İzzed Mehmed Paşa	1786-1787 2 Ay

EK. 1 (Devamı)

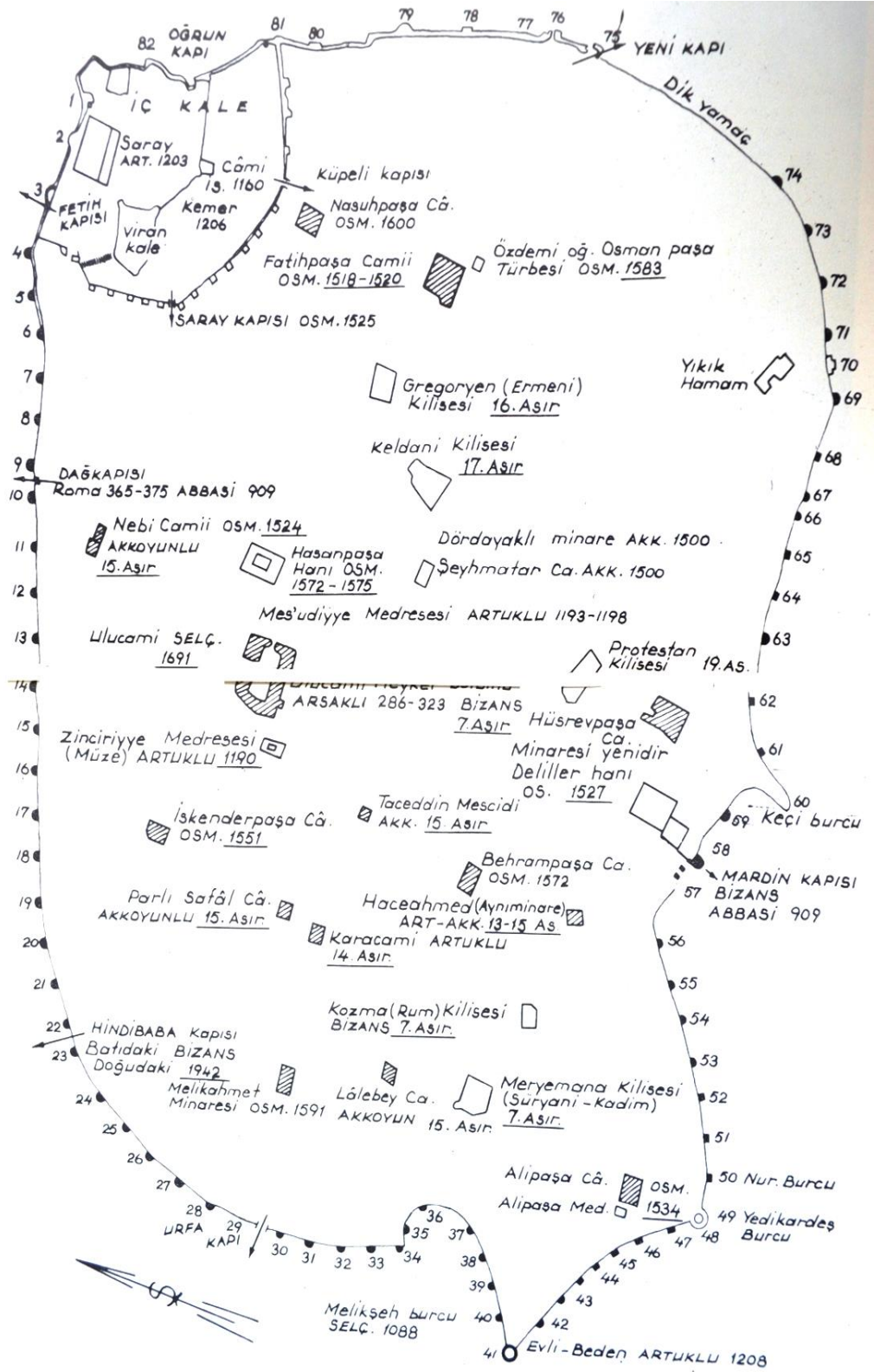
Ebubekir Paşa	1787-1788 1 Yıl-I.Valiliği
Firuz Paşa	1788-1788 11 Ay
Abdi Paşa	1788-1789 1 Yıl 1 Ay-II.Valiliği
Süleyman Paşa	1789-1791 1 Yıl 1 Ay
Ferhat Paşa	1791-1792 1 Yıl 4 Ay
Yusuf Ziya Paşa	1793-1794 1 Yıl 2 Ay
Hasan Paşa	1794-1795 5 Ay
Ebubekir Paşa	1796-1796 6 Ay-II.Valiliği
Ali Paşa	1796-1798 2 Yıl 8 Ay
Salih Paşa	1798-1798 3 Ay
Silahdar Hacı İbrahim Paşa	1798-1799 6 Ay I.Valiliği
Azim-zade AbdullahPaşa	1799-1800 6 Ay-II.Valiliği
Şeyh-zade İbrahim Paşa	1800-1800

EK 2. 16. Yüzyılda Amid/Diyarbakır Şehri, Dış ve İç Kalenin Görünümü²²⁹²

²²⁹² Matrakçı Nasuh, *Beyan-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn*, Haz. Hüseyin Yurdaydın, TTK Basımevi, Ankara 1976, 102.a.

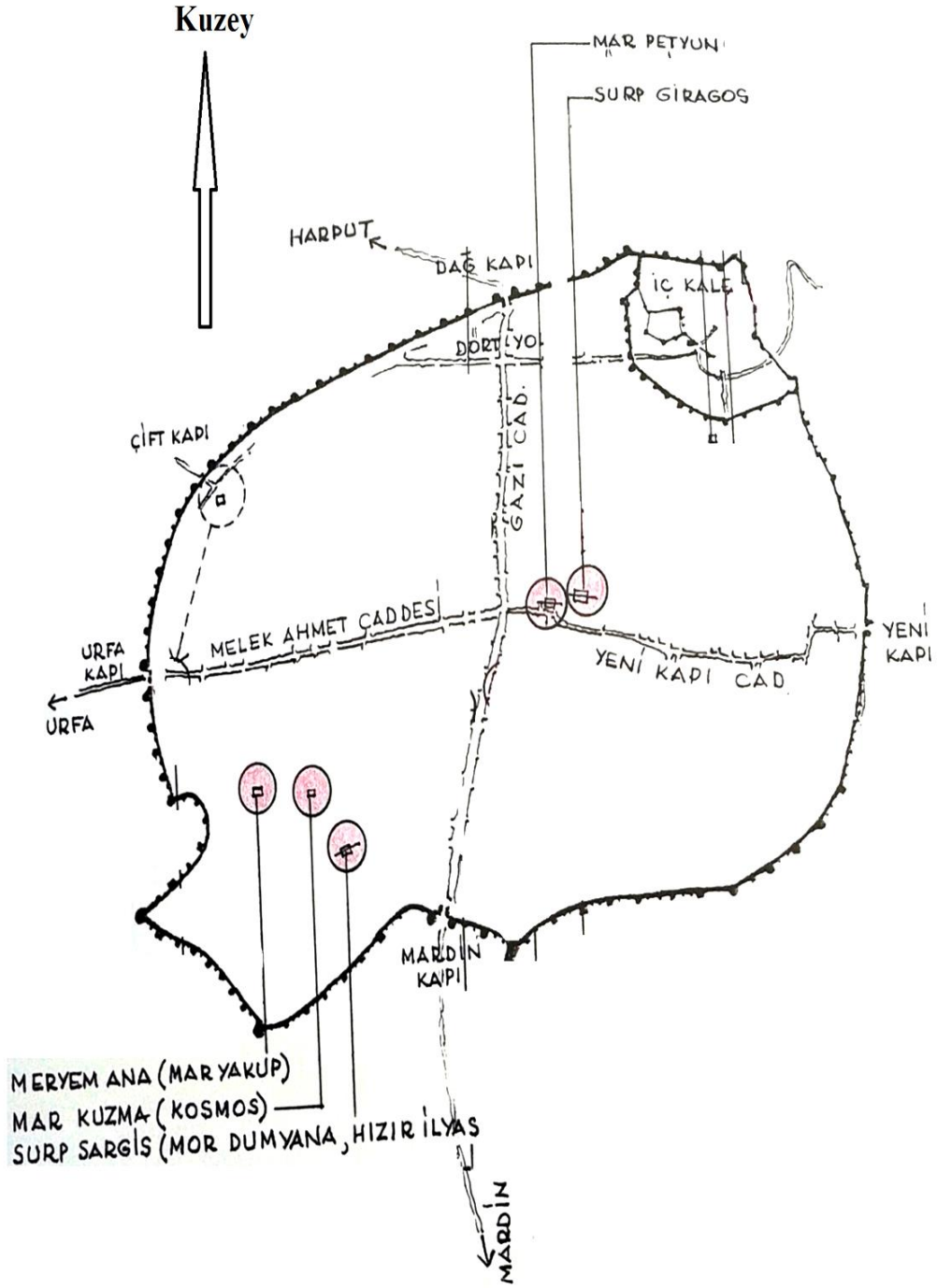
EK 3. Amid/Diyarbakır Şhrinde Mimari Yapıların Dağılımı ²²⁹³

EK 4. Dicle Köprüsü (On Gözlu Köprü)²²⁹⁴

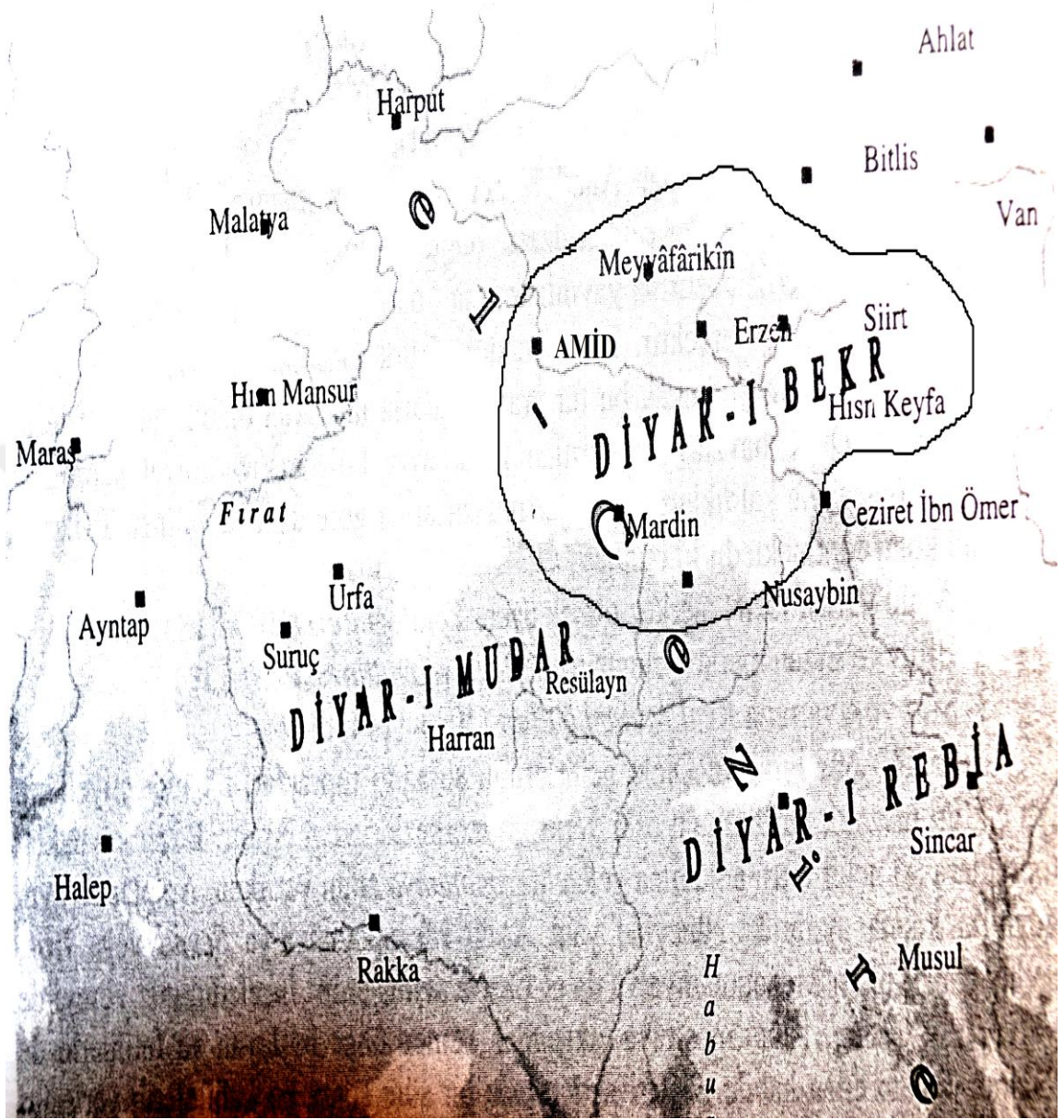
²²⁹⁴ Kutlay, "Diyarbakir İli Köprüleri", 138.

EK 5. 18. Yüzyılda Diyarbakır'de Tespit Edilebilen Kiliselerin Şehre Dağılımı²²⁹⁵

²²⁹⁵Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2002, 17.

EK 6. Cezire Bölgesinin İdari Taksimatı ve Diyar-ı Bekr Bölgesi²²⁹⁶

²²⁹⁶ Adnan Çevik, "Selçuklu Fütühatının Ardından Diyarbakır ve Yöresinde Kurulan Türkmen Beylikleri", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Ed. Kenan Ziya Taş- Ahmet Kankal, Diyarbakır Valiliği Yayınları, İzmir 2004, 138.

EK 7. XVIII. Yüzyılda Amid (Diyarbakir) Şehrinde Faal Olan Mescitler

	Mescit Adı		Mescit Adı
1	Kastal Mescidi	28	Şafiiler Mescidi
2	Abdal Mescidi	29	Hamza Bey Mescidi
3	İbn-i Müderris Mescidi	30	İbrahim Bey Mescidi
4	Molla Bahattin Mescidi	31	Hoca Ahmet Tekkesi Mescidi
5	Ali Çavuş Mescidi	32	Yiğit Ahmet Mescidi
6	Mehmedi Mescidi	33	Kılbaş Mescidi
7	Tabanoğlu Mescidi	34	Hacı Büzürk Mescidi
8	Kavvas Mescidi	35	Derviş Hüseyin Mescidi
9	Hacı Abdurrahman Mescidi	36	Hoca Ahmet Müslim Mescidi
10	Şeref Çavuş Mescidi	37	Çağaloğlu (Çakal)Mescidi
11	Hacı Kasım Mescidi	38	Hacı İzzettin Mescidi
12	Nalçacı (İskender Çelebi) Mescidi	39	Kaçık Budak Mescidi
13	Mehdi Mehmet Mescidi	40	Hasırlı Mescidi
14	Kalenderhane Mescidi	41	Hüsameddin Mescidi
15	Balıkli (Hasan Padişah/Ayn Zülâl) Mescidi	42	Yahya Efendi Mescidi
16	Rabia Mescidi	43	Taceddin Mescidi
17	Sulûkiye Mescidi	44	Hanzade Mescidi
18	Ablak Mescidi	45	Ali Bin Reşit Mescidi
19	Molla Ömer Mescidi	46	İmâdiyye Mescidi
20	Hacı Osman Mescidi	47	Siirdli Mescidi
21	Cafer Mescidi	48	Senevoğlu Mescidi
22	Hüseyin Efendi Mescidi	49	Debbağhane Mescidi
23	Hoca İsmail Mescidi	50	Molla Osman Mescidi
24	Ahmet Çavuş Mescidi	51	Çöpi Mescidi
25	Memeddin Mescidi	52	Çobyan Mescidi
26	Sultan Şuc'a Mescidi	53	Şeyh Said-i Küçük Mescidi
27	İmam Akil Mescidi		-----

EK 8. XVIII. Yüzyılda Amid Kazası'nda Faal Olan Eğitim-Öğretim Kurumları

Medreseler	Darü'l-Kurrallar	Buk'alar	Mektepler
Mesudiye Medresesi	Köprülüzade Abdullah Paşa	Şucaiiyye Buk'ası	Araboğlu Mehmet Ağa
Sa'diye Medresesi	Dilaver Paşa		
Hacı İsmail bin Ali Med.	-----	-----	-----
Safa Cami Medresesi	-----	-----	-----
Zinciriye Medresesi	-----	-----	-----
Şucaciyye Medresesi	-----	-----	-----
Dilaver Paşa Medresesi	-----	-----	-----
Seyfüddin Medresesi	-----	-----	-----
Nasuh Paşa Medresesi	-----	-----	-----
Cami-i Kebir Medresesi	-----	-----	-----
Fatih Mehmet Paşa Med.	-----	-----	-----
Hadım Ali Paşa Med.	-----	-----	-----
Okçuzade Medresesi	-----	-----	-----
Hüsrev Paşa Medresesi	-----	-----	-----
Melek Ahmet Paşa Med.	-----	-----	-----

EK 9. XVIII. Yüzyılda Şark-i ve Garb-i Amid Nahiyesi Karyeleri

21 MART 1733		8 HAZİRAN 1739	
ŞARK-İ AMİD	GARB-İ AMİD	ŞARK-İ AMİD	GARB-İ AMİD
Kengerli-i Ulya	Çınarlar	Kıtırtil-i Zimmî	Payas
Ak Meşhed	Derbeşir	Kıtırtil-i Müslim	İgiye-i Zimmî
Kadikendi-i Müslim	İğya-ı Müslim	Beşirik	Til-Arap
Şemmame	İğya-ı Zimmî	Kasımiye	Kıraç Kendi
Arslanoğlu	Keygan	Kadikend-i Müslim	Hüseyin Kiki
Tillik	Çöllü	Habkerme-i Kebir	Hassaköy
Sımaki	Kıllı Yakub	Bakavis	Eşrefi
Kasimi	Cümük	Arapşaban	Hatiban-ı Kebir
Bayrambey	Mirzaviran	Habkerme-i Sagir	Abdalgörmez
Karacaviran	Nikecik	Cirnik	Buğciyan
Karahorlu	Şeyhkendi	Kengerli-i Ulya	Katin
Çarıkan-ı Ulya	Muhannaviran	Gençoğlu	Cıdacı
Arabtaylı	Ömeranlı	Bayram Bey	Aktepe
Kefticar-i Süfla	Güzelşeyh	Akviran-ı sagir	Kazgancı
Boyuni	Pürnek	Sıçancık	Mezrik
Kamışlı	Şükrullah	Çarıgan-ı Kebir	Kasımı
Kara Hamzalı	Dikini	Akviran-ı Kebir	Türkmanacı
Akviran-ı Ulya	Kerh	Nergisli	Köseli
Hamurta	Acı-i ulya	Üçtepe	Sekili
Baharlı	Bacvan	Angevir	Acı-yı Kebir
İshaklı	Aynata	Pir Hüseyin	Tavşantepe
Horozsi	Örenli	Alibardak	Şehrtepe
Haydarlı	Til-şeref	İsrail	Hatiban-ı Sagir
Kürdenli	Kırkatoglu	Zoğzıncı-ı Zimmî	Dikini
Mersin-i Müslim	Ballica	İdrisli	Tis harap
Molla Cabir	Cilavdar	Yabancı	Davudan
Köpekli	Köseli	Alıdarlı-ı Kebir	Bacvan
Zeynigan	Iraki	Yarımca	Selimi
Bibonbaba(?)	Karalı	Akmeşhed-i Kebir	Derbeşür
Örenli-i Ulya	Karacaviran	Alıdarlı-ı Sagir	Zoğa
Abracı	Kubbecik	Yengice	Cinan
Habgerme-i Ulya	Başil	Zeynigan	Zavra
Til-Alovi/Til-Aluli	Mübareki	Keberli-i Sagir	Behramki Razvan
Taraklı	Belame	Çolakbehlül	İgiye-i Müslim
Pir Hasan	Akımı	Kürttaylı	Fare
Zoğzinc-i Ulya	Saydek	Zoğzıncı-ı Müslim	Güzel Abdal
Korucu	Hüseyin	Kızıl Mehmet	Denzicik
Ak Hüseyin	Yuvacık	Tillik	Ali Pınarı
Tavuklu	Danekıran	Toblu	Mübareki
Karabaş	Kankurt	Akmeşhed-i Sagir	Kargalı
Karaahmetli	Pir Ali	Örenli	Körtepe
Genç oğlu	Şhratepe	Şemmame	Şükürlü
Kadikendi-i Zimmî	Hüccetin	Mollacabir	Arab Beyan
Nevruzlu	Başil	Abaracı	Kübeşi
Biçar Ömer	Taşdirek	Ak Hüseyin	Karakoç
Ağ Meşhed	Alaçimen	Koruculu	İmamakil
Molla Hamış	Abdalgörmez	Mersini	Karıktepe
Yengice	Saçılı	Kengerli-i Sagir	Şeytanoğlu
Hacı İsa	Ziyaret	Mollahamış	Pürnek
Taylı	Kazgancı	Hanbazar	Tatar Mezraası
Karakeçili	Acı-i Süfla	Horozlu	Karayegan

İncirli	Karta	İshaklı	Tilhafes
Porsuklu	Payas	Haydarlı	Kızılkaya
Bakos	Arabyenice	Hüseyinik	Tildari
Tilkili	Misafirviran	Kehfnecar	Karagöz
Kabi	Ahur-ı Kebir ve Sagir	Kağıdı	Meşti
Örenli	Çaruği	Arslanoğlu-yı Kürd	Iraki
Kengerli-i Süfla	Cihanbeyli	Şükürlü	Ömeranlı
Seyyid Hasan	Karınca	Çavuşı	Süveydi
Beşiri	Salihi	Keberli-i Kebir	Kerh
Şükürlü	Fare	Develi	Hüccetin
Güzeldere	Harbecin	Bismiloğlu	Karalı
Arslanoğlu-ı Ulya	Sirimi	Mehmetli	Kankirt mezrası
Şarabi	İmamakil	Seyyid Hasan	Dirimte
Kürttaylı	----	Karagöz	Harbecin
Arabtaylı	----	Timurhan	Başıl
Üçtepe	----	Sittioğlu	Göl Kankirt
Hanbazar	----	Baharlı	Karta
Çarıkan-ı Süfla	----	Köpekli	Çaruği
Alidarlı	----	Kara Hamzalı	Aynata
Alışam	----	Arzuoğlu	Karacaviran
Çanakçı	----	Satıkendi	Ömeran
Kara Halife	----	Kozan	Nebi
Derviş Hasan	----	Hamurta	Develi
Akviran-ı Süfla	----	Müderriş	Yengice
Kefnecar-ı Ulya	----	Arslanoğlu-yı Arap	Alaçimen
Kıtırtil-i Müslim	----	Tilgazi	Havar-ı Zimmî
Kefnecar-ı Süfla	----	Anşa	Beyköy
Kıtırtil-i Zimmî	----	Hacı Osman	Balıca
Kızıl Mehmet	----	Biçar Ömer	Gökviran
Arzuoğlu	----	Metranlı	Çöpi
Hacı Osman	----	Fatma Hatun	Türkmen Beyan
Bahçecik	----	Hacı İsa	Çınarlar
Kabasakal	----	Kabi	Sarvanköy
Haydarkulu	----	Sadi	Çavuşköy
Bayırcık	----	Karabaş	Kör Behramki
Mehemedli	----	İrincil	Balıkviran
Pir Hüseyin	----	Kabasakal	Hacıruz
Habgerme-i Süfla	----	Kürdenli	Bahteri
Çıkın	----	Sakargalı	Sarvanköy
Develi-i Türkmen	----	Çayan	Kirakor
Cırnık	----	Patrik	Sünneti
Zoğzınci-i Süfla	----	Kara Ahmetli	Behingan
Yassıaviran	----	Çıkın	Nive
Patrik	----	Çakallı	Ramazan
Satıkendi-i Zimmî	----	Derviş Hasan	Mecrefi
İzzettin	----	Taraklı	Kalecik
Kürd Ömer	----	Araptaylı	Bakacak
Şabanlı	----	Korucu	Mağara-i Resul
Düllükan	----	Köklü	Akimi
Çakallı	----	Kürt Ömer	Kanber köyü
Fahredin	----	Porsuklu	Mağara-ı Ömeran
Metranlı	----	Yassıca	Dikmetaş
Sadi	----	Dellükan	Marto
Salat	----	Çarıgan-ı Sagir	Bademli
Ayınşa	----	Karakoç	Cebel-i Cedid

Korulu	----	Bahçecik	Kılı Yakup
Uzunkışla	----	Aaptaylı	Ziyaret
Sakargalı	----	Karacaviran	Karacaviran
Müderriş	----	Tayyar Mezraası	Saçılı
Mersin-i Zimmî	----	Çanakçı	Hüseyni
İsrail	----	Samaki	Kamışlı Tayyar
Kozan	----	Kadıkend-i Zimmî	Cümük
Develi-i Kürd	----	Şarabi	Mehmet Mezraası
	----	Til Aluli	Kargacık
	----		Sipyak
	----		Evlendi
	----		Toy Ömer
	----		Biboni
	----		Ambarcık
	----		Arap Yengice
	----		Kubbecik
	----		Kamışlı
	----		Heykelcik
	----		Kakay
	----		Yuvacık
	----		Herzem
	----		Göktepe
	----		Cebbare
	----		Beykür
	----		Hatun
	----		Cilavdar
	----		Güllü Kaçır
	----		Muhannaviran
	----		Saçılı
	----		Hancugaz
	----		Süleyman Köyü
	----		Sirimi
	----		Harbeli
	----		Domat
	----		Akpınar
	----		Çöllü
	----		Kabahızır
	----		Davudi
	----		Toktimur
	----		Molla Polat
	----		Molla Ali
	----		Şaço
	----		Kara Kenisa
13 MART 1747		10 TEMMUZ 1758	
ŞARK-İ AMİD	GARB-İ AMİD	ŞARK-İ AMİD	GARB-İ AMİD
Kıtırbil-i Zimmî	Payas	Çıkni	Hancugaz
Kıtırbil-i Müslim	İğiye-i Zimmî	Göklü	Balıkviran
Kasımı-i Zimmî	Til Arap	Hendeseli	Aktepe
Beşirik	Kıraçkendi	Abaracı	Dikini
Kadıkendi	Eşrafi	Bıçar Ömer	Hüseyni
Habgerme-i Kebir	Hatiban-ı Kebir	Maksutlu	Kasım-i Kiki
Bakavis	Buciyan	Satıkendi	Zoğa
Arab Şaban	Abdalgörmez	Tillik	Karih
Kengerli-i Sagir	Katin	Köpekli	Ömeranlı
Kengerli-i Kebir	Belame	Medreseli	Türkmenacı

Cırnık	Cıdacı	Hacı Osman	Kazancı
Gençoğlu	Aktepe	Kasım-ı Zimmî	Fare
Habgerm-i Sagir	Kazancı	Develi	Behramki
Bayrambey	Mezrik	Cırnık	Ali Pınarı
Şıçancık	Kasım-ı Kiki	Ali bardak	Hassaköy
Akviran-i Sagir	Türkmanacı	Beyacı	Kıraç Kendi
Çarıgan-ı Kebir	Köseli	Hüseyinik	Dirtepe
Üçtepe	Dikini	Çarıkan-ı Kebir	Böhtükan
Ankevir	Duhari	Araba Şaban	Şükürlü
Zoğzınç-ı Zimmî	Kürdacı	Arabtaylı	Tatar
Pir Hüseyin	Tavşan tepe	Karapınar	Mezrik
Ali bardak	Şehrâtepe	Nergisli	Köseli Efe?
İsrail	Hatiban-ı Sagir	Pir Hüseyin	Yengice
Nergisli	Pir Harab	Kefnecar	Payas
İdrisli	Davudan	İrincil	Karaviran
Yabacı	Selimi	Koruklu	Güzelabdal
Alidar-ı Kebir	Kargalı	Porsuklu	Hacıruz
Yarımca	Bacvan	Çavuşı	Çolbin
Akmeşhed-i Kebir	Derbeşür	Hanbazar	Arabbeyan
Alidar-ı Sagir	Cinan Mezraası	Temurhan	Eşrefi
Yengice	Ali Pınarı	Zoğzınç	Havar
Zeynigan	Fare	Çarıkan-ı Sagir	Örenli
Çolak Behlül	Mübareki	Arzuoğlu	Kankırt
Kürdenli	Güzel abdal	Beşrik	Dikmetaş
Zoğzınç-ı Müslim	Döğercik	Akviran-ı Kebir	Cüdacı
Kızıl Mehmet	Zavra	Haydarlı	İmam
Tillik	Behramki Razvan	Molla Cabir	Şıhrâtepe
Akmeşhed-i Sagir	İgiye-i msülim	Örtülü	Karakoç
Toblu	Körtepe	Şemmame	Mübareki
Örenli	Şükürlü	Toklu	Şeytanoğlu
Şemmame	Arabbeyan	Kabi	Hüsn-i Kiki
Molla Cabir	Kübeşi	İsrail	İgiye-i zimmî
Ak Hüseyin	Karakoç	Kürd gülü	Çarugi
Abaracı	İmamakil	Yassıca	Develi
Koruculu	Tayyar Mezraası	Taraklı	Hücceti
Mersini	Şeytanoğlu	Kürt Ömer	Süveydi
Keberli-i Kebir	Karayegan	Korucu	Tavşantepe
Molla Hamiş	Til-Hafeş	Bismiloğlu	Kamışlı
Maksudlu	Tildari	Ayneta	Molla Ali
Hanbazar	Karagöz	Genç oğlu	Karalı
Horozlu	Meşti	Hangerme-i sagir	İgiye-i Müslim
İshaklı	Iraki	Alidar-ı kebir	Hatban-ı Kebir
Haydarlı	Ömeranlı	Yengice	Çoban mezrası
Hüseyinik	Süveydi	Kâğıdı	Mağara-ı Resul
Kehfnecar	Kerh	İshaklı	Kırıkhan
Arslanoğlu-ı Kürt	Hüccetin	Kıtırbil-i zimmî	Kayacık
Şükürlü	Karalı	Kozan	Hatban-ı Sagir
Baharlı	Kankırt	Şükürlü	Davudan
Seyyid Hasan	Dirimte	Tilgazi	Abdalgörmez
Karagöz	Harbecin	Ak Hüseyin	Derbeşür
Sittioğlu	Başıl	Akviran-ı Sagir	----
Timurhan	Göl Kankırt	Çakallı	----
Çavuşı	Karta	Gürdükanlı	----
Develi	Çarugi	Fatma Hatun	----
Bismiloğlu	Aynata	Bağcecik	----

Mehmetli	Karaviran	Tayyar Mezraası	----
Kara Hamzalı	Elvendi	Karacaviran	----
Arzuoğlu	Nebi Mezraası	Metranlı	----
Satıkendi	Develi	Sunnioglu	----
Kozan	Alaçimen	Yarımca	----
Hamurta	Havar-ı Zimmî	Zoğzınç-ı Müslim	----
Arslanoğlu-ı Arap	Beyköy	Zeynigan	----
Müderriş	Çupi	Karabaş	----
Til-Gazi	Behingan	Muhammedli	----
Anşa	Nive	Sadi	----
Hacı Osman	Behramki Sarvan	Ak Meşhed-i Kebir	----
Bıçar Ömer	Dikmetaş	Çolak Pehlivan	----
Metranlı	Yassıca	Arabvadili	----
Fatma Hatun	Mağara-ı Resul	Kadıkendi	----
Hacı İsa	Akımı	Kargalı	----
Kabi	Kanber Köyü	Örenli	----
Sadi	Mağara-ı Ömeran	Kıtırtil-i Müslim	----
Karabaş	Marto	Karakoç	----
İrincil	Kör Behramki	Derviş Hasan	----
Kabasakal	Cebel-i Cedid	Arab Arslanoğlu	----
Kürdenli	Cümük	Ak Meşhed-i Sagir	----
Sakargalı	Kamışlı Tayyar	Arslanoğlu	----
Cinan	Mehmet Mezraası	Kara Hamzalı	----
Patrik	Ambarcık	Kabasakal	----
Kara Ahmetli	Güllü Kaçır	Kara Ahmetli	----
Çıkın	Şaso	Kengerli-i Kebir	----
Derviş Hasan	Kırkatoğlu	Molla Hamiş	----
Taraklı	Muhannaviran	Kızıl Muhammed	----
Araptaylı	Hancugaz	Alidar-ı Sagir	----
Korucu	Heykelcük	----	----
Kürt Ömer	Kakay	----	----
Keberli-i Sagir	Yuvacık	----	----
Porsuklu	Çavuş köy	----	----
Yassıca	Balıkviran	----	----
Dellükan	Hacıruz	----	----
Çarıgan-ı Sagir	Beykür	----	----
Bahçecik	Cilavdar	----	----
Karakoç	Kabahızır	----	----
Akviran-ı Kebir	Davudi	----	----
Kağıtlı	Tok Timur	----	----
Çakallı	Molla Ali	----	----
Köklü	Arafat	----	----
Arabdarlı	Hassaköy	----	----
Karacaviran	Kara Kenisa	----	----
Çanakçı	Rubari	----	----
Köpekli	Kazıktepe	----	----
Tayyar Mezraası	Boynuzlu	----	----
----	Mecrefi	----	----
----	Türkmen Beyan	----	----
----	Sünneti	----	----
----	Çınarlı	----	----
----	Molla Polat	----	----
----	Bademli	----	----
----	Cebbare	----	----
----	Hatuni	----	----

----	Bahteri	----	----
----	Harzemi	----	----
----	Kargalı	----	----
----	Saydek	----	----
----	Selmanköy	----	----
----	Harka	----	----
----	Harbeli	----	----
----	Domat	----	----
----	Akpınar	----	----
----	Karınca	----	----
----	Pürnek	----	----
----	Kirakor	----	----
----	Balıca	----	----
----	Sekili	----	----
----	Kıllı Yakup	----	----
----	Ziyaret	----	----
----	Karacaviran	----	----
----	Saçılı	----	----
----	Hüseyini	----	----
----	Ömeran Kiki	----	----
----	Kaşmirviran	----	----
----	Kubik?	----	----
----	İzzettin	----	----
3 MART 1768		21 NİSAN 1785	
Şark-i Amid Nahiyesi	Garb-i Amid Nahiyesi	Şark-i Amid Nahiyesi	Garb-i Amid Nahiyesi
Kıtırbi-i Zimmî	Ali Pınarı	Kıtırbi-i Zimmî	Ali Pınarı
Kıtırbi-i Müslim	İğya-i Zimmî	Kıtırbi-i Müslim	Payas
Habgerme-i Sagir	Belamo	Habgerme-i Sagir	İgiye-i Zimmî
Bakavis	----	Bakavis	Karacakend
Arabşaban	Kıraçkendi	Arab Şaban	Hüseyin Kiki
Kasım-ı Zimmî	Hüseyin Kiki	Kasımı	Eşrefi
Sittioğlu	Eşrefi	Alibardak	Aktepe
Yengice	Ağtepe	Sittioğlu	Hatiban-ı Kebir
Ak meşhed-i Kebir	Hatban-ı Kebir	Kürdenli	Cidacı
Kürdgülü	Cüdacı	Ak Meşhed	Kazgancı
Sıçancık	Kazancı	Ak meşhed-i Sagir	Mezrik
Anşa	Kadikendi	Yengice	Kasım Kiki
Ağviran-ı Kebir	Türkmanacı	Anşa	Türkmanacı
----	Köseli	Sıçancık	Köseli
Gençoğlu	Dikini	Akviran-ı Kebir	Dikini
----	Gömüce?	Cirnik	Kürdacı
Zoğzınç-ı Zimmî	Şıhratepe	Gençoğlu	Derbeşür
Zoğzınç-ı Müslim	Derbeşür	Çarigan-ı Kebir	Fare
Alibardak	Cennan Mezraası	Zoğzınç-ı Zimmî	Tavşantepe
Alidar-ı Kebir	Tavşantepe	Alidar-ı Kebir	Şıhratepe
Pir Hüseyin	Tezharan	Zoğzınç-ı Müslim	Tizharab
Abdallı	Caviran	Akviran-ı Sagir	Bacvan
Evdenli	Güllü	Pir Hüseyin	Davudi
Ak Hüseyin	Havar-ı Zimmî	Zeynigan	Cinan Mezraası
Şemmame	Toy Ömer	İsrail	Güllü
Korucu	Çarugi	Örenli	Havar-ı Zimmî
Kürd Ömer	Fare	Çarigan-ı Sagir	Toy Ömer
Çavuşı	Selimi	Şemmame	Kargalı
Kızıl Mehmet	Güzel Abdal	Ak Hüseyin	Selimi
Toblu	Behramki Servan	Kürd Ömer	Güzel Abdal

Tillik	İğya-i Müslim	Korucu	İğiye-i Müslim
Abaracı	Gürtepe	Çavuşı	Körtepe
Ak Meşhed-i Sagir	Arab Beyan	Kızıl Mehmet	Tilhafes
Molla Hasan	-----	Toblu	Kübeşi
İshaklı	Keşni?	Tillik	İmamakil
Hanbazar	İmamakil	Abaracı	Karakoç
Beyacı	Karakoç	Molla Hamiş	Karalı
Cidaveli?	Kırkatoğlu	Yarımca	Şeytanoğlu
Hüseyinik	Şeytanoğlu	İshaklı	Telürek
Kefnecar	Cabbar Mezraası	Hanbazar	Tatar Mezraası
Dellükan	-----	Haydarlı	Karapınar
Kağıdı	Hüseyin	Hüseyinik	Gaybiyan
Aslanoğlu	Ömeranlı	Kefnicar	Çarugi
----	Süveydi	Dellükan	Hüseyini
Baharlı	Kerh	Kağıdı	Ömeranlı
Mehmetli	Hüccetin	Kürt Aslanoğlu	Hevidi
Arzuoğlu	Katırtepe ?	Baharlı	Kerh
Kara Hamzalı	Ayneto	Bismiloğlu	Hüccetin
Bismiloğlu	Ala Hamza	Şükürlü	Kankırt
Satıkendi	Huma?	Mehmetli	Bakacak
Karacaviran	Kanipanik ?	Kara Hamzalı	Akimi
Araparslanoğlu	Balud ?	Arzuoğlu	Mağara-i Resul
Metranlı	Dikmetaş	Satıkendi	Aynata
Hacı Osman	Ak----	Karacaviran	Alaçimen
----	Kanberköy	Hamurta	Gürzü
Sadi	Akimi	Arabaarslanoğlu	Kanipağık
Karabaş	Mağara-i Resul	Metranlı	Yengice
Taraklı	Şaşo	Hacı Osman	Dikmetaş
Arakil ?	Hatuni	Kabi	Kırkatoğlu
Kabasakal	-----	Sadi	Şaşo
Fatma Hatun	Kamışlı	Karabaş	Muhannaviran
Köpekli	Mirzaviran	İncil	Yuvacık
Sakargalı	Sakini	Kabasakal	Kakay
Patrik	Kakay	Köpekli	Selmançavuş
----	Kazıktepe	Fatma Hatun	Balıkviran
Araptaylı	-----	Kargalı	Toktimur
Cüdakis ?	Şükür	Patrik	Hacızir
Porsuklu	Bademli	Tavuklu	Arafat
Velikan	Karalı	Derviş Hasan	Koyun
Kengerli-i Kebir	Sadık	Tayyar Mezraası	Beybuni
Çanakçı	Boztepe	Horozlu	Kazıktepe
Kırkpınar	Sitte	Arabtaylı	Çınarlar
Bağçecik	Kirakor	Porsuklu	Sünneti
Karakoç	Merzim?	Keberli	Türkmenbeyan
Havkan-ı Sagir?	Süleyman Köyü	Çanakçı	Bademli
Tayyar Mezraası	Kepşi	Kırkpınar	Cabbare
Nergisli	Harimli	Bağçecik	Hatuni
----	Alvezi ?	Karakoç	Saydek
Alidar-ı Sagir	Akpınar	Arabtaylı	Kisani
Kengerli-i Sagir	Davudi	Nergisli	Selmanköy
Kürttaylı	----	Alidar-ı Sagir	Harbeli
Köklü	Milli Manos?	Çolak Behlül	Elvendi
Çakallı	Ömeran Kiki	Kengerli-i Sagir	Akpınar
Seyyid Hasan	Balıca	Köklü	Ziyaret
Hamak	Seraverik	Cinan Mezraası	Sekili

Bıçar Ömer	Kamışvıran	Sakallı	Kıllı Yakub
Behram Bey	Molla kular ?	Seyyid Hasan	Ömeran kiki
Bazarcı	Karç bölük	Behram Bey	Ballica
----	Talay	Yassıca	Seraverik
Hacı Abbas	Üçkuyu	Tilgazi	Molla Polat
Temürhan	Danekıran	Bıçar Ömer	Karacabölük
Ağvıran-ı Sagir	Çupin	Hacı İsa	Talay
Molla Cabir	Gökvıran	Timurhan	Üçkuyu
Maksutlu	Dirijik	Andırazlı	Danekıran
Üzümlü	Kasimi	Maksudlu	Çupin
Tavuklu	Denizcik	Beşirik	Gökvıran
Beşirik	Çöllü	Karahmetli	Dirijik
Kara Ahmetli	Dirmet	Develi	Çöllü
Develi	Kabahızır	Müderriş	Dirimte
Kadı kend-i Müslim	Subatan	Çolakan	Kabahızır
Hennan Mezraası	Belame	Kadıkend-i Müslim	Belame
Müderriş	Saçılı	Keberli	Şaçılı
-----	Kürt Behramki	Molla Cabir	Kör Behramki
-----	Hacıtak	Koruculu	Cümük
-----	Sagir Avanis	Kürttaylı	Hacıtak
-----	Hamuk	Üçtepe	Sefer Ayyaz
-----	Molla Davud	-----	Gözlü Şeyh
-----	Kamışlı Tayyar	-----	Marto
-----	Raşvan	-----	Kalecik
-----	Arab Yengice	-----	Heykelcik
-----	----	-----	Reşan
-----	Melek Ahmet	-----	Cilavdar
-----	Pürnek	-----	Kamışlı Tayyar
-----	Gözlü Şeyh	-----	Söğütlü
-----	Hatiban-ı Kebir	-----	Mübareki
-----	Hatiban-ı Sagir	-----	Arab Yenice
-----	Hassaköy	-----	Melek Ahmet
-----	Kalecik	-----	Pürnek
-----	Marto	-----	Hassaköy
-----	Kara Kilise	-----	Hatiban-ı Sagir
-----	Şehkend	-----	Kızılkilise
-----	Türbe-i Sini	-----	Besilik
-----	Habeşi	-----	Türbe-i Sipi
-----	Kuşdoğan	-----	Habeşi
-----	Karakuyu	-----	Kuşdoğan
-----	Gözlü	-----	Gözlü
-----	Bahteri ?	-----	Bahteri
-----	Mecremi	-----	Mecrefi
-----	Cebel-i Cedid	-----	Cebel-i Cedid
-----	Göktepe	-----	Karınca
-----	Karınca	-----	Nebi Mezraası
-----	Samoğlu	-----	Zavra
-----	Nebi Mezraası	-----	Başil
-----	Başil	-----	Harbecin
-----	Gözlü-ü Kebir	-----	Boynuzlu
-----	Örenli	-----	Karayegan
-----	Kuve	-----	Cücük
-----	Kasımcık	-----	Karakilise
-----	Biboni	-----	Kirakor
-----	Kırkat	-----	Ebuıran

-----	-----	-----	Behramki
-----	-----	-----	Havar-ı zimmî
-----	-----	-----	Kaşıkçı
-----	-----	-----	Denizcik
19 AĞUSTOS 1792		13 ŞUBAT 1794	
Şark-i Amid Nahiyesi	Garb-i Amid Nahiyesi	Şark-i Amid Nahiyesi	Garb-i Amid Nahiyesi
Kıtırtil-i Zimmî	Ali Pınarı	Kıtırtil-i Zimmî	Ali Pınarı
Kıtırtil-i Müslim	Payas	Kıtırtil-i Müslim	Payas
Habgerme-i Sagir	İğya-ı Zimmî	Habgerme-i Sagir	İğya-ı Zimmî
Bakavis (Bakos)	Tilarap	Bakavis (Bakos)	Tilarap
Arapşaban	Kıraçkendi	Arapşaban	Kıraçkendi
Kasım-ı Zimmî	Hüseyin Kiki	Kasım-ı Zimmî	Hüseyin Kiki
Alibardak	Eşrefi	Alibardak	Eşrefi
Sittioğlu	Hatban-ı Kebir	Sittioğlu	Hatban-ı Kebir
Kürdenli	Aktepe	Kürdenli	Aktepe
Akmeşhed-i Kebir	Cıdacı	Akmeşhed-i Kebir	Cıdacı
Akmeşhed-i Sagir	Kazancı	Akmeşhed-i Sagir	Kazancı
Sıçancık	Mezracık	Sıçancık	Mezracık
Yengice	Kasım Kiki	Yengice	Kasım Kiki
Anşa	Türkmenacı	Anşa	Türkmenacı
Akviran-ı Kebir	Köseli	Akviran-ı Kebir	Köseli
Cirnik	Dikini	Cirnik	Dikini
Gençoğlu	Kürt Hacı	Gençoğlu	Kürt Hacı
Çarıkan-ı Kebir	Tavşantepe	Çarıkan-ı Kebir	Tavşantepe
Çarıkan-ı Sagir	Şehratepe	Çarıkan-ı Sagir	Şehratepe
Zoğzınç-ı Zimmî	Tizharab	Zoğzınç-ı Zimmî	Tizharab
Alidar-ı Kebir	Bacvan	Alidar-ı Kebir	Bacvan
Akviran-ı Sagir	Davudi	Akviran-ı Sagir	Davudi
Zoğzınç-ı Müslim	Derbeşür	Zoğzınç-ı Müslim	Derbeşür
Pir Hüseyin	Hennan Mezraası	Pir Hüseyin	Hennan Mezraası
Zeynigan	Gözlü	Zeynigan	Gözlü
İsrail	Havar-ı Zimmî	İsrail	Havar-ı Zimmî
Örenlü	Toy Ömer	Örenlü	Toy Ömer
Ak Hüseyin	Kargalı	Ak Hüseyin	Kargalı
Şemmame	Fare	Şemmame	Fare
Korucu	Selimi	Korucu	Selimi
Kürd Ömer	Güzel Abdal	Kürd Ömer	Güzel Abdal
Çavuşı	Behramki Servan	Çavuşı	Behramki Servan
Kızıl Mehmet	İğya-ı Müslim	Kızıl Mehmet	İğya-ı Müslim
Toblu	Kürttepe	Toblu	Kürttepe
Tıllık	Şükürlü	Tıllık	Şükürlü
Abaracı	Tilhafes	Abaracı	Tilhafes
Molla Hamiş	İmam Akil	Molla Hamiş	İmam Akil
Yarımca	Karakoç	Yarımca	Karakoç
İshaklı	Karalı	İshaklı	Karalı
Hanbazar	Şeytanoğlu	Hanbazar	Şeytanoğlu
Haydarlı	Tilürek	Haydarlı	Tilürek
Hüseyinik	Tatar Mezraası	Hüseyinik	Tatar Mezraası
Kefnicar	Kırkpınar	Kefnicar	Kırkpınar
Dellükan	Arabbeyan	Dellükan	Arabbeyan
Kağıdı	Çarugi	Kağıdı	Çarugi
Kürt Aslanoğlu	Hüseyini	Kürtaslanoğlu	Hüseyini
Şükürlü	Ömeranlı	Şükürlü	Ömeranlı
Baharlı	Hevidi	Baharlı	Hevidi
Mehmetli	Kerh	Mehmetli	Kerh

Arzuoğlu	Hüccetin	Arzuoğlu	Hüccetin
Kara Hamzalı	Kankırt	Kara Hamzalı	Kankırt
Satıkendi	Alacık	Satıkendi	Alacık
Hamurta	Çobyan	Hamurta	Süvedi
Develi	Sanpinak?	Develi	Sanpinak?
Karacaviran	Telür	Karacaviran	Telür
Arapaslanoğlu	Dikmetaş	Arapaslanoğlu	Mağara-i Resul
Metranlı	Mağara-i Resul	Metranlı	Bağçecik
Hacı Osman	Bağçecik	Hacı Osman	Akimi
Kabi	Akimi	Kabi	Kırkatoğlu
Sadi	Şašo	Sadi	Muhannaviran
Karabaş	Mağara-i ömeran	Karabaş	Kamışlı Tayyar
Kabasakal	Muhannaviran	Kabasakal	Yengice
İrincil	Kırkatoğlu	İrincil	Yuvacık
Fatma hatun	Kamışlı	Fatma hatun	Kakay
Patrik	Yengice	Patrik	Süleyman Çavuş
Kargalı	Yuvacık	Kargalı	Toktimur
Derviş Hüseyin	Kakay	Derviş Hüseyin	Kalecik
Sökünlü	Süleyman çavuş	Sökünlü	Hacıriz
Tavuklu	Balıkviran	Tavuklu	Arafat
Arabtaylı	Hacıriz	Arabtaylı	Biboni
Porsaklı	Arafat	Porsaklı	Kazaktepe
Kabasakal	Biboni	Kabasakal	Çınar
Kengerli	Kazaktepe	Kengerli	Sinini
Çanakçı	Köpek	Çanakçı	Türkmenbeyan
Tayyar Mezraası	Çınar	Tayyar Mezraası	Bademli
Karakoç	Sinini	Karakoç	Cabbare
Kırkpınar	Türkmenbeyan	Kırkpınar	Hatuni
Samhacık?	Bademli	Samhacık?	Saydek
Horozlu	Cabbare	Horozlu	Harzemi
Nergisli	Hatuni	Nergisli	Keşan
Alidar-ı Sagir	Saydek	Alidar-ı Sagir	Kürttepe
Morhalı?	Harzemi	Morhalı?	Develi
Çolak Pehlivan	Keşan	Çolak Pehlivan	Elvendi
Kengerli-i Sagir	Süleyman Köy	Kengerli-i sagir	Akpınar
Kürdgülü	Develi	Kürdgülü	Ziyaret
Hennan Mezraası	Elvendi	Hennan Mezraası	Sekili
Seyyid Hasan	Akpınar	Seyyid Hasan	Kıllı Yakup
Biçar Ömer	Ziyaret	Biçar Ömer	Ömeran Kiki
Behram Bey	Sekili	Behrambey	Balıca
Yassıca	Kıllı Yakup	Yassıca	Serdar Bey
Tilgazi	Ömeran kiki	Til-gazi	Mola Kulad?
Hacı İsa	Balıca	Hacı İsa	Kıraçbölük
Temurhan	Danekıran	Temurhan	Talay
Andurashı	Seraverik	Andurashı	Üçkuyu
Çakarlı?	Molla kulad?	Çakarlı?	Danekıran
Maksudlu	Kıraçbölük	Maksudlu	Çobyan
Kara Ahmetli	Talay	Kara Ahmetli	Gökviran
Müderriş	Üçkuyu	Müderriş	Dirişik
Çolakhan	Çobyan	Çolakhan	Denizcik
Kadı Kendi-i Müslim	Gökviran	Kadı kendi-i Müslim	Çöllü
Kengerli-i Sagir	Dirişik	Kengerli-i Sagir	Dirmet
Kengerli-i Sagir	Denizcik	Kengerli-i Sagir	Kasımı
Kürttaylı	Çöllü	Kürttaylı	Belame
Molla Cabir	Dirmet	Molla Cabir	Kabahızır

Üçtepe	Belame	Üçtepe	Saçılı
Çayan	Kabahızır	Çayan	Kürt Behramki
Sakargalı	Saçılı	Sakargalı	Hamuk
Habgerme-i Kebir	Kürt Behramki	Habgerme-i Kebir	Hacıtak
Yabacı	Hamuk	Yabacı	Sefer Ayyvaz
Beşirik	Hacıtak	Beşirik	Cilavdar
-----	Sefer Ayyvaz	Arabtaylı	Şükürlü
-----	Cilavdar	Korucu	Arap Yengice
-----	Kamışlı Tayyar	-----	Melek Ahmet
-----	Şükürlü	-----	Pürnek
-----	Arap Yengice	-----	Güzelşeyh
-----	Melek Ahmet	-----	Heykelcik
-----	Pürnek	-----	Karto
-----	Güzelşeyh	-----	Hassaköy
-----	Heykelcik	-----	Hatiban-ı Kebir
-----	Karto	-----	Kızıl Kilise
-----	Kalecik	-----	Besilik
-----	Hassaköy	-----	Türbe-i Sipi
-----	Hatiban-ı Sagır	-----	Habeşi
-----	Karakilise	-----	Kuşdoğan
-----	Besilik	-----	Karakuyu
-----	Türbe-i Sipi?	-----	Bahteri
-----	Habeşi	-----	Mecrami
-----	Kuşdoğan	-----	Cebel-i Cedit
-----	Karakuyu	-----	Nebi Mezraası
-----	Bahteri	-----	Kargalı
-----	Mecrami	-----	Zavra
-----	Cebel-i Cedit	-----	Başıl
-----	Kargalı	-----	Beyanoğlu
-----	Nebi Mezraası	-----	Kırkpınar
-----	Zavra	-----	Kanberköy
-----	Başıl	-----	Behingan
-----	Beyanoğlu	-----	Kara Musa
-----	Kırkpınar	-----	Harbecin
-----	Kanberköy	-----	Cücük
-----	Behingan	-----	Arabbeyan
-----	Kara Musa	-----	Hanuk
-----	Harbecin	-----	Kara kilise
-----	Subatan	-----	Ebuviran
-----	Cücük	-----	Şeyhkend
-----	Hanuk	-----	Reşan
-----	Ebuviran	-----	Zoğa
-----	Şeyhkend	-----	Karta
-----	Boynuzlu	-----	Sirimi
-----	Reşan	-----	Kankirt
-----	Kızılkilise	-----	Huzuru
-----	Zoğa	-----	Kirakor
-----	Kirakor	-----	Bozlu
-----	Sirimi	-----	Gühan
-----	Karta	-----	Kürtacı
-----	Bakırca	-----	Tilarab
-----	Anşa Mezraası	-----	Bakırca
-----	-----	-----	Dezgün ?
-----	-----	-----	Anşa
-----	-----	-----	-----

31 ARALIK 1796		-----	-----
Şark-i Amid Nahiyesi	Garb-i Amid Nahiyesi	-----	-----
Kıtırbil-i Zimmî	Ali Pınarı	-----	-----
Kıtırbil-i Müslim	Payas	-----	-----
Habgerm-i Sagir	İgiye-i Zimmî	-----	-----
Bakos	Tilarab	-----	-----
Kasimi	Hacıkendi	-----	-----
Alibardak	Hüseyin Kiki	-----	-----
Sittioğlu	Eşrefi	-----	-----
Kürdenli	Hatiban-ı Sagir	-----	-----
Ak Meşhed-i Kebir	Aktepe	-----	-----
Ak Meşhed-i Sagir	Cıdacı	-----	-----
Yengice	Kazgancı	-----	-----
Sıçancık	Mezrik	-----	-----
Anşa	Kasım Kiki	-----	-----
Arab Şaban	Türkmanacı	-----	-----
Akviran-ı Kebir	Köseli	-----	-----
Cirnik	Dikini	-----	-----
Gençoğlu	Tavşantepe	-----	-----
Çarigan-ı Kebir	Şıhratepe	-----	-----
Çarigan-ı Sagir	Tizharap	-----	-----
Zoğzınç-ı Zimmî	Bacvan	-----	-----
Alidar-ı Kebir	Davudi	-----	-----
Zoğzınç-ı Müslim	Derbeşür	-----	-----
Akviran-ı Sagir	Cinan Mezraası	-----	-----
Zeynigan	Gözlü	-----	-----
İsrail	Havar-ı Zimmî	-----	-----
Pir Hüseyin	Toy Ömer	-----	-----
Örenli	Kargalı	-----	-----
Ak Hüseyin	Fare	-----	-----
Şemmame	Selimi	-----	-----
Korucu	Güzel Abdal	-----	-----
Kürd Ömer	Behramki	-----	-----
Çavuş	İgiye-i Müslim	-----	-----
Kızıl Mehmet	Şükürlü	-----	-----
Toblu	Til-Hafeş	-----	-----
Tillik	Kübeşi	-----	-----
Abaracı	İmamakil	-----	-----
Mollahamiş	Karalı	-----	-----
Yarımca	Şeytanoğlu	-----	-----
İshaklı	Telürek	-----	-----
Hanbazar	Tatar Mezraası	-----	-----
Haydarlı	Karapınar	-----	-----
Hüseyinik	Arabbeyan	-----	-----
Kefnicar	Çarugi	-----	-----
Dellükan	Hüseyini	-----	-----
Kağıdı	Ömeranlı	-----	-----
Kürt Arslanoğlu	Hevidi	-----	-----
Şükürlü	Kerh	-----	-----
Baharlı	Hüccetin	-----	-----
Mehmetli	Kankırt	-----	-----
Arzuoğlu	Kırkat	-----	-----
Kar aHamzalı	Çınarlar	-----	-----
Bismioğlu	Sinini	-----	-----
Satikendi	Türkmenbeyan	-----	-----

Karacaviran	Bademli	-----	-----
Hamurta	Cebbare	-----	-----
Arabarslanoğlu	Hatuni	-----	-----
Metranlı	Saydek	-----	-----
Hacı Osman	Herzemi	-----	-----
Kabi	Alaçimen	-----	-----
Sadi	Süveydi	-----	-----
Karabaş	Kanipağik?	-----	-----
İrincil	Tellur	-----	-----
Kabasakal	Dikmetaş	-----	-----
Fatma Hatun	Muhannaviran	-----	-----
Patrik	Beğçecik	-----	-----
Köpekli	Akimi	-----	-----
Kargalı	Mağara-i Resul	-----	-----
Derviş Hasan	Kırkatoğlu	-----	-----
Tavuklu	Kamışlı Tayyar	-----	-----
Arabtaylı	Yengice	-----	-----
Tayyar Mezraası	Yuvacık	-----	-----
Kengerli-i Sagir	Kakay	-----	-----
Karapınar	Selman Çavuş	-----	-----
Horozlu	Toy Ömer	-----	-----
Nergisli	Balıkviran	-----	-----
Alidar-ı Sagir	Hacızir	-----	-----
Çolak Pehlivan	Arafat	-----	-----
Kengerli-i Kebir	Kalecik	-----	-----
Köklü	Biboni	-----	-----
Cinan Mezraası	Kisani	-----	-----
Seyyid Hasan	Körtepe	-----	-----
Biçar Ömer	Develi	-----	-----
Behram bey	Elvendi	-----	-----
Yassıca	Aktepe	-----	-----
Tilgazi	Ziyaret	-----	-----
Hacı İsa	Sekili	-----	-----
Timurhan	Kıllı Yakup	-----	-----
Andıraslı	Ömeran Kiki	-----	-----
Maksudlu	Balıca	-----	-----
Beşirik	Seraverik?	-----	-----
Karaahmetli	Talay	-----	-----
Develi	Üçkuyu	-----	-----
Müderriş	Danekıran	-----	-----
Çolakan	Çupin	-----	-----
Kadıkend-i Müslim	Dirijik	-----	-----
Keberli-i Kebir	Denizcik	-----	-----
Kürttaylı	Kasimi	-----	-----
Keberli-i Sagir	Çöllü	-----	-----
Molla Cabir	Kabahızır	-----	-----
Üçtepe	Belame	-----	-----
Çayan	Saçılı	-----	-----
Yabancı	Boynuzlu	-----	-----
Sakargalı	Huzur	-----	-----
Porsuklu	Kirakor	-----	-----
Çanakçı	Gühan	-----	-----
Bahçecik	Aynata	-----	-----
Karakoç	Kör Hacı	-----	-----
-----	Harbeli	-----	-----

-----	Berbero	-----	-----
-----	Ömeran	-----	-----
-----	Karayegan	-----	-----
-----	Barkor ?	-----	-----
-----	Domat	-----	-----
-----	Kubbecik	-----	-----
-----	Keberli	-----	-----
-----	Molla....	-----	-----
-----	Cümük	-----	-----
-----	Hacıtak	-----	-----
-----	Seferayvaz	-----	-----
-----	Cilavdar	-----	-----
-----	Melek Ahmet	-----	-----
-----	Pürnek	-----	-----
-----	Gözlü Şeyh	-----	-----
-----	Heykelcik	-----	-----
-----	Karta	-----	-----
-----	Hassaköy	-----	-----
-----	Hatiban-ı Kebir	-----	-----
-----	Kızıl Kilise	-----	-----
-----	Besilik	-----	-----
-----	Türbe-i Sibi?	-----	-----
-----	Harbeşi	-----	-----
-----	Kuşdoğan	-----	-----
-----	Karakuyu	-----	-----
-----	Bahteri	-----	-----
-----	Mecrafi	-----	-----
-----	Cebel-i Cedid	-----	-----
-----	Karınca	-----	-----
-----	Nebi Mezraası	-----	-----
-----	Zavra	-----	-----
-----	Başıl	-----	-----
-----?	-----	-----
-----?	-----	-----
-----?	-----	-----
-----?	-----	-----
-----?	-----	-----
-----?	-----	-----
-----	Su Batan	-----	-----
-----	Cücük	-----	-----
-----	Hanuk	-----	-----
-----	Kara Kilise	-----	-----
-----	Ebuviran	-----	-----
-----	Şeyhkend	-----	-----
-----	Reşan	-----	-----
-----	Kiraz...	-----	-----
-----	Koca	-----	-----
-----	Zoğa	-----	-----
-----	Sirimi	-----	-----
-----	Karta	-----	-----
-----	Cankatran	-----	-----

DİZİN

A

- Abbasi, 11
Adana, 237, 272, 274, 279, 280, 368
ağdet-i ağnam, 233, 251, 252, 317, 318, 319
ahilik, 197
Akçakale, 17, 18, 19, 21
Akkoyunlu, 13, 14, 35, 38, 41, 50, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 67, 74, 367
alâ, 161, 163, 185, 188, 189, 304
ala hesabi'l-mutad, 166, 167
alaybeyi, 27, 83, 84, 90, 91, 112
ale'l-utlak, 101
Alikan Aşireti, 143
alkollü içki, 180
Amasya, 14, 26, 237
Ambrosio Bembo, 6, 129, 139, 240, 367
amediyeye, 194
Amid, VII, XVII, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 27, 28, 30, 44, 63, 64, 70, 82, 85, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 136, 138, 139, 142, 143, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 172, 173, 174, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 199, 201, 202, 203, 204, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 267, 269, 270, 274, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 349, 350, 354, 358, 363, 364, 365, 373, 374, 378, 379, 384, 387, 390
Amid Kalesi, 27, 97, 119, 196, 243
Amid mahkemesi, 112
Amid Merkez Sancağı, 22
Amida, 8
Amidi, 7, 72
Antakya, 237, 274, 353
Antep, 272, 274, 280, 351
arpa, 154, 159, 162, 210, 211, 232, 244, 245, 330
arpalık, 108
Artuklu, 52, 70, 72
Asur, 7, 9
aşiret, 84, 138, 139, 142, 147, 152, 153, 233, 241, 249, 295, 297, 336
avarız, 3, 4, 87, 129, 130, 133, 138, 140, 146, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 158, 159, 165, 171, 190, 191, 251, 252, 254, 317, 318, 319, 320, 330, 337
avarız hane, 151, 152
avarız vergisi, 130, 152
ayan-ı vilayet, 242
azeb, 138

B

Bab-ı Rum, 24, 120
 Bab-ı Tel, 24
 Babü'l Cebel, 24
 Bağdat, 27, 85, 100, 103, 190, 192, 194,
 195, 196, 213, 237, 238, 239, 240,
 241, 242, 245, 259, 294, 338
 Bakos Boşat, 20, 21, 22
 Balaban Oymağı, 288
 Balıkesir, 273, 351
 bargir ücreti, 85, 192
 Basra, 195, 196, 238, 294
 başlık parası, 258, 259, 339
 batman, 23, 205, 212, 239, 244
 Baykî Aşireti, 143
 bedel-i tımar, 177
 Behramki Cemaati, 137
 Bekr Kabilesi, 8
 Beldar, 158, 159
 Belgrat, 241
bende, 213
 Berazi, 20, 21, 22, 85, 192, 245
 Bestan, 20, 21
beytülmal emini, 96
beytülmalcı, 96
 Bıyıklı Mehmet Paşa, 15, 16, 40, 80
 boşanma, 102, 104, 113, 250, 253, 261,
 268, 269
 boyahane, 235
 buğday, 146, 154, 210, 211, 232, 240,
 244, 245, 330
 buk'a, 78
 Bursa, 191, 272, 273, 285, 349, 350,
 359
 Büyük İskender, 10

C

Cami-i Kebir, 29, 57, 74, 120, 121, 122,
 131, 147, 150, 186, 220, 222, 223,
 257, 299, 378

cariye, 213, 214, 289, 338
cebeci, 93
 cebelü, 4, 84, 87, 103, 177, 178
cebelü bedeli, 177, 178
 Cezire, 7, 8, 11, 13, 17, 18, 20, 21, 377
cihet-i karz, 301
 cinayet, VII, XVII, 104, 287, 289, 340
cizye muhassıllılığı, 185
 cizye vergisi, 184, 185, 188, 189, 190

Ç

Çaldıran, 14
 Çarsancak, 20, 21, 27, 188, 189, 297
 Çayönü, 9
çayur akçesi, 321
 çekirge istilasası, 328, 329
 Çermik, 17, 18, 20, 21, 22, 111, 120,
 160, 186
 Çeteci Abdullah Paşa, 28, 85, 192, 245,
 295
 çift resmi, 181
 Çok eşlilik, 273
 Çüngüş, 17, 20, 21, 111, 152, 160

D

darp, VII, XVII, 104, 340
 darü'l-kurra, XVII, 335
 Dasini, 18, 20, 21
defter-i cizye-i gebrân, 184
 Dellükân Aşireti, 143
 Demirköy, 9
 Derik, 20, 21
 Dicle, 7, 9, 23, 24, 69, 232, 235, 239,
 240, 338, 349, 375
 divan-ı hümayun, 89, 195, 231, 288,
 291, 296, 297, 298, 306, 307, 308,
 311, 314, 315, 316, 320, 322, 323,
 325, 340
 Diyarbakır, 1, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14,
 15, 16, 17, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 29,
 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40,

41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 85, 102, 116, 120, 129, 140, 163, 185, 187, 218, 294, 341, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 352, 353, 354, 356, 357, 358, 359, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 374, 376, 377

Diyarbakir, VII, IX, XVII, 1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 48, 57, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 114, 116, 120, 128, 129, 130, 138, 139, 140, 142, 143, 147, 152, 155, 156, 158, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 203, 204, 212, 216, 221, 224, 225, 228, 230, 231, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 244, 245, 246, 254, 274, 282, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 302, 303, 306, 307, 308, 309, 312, 313, 314, 316, 317, 321, 322, 325, 328, 329, 330, 331, 332, 335, 336, 337, 340, 343, 344, 346, 347, 349, 350, 354, 358, 359, 364, 367, 368, 370, 373, 374, 376, 377, 378

Diyarbakir beylerbeyi, 75

Diyarbakir defter kethüdalığı, 172

Diyarbakir duhan gümrüğü, 195

Diyarbakir Eyâleti, 16, 18, 21, 22, 85, 89, 90, 152, 155, 158, 160, 162, 165, 166, 167, 172, 177, 178, 184, 188,

189, 190, 192, 225, 241, 245, 296, 298, 332

Diyar-ı Bekr, 8, 11, 377

Diyar-ı Mudar, 8, 11, 16

Diyar-ı Rabia, 8, 11, 16

dizdar, 28, 96, 97, 302, 360

Döğerli Cemaati, 137, 142, 152, 316

E

Edirne, 194, 242

ednâ, 188, 189

Eflak, 241

elçi, 85, 103, 192, 193, 337

Emevi, 11

Ereğli, 401

Ergani, 17, 18, 20, 21, 27, 111, 152, 160

Erzurum, XVIII, 12, 18, 28, 102, 185, 193, 194, 213, 230, 237, 293, 311, 332, 346, 348, 350, 352, 353, 354, 357, 359, 363, 366, 368, 401

Esnaf loncaları, 197

esnaf şeyhi, 98, 197

eşkıyalık, VII, XVII, 84, 102, 143, 293, 294, 295, 296, 297, 340

evlenme, 102, 104, 250, 253, 256, 257

Evlibeden, 24

Evliya Çelebi, 6, 8, 26, 35, 37, 38, 43, 44, 66, 67, 70, 72, 74, 76, 79, 129, 232, 235, 236, 347, 352

evsat, 185, 187, 188, 189

Eyyübi, 13

F

Fatımi Devleti, 12

Fetih Kapı, 25

fetva, 113, 114, 290

Fırat, 9, 84, 350, 365, 368, 370

Fransa, 239

G

Galat, 10
 Garb-i Amid Nahiyesi, 85, 90, 126, 128,
 151, 162, 163, 167, 172, 173, 174,
 191, 192, 193, 228, 229, 232, 245,
 290, 291, 314, 336
 gasp, VII, XVII, 89, 104, 143, 287, 290,
 291, 292, 295, 296, 297, 298, 340
gedük akçesi, 321
 Genç, 17, 18, 20, 21, 28, 134, 149, 194,
 352, 379, 382
 gerdek resmi, 269
gılman-ı acemi, 93
 Girit, 230
 Görgil, 17, 18, 20, 21
 gümrük emini, 100, 239
 gümrük mukataası, 100
 gümrük vergisi, 84, 103, 193, 194, 195,
 196, 239
 Güneydoğu Anadolu Bölgesi, 7, 22
 Gürcü, 213, 214

H

Habur, 18, 20, 21, 296
hâkimü'ş-şer'i, 101
halayık, 213
 Halep, 85, 192, 194, 196, 213, 230, 237,
 239, 329, 332, 338, 355
 Halid bin Velid, 11
 Hamdaniler, 11, 12
 Hancuk, 17, 18, 20, 21
 Hanefî mezhebi, 113
 haramzade, 102, 294
 harc-ı bab, 162, 163, 166, 167, 182
 harc-ı buyruldu, 162, 163
 Harzemşah, 13
 Hasan Paşa, 36, 40, 68, 79, 80, 81, 217,
 294, 308, 310
 Hasan Paşa Hanı, 81
 Hazzo, 18, 20, 21

hırsızlık, VII, XVII, 104, 114, 324, 326,
 327, 340
 Hısn-ı Keyfa, 12
 Hint-Avrupa, 9
 Hoyrî Aşireti, 143
 Hurri, 9
 hüdamiye, 305
 hükümet, 16, 19, 21, 22, 102, 191, 294,
 295
 Hüsrev Paşa, 31, 66, 67, 76, 79, 104,
 120, 121, 123, 131, 148, 221, 309,
 310, 378
 Hüyük, 9
 Hz. Osman, 8, 11

İ

icmal, 323
 iddet, 263, 266
İdris-i Bitlisi, 15, 16, 363
 ihtida, 285, 286
 ihzariye, 116, 305
 İlhanlı, 13
 iltizam, 180, 182, 230
 imdad-ı hazeriye, 84, 85, 90, 103, 162,
 165, 166, 167, 168, 177, 318, 320
 imdad-ı hazeriye vergisi, 167, 168
 imdad-ı seferiye, 20, 84, 90, 103, 108,
 161, 162, 163, 165, 191, 255, 320
 İnaloğulları, 12, 36, 350
 İran, 10, 212, 241, 296, 339
 İskit, 9
ispenç, 103, 108, 181, 182, 255, 315
 ispenç vergisi, 255
 İstanbul, X, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15,
 16, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 28,
 29, 30, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 74,
 77, 78, 81, 83, 84, 86, 87, 90, 92, 93,
 95, 96, 101, 102, 103, 106, 108, 110,
 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119,
 128, 129, 130, 142, 143, 146, 154,
 159, 160, 161, 162, 165, 171, 172,

180, 181, 182, 184, 185, 191, 193,
194, 196, 197, 203, 204, 210, 211,
212, 213, 218, 224, 228, 230, 232,
236, 238, 239, 240, 245, 246, 250,
251, 252, 256, 257, 258, 259, 260,
264, 265, 272, 281, 285, 290, 293,
304, 305, 306, 308, 318, 328, 329,
330, 337, 343, 344, 345, 346, 347,
348, 349, 350, 351, 352, 353, 354,
355, 356, 357, 358, 359, 360, 361,
362, 363, 364, 365, 366, 367, 368,
369, 374
İstanbul kilesi, 210, 211, 232, 240, 245,
246, 330
iştira, 244, 245, 303
İzmir, 12, 13, 14, 15, 16, 24, 191, 194,
235, 313, 345, 349, 350, 353, 357,
358, 359, 363, 367, 368, 377
İzoli Cemaati, 142

K

kâht-ı müfrit, 329
kalemiye, 305
kalın, 258
kaling, 258
kantar, 27, 28, 103, 242, 243
Kanuni Sultan Süleyman, 25, 92
kapıcıbaşı, 172
kapu resmi, 181
Kara-Amid, 7, 8, 358
karaburçak, 211, 232
Karacadağ, 7, 23, 288
Karaçorluoğlu, 27, 297
Kara-Hamid, 8
Karahân, 15, 323
Karakeçili Aşireti, 143, 258
Karakoyunlular, 14, 364
Karaman, 230, 311, 348
Karapınar Cemaati, 137, 142
kasame, 289
kâtip, 112, 305

Kayseri, 272, 274, 280, 326, 365, 366
kayyum, 80, 104, 250, 265, 269, 270
Kelt, 10
Kemah, 14, 17
kervan akçesi, 321
kıl ve yapağı vergisi, 87, 184
kıtlık, 328, 329, 330, 331, 332, 340
kıyye, 180, 211, 212, 243
Kiki Aşireti, 137, 142, 152, 303
Kirmani Cemaati, 137, 142
kisve, 264, 266
konar-göçer, 141, 142, 143, 233, 249,
251, 295, 296, 316, 336
Konya, 11, 66, 102, 119, 171, 213, 224,
237, 272, 274, 280, 346, 348, 349,
351, 352, 361, 366, 368
Koyunoğulları Aşireti, 143, 296
kökboyası, 195
köle, 213, 214, 338
kul kethüdası, 95
Kulb, 17, 18, 20, 21, 155
Kullukçu, 95
kuloğulları, 84, 93, 242
kürekçi bedeli, 191

L

Lala Bey, 41, 50, 63, 64, 68, 113, 120,
121, 122, 131, 147, 221, 262
Lüleci, 289

M

m'aru, 258
mahall, 119
mahalleden ihraç, 324, 326, 327
malikâne, 161, 172, 230, 231, 232, 338
Malikli Mağaraları, 9
Mardin, 7, 13, 15, 20, 21, 22, 24, 36, 40,
42, 48, 52, 53, 67, 69, 73, 75, 76, 79,
96, 101, 111, 113, 120, 205, 223, 234,
272, 274, 280, 286, 332, 353, 354,
360

maroken, 235
 Marsilya, 239
 Mar-Toma Kilisesi, 29
masdariye, 194
 mazı, 195
 Med İmparatorluğu, 9
 mehir, 250, 253, 257, 258, 260, 261, 262, 268, 269
 mehr-i muaccel, 258, 260, 269
 mehr-i müeccel, 258, 260, 261, 269, 279
 mehterhane-i amire, 103, 236
 Melikşah, 12
 Menzil, 171, 174, 175, 201, 237, 354
menzil imdâdiyesi, 171
 menzil vergisi, 173, 174, 175
 menzilci, 171, 180
 menzilhane, 171, 172, 173
 Mervaniler, 12, 365
 Meryem Ana Kilisesi, 64, 253
 Mevalî, 108
 Mezopatamya, 10
 Mezopotamya, 7, 8, 9, 10, 11
 Milli Aşireti, 295, 296
 Milli Espeyak Aşireti, 137
 mimarbaşı, 119
 Mitanni, 9
mohar, 258
 mufassal, 323
muhalaa, 261
 muhızır, 112
 Mustafa Kemal Atatürk, 9
 Musul, 8, 16, 17, 20, 21, 85, 160, 192, 203, 237, 241, 262, 294, 329
mübaşiriye, 162, 163, 166, 167, 321
müfarekat, 261
 müftü, 112, 114
mürûriye, 194
 mütesellim, 86, 87, 162, 191

N

nafaka, 250, 253, 264, 265, 266, 268, 269
 naib, 108, 191, 242, 264
nakibü'l-eşraf kaymakamı, 110, 112, 339
 narh, 102, 204, 206, 210, 212
 Nemçe, 241, 242
 Neolitik, 9
 nev-yafte yılı, 184
 Nisanoğulları, 12, 44
 Nusaybin, 17, 18, 19, 20, 21
 nüzûl, 146, 154, 155, 158, 191
 nüzul vergisi, 158

O

ocaklık, 16, 19, 21, 102, 294
 odalık, 213
 Odalık, 7
 Oğrun Kapı, 25
 Omid, 7
ordu-bazar akçesi, 203
Orducu Esnaftı, 202, 203, 349
 Osmanlı toplumu, 272

Ö

öküz, 24, 209, 234, 259, 292
 öşür, 182, 183, 196, 231, 251, 316, 317, 322, 337

P

palancı, 200, 234
 para, 14, 30, 74, 81, 95, 100, 104, 146, 177, 180, 184, 195, 212, 213, 214, 223, 224, 230, 234, 249, 254, 258, 259, 260, 265, 291, 297, 301, 302, 303, 306, 313, 337
 Part Devleti, 10
 pekmez, 196, 281

Persler, 10
Poligami, 272

R

Rakka, 8, 17, 18, 295
resm-i kismet, 104, 305
resm-i raiyyet, 252, 317, 318, 319
resm-i ubûriyye, 100, 195
Reşi Aşireti, 137, 152
Roma, 8, 10, 23
ruz-ı hızır, 165
ruz-ı kasım, 165
ruzmançe, 323

S

sadak, 258
Sadat Nazırı, 110
saduka, 258
Safevi, 14, 15, 363
salgın hastalıklar, 328, 340
Salmanasar, 7
sarrafiye, 163, 167, 315
Selanik, 194
Selçuklu Devleti, 12
Selevkos, 10
Semanzade, 28, 82, 88, 118, 147, 213,
215, 216, 245, 313
sermuhzır, 112
seyyibe, 258
sıdak, 258
silah, 27
sinagog, 119
Sinanlı Aşireti, 143
sipahi, 82, 89, 183, 312, 322
Sivas, 28, 237, 294
suk-i sultani, 93
Sultan II. Bayezid, 14
Sultan Yıldırım Beyazıt, 110
sürsat, 4, 146, 158, 159, 160, 161, 191,
244
sürsat bedeli, 160

Süryani, 7, 63, 64, 139
Süveydî Aşireti, 143

Ş

Şafiiler Mescidi, 29, 57, 378
Şam, 194, 213, 230, 242, 259, 281
Şark-i Amid Nahiyesi, 85, 126, 151,
162, 163, 166, 167, 172, 173, 174,
191, 192, 193, 228, 229, 245, 312,
317, 320, 336
Şehrızor, 27, 294
şerefhani, 239
Şeyhhan Aşireti, 143
Şeyhoğulları, 11
Şeyhzade, 87, 88, 89, 106, 107, 181,
188, 298
şirikçi, 200, 282
şuhûdü'l-hâl, 112, 113, 114, 115

T

talak, 261, 263, 264
Tebriz, 13, 14, 210, 212, 237
tefrik, 262
tekâlif kavaidine, 319
tekâlif-i örfiye, 191, 251
tekâlif-i şakka, 255, 317, 318, 319, 320,
321
temessük, 301
tevzi defterleri, 191
tumar, 3, 19, 84, 86, 90, 92, 96, 177,
178, 181, 183, 224, 225, 227, 228,
229, 230, 231, 293, 312, 338
tıp tarihi, 273
Tigran, 10
Timurlular, 13, 344
tirhatu, 258
top arabacısı, 93
topçu, 93, 138
Trabzon, 28, 194
Turanlılar, 10
Turnadağ Savaşı, 15

Türkmen, 8, 134, 149, 295, 349, 377,
380, 383

U

ulak, 171, 191, 193
Urartu, 9
Urfa, 24, 37, 42, 47, 50, 62, 67, 69, 75,
77, 329, 332
Urfa Kapı, 24

Ü

üzüm, 196, 222, 223, 232, 281, 316

V

Valentinaus, 23
vasi, 104, 250, 253, 264, 265, 269, 270
veba salgını, 332, 340
Venedik, 241
vilayet masrafları, 191

Y

yaralama, XVII, 287, 290
Yavuz Sultan Selim, 14, 15, 358
yaylakiye, 191
Yedi Kardeş, 24
Yeni Kapı, 24, 44, 68, 80
yeniçeri serdarı, 83, 84, 93, 242
yeniçeri, 93
yurtluk, 16, 19, 21, 22

Z

zahire, 85, 103, 191, 192, 193, 244, 245,
246
zahire bahası, 85, 192
zeâmet, 86, 90, 177, 224, 225, 228, 229,
338
zecriye, 103, 179, 180
zecriye vergisi, 180

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Gürkan CEVGER
Doğum Yeri ve Tarihi	KONYA/ Ereğli 13.05.1984
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Karadeniz Teknik Üniversitesi, Giresun Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Giresun–2008
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı - Erzurum–2012
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	grkancevger@gmail.com
Tarih	